

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԿԱՐՊԻՍ Լ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ ՅԻՄՆԱԴՐԱՄԻ, ԹԻՒ 14

ՎԿԱՅԱՐԸՆ

ՀԵՅՎԱԿԱՆ ՑԵՂԱԾՊԵՆՈՒԹԵԸՆ

Գիրք Ա

Պատրաստեց՝
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԻՍԿԱՇԱՏԵԱՆ

Պեյրութ
2010

ԽՄԲԱԳԻՐ՝

ԳԵՂՐԳ ԵԱԶԸՆԵԱՆ

Դամակարգչային շարուածք եւ էջադրում՝

ՍԱԳՕ ՕԳՆԱՅԵԱՆ

---

hiskahadian@hotmail.com

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

1915ի Հայկական Ցեղասպանութեան մասին լաւ պատկերացում ունենալու համար, պետք է անպայման կարդալ այս մասին գրուած յուշագրութիւնները: Անոնք ընդհանրապէս տեղեկութիւններ կու տան բռնագաղթէն առաջ տիրող տնտեսական եւ ընկերային կացութեան, բռնագաղթի ընթացքին, ինչպէս նաեւ զինադադարին յաջորդող հանգրուանին մասին:

Բռնագաղթի եւ աքսորի ճանապարհներուն մեծ մասը կը յանգին Հալէպ եւ Տէր Զօր կամ անոնց շրջակայքը: Անոնք որոնք ճողոպարած են եւ չեն քշուած Տէր Զօր՝ կը նկատուին բախտաւոր, որովհետեւ անոնցմէ շատերը վերապրեցան: Ասոնք տարուեցան Հալէպի գիւղերը, Համա, Շոմս ինչպէս նաեւ Տամասկոս, նոյնիսկ Հառուան եւ ներկայիս Յորդանանի մէջ գտնուող ճարաշ, Իրափու եւ աւելի հեռուները...:

Արեւմտեան Հայաստանէն (Սեբաստիա, Խարբերդ, Արարկիր, Շապին Գարահիսար, Բաբերդ, Եւայլն) բռնագաղթուածներն իջան հարաւ՝ մինչեւ Հալէպ կամ ճօտակայքի գիւղերը, իսկ մաս նը տարագրուեցաւ Տէր Զօր: Ասոնց տղամարդիկը տեղահանութենէն առաջ ճերրակալուեցան ու բանտարկուեցան կամ աշխատանքային գումարտակներ տարուեցան եւ ապա բոլորն սպաննուեցան: Շատ քիչեր միայն հրաշքով ազատեցան: Իսկ կիները, ծերերը եւ երախանները շատ վատ պայմաններու տակ աքսորուեցան ու անմարդկային աներեւակայելի չարչարանքներու ենթարկուեցան: Շատ քիչեր վերապրեցան:

Նման եւ աւելի խիստ պայմաններու տակ աքսորուեցան Պոլիսէն եւ անոր շրջակայքէն հայ մտաւորականներ, արհեստաւորներ, վաճառականներ եւ ուրիշ գրադումներու տէր շատ հայեր: Ասոնք նոյնպէս երկար ճամբայ անցան: Յարաբերաբար աւելի նուազ չարչարանքներու

Ենթարկուեցան Կիլիկիայէն բռնագաղթուածները, որոնք իրենց առջեւ աւելի կարծ ճանապարհ ունեին Հալէպ հասնելու համար: Պոլիսէն բռնագաղթուածներուն մասին լաւագրյա տեղեկութիւնները կու տան Գրիգորիս Ծ. վրդ. Պալաքեանի «Հայ Գողգոթան» եւ Երուանդ Օսեանի «Ամիջեալ Տարիներ»ը, որոնց պատումները տարբեր աշխարհագրական ճանապարհներով կ'ընթանան: Վարդապետը կը յաջողի փախուստ տալ եւ ետդարձ ընել երբ կը հասնի Ամանոսի լեռները, իսկ Օսեան կը ճաշակէ Տէր Զօրի բոլոր դառնութիւնները՝ կեանքը պահպանելու համար նոյնիսկ իսլամանալու հարկադրուելով:

Ընդհանրապէս աչքառու եւ նկատելի է, թէ անոնք որոնք սկիզբէն չեն վստահած թուրքին եւ փախուստ տալով կամ զինեալ պայքար մղելով վերաբերած են անոր հետ, միշտ յաջողած են փրկուիլ կամ նուազագոյն կորուստներ ունենալ, իսկ անոնք որոնք միամտաբար հաւատք ընծայած են թուրքին կեղծ խոստումներուն, զոհ գացած են անոր նենգութեան:

Տարագրութեան ճամբուն վրայ հայ պատանիներ, տեսնելով թէ իրենց առջեւ ստոյգ մահ է, բաժնուելով իրենց սիրելիներէն, որդեգրուած են թուրք կամ քիւրտ աղաներէ կամ աշխատած են անոնց մօտ: Ասոր ամենէն պերճախօս վկայագրութիւնն է Արամ Հայկազի «Զորս Տարի Քիւրտիստանի Լեռներուն Սէջ» երկը, որ մանրամասն տեղեկութիւններ կու տայ - բացի իր անծնական կեանքէն - իր շրջապատին եւ հոն գտնուող մարդոց մասին:

Տարագրութենէն բացի, կայ նաեւ ուրիշ պատկեր մը՝ Արեւմտահայատանի հիւսիսէն եւ մանաւանդ Զնշկածագէն կարգ մը հայոց կամաւոր տարագրութիւնը դէպի Երզնկա եւ Կարին, ապա Կովկաս: Այս հայերը, տարագրութենէն ազատելով, ապաստանած են Տերսիմի զազա քիւրտերուն գիւղերը՝ իրենց քիւրտ բարեկամներուն մօտ, որոնք մօտաւորապէս մէկ տարի, մինչեւ 1916ի աշունը, իրենց տուներուն մէջ բարեացակամօրէն հիւրասիրած են զանոնք: Անցնելով ռուսերուն եւ Զօրավար Անդրանիկի գօրքերու գերակշռին տակ գտնուող Երզնկա եւ ապա Կարին, անոնք ազատած են:

Շատ քիչեր, որոնց ամուսինները զինուրագրուած են եւ կամ լաւ արիեստաւորներ եղած են եւ որոնց կարիքն ունեին թուրքերը, մնացած են իրենց քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ: Ասոնք յարաբերաբար նուազ

տառապանքներ կրելով վերապրած են նուազագրյն կորուստներով, սակայն վերջաւորութեան գաղթած են արտասահման:

Տրուած ըլլալով, որ Մեծ Եղեռնի սերունդն այս աշխարհէն արդէն մեկնած է, նոր յուշագրութիւններու արձանագրումը ուղղակի վերապրողներէ՛ անհնար դարձած է, հետեւաբար եւ արդէն արձանագրուածները, մասնաւորապէս՝ հրատարակուածները ծեռք կը բերեն շատ կարեւոր նշանակութիւն որպէս պատմական մեծարժէք վաւերագրութիւններ, Դայոց Ցեղասպանութեան անհերքելի փաստագրութիւններ, աշխարհին ու յատկապէս թուրք ցեղասպանի ճակատին դրոշմուած անարդարութեան անջնջելի խարաններ:

Դայկական Ցեղասպանութիւնն ուսումնասիրողները չեն կրնար շոշանցել այս յուշագրութիւնները, քանի որ յուշագրողները կամ իրենց յուշերն ուրիշներուն պատմողները անձամբ ապրած են Եղեռնը եւ, վերապրելով, գրի առած կամ գրի առնել տուած են իրենց եղեռնապատումները:

Ժողովածուն կ'ընդգրկէ ոչ միայն սովորական պատումները, այլեւ անոնց՝ գեղարուեստական գրականութեան տեսքով անդրադարձները, քանի որ վերջիններս եւս վաւերագրութիւններ են՝ թէկուզ արտայայտուած գրականութեան միջոցով:

Ներառած ենք այն հրատարակութիւնները, որոնք կը վերաբերին 1894-1923 ժամանակահատուածին: Արդարեւ, Դայոց Ցեղասպանութիւնը այս երեսնամեակին ընդգրկեց տարբեր փուլեր, ժամանակային աւելի ճշգրիտ տեսքով՝ 1894-1896 տարիները (սուլթան Ապտուլ Ջամիտ Բ.ի կազմակերպած ջարդեր), 1909-ի Ապրիլը (Կիլիկիոյ եւ Ջալէպի վիլայէթի արեւմտեան հայարնակ տարածքներու հայութեան ջարդեր), 1915-1918 (Մեծ Եղեռնը), 1918-1921 (Արեւելեան Ջայաստանի տարածքին քենալականներու կազմակերպած ջարդերը), 1920-1922 (Կիլիկիոյ հայութեան երկրորդ բռնագաղթը) եւ 1922-ը (Զմիւռնիոյ [Խզմիր] աղէտը): Դայկական Ցեղասպանութիւնը շարունակուեցաւ յաջորդ տարիներուն եւ տասնամեակներուն, մինչեւ այսօր, բայց արդէն ուրիշ ծեւերով՝ հայութեան մնացորդացի արտաքսում հայրենի տարածքներէն, բռնի խևանագում, թրքացում կամ քրտացում, հայկական ճարտարապետական կոթողներու հետեւողական եւ պետականօրէն կազմակերպած

ոչնչացում, զանազան տեսակի բռնութիւններ Թուրքիոյ Դամրապետութիւն կոչուող պետութեան տարածքին ապրող հայութեան նկատմամբ, Դայաստանի վերանկախացած հանրապետութեան շրջակակում, հոգեբանական-տեղեկատուական պատերազմի մղում եւ այն, եւ, ի վերջոյ, որեւէ ցեղասպանութեան վերջին փուլը հանդիսացող՝ ցեղասպանութեան ուրացում եւ ժխտում, նաեւ՝ թրքական պետութեան հետեւողական պայքար Դայոց Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման դէմ:

Այս գիրքը կ'ամփոփէ իբրեւ առանձին հրատարակութիւն կամ հրատարակութեանց առանձին նաև կամ հատուած լոյս տեսած եղեռնապատումներու շուրջ 90 գիրքեր, որոնք այս ժողովածուին մէջ տեղադրուած են ըստ կարելոյն, իրենց առաջին հրատարակութեան ժամանակագրական յաջորդականութեան կարգով, ի բացառեալ Արամ Դայկացի «Չորս Տարի Թիւրտիստանի Լեռներուն Մէջ» (էջ 229), որ էջադրական սխալ է: Գիրքերուն զգալի տոկոսը լոյս տեսած է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան տպարանէն, ոմանք՝ Կիլիկիոյ Սր. Աթոռի միաբան, լուսահոգի Ներսէս արք. Բախտիկեանի նախաձեռնութեամբ հրատարակուած «Ալպիլեան Եղեռնի մատենաշար»ի ծիրին մէջ: Ուրիշներ լոյս տեսած են բնօրրաններու պատմութեանց նուիրուած հատորներու մէջ: Կարգ մը գիրքերու պարագային, որոնք իրենք իսկ բազմաթիւ, երբեմն բազմահարիւր Եղեռնապատումներու հաւաքածոներ են (ինչպէս, օրինակ, բազմավաստակ տիկ. Վերժինէ Սվագլեանի «Դայոց Ցեղասպանութիւն . Ականատես Վերապրողների Վկայութիւններ», Երեւան, 2000, կոթողային հատորը), բաւարարուած են ամփոփելով պատմողներուն կամ յուշագրողներուն պատումները՝ ըստ անոնց բնօրրաններուն կամ տարածաշրջանին, երբեմն նշելով միայն Վերապրածներուն անունները, ծննդեան թիւերն ու բնօրրաններուն անունները: Դասկնալի է, որ այլապէս ստիպուած պիտի ըլլայի Վերաշարադրել արդէն իսկ սեղմ նիւթը, ինչն անիմաստ պիտի ըլլար: Կեդրոնացած են վերապրողներու Եղեռնապատումներուն Վրայ՝ հապանցիկ ակնարկ նետելով նախաեղեռնեան ու յետեղեռնեան շրջաններու անոնց կեանքին Վրայ, քանի որ վերջիններս իմ հետաքրքրութիւններու ծիրին մէջ չեն մտներ անմիջականօրէն: Բազմածեւութենէ խուսափելու նպատակով, տարբեր աղբիւրներու մէջ հանդիպող

միեւնոյն տեղանուններն ու անձնանունները միօրինականացուցած են: Տեղանունները հայացուցած են, քանի որ թուրք թշնամիի ցեղասպանութեան զոհ եւ անոր հակահայկական քաղաքա-կանութեան թիրախ դարձած են նաեւ հայկական տեղանունները, զորս մենք պարտաւոր ենք վերականգնել ու միայն այդ ձեւերով գործածել զանոնք:

Ժողովածուին մէջ տեղ-տեղ կը հանդիպին խմբագիրին ծանօթագրութիւնները՝ փակագիծերու մէջ, «խմբ.» նշումով ուղեկցուած: Խմբագիրը երբեմն կատարած է լրացումներ՝ փակագիծերու մէջ:

Շնորհակալութիւն կը յայտնեմ ազգային բարերար Կարպիս L. Նազարեանի անունը կրող հրատարակչական կիմնադրամին, սոյն հատորի հրատարակութեան առիթով: Ինչպէս նաեւ շնորհակալութիւն կը յայտնեմ «Սփիլոք» պարբերաթերթի անձնակազմին, որ սիրայօժար կերպով տրամադրեց թերթի գրադարանին մէջ գտնուող գիրքերը եւ օգտակար խորհուրդներով նպաստեց այս աշխատանքին:

Ծրագրած են յաջորդական ժողովածուներով ներկայացնել գոնէ այն եղեռնապատումները, զորս ընթերցելու հնարաւորութիւն կու տայ տարբեր լեզուներու իմ իմացութիւնը: Շատ շնորհակալ կ'ըլլամ, եթէ ուրիշներ եւս կատարեն նման աշխատանքներ, յատկապէս այն լեզուներով հրատարակութեանց, որոնք հասու չեն ինժի:

Այս ժողովածուն պարզապէս փորձ մըն է ներկայացնելու Դայկական Եղեռնապատումի գրաւոր արձագանգներուն համապատկերը, սակայն առանց մերձենալու նեղ նասնագիտական սեղմումներու:

Յարութիւն Խսկահատեան

**Ս/արգիս] Մ. Շոյիկեան, «Հայկականք», դադ.
«Երիտասարդ Հայաստան», Փրավիլիկենս, 1916,
փոքր չափի 207 էջ:**

1) «Հայ զինուորին բաժինը»,
Էջ 1-37:

Առորէն Դալարեան 1914ին օսմանեան բանակին մէջ է: Իրը պետքութեան հայ բաղաքայի, ան պարկեցփորէն կը ծառայէ օսմանեան բանակին մէջ: Սակայն, ակներեւ է թուրք սպաներուն և զինուորներուն վագ վերաբերմունքը անոր հանդէալ:

Հայաստանի հողին վրայ իրար դէմ ելած ոռուական և թրքական բանակները ամենէն կարաղի ճակարամարդը կը մղէին: Սպանոթեանց, բռնաբարումներու, աւարառութեանց և ամէն գեւասկ վայրագ խժժութեանց չափն ու սահմանը անցած էր: Առորէն մասնակցած էր պարտերազմին ու հմուտ վարպետ դարձած պարտերազմի «արիեսափին» մէջ: Ներկայ պարտերազմին՝ ան ակամայ սփիպուած էր իր արինակիցներուն դէմ մարդունչի, քանչի գիրքը, թէ ոռուական բանակին մէջ բազմաթի ոռուահպարակ հայեր կային: Դասալիք ըլլալ բնաւ չէր թելադրեր ինքսինքին, սակայն առանց այդ պարզատին ալ երէ զինուորութենէն փախչէր, իրատնք ունէր, որովհետք թուրքերը շագ գէշ կը վարուէին իրեն և ընդհանրապէս թուրք հայ զինուորներուն հետք:

Բուռն կրիներու ընթացքին Առորէն ուսէն կը վիրատրուի: Կը պարզուի, թէ վիրատրուած էր հակառակորդի բանակին մէջ եղող հայ զինուորէ մը, որ երբ կը մօգենայ իրեն և հայ ըլլալը կը գիրնայ, ներողութիւն կը խնդրէ:

Առորէն Կարնոյ զինուորական հիւանդանոցներէն մէկը կը փոխադրուի: Հոն զգալի կերպով կը հասկնայ և կը գեւսնէ թուրքերուն խպրականութիւնը: Անոնք լաւ հոգ կը դանէին թուրք վի-

րատրներուն, իսկ հայերը աննկապ կը ձգէին: Կար աւելի սարսափելին: Ռուրէն ականապես կ'ըլլայ հայ վիրատր վինուրի մը թունատրուելուն թուրք բժիշկներու կողմէ: Ռուրէն կը մրադրէ փախչի: Երեկոյ մը իր մրադրութինը կ'իրականացնէ և կ'անյափանայ Կարնոյ փողոցներուն մէջ: Երկու ժամ թափառելէ եփք, ան հայու մը տունը ապասպան կը գտնէ, սակայն, հերապնդուելու վախչն, չի կրնար այսրեղ երկար մնալ և ուրիշ տուն մը կը փոխադրուի: Այս նոր դան մէջ կը համակրի Եփրափ անունով հայ աղջկայ մը, որու կ'իմացնէ դէպի Կովկաս փախչելու իր մրադրութինը: Տանսրէրը գիտին քահանան էր: Ռուրէն և Եփրափ կը նշանուին:

Գիտէն ուրիշ երկու հայ երիբասարդներու հետ միասին, Ռուրէն և Եփրափ ճամբայ կ'ելլեն դէպի Կովկաս: Բոլորն ալ մրադրած են կամաւոր դառնալ: Ճամբուն վրայ՝ դէպի Կովկաս փախչող հայ զաղթականներու խումբի մը կը հանդիպին: Եփրափ այս խումբին մէջ գրութեան բոյր կը դառնայ և հիանդները կը խնամէ, իսկ Ռուրէն իրը բժիշկ հոգ կը դանի անոն:

Խումբը Կովկաս կը հասնի առանց որեւէ վրանգի: Անոնք կ'այցելեն Թիֆլիսի Վանքի դամբարը, Շուշանիկի բանսրը, Խոջիվանքը, հայոց կուսանոցը, դպրոցներ և ընթերցարաններ: Կարձ ժամանակ եւրք Ռուրէն և Եփրափ Թիֆլիսէն դէպի գործունէութեան դաշիք՝ ուսպմաբեմ կ'ուղղուին: Կամաւորներու խումբին հետ կը մինեն Վան, որ Ռուրէն և Եփրափ կ'ամուսնանան ու կը շարունակեն պաշտօնավարել:

2) «Երափ Մը», Էջ 40-47:

Միսաք և Եսթեր պոյզը իրենց երկու զաւակներով քաղաքին բոլոր հայոց պէս կը բռնագաղթուին: Երք քիչ մը կը յառաջանան, վրամարդիկը կիներէն ու երախաններէն կը զափեն:

Կիններու կարաւանը կը հասնի վեղ մը, ուրկէ ալեփք էր գերպ անցնի: Ոսպիկանները վիրենք լասպի մը վրայ կը հանեն: Լասպը ջուրերուն վրայ՝ ոսպիկան մը կը փորձէ հայուիի մը բռնաբարել: Այս իրարանցումն յառաջացած շարժումն պայմանա, լասպին ծայրը գիտուող երկու կիններ իրենց երախաններով ջուրը կ'ինան: Ոսպիկաններն այս դեսարանը դեսնելով կը զուարձանան:

Ասոր վրայ՝ թուրք ոստիկանները կը սկսին աղջիկներ եւ կիններ բռնաբարել: Ապա իրենց սուրերը մերկացնելով, լասպին վրայ գլուխող «աւելորդ» կինները կը վիրատրեն եւ ջուրը կը նեփեն: Այս միջոցին, ոստիկան մը կը փորձէ Եսթերը բռնաբարել: Երբ դիմադրութեան կը հանդիպի, ան Եսթերի գիրկին կարծնկեր մանուկը առեւանգելով կը հեռանայ կարաւանէն քիչ անդին ու կը սպառնայ մանուկին գլուխը ջարդել: Երբ Եսթեր կը շարունակէ ընդդիմանալ, ոստիկանը, իրօք, երախային գլուխը կը ջարդէ: Հրեշն ապա կը մօքենայ Եսթերի միւս երախային: Մայրը յառաջ կը նեփուի եւ կը գրկէ իր սիրատունը: Ոստիկանը կը սպաննէ նաև Եսթերի երկրորդ զաւակը: Եսթեր խիպախ շարժումով մը կը նեփուի, սուրբ կը խլէ ոստիկանին ձեռքէն ու կը վագէ անոր երեւէն, բայց վերջինս կը յաջողի գեփնին գլուխը ջախջախուած երախայի դիակը Եսթերի երեսին շպրտել: Եսթեր գեփին կը փոռուի: Միւս ոստիկաններն ալ կը հաւաքուին: Անոնք կը բողոքն Եսթերը, որպէսպի դանչուելով մեռնի:

Կարաւանը յոգնած եւ սպառած կը հասնի անապատ: Արդէն մէկուկս ամիս անցած է: Ո՛չ ջուր կար, ո՛չ ալ ուտելու յարմար բոյսեր: Հիւծած եւ մաշուած Եսթերը խելագարի դեսք ունէր: Հիւանդները անդարման կը մեռնէին: Վերջապէս, Եսթեր ալ գեփին կը փռուի յափուենական քունով:

3) «Գերազոյն Բաղձանք», Էջ 49-61:

1914ին, պատերազմի ընթացքին, Բայունեաց զաւարի գիւղերէն մէկուն մէջ դաշտը կը դիմադրեն թուրքերու եւ քիւրքերու յարձակումներուն: Անոնց ղեկավարն էր Տրդապի Պահանունեանը, որ քանի մը թուրք եւ քիւրք գեփին փուելէ եղը կը փախչի: Եփեւէն արձակուած գնդակներէն մէկը կը դպչի անոր ու ան գեփին կ'իյնայ վիրատը: Թուրքերը կարծելով, թէ մեռած է՝ կը հեռանան:

Տրդապի վիրատը վիճակի մէջ կը պառկի գեփնին, մինչեւ որ երեկոյեան հայերէն խօսակցութեան ձայներ կը լսէ: Նոյն գիւղի վերապրողներն էին, որոնց մէջ կը գլուխուիր Տրդապի հայրը, որ անոր կ'իմացնէ իր մօր, կնոշ եւ զաւակներուն նահապակուիլը:

Բոլորը միասին կ'ուղղուին դէպի Կովկաս: Ճամբան Տրդապի

հայրն ալ կը մեռնի խոնջած, սպառած, սովագրանց ու յրդահար: Աւելի առաջ երթալով, խումբը ամուսինը կորսնցուցած խելագար դեռասրի աղջկայ մը կը հանդիպի: Երբ գետք կը հասնին՝ աղջիկն ինքինքը շուրը կը նեփէ: Կը շարունակեն ձամբան եւ կը հանդիպին ձիատր հայ կամատրներու, որոնք վիրենք դէպի Կովկաս կ'առաջնորդեն:

Տրդագր կամատրներուն միանալու մեծ փափաք ունէր: Ան այս նպագրակով Էջմիածին կը մեռնի, կը գեսակցի Վեհափառ Հայրապետին հետ (Գէորգ Ե. Սուրենեանց խմբ), որ կը քաշալերէ վինք: Սակայն Տրդագր Պահլատունեան սպացած վէրքին պարձառաւ կը հիւանդանայ, կը փոխադրուի հիւանդանոց, բայց շուրով կ'ապաքինի եւ կամատրներուն կը միանայ:

4) «Բնքնապաշտպանութիւն», Էջ 63-100:

Հայաստանի նշանաւոր քաղաքներէն մէկուն մէջ կ'ապրէր Արախն Տէրեան անունով բարի ծերունի վաճառական մը, որ բոլորին կ'օգնէր: Արսէնն ունէր երեք դուսպր եւ երկու որդի, որոնցմէ մէկը 1896ի դէքտերուն կոհ գացած էր: Դուսպրերն ամուսնացած էին:

Երբ 1914ին պարերապմը կը պայթի, թրբական կառավարութիւնը ծանր գործքեր կը դնէ ժողովուրդին, մանաւանդ հայոց վրայ, ապա, իբր պարերապմական գործք, կը բռնագրաւ խանութներուն մէջ եղած ապրանքները: Յեղուպակ թուրքերը Արսէնի գործն ալ կը կողոպպեն, որով ան իր հարսպութիւնները կը կորսնանէ: Հակառակ ասոր, ան կը շարունակէ կարելի միջոցներով օգնել աղքագիներուն:

Արսէն երկար ապենէ ի վեր ոչ մէկ լուր առած էր իր դուսպրերէն եւ փեսաններէն: Օր մը ան իր մէկ փեսայէն կը դեղեկանայ, թէ միս երկու փեսաններն ու երկրորդ որդին մահացած են:

Օրին մէկը ան քիչ մը կաթ ու հայ առած, հայ որբեայրիի մը գործնը կ'երթայ: Տասնապես ոսպիկան մը հոն գալով կ'ուզէ կողոպպել վիրենք: Այրի կինը եւ ծերունի Արսէնը կը դիմադրեն ու կը յաջողին բասնապետին ձեռքէն սուրը ու ապրձանակը խլել: Այրի կինը երբ կը պարբասպուի սպաննել ոսպիկանը, Տէրեան արգելք կը հանդիսանայ, ու սուրը ոսպիկանին վերադարձնելով՝ խաղաղութեամբ կը ձամբէ զայն: Ծերունին այրի կինն ու անոր

Երախսան իր գունը կը դանի:

Հայոց գուները խուզարկելու համար ոսդիկաններ կը շրջին քաղաքին մէջ: Տէրեանի գունն ալ կու գան: Երբ վէճք չեն գտներ՝ ծերունին կը ծեծեն, զայն կը ձերքակալեն եւ բանք կը դանին: Տասնապեսքը կ'ուզէ առեւանգել դան մէջ գինուող կիները, որոնք գունէն դուրս կը փախչին: Ոսդիկանն ու անոր ընկերակցող պաշտօնեան կ'առեւանգեն մանուկները: Տէրեանի կինը սասդիկ կերպով կ'ընդդիմանայ եւ կը պայքարի: Ոսդիկանները վայրկեանապէս կը սպաննեն զայն: Անոնք սպաննուած կնոշ եւ ամուսնոյն գրպանները կը պարպեն, Տէրեանը քաշկորելով կառավարչագուն կը դանին, կը բանդարկեն եւ սասդիկ կերպով կը խոշդանգեն: Անոր մաքներուն վրայէն եղունգները աքսանով կը քաշեն: Տէրեան այս միջոցին ընդուսդ կը յարձակի կառավարական պաշտօնեային եւ ոսդիկանին վրայ ու զօրաւոր հարուածով մը պաշտօնեային աջ աչքը դուրս կը հանէ:

Տէրեան ուխտած էր մինչեւ վերջին վայրկեանը ընկճուիլ: Ցացորդ օրը, թուրք կրօնաւոր մը կը մկնէ իր խցիկը: Ան Տէրեանին կ'առաջարկէ թքանալ, բայց կը մերժուի:

Բանդին դուրս բերելով, ոսդիկանները խարապանի հարուածներու դակարան մշտապէս կը քալեցնեն: Արսէն չորս կողմը հայոց դիակներ կը դեսնէ: Զարդը նոր կապարուած էր: Կը դեսնէ նաև թուրքի մը եւ թուրք վինուորի մը դիակները, ու կը հասկնայ, թէ ընդդիմութիւն եղած էր եւ թոլորը գառնուկներու պէս չէին մորթուած:

Արսէն վեց կալանաւորներու խումբի մը մէջ կը գինուէր: Զանոնք քաղաքին դուրս կը հանեն ոսդիկաններու հսկողութեամբ: Կը հասնին ամայի վեղ մը: Տասնապեսքը անոնց կը հրամայէ հողը փորել: Գերեզման պիփի փորէին: Արսէն Տէրեան համարձակութիւնը կ'ունենայ դասնապետին հարցնելու, թէ ո՞ր մետելներու համար են այս փուտերը: Ոսդիկանապետը սպանագին կը գոռայ, բայց վեղին չի կրնար ելել օդի խմելու ի հեկեւանք գլխապիրոյիփի պատճառով: Արսէն այս պահուն կը մրածէ ինքնապաշտպանութեան մասին, որ այլեւս անյերածգելի պարփականութիւն մըն էր իր եւ ընկերներուն կեանքը փրկելու համար: Արով հայերն իրենց վրայ վաղուց ծանրացած մեղք մը

պիտի քաւէին: Տասնապեսը և ոսպիկանները գինով էին և կ'երերային: Տէրեան իր միբքը փափսալով կը յայփնէ ընկերներուն: Երբ ոսպիկաններն իրենց սուրերը մերկացուցած կը յառաջանան, Տէրեանի ապդանշանով, երիբասարդները բահերով և բրիչներով կը խոյանան անոնց վրայ: Տասնապեսը վիրատը վիճակի մէջ գերին կ'իյնայ: Ոսպիկանները դէպի քաղաք կը փախչին:

Արսէն և երիբասարդները մեծապէս կ'ոգետրուին: Անոնք ծունկի կու գան և Ասպուծոյ կ'աղօթեն: Արսէն կ'աղաշէ Ասպուծմէ, որ բոլոր հայերը ինքնապաշբանութեան գաղափարով օժվէ:

Քիչ անդին անոնք մորթուած հայոց դիակներ կը դեսնեն: Տէրեան և երիբասարդները բահերն ու բրիչները և մեռած փասնապետին ապրձանակն ու սուրը իրենց հետ առնելով կը հեռանան: Մօփակայ լեռներուն վրայ, խումբ մը հայ երիբասարդներ զէնքերով ապասփան գրած էին: Իրենք ալ կ'երթան և անոնց կը միանան:

5) «Դափապարփեալի Մը Վախճանը», Էջ 101-112:

Թուրքերը հայերը բնաշինջ ընելու գործին անցած էին: Նախ՝ անոնց ազգային, կրթական ու կրօնական գլխաւոր ռեկավարներէն սկսած էին: Հեղինակաւոր ազգային գործիչ Միհրդափ ևս ձերբակալուած էր Պոլսոյ մէջ: Ան բախսրակից ընկերներու հետ շարունակ քշուած էր, ու քալելով հասեր էր քաղաք մը, որու բանդին խույը նեփած էին զայն:

Անցեալի դառնութիւնները մոռնալով, Միհրդափ և բոլոր հայերը Սահմանադրութեան վրայ գուրգուրացած էին սրբագին եռանդով: Բայ այժմ բանբապահէն կ'իմանար, թէ իր ընկերները կախաղան բարձրացուած էին: Զինք ալ կախաղան պիտի հանէին: Կը միրածէր կնոշ և զաւակներուն մասին: Աչքի առջև ունէր հայ ազգին դժբախսր կացութիւնը:

Երեք անծանօթներ իր խցիկը կը մփնեն Միհրդափը կախաղան առաջնորդելու համար: Ան կը քալէ ճակարը միշտ բարձր բռնած: Միհրդափ իր կփակը կ'ընէ Ասպուծոյ աղօթելով, որ պաշբան կանգնի անմեղ հային և զայն ազարէ թուրքին

ձեռքին:

6) «Արմիկ», էջ 113-161:

Մե՛ Ծովի ափերուն վրայ գինուող քաղաքի մը մէջ Արմիկ եւ Եղեկ նոր ամուսնացած էին եւ հանրօգույք գործին նուիրուած:

Սուաշին Համաշխարհային Պափերապմը կը պայթի: Ուուսիա եւ Թուրքիա պարերապմի մէջ կը մկնեն իրարու դէմ: Հայոց մասնակի եւ ընդհանրական կողորածներու լուրեր կը հասնին: Նկագերով վերահաս վրանգը, շրջակայ գիտերու հայ բնակիչները լուր կու տան քաղաքի հայութեան, որ իրենց ինքնապաշտպանութեան միանան: Քաղաքին բնակչութինը կը մերժէ: Արմիկի եւ Եղեկի նման, որիշ քանի մը երիդասարդներ համաձայն են ինքնապաշտպանութեան գաղափարին: Այս երիդասարդները, անկախ վիճակ ունենալով, կը միանան գիտի քաջերուն, թէև քաղաքը կը մնան:

Զինուորազրութենէ ապար մնալու համար, Եղեկ սովորականէն շար աւելի մեծ գումար կը վճարէ: Սակայն, շար չանցած, կը ձերբակալեն պայն: Եղեկի գործադրերը, չէսոք պետութեան մը հպատակը ըլլալով, ապար արձակել կու տայ պայն: Եղեկ չի կրնար գործի երթաւ, որովհետեւ բանդին մէջ վայրագօրէն ծեծած էին սինք: Քաղաքին մէջ անխնայ կողորած մը կը սկսի թուրք ոսպիկաններուն եւ խուժանին ձեռքով: Բանդին մէջ գինուող հայերը կը նահապակուին: Տուները կը խուզարկեն եւ հայերը, այդ թիկին՝ Եղեկը կը ձերբակալեն: Հարիդատը հայեր կը բանդարկուին: Եղեկը եւ միւս բանդարկեալները նաւակով որիշ քաղաք մը կը փոխադրեն: Նաւակավար թուրքը թէեւ Եղեկի բարեկամն էր, բայց ապերախսի դրուս կու գայ. ան ոչ միայն չ'ապագեր Եղեկը, այլ կ'ապպարէ պայն եւ թիով հարուած մը կու տայ անոր: Աւելին, ան ոսպիկաններէն կը խնդրէ Եղեկի հաշիր մարքելու գործը իրեն վերապահել:

Երբ նաւակը կը հեռանայ նաւահանգիստէն՝ շարդը կը սկսի: Նաւուն վրայ գինուող հայ կալանատրները ջուրը կը նեփեն մէկ առ մէկ, իրաքանչիրին ձեռքերը եփեւ կապեէ եւ սուրի հարուածով վիրատրելէ եփք: Կարգը կու գայ Եղեկին:

Եղեկ իր լրի գիրակցութեան մէջ էր: Իր դիմաց վեց սին-

եալներ կային: Ապերախսք նաւակավարը կը մօգենայ ոսպիկան-ներուն՝ սուր մը առնելու համար: Այդ պահուն Եղեկ կը նկապէ, թէ նաւակը մէկ կողմի վրայ ծոած է: Ցարկելով իր վեղէն, ան նաւակը աւելի եւս կը ծոէ եւ վեց ոսպիկանները ակնթարթի մը մէջ ծովը կ'իյնան ու կը խեղդուին: Նաւակավարը դրակախն կը մարդունչի եւ կը փորձէ հասնի Եղեկին, որ թիով ուժգին հարուած մը կու դրայ այդ պարելի արարածի զիտուն: Հարուածը վերջ-նական կ'ըլլայ:

Եղեկ դրուն կը վերադառնայ: Ծնողներուն եւ Արմիկին ուրա-խորինը չափ ու սահման չունէին:

Եղեկ քաղաքին մէջ չէր կրնար մնալ: Արմիկին թելադրու-թեամբ՝ ան կ'որոշէ երթալ եւ գիտի քաջ երիտասարդներուն միա-նալ:

Եղեկ եւ Արմիկ ճամբայ կ'ելլեն ծպիուած: Իրենց կողմը եկող երկու ոսպիկաններ կը նկապեն, ուսպի գետին կը պառկին եւ մեռած կը ձեւանան: Ոսպիկանները կարծեցեալ դիակները երբ կը սկսին կողոպտել, Արմիկ աշքերը յանկարծ կը քանայ: Ոսպի-կաններէն մէկը կը փախչի, իսկ միւսը, վախէն սրբածաք, գետին կ'իյնայ ու կը մեռնի:

Եղեկ կը յաջողի քաջերուն միանալ, իսկ Արմիկ դրուն կը վերա-դառնայ:

Քաղաքին մէջ կը սկսի վերապրոդ հայոց բռնագաղթը: Ոսպի-կանները նաև Եղեկի դրունը կու գան: Եղեկի հայրը կ'ընդ-դիմանայ: Ոսպիկանները կը խեղբեն զայն:

Կարաւանը կը շարժի: Քաղաքէն դրուս կու գան: Երեկոյեան, քաց դաշտի մը մէջ, ջարդ, սպանդ, կողոպութ եւ առեւանգում կը պարահին: Ոմանք թոյն խմելով կը մահանան:

Շերիֆ անունով թուրք պաշտօնեայ մը, ոսպիկանի մը օգնու-թեամբ կը փորձէ առեւանգել Արմիկը: Շերիֆ իր ձեռքին մէջ ափրանսակ մը ունէր: Արմիկ խելացի հնարք մը կը միածէ: Սկիվը կը համակերպի եւ կը ծրագրէ յարմար առիթով մը զգեստնել թշնամին եւ կամ նահապակուելով իր պարիը պահել: Շերիֆը եւ ոսպիկան մը կը դրանին Արմիկը: Անոնք քաղաք մը կը մընեն: Շերիֆ Արմիկը պանդոկ մը կը դրանին ու ժամերով կը փորձէ ծուղակը ձգել զայն: Ան անդադար կը խմէ: Արմիկ ժամա-

նակ կը շահէր: Ան հնարամդութեամբ կը յաջողի պարուիանէն փախչիլ ու կը միանայ Եղեկին և քաջերուն:

7) «Սովորական Պարմութիւն», Էջ 163-186:

Հայ ծերունի մը իր քանդուած մեծ դան աւերակներուն դակէն ինքսինք քաշկորելով դուրս եկած էր: Անօրէն թուրքերն ու քիորդերը իր դան առջենի հրապարակին մէկ անկիւնը կապած էին դայն և բազմագեսակ չարչարանքներու ենթարկած, իր աչքերուն առջեւ սպաննած իր գաւակները, կինը և ազգականները: Թուրք խուժանին հեռանալին եփք, ան գիշերը առանձին մնացած էր իր սիրելիներուն դիակներուն հեփ և նկապած, որ իր 12 դարեկան կրտսեր որդին՝ Բենիամինը դակախին ողջ էր հրաշքով: Ջաղարին մէջ վերապրող հայերը հաւաքուած էին, և զինք ու Բենիամինը միասին առնելով գաղթած էին դէպի արեւելք: Ուղղակի Եջմիածին յառաջացած էին:

Եջմիածնի մէջ մեծ թիւով գաղթականներ կային: Շիանդութիւն, անօրութիւն և թշուառութիւն անպակաս էին: Բենիամին ու հայրը բուրքին պէս դժուարին պայմաններու մէջ կը գրնուէին: Վերջապէս, Բենիամին հիւանդանոց կ'ընդունոի՝ արժանանալով խնամող բժիշկներու մասնաւոր հոգափարութեան: Բժիշկներէն աւելի ջերմ զգացումով գրութեան քոյր մը կար հոն՝ Սաթօ անտոնվ: Բենիամին շաբ դկարացած և նիհարցած էր: Բժիշկները կ'որոշեն անոր հօր ամենօրեայ այսելութիւնները դադրեցնել: Բենիամին պէտք ունէր հանգիստի, զոր միայն մահուան մէջ կը գրնէ:

8) «Թուրքերը Կը Զուարձանան», Էջ 187-207:

Ցեղասպանութեան դարիներուն եկաւ արեն մը, երբ թուրքերը ըսին, թէ իսլամացող հայերը սպաննուելէ կամ գաղթելէ վերծ պիտի մնան:

Կիիկիոյ մէկ քաղաքին մէջ, թուրքերը հայ գեղեցիկ առջիկներն ու կիները հաւաքած էին մվկիթին մէջ: Ծերուկները, տգեղներն ու դկարները իսլամանալու իրաւոնք չոնչին: Մվկիթի դրան առջեւ յանկարծ աղմուկ կը բարձրանայ. մվկիթ կը բերէին Տէր Ղետոն քահանան:

Իսլամ կրօնաւորը մվկիթին մէջ իսլամանալ կը հրամայէ Տէր

Ղետնդին: Երբ կը մերժուի՝ կը հրամայէ իր ծառաներուն, որ սպաննեն զայն առանց արին թափելու, որպէսզի մվկիթը անհայտի արինով չպղծուի: Քահանային 16 փարեկան դրւագրը՝ Շողիկ կը փորձէ պաշտպանել հայրը և անոր վրայ խոյացած թուրքի ծոծրակին կը խրէ գրպանէն հանած զմելին: Թուրքերն իրենց կագաղութենէն կը փրփրին, միասնաբար կը յարձակին Շողիկի վրայ և սկիզբը զայն, ապա քահանայ հայրը կը սպաննեն:

Թուրք կրօնաւորը դառնալով մվկիթին մէջ խոնուած հայոց, կ'առաջարկէ իսլամանալ: Անոնց լրութինը անհամաձայնութեան նշան կը սեպէ ու կը հրամայէ փղաքը թիվագրել, իսկ կանանց փաթթոց հազցնել: Թուրքերը ապա անոնց մէշէն աղջիկներ կը զարեն ամուսնանալու, և երախսաներ՝ զանոնք իրենց քով աշխափցնելու համար: Վեց փարեկան հայ փղեկ մը կ'ըմբռագանայ: Մվկիթին մէջ գիրնուող թուրք խուժանն այնուհետեւ կ'ուղղուի դէպի հայոց եկեղեցին: Կը հասնին դուռը գոյ եկեղեցիին առջեւ: Հզօր գերաններ ու գործիքներ կը բերեն և մեծ դժուարութեամբ դուռը կը բանան, ներս կը խուժեն, քարուքանդ կ'ընեն, կը պղծեն եկեղեցին և անոր թանկարժէք իրերը կը գողնան: Ոսպիկան մը Ասպուածածնի պարկերը կը պարու դաշոյնով: Եկեղեցիին զանգերը կը սկսին դողանչել:

Այս պահուն, քանի մը փասնեակ հայ զինեալ երիտրասարդներ յանկարծօրէն կը յարձակին եկեղեցւոյ վրայ: Ղօղանջները լսած ըլլալով մօվակայ լեռներուն վրայ՝ վար իշած էին: Հայ քաշերը կրակ կը դեղացնեն թուրքերուն վրայ ու անոնցմէ շափեր շանսագակ կ'ընեն:

Լութեր, «Ուրֆայի Հերոսամարտը», դպ. «Ազգակ» օրթի, Դէյրութ, 1933, միջակ չափի 266 էջ: /էջ 1-161/

27 Մայիս 1915ին թուրքերը կը պաշարեն Եղեսիոյ (Ուրֆա) Սր. Սարգիս վանքը և Ազգային վարժարանի դնորէնն ու ուրիշ յայգնի դաշնակցական մը կը ձերբակալեն: Նախքան այս դէպքը, Եղեսիա ժամանած էր իթրիհապական՝ Ալի Հայրար պէյր՝ Տիգրանակերպի (Տիգրապէրի) երկու յայգնի ջարդարարներու՝ Խալիլ և Ահմէդ պէյերուն հետք: Ձերբակալուածները Հալէպ կը դրկուին: Առաջնորդարանին մէջ ժողով կը գումարուի ինքնապաշտպանութեան դիմելու նպատակով, սակայն համաձայնութեան չեն յանգիր: Յունիս 8ին 18 երեւելիներ կը ձերբակալուին և Ռաքքա կ'աքսորուին:

Դաշնակցութեան հրաւերով ժողով կը գումարուի, սակայն կրկին համաձայնութիւն չի գոյանար ինքնապաշտպանութեան դիմելու հարցին շուրջ: Կ'որոշեն ինքնապաշտպանութիւնն սկսի այն արեն միայն, եթե Եղեսիոյ հայ բնակչութիւնը գաղթելու հրահանգ սպանայ:

25 Յունիս 1915ին Եղեսիոյ մէջ 200է աւելի հայեր կը ձերբակալուին ու կը բանտարկուին: Ասկէ առաջ կը սպաննուին 1500 հայ երիտասարդներ, որոնք զինուորագրուած էին և Եղեսիոյ մօրդակայ Գարա Ջէօփրի և Գուպամէ Վայրերուն մէջ չարաշար կ'աշխարհնէին:

Մկրտիչ Եօրնելբայրեանն իր եղբայրներուն ու Յարութիւն Ռասարկելէնեանի հետ անջապ կրիներ կը փանի թուրքերուն դէմ: Եթե ձերբակալուած Գրիգոր Զօհրապն ու Վարդգէսը Եղեսիա կու գան, Մկրտիչ կը ջանայ համովել զանոնք, որպէսպի ինք փախցնէ զանոնք և զերծ մնան սպանութենէն: Անոնք կը մերժեն: Հայոց վէնքերը հաւաքելու հրաման կը դրուի: Հնարամդութիւն մը ի

Լութեր

ՈՒՐՓԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

գործ դնելով՝ հայերը անգործածելի վէնքերը կը յանձնեն միայն:

26 Յուլիս 1915ին թուրքերը կը ձերբակալեն Եղեսիոյ Առաջնորդ Արքայապղ Վարդապետը (Միրմէեան - խմբ.): Յուլիս 28ին անոնք ճամբայ կը հանեն բոլոր հայ բանբարկեալները և Տիգրանակերպի ճամբուն վրայ գինուող «Շէյթան Տէրէսի» վայրին մէջ կը սպաննեն: Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան երք կը գինուէր Ռասրկէլնեաննաց գունը, կը պաշարուի: Ռասրկէլնեան իր փան մէջ կը սպաննէ Պարքը Չատուշը: Մկրտիչ դուրս կ'ելլէ և Յովհաննէս Սիմեանի գունը կ'ապասպանի: Այս դէպքէն անմիջապէս եկք թուրքերը շուկան գինուող հայերը և ասորիները կը ջարդեն: Հայկական թաղերը ասդիճանաբար կը պաշարուին: Հայերը ինքնապաշտանութեան պարբասպութիններ կը դեսնեն:

29 Սեպտեմբեր 1915ին թուրք ոսպիկաններ կը պաշարեն Սանդրչոյ գունը՝ ձերբակալելու համար փան վդաքը, որոնք միակ ապագուածներն էին Գուլպեմէի կողորածին: Մկրտիչն ալ հոն է: Կրակուր կը սկսի: Այս դէպքերուն մանրամասնութիւնները գրուած են ֆրանսացի Բրաֆուի յուշերուն մէջ:

Ըստհարումը մէկ ժամ կը գել: Լռութին կը գիրէ: Թուրքերը հայոց պարզամատոր կը դրկեն, որ կեղծիքով և սուսր խոսքումներով կը փորձէ բթացնել անոնց զգօնութիւնը: Հայերը չեն վսպահիր: Յաջորդ օրը, 30 Սեպտեմբերին, թուրքերը երկրորդ յարձակում մը կ'ընեն և կը բռնուին ծողակին մէջ: 450 մեռեալ փալէ եկք՝ անոնք կը նահանջեն:

Այսպէս՝ հայերը կը յաղթանակեն, մինչեւ որ թուրքերը կը սկսին թնդանօթներ գործածել: Մէկ ամիս դիմադրելէ եկք՝ հայկական դիրքերը փակաւ առ փակաւ կ'իյնան: Սակայն դեղ-դեղ կոհիները մինչեւ Նոյեմբերի վերջը կը շարունակուին:

Հայկական թաղերէն հասարուած մարդիկը կը դեղատրեն Միլէթ Խանին մէջ: Անոնց մէջէն 200 հոգի առանց դադավարութեան կախաղան կը բարձրացնուին:

Մկրտիչ և ընկերները Սիմեանի փան թաքսպուր կը պահուը դէին: Հայ մարդնիշներու ցուցումով, անոնցմէ ոմանք կը ձերբակալուին: Մկրտիչ անձնասպան կ'ըլլայ:

Եղեսիոյ ապարամբութեան՝ թուրքերը 2000ի չափ սպաննուած կ'ունենան:

**Նազարէթ Փիրանեան, «Խարբերդի Եղեռնը»,
լուս. «Պայքար», Պութըն, 1937, փոքր չափի 541
էջ:**

Հեղինակը Խարբերդի Եփրափ
Գոլձի ուսուցիչ է 1915ին, կը բնա-
կի Մեպիրէ (Խարբերդի մօք): Ըս-
տանեօք կ'որոշեն փարագրութեան
չելեկ՝ մօրը համար որբեայրիի
արգօնագիր մը ապահովելով: Նա-
զարէթ եղբայր մը եւ քոյրեր ունի:
Կը սինուորագրուի եւ կ'աշխափի
Մեպիրէի հիւանդանոցին մէջ: Յե-
փագային կը փախչի եւ քիրք ծա-
նօթի մը փունը կը մնայ, յեփոյ
ամերիկեան հիւանդանոցը կ'ա-
պասփանի: Կ'որոշէ փախչի եւ
կ'անցնի Տերսիմ, ապա՝ Երիզա:

«Զուիցերիացի Հայասէր «Եազոպ Քինոյլէր». Իր Հայանպաստ Գործունէութեան 40-ամեակին Առթի», դադ. «Ռոբոս», Պէյրութ-Հալէպ, 1946, միջակ չափի 214 էջ: [էջ 57-110]»

Եազոպ Քինոյլէր ծնած է 1871ին, Զուիցերիոյ Ավենյել գաւառի Հունվարի գիտին մէջ: 1899ին ան Եղեսիա կը մեկնի:

Եազոպ Քինոյլէր ականապես կ'ըլլայ Սահմանադրութեան վերահոշակման (1908), անոր յաջորդող օրերուն ծայր գուած խանդավառութեան և 1909ի Արանայի ջարդերուն:

Կու գայ 1914ի ամառը և Առաջին Համաշխարհային Պարերապմը կը պայթի: 1915ի գարնան 18 որդիքայի հայ ընդունակներ բռնի կերպով կ'արտորուին Խարքա: Կը սկսին ձերքակալութիւններն ու բանդարկութիւնները: Կարգ մը գեղերու մէջ ջարդեր կը սկսին: Քինոյլէր կը դիմէ Հալէպի օգար հիապատոսարաններուն, սակայն ձեռնունայն կը վերադառնայ Եղեսիա, որ կը հասնին Խարքերդէն արտոր հանուած կիններու և մանուկներու առաջին կարաւանները: Մելիքինէ (Մալաթիա) հասնելով՝ այր մարդիկը դարուած էին ուրիշ ուղղութեամբ: Այսպէս, մինչեւ 1916ի ամառը, գրեթէ ամէն օր, Եղեսիա կը հասնին հայ դարագիրներու նոր խումբեր, վագրացած վիճակով:

Թուրքերը, Եղեսիոյ բանդերուն մէջ գտնուող բոլոր հայերը կը դասնին Տիգրանակերպի Ճամբան ու կը ջարդեն: Անոնք կը կուպորեն նաև Եղեսիային հիւսիս, բանուորական վաշտին մէջ աշխապող 400 հայ երիքասարդները:

19 Օգոստոս 1915ին ջարդ մը գեղի կ'ունենայ Եղեսիոյ մէջ: Հայեր հիւսնդանոցը կ'ապասպանին: Փողոցները լեցուած էին

հայոց դիակներով։ Այս իրադարձութիւններէն ելելով, Եղեսիոյ հայերը կ'որոշեն ինքնապաշտպանութեան դիմել։ Անոնք հայկական թաղերը պարնէշներ կը բարձրացնեն և կրիր կը սկսի։ Թուրքերը դուրսին օգնութիւն կը բերեն Ֆախրի փաշայի գլխաւորութեամբ։ Շաբաթներով անհաւասար կոի Վեղի կ'ունենայ։ Զէնքի չգոյութեան պարճառով հայերը կը համաձայնին յանձնուի։ Թուրքերը յանձնուող հայերը կը ջարդեն։ 15000 կիներ և մանուկներ կը բռնազարթեն։ Շաբ հայեր անձնափոր չեն ըլլար և իրենց գուները քաշուելով՝ կը կոռիին։ Ամիս մը ժամանակ կ'առնէ հայկական թաղերն ամբողջութեամբ գրաւելու համար։

1916ի երկրորդ կէսին մէջ, հոս ու հոն ապաստանած հայ անհավներ կը վերադառնան Եղեսիա։ Այս ժամանակ Բթթիհավը քիրութերն ալ գեղահան կ'ընէ։

Պարերապմը վերջ կը գտնէ։ Ամէն գեղ թշուառ հայեր կը թափառին։ Քինույլէր իր կարելին կ'ընէ անտն օգնելու համար։ «Նիր Բաթ Ռիլիֆ»ը հրապարակ կ'իջնէ Ապրիլ 1919ին և շաբ օգնութիւններ կ'ընէ հայոց։ Գլխաւորաբար ան որբերը կը խնամէ։ Որբանոցները յեփագային կը փոխադրուին Սուլիա և ապա Լիքանան։

Միքայէլ Շամփանձեան, «Հայ Մպրին Հարկը Եղեռնին», մասրենաշար «Նայիրի»ի թիւ 3, տպ. «Նայիրի», Հալէպ, 1947, փոքր չափի 95 էջ:

Մպատրական Միքայէլ Շամփանձեան 24 Ապրիլ 1915ին Պոլսոյ մէջ կը ձերբակալուի եւ միւս մքատրականներուն հետք կ'աքսորուի Չանկը-րի, ուր կը մնայ երկութուկէս ամիս: Ապա կ'արդունուի իրեն, որ երթայ Էնկիրիի, ուրկէ չորս ընկերներով կը հեռանան ու կը հասնին Զմիւնիա, սակայն հոն չեն արգունուիր մնալ, ուստի կ'ապասպանին Ուշաք (Ալաշէիիրէն Գարահիսարի միջեւ կէս ճամբան), ուրկէ հայերը փակալին չէին փարագրուած: Մինչեւ 1918ի Նոյեմբերը հոն կը մնան, ապա Պոլիս կ'անցնիս:

ՄԻՔԱՅԵԼ ՇԱՄՓԱՆՁԵԱՆ

ՀԱՅ ՄՏՔԻՆ ՀԱՐԿԸ ԵՂԵՌՆԻՆ

ԴԱՒԻՆ ԳԻԵՐԸ
ԲԱՆԱԿՆ ՄԵՋ
ԽԵՂԱԿՈՐ ՀԱՄԲԱՆ ՎՐԱՅ
ԽՈԼԱԿՆ ԱՐԵՎԵԿ
ԾԱԲԱՐ ԱՇ ԶՈՐԱՆՈՅ ՄԵՋ
ԶԱՎԵՐԸ ԱՌԱՎՈՎԱՍՅՐ
ՄԱՇՆ ՓԱԽՈՒԱՅ
ԲԱՆԱԿՈՐ ՈՐՈՇՈՒՄ
ԽԵՂԱԿՈՐ ՀԿԱՑՄՆԵՐԻՆՆԵՐ
ՎԵՐԿԱՐ

Աղաւնի Պողոսեան (գրի առաւ՝ Ա. Ա.), «Արեան Զայնը», պաշ. «Հայկ», Պէյրութ, 1948, փոքր չափի 76 էջ:

Տեղահանութեան դարին Աղաւնի ութնամեայ, Շաքէ քոյրը՝ վեցամեայ աղջնակներ էին, ծնած ու մեծացած Արաբազարի մէջ: Մայրը մահացած էր, եւ հայրն ու մեծ մայրը կը խնամէին զանոնք: Երկյարկանի դան մը մէջ կ'ապրէին: Ունէին նաև պարգիւկ մը եւ դան առջեւ ծաղկանոց մը:

Երբ դեղահանութիւնը կը սկսի, ճամբայ կ'ելլեն կարաւանի հետ: Երբ կը հասնին Արիֆիէ գիտը, կողոպուրի կ'ենթարկուին: Ոսկիկանները չեն միջամբեր: Առաջին հանգրուանը, ուր կը հանգստանան, կ'ըլլայ Կյավէ Աղապար գիտը: Դիեւդիք չհասած, կը հրամայուի, որ գրամարդիկ բաժնուին կարաւանէն՝ մօքակայ լեռներու հանքերուն մէջ աշխափելու համար: Հայրը արցունքով կը բաժնուի իրենցմէ եւ կը միանայ խումբին: Գիշերը բազմաթիւ աղջիկներ կ'առեւանգուին: Անցնելով Գարաքէօյ գիտէն, Էսկիշէհիրի մօքերը կը հասնին: Մեծ մայրը կը հիւանդանայ: Առանց Էսկիշէհիր մզնելու՝ Քէօթահիայի լեռները կ'ուղղուին: Կարաւանէն զաղբագրողի անշարժելով՝ հիւանդներ ունեցող դարագրեալներ քսան օրէ աւելի քարայր մը կ'ապաստանին: Աղաւնիին հայրը եւ երկու ուրիշ գրամարդիկ յաջողած էին փախչիլ եւ քարայր հասնիլ: Մեծ մայրիկը իր գրուն գրկին մէջ կ'աւանդէ հոգին: Հայրը եւ երկու աղջիկները կը փորձեն Էսկիշէհիր ապաստանի, սակայն ոստիկաններէ կը բռնուին եւ աղբուր խան մը կ'առաջնորդուին: Անցնելով Գոնիայէն՝ կը հասնին Բալահիէ, ուր խրճիթ մը կը վարձեն բնակութեան համար: Հայրիկը ծանրօրէն

Կը հիւանդանայ: Կը հարկադրուին ճամբայ ելլել ոտպ մը վարձելով: Կը հասնին Գարմա: Հոս կարաւանը կը կողոպսուի ոսդիկաններուն հաշվ աչքերուն առջեւ: Կը սդիպուին կիսամեռ հայրիկը Գարմա թողելով հեռանալ կարաւանին հեփ միասին: Կը հասնին Դապ, որ գնչուներ կ'առեւանգեն Շարէն: Աղանին, յուսահապր եւ յոգնած, կ'իյնայ մեռած մարմիններու վրայ: Գնչու դիակապուի մը զայն կողոպսած ապեն անոր վրայ կը գտնէ Գայեանի մասունքը, եւ զայն գրկելով՝ կը դանի իր վրանը: Երբ Աղանի կ'արքննայ, նոյն դիակապուիքի առեւանգած երկու հայ աղջիկներ կը դանի: Աղանի գնչուին կովերը կ'արածէ: Գնչու կիները ասեղներով անոր դէմքը կը դաշեն: Ութ ամիսներ եւքը գնչուն վիճը Հալէա կը դանի եւ կը ծախէ Համիլը պէյի հարուստ ընպանիքին:

Ամբողջ երեք դարի, մինչեւ 1918ի պինադադարը, այս ընդառնիքը կը խնամէ վիճը հարապար զակի մը նման:

Վերջապէս, պինադադարէն եւքը, Աղանի նամակ մը կը սպանայ Պոլիս գրնուող իր հօրաքոյրէն: Երկու ամիս որբանոց մնալէ եւքը, Աղանի իր հօրաքրոջը կը միանայ: Սկիվը ութ ամիս Ակրապար կը մնան, այնուհետեւ Աղանի կը փոխադրուի Պոլիս՝ ամերիկեան գիշերօթիկ վարժարան մը:

Երբ քեմալական շարժումը կը սկսի, Աղանի շաբ կը յուպուի ու կը յուսահապի: Բրեն կը հասնի Ակրապարի մէջ գրնուող հօրաքրոջ եւ զաւակներուն զոհուելու գոյժը: Ամերիկեան Գոլէճը կ'աւարդէ եւ Առնավուր Ջէօյի Աղջկանց Ամերիկեան Գոլէճը կը մինէ: Երեք դարի վերջ կը հեգեի հիւանդապահութեան: Աղանի բժիշկ Փօսրի ձեռամբ վիրաբուժական գործողութեան կ'ենթարկուի եւ իր դէմքին վրայի կապոյդ դաշուածքները կ'անհետանան: Կը մեկնի Հալէա եւ կ'աշխապի բժիշկ Ալթունեանի հիւանդանոցը 1929ին: Կը փնպոէ քոյրը՝ Շարէն, սակայն ապարդին: Յաջորդ դարին կը փոխադրուի Պէյրութ՝ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ աշխապելու համար: Բրեն կը յանձնուի Թրիփոլիի Մինա հիւանդանոցին կազմակերպումը: Կը խնամէ նաև Սուրբոյ նախազահ Շիքրի Ջուաթին եւ գնահապական գիրի կ'արժանանայ: Աղանի պաշտօնի բերումով Տամասկոս կը մեկնի: Դիպուածով ան կը գտնէ իր Շաքէ քոյրը: Արդարեւ, Շաքէի

դուսպրը՝ Լէյլան Աղանիին աշակերպուիին էր Տամասկոսի մէջ, որ երկու ամիս եղք զիվցած եւ համոզուած էր, որ իր ուսուցուիին իր մօրաքոյրն էր: Լէյլան արցոնքներով կ'իմացնէ այս իրողութիւնը Աղանիին, որ շատ կը յուզուի եւ նոյն օրը Լէյլային հետ կ'ուղղուի Հալէպ եւ կը վերամիանայ Շաքէին: Ողջագործումի եւ վերամիացումի ընթացքին Լէյլան կը բացագանչէ, թէ արեան ձայնն էր խօսած իր մէջ...:

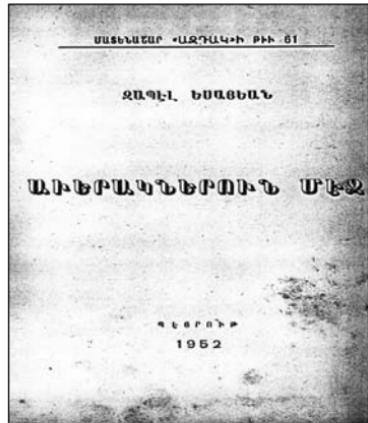
Զապէլ Եսայեան, «Աւերակներուն Մէջ», մասեւնաշար «Ազդակ» օրթի, թի 61, Պէյրութ, 1952, միջակ չափի 294 էջ լթ. դպագրութիւն՝ «Էղվան» հրապարակութիւն, Պէյրութ, 1957]:

1909ի Կիլիկիոյ ջարդը կապարուած իրողութիւն էր: Կ. Դոլսի Հայոց Պատրիարքարանի պատուիրակութիւնը և Պատերապմական Ավեանի անդամները Պոլսին Մերսին կ'ուղղուին նոյն շոգենատվ: Զապէլ Եսայեան շոգենաին վրայ է: Որպէս պատրիարքարանի պատուիրակութեան անդամ ան Կիլիկիա կ'երթայ որբերու խնամակալութեան գործին օգնելու համար: Կը հասնին Մերսին ու յաջորդ օրը Արանա կ'անցնին: «Բոլոր եկեղեցիները, բոլոր դպրոցները ու բոլոր բնակարանները խանձուած քարի կոյսիրու վերածուած էին»: Վերապրած այրիներու, որբերու և ծերերու խումբ մը կը ներկայանայ իրենց: Տառապածներ են ասոնք:

Արանայի մէջ առաջին կիրակին եկեղեցիին մէջ պատարագ եւ հոգեհանգիստ կը մագուցուի: Այրիներ, ծերեր և սգատրներ եկած են մխիթարուելու:

Դէպի Մերսին իրենց ճամբուն վրայ, անոնք Զմիտնիոյ գերմանական որբանոցին մէջ Արանայէն թերուած որբերու այցելած էին: Հայ որբեր պատսպարուած էին նաև Մերսինի Ազգային Վարժարանին ու եկեղեցիին մէջ: Անոնք նաև հիւանդանոցը կ'այցելն: Շեղինակը հոս կը վեսնէ շափ սրբածնիկ գեսարաններ և իրավեկ կը դառնայ ջարդի անցութարձերուն:

Զապէլ Եսայեան և իր ուղեկիցները կ'այցելեն աղիկեալներուն և իրաքանչիր աղիկեալէ կը լսեն անոր պարմութիւնը: Մթնոլորդին մէջ ողբն ու լասը դիրական են: Բրաքանչիր սգատը և այրի կին իր պարմութիւնն ունի: Պոլսի պատուիրակները

պարհուրելի պատմութիւններ կը
լսեն:

Չափ հայ ծերունիներ, երիտա-
սարդներ, իհանդներ եւ վիրատրներ
բանդերը նեղուած էին: Անոնց անձ-
կութիւնն ու մտահոգութիւնը չափ ու
սահման չունէին:

Անմեղ հայեր կախաղան կը
քարձրացուին Արանայի մէջ:

Կ'այցելեն Միսիս, ուր գրեթէ հայ
չէր մնացած. շարդարար խուժանը
միայն մէկ տան մէջ 60 հոգի այրած
էր: Կը զիշերեն Միսիսի մէջ եւ
առփուն կ'երթան Սիս: Հոս կանայք
ու տղաները վանքը ապաստանած
էին: Պոլսի պարուիրակները Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Խապայեան
վեհափառ հայրապետին կ'այցելեն:

Հաճըն ամենէն շափ զոհ փուած քաղաքն է, որովհետեւ անոր
երիտասարդները ցրուած էին Կիլիկիոյ մէջ:

Կ'այցելեն նաև Կարս Պազար, որ հակառակ դառապանքնե-
րուն, դիմադրած է շնորհի հաճընցի ձին Թորոսին, որ ոսկիկան
էր Կարս Պազարի մէջ: Այս քաղաքի հայերը կոռուեր էին ինքնա-
պաշտպանութեան համար եւ ինքսինքնին մխթարուած կը զգային:

Կարս Պազարէն եկը կ'ուղրուին Օսմանիէ: Հոս շափ կիներ եւ
տղամարդիկ այրած էին: Շափ կիներ այրի մնացած էին:

Կ'անցնին Էրվինի բանդէն, որ հաճընցի եւ փօրթեուցի հայ
բանդարկեալներ կային: Կու զան Տէօրթ Եռլ, որ եւս ցաւակի
պատմութիւններ կը լսեն: Տէօրթ Եռլէն ելլելով եւ Էրվինէն կրկին
անցնելով կը հասնին Համիդիէ, որմէ վերջ Արանա կը վերա-
դառնան: Հոն կը լսեն, թէ հայ բանդարկեալներէն քանի մը հոգի
ապագ արձակուած է: Եկեղեցին բակը ապաստանածներէն շա-
փերն իրենց դուռները եւ արգերը կ'երթային: Փողոցին մէջ եռու-
կեռը կը շափնար: Կեանքը հերպիեդէ բնականոն կը դառնար
Արանայի մէջ:

ԶԱԳՈՐԾՎԱԿՆԵՐ

Ամբակնըրուն մէջ

Թիկ 34

Ե. Վ. Ա. Ն.
Մատուցութեան

**Լետն Լանիս, «Կեանքի Վէպը՝ Դրուագներով»,
Միլիթարեան պայ., Վենետիկ, 1952, փոքր չափի
184 էջ:**

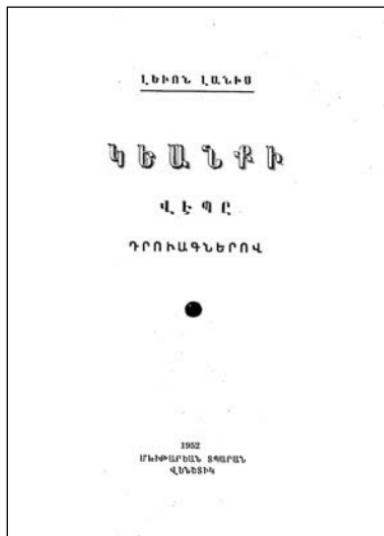
Սհարոն (Լետն Լանիս) ծնած է հայանաբար 1894ին, Սեբաստիա: 1895ի արինալի դէպքերուն ընթացքին հայրը անհետ կը կորսուի: Իրենց քուրք դրային՝ Ապկուլ Հոճա, կը յարձակի դան վրայ: Մայրը իր երեք զաւակներն առնելով դանիքէ դանիք կը փախչի եւ ապահով վայր մը կ'ապասպանի: Լետնի հօրեղօրորդին, որ իրենց դունն ապասպանած էր, կը սպաննուի:

Լետն դպրոցը կ'աւարդէ եւ Ռումանիա կը մեկնի: Առաջին Համաշխարհային Դաշտերապմին իբր կամատը կը հասնի Թիֆլիս: Զայն շոգեկառքով կ'ուղարկեն Դաքու, ապա Օքեսա եւ անկէ Դուքքէց: Ռուսումանական սահմանին վրայ թիրիմացութեան իբր արդինք կը ձերբակալուի եւ ամիսներով բանքը կը մնայ շատ վագ պայմաններու մէջ: Կը փոխադրեն Օքեսայի բանքը, որ քանի մը օր յետոյ թիրիմացութիւնը կը լուսաբանուի եւ ան ապագ կ'արձակուի:

Օքեսային կ'անցնի Թիֆլիս եւ կ'ուղղուի «Կարմիր Խաչ»ի կեդրոնը, ուր կը ներկայանայ իբր կամատը, որ կ'ուվէ Կարին երթալ: Կ'օգնեն անոր ամէն դեսակէփով եւ երկու օրէն Կարին կը հասնի:

Ռուսթրբական ռազմաճակարին վրայ Լետն կը կռուի զանազան քաղաքներու եւ գիտերու մէջ: Հոն էին նաև սեբաստիայի Կարօն եւ Տերսիմի մէջ թիրպերու կողքին կոռուած երզնկարի Կայծակը:

11 սեբաստիայիներ փախչելով կը հասնին Երվնկա՝ Դրլրձի

Համբարի առաջնորդութեամբ: Հոն Սհարոն կը գինէ իր մօրաքրոջ ամուսինը՝ Սարգիսը եւ անոր երկու զաւակները՝ Էլմասպն ու Սուրէնը: Անոնցմէ կ'իմանայ իր մօրը եւ հարապատներուն սպաննուիլը Ղանդալի ձորին մէջ:

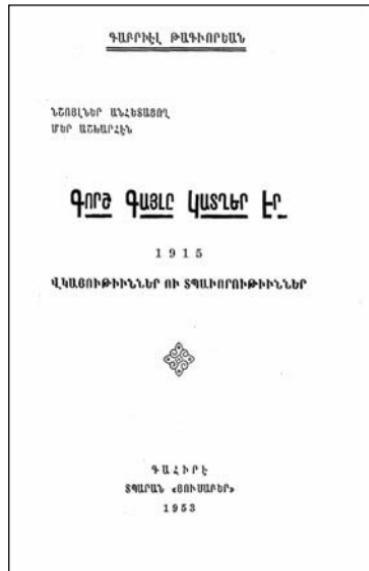
Երեք փարի կամատրական գունդին մէջ ծառայելէ վերջ Թիֆլիս կը վերադառնայ եւ հոնկէ Ռումանիա կը մեկնի:

Մերասպին մէջ, Սհարոնի փան դրասի Ապրու Հոճայի փղան՝ Սապրին շաբ ոճիրներ գործած էր հայ զաղթականներուն հանդէպ, այդ թուին՝ Սհարոնի քոյրն ու մայրը սպաննած էր: Ռումանիոյ մէջ, Մեւ ծովուն եկերքը Սհարոն կը հանդիպի Սապրիին, որ հայկական անուն մը առած՝ կը զուարձանար: Սհարոն հարուածելով Սապրին շրամոյն կ'ընէ եւ իր վրէժը կը լուծէ:

**Գարրիկ Թագուորեան, «Եշոյլներ Անհեղացող
Մեր Սշիստրիէն - Գորշ Գայլը Կապղեր Էր - 1915
- Վկայութիւններ Ու Տպաւորութիւններ», տպ.
«Յուսաբեր», Գահիրէ, 1953, փոքր չափի 424 էջ:**

1915ի Ապրիլին Գարրիկը իր տիկ-նոց եւ աղջկան հետ կը գտնուի Դոլիս իբր դպրոցի դեսուց: Իրեն անծանօթ պատճառներով, ոստիկանութիւնը օրերով կը փնտոէ զայն, մինչ ան հոս ու հոն, բարեկամներու գուները կը պահուըփի: Կը մբածէ երթալ Սկիւրարի Սր. Խաչ Եկեղեցին եւ խորհրդակցի Դանիկը Եպիսկոպոսին հետք: Հոն կը գտնուի Հմայեակ քահանայ Էքսէրձեանը, որ Գարրիկը ոստիկանութեան կը մապնէ: Գարրիկը կը ձերբակալուի: Օրերով ճամբորդելէ եփք, զայն Կեսարիոյ հարաւը գրնոտող Էվլիքի հայկական գիտին բանփը կը նեփեն:

Գարրիկը ապեն մը եփք կը ներկայանայ Կեսարիոյ ապեանին առջեւ ու կը պարունակած բանփին մէջ հաւաքուած ազգայիններու մասին: Կ'իմանայ, որ սինք մաքնողը իրեն հայրենակից է՝ Էվլիքի մօքակայ Ֆէնէսէ հայաբնակ գիտին: Զինադադարէն եփք, 1919ին անպարփ կ'արձակուի եւ Դոլիս կը մեկնի:

Սմբակ Փանոսեան, «Որ Մրրկաւ Էին Զապուած», մագրենաշար «Անի» ամսագրի թի 5, Պէյրութ, 1953, միջակ չափի 317 էջ (վէպը նախապէս հայրուածաբար լոյս դեսած է Վահէ-Վահեանի խմբագրած «Անի» ամսագիրի թիւերուն մէջ - խմբ.):

Հեղինակը՝ Սմբակ Փանոսեանն իր աքսորի կեանքը կը ներկայացնէ վէպի ձեռով: Գիրքին մէջ ինք՝ տիգրանակերպոյի Մուրապը, ջարդերէն փախչելով, բարեբասպիկ պայմաններու դակ ապասպան կը գրնէ աշխրաթապեր Շէյս Խալաֆի բանակադեղիին մէջ: Շէյս Խալաֆ ազնի զգացումներով, բարի արար քոչուր մըն է, որ իր ամբողջ գերդասպանով կ'ապրի սուրիական անապատներուն մէջ: Նախքան շէյսին մօք ապասպանիլը, Մուրապ երկու թուրք ոսպիկաններ սպաննելով փախած էր շարդերէն:

Շէյս Խալաֆի բանակադեղիին մէջ Մուրապ կը հանդիպի Խալէկ աղային, որ նոյնպէս արար է, սակայն նենգ եւ թրքասէր: Վրաններու բնակիչներէն շաբերը կը համակրին Մուրապի: Անոնցմէ է Հասանը, որ երկու կին ունի՝ Սալամը եւ Խափիճէն: Հասան Մուրապը իր վրանը կը երափրէ եւ կը հիւրասիրէ զայն: Հասանի պնդումին վրայ՝ Մուրապ գիշերները կ'անցընէ վրանին մէջ, Հասանի եւ անոր կիններուն կողքին: 22 դարեկան Մուրապ սեռային յարաբերութիւն կ'ունենայ այս կանանց հետ: Հասան կը սկսի կասկածիլ Մուրապին, որ զգալով վրանգը, կը հեռանայ անոնց մօղէն ու կը վերադառնայ գոմի դրադրկալի աշխատանքներուն: Մուրապ կը դառնայ Շէյս Խալաֆի անձնական ձիուն հոգագրան ու պահակներէն մէկը:

ԱՐԲԱ ԺԱԽՈՒՄ

ՈՐ ՄՐՐԿԱՎ ԵԻՆ ԶԱՊՈՒԱԾ

(ՎԵՊ)

ՄԱՍՆԱԿԱՐ • ԵԽՆ • ԱՐԱԿԱՐ - ԹԻ 5
Պէյրութ
1953

Օրին մէկը ահապանգ կը հնչէ վրանաբանակին մէջ. գաղթական հայեր կը մօգենան վրաններուն՝ ձիատր թուրք սինուրներու առաջնորդութեամբ: Ծէլս Խալաֆի մարդիկը առաջ կը նեփուին հայ գաղթականները թուրքերու ձեռքէն եւ սպոյզ մահէն ապագելու համար: Մուրափ կը կենայ ժողովուրդին առջեւ եւ հայերէնով կը հանգստացնէ զայն: Հայ գաղթականները կ'առաջնորդուին վրանները եւ կը գեղատրուին: Թուրք ոսպիկանները առերես հիրասիրութեան կը հրաիրուին եւ ապա կը մեկնին ոսկիներ սրանալով: Հասան եւ ընկերները սուրալով անոնց եւրեւէն՝ կը սպաննեն զանոնք, ոսկիները եւր կը բերեն ու Ծէլս Խալաֆին կը յանձնեն:

Հայ գաղթականները 81 հոգի են: Անոնց հոգափառը կը կոչուի քոյր Շելչն, որ սերփօրէն կը գործակցի Մուրափի հետ: Ամէն գեսակ հանգստութիւն կը գրուի գաղթականներուն:

Մուրափ կ'իմանայ, թէ Սալամը յոի է իրմէ: Այս միջոցին քոչուրները շուրի պակասի պատճառաւ գեղ կը փոխեն: Մուրափ Ծէլս Խալաֆի համակրանքը կը շահի անոր ձիուն գողը երեան հանելով: Ան Ծէլս Խալաֆի առաջին օգնականը կը դառնայ: Հասան իմանալով իր կնոշ՝ Սալամի եւ Մուրափի յարաբերութեան մասին, կը սպաննէ Սալամը ծննդաբերութեան ժամանակ: Ծնած երախան սկիզբը քոյր Շելչնին, ապա Խափիձէին հոգածութեան կը գրուի: Հասան կը փախչի: Փախուսփի ժամանակ ան կորիի կը բռնուի թուրք ոսպիկաններու հետ եւ կը սպաննուի: Մուրափն իր ընկերներով նոյնպէս գերի կ'ինայ թուրքերուն ձեռքը: Խափիձէ կ'ապափէ Մուրափը: Անոնք կը վերադառնան վրանները:

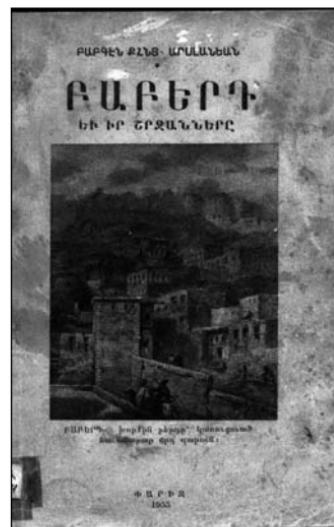
Օրին մէկը Մուրափ հայ վաճառականներէ կ'իմանայ, թէ սինաղաղար եղած է եւ հայերը Հալէպ կը վերադառնան: Բոլոր հայերը Մուրափի հետ Հալէպ կը վերադառնան: Մուրափի զաւակը՝ Արսորը, քոչուրներուն հետ կը մնայ վրաններուն մէջ: Աւելի ուշ, հայերու հանդիպելով, Արսոր կու գայ Հալէպ, ապա կ'անցնի Պէյրութ եւ կը հայրենադարձուի Խորհրդային Հայափան:

Բարգչն քահանայ Արալանեան (Մաղաքիա Արալանեան), «Բարերդ Եւ Իր Շրջանները», դրա. «Արարու», Փարիզ, 1954, փոքր չափի 308 էջ: Ունեցած է երկրորդ դաշտագրութիւն մը՝ դրա. «Արարու», Փարիզ, 1955, միջակ չափի 307 էջ:

Հեղինակը ծնած է 1890ին, Բաբերդի Լսնք գիտը: Եթք 1914ին պատերազմը կը պայթի, հայերը շատ մեծ նեղութեան կը մարդուին՝ պարէն հայթայթելու համար թրքական բանակին: Ինքնապաշտպանութեան խմորումներ մէջփեղ կու զան Բաբերդի մէջ, սակայն վերապահ կողմներու արգելքին կը հանդիպին: Խումբ մը զինուած երիտրասարդներ, անոնց շարքին՝ Մաղաքիա և ընկերները, Լսնքի լեռները կ'ապասպանին:

Մաղաքիա 10 Մայիս 1915ին կը զինուորագրուի և Մուրաս Խան Օղլու կը դրկուի: 27 Մայիսին թուրք չեթէներ կը խումեն գիտը և չարչարելէ եփք կը սպաննեն իր քահանայ հայրը: Բաբերդի և անոր 29 գիտերու հայերը վեղահան ընելու որոշում կու զայ: Ասուանի հայերն ասկէ մէկ շաբաթ առաջ արդէն ձերբակալուած և բանփարկուած էին: Այսպէս, մէկ ժամուան մէջ, Բաբերդի 29 գիտերու հայ բնակիչները ճամբայ կը հանուին երկու ուղղութեամբ՝ մէկ մասը՝ Աւերակի և Դուտնուպի ձորերէն, իսկ միաը՝ Խուրսի ձորէն: Անոնք ի վերջոյ կը հասնին Ղարաղողադի դաշտը և Այ-Տօղան լերան սպորտը կը մորթուին: Այս շարդէն ապահած խումբ մը աղջիկներ և կիններ եթք Բաբերդ կ'երթան, գայմազամ պէի հրամանով անոնք կը սրբուին թուրքերու, որոնք վեսակ-վեսակ վայրագութիւններով կը յագեցնեն իրենց անասնական կիրքերը:

Վեց օր եփք, Բաբերդ քաղաքի հայերը կը վեղահանուին Երզնկայի ուղղութեամբ:

Մոլորակ Խան Օղլոյի մէջ Մաղաքիա եւ ընկերները լսելով այս պարհութելի դէպքերուն լուրերը, կը մփադրեն փախուսպ գալ: Անոնք անդառի մը մէջ կը հաւաքուին եւ այս մասին կը խորհրդակցին: Չորս հոգի միայն կ'որոշեն Լսոնքի լեռները ապաստանիլ եւ իրենց ընկերներուն միանալ: Ասոնցմէ մէկն է Մաղաքիան: Փախչող խումբը քանի մը հոգիով կ'աւելնայ: Անոնք պարէն առած իրենց հետ՝ կը փախչին: Երկու օր յեպոյ 260 բարերդյի երիբասարդներ կը սպաննուին Սօրբաներու կիրճին մէջ:

Փախչողները եօթը հոգի են: Լսոնքի անդառներուն մէջ անոնք կը միանան իրենց ընկերներուն: Անոնց թիւը 65ի կը հասնի: Այս գողաքը զիշերները իրենց պարէնը կ'ապահովեն շրջակայ զիտերէն: Անոնցմէ թիշեր միայն պէնք ունին հեվերնին: Երբեմն, հայախոս թուրքեր կը փորձեն զիրենք ծուղակը ձգել: Մաղաքիա ապա կը միանայ վարչեհանցի երիբասարդ փախստականներու խումբին, որուն հետ արկածախնդրութիւններով լեցուն կեանք մը կ'ապրի: Կը միանան միւս ընկերներուն: Ընդհանրապէս կը պարենատրուին յունարնակ Մարքէն զիտեն: Խումբին խմբապետն է Վարչեհան զիտացի Մելքիսէթը, որ Խնծաւերակի մէջ ունի թուրք բարեկամներ, որոնց քով կը մնան իր եղբայրներուն կիներն ու զաւակները: Օգոստոս 1915ին, թուրքերու մօս գգնուող բոլոր հայերը կառավարութեան յանձնելու խիստ հրաման կու գայ: Մելքիսէթի եղբայրներուն կիներն ու զաւակները լեռ կը բերուին:

Այս խումբը կը յաջողի թուրք փախստական վինուորներ ձերբակալել եւ անոնց հաշիր մաքրել...: Կը գրալ նաև անոնց ունեցած դրամները: Կոհիի կը բռնուին թուրքերուն հետ, սակայն շուտով կը գեղափոխուին՝ առանց հետք ձգելու: Անոնք կ'իմանան, թէ Խուրսի անդառն ապաստանած 65 քաջեր նահարակուած են:

Օրին մէկը, առաօպ կանուխ, անոնք կը պաշարուին երեք հարիր ոսդիկան վինուորներով: Գնդակներու գեղափարափը կը սկսի: «Խըրսը Եաթաղը» լերան վրայ բռուն կոհի մը գեղի կ'ունենայ: Խիստ կերպով կը պաշարուին: Մելքիսէթ կը վիրատրուի եւ իր ընկերէն կը խնդրէ սպաննել զինք՝ թշնամիին ձեռքը չմաքնուելու համար: Մնացեալները կ'ապաստանին քարայր մը, սակայն կրկին կը պաշարուին: Զօրաւոր համապարկ մը կը սկսի,

եւ թշնամին, լրելով դիրքերը, կը փախչի: Բոլորը մէկ ճամբայ կ'իյնան Մեվկէի ուղղութեամբ: Խումբը կը յառաջանայ եւ Ալմըշ-կայ հայթրքական խառն բնակչութեամբ գիտը կը հասնի: Մելքի-սէթի եղբայրը՝ Բարսեղ կ'որոշէ կիները եւ մանուկները հոն ձգել թուրքերու մօդ, որպէսզի մնացեալը ապահով հասնին ոռուական սահման: Մելքիսէթի կինը իր երկու զաւակներուն հետ կը մեկնի գիտ՝ Ճորոխ գետին մէջ անձնասպան ըլլալու համար...: Մելքի-սէթի միւս եղբօր՝ Յարութիւնի կինն ու զաւակներն ալ կ'երթան գիտին ուղղութեամբ...: Խումբը ճամբայ կ'ելլէ դէպի արեւելք: Կ'անցնին Կօշկուրի յունաքնակ գիտէն եւ պարէն կը վերցնեն իրենց հետ: Յարութիւնը կը մահանայ:

Վարզեհանսցի ընկերները կը բաժնուին: Մաղաքիա եւ լսոնքի ընկերները ճամբան կը շարունակեն դէպի արեւելք: Անոնք կը ձերբակալեն դասալիք (ֆիրար) թուրք վինուորներ եւ կ'օգգուին անոնց վէճքերէն, դրամէն, եւայլն, զանոնք սպաննելէ առաջ: Անոնք մեծ սարսափի կ'ապդէն Բարերդի եւ շրջակայ գիտերու թուրքերուն:

Օր մը այս խումբը 28 դասալիք թուրք վինուորներ կը ձերբակալէ: Ձեւական ըննութիւն մը կափարելէն եփք եւ չորսը թող դրական եփք, մնացեալին հաշիւը կը մաքրեն...: Վերջին անգամ ըլլալով կը մկնեն Մարտէն յունաքնակ գիտը, կը պարենատրուին եւ 21 Մեպիեմբեր 1915ին ճամբայ կ'ելլեն դէպի ոռուական սահման: Ճամբուն վրայ բազմաթիւ գիտերէ կ'անցնին: Ծպքուած իբր թուրք վինուորներ, անոնք կը հիւրասիրուին: Կը մկնեն Խեւեկ գիտը, ուր գիտին հօճային եւ վինուորականի մը կը հանդիպին ու կը հիւրասիրուին:

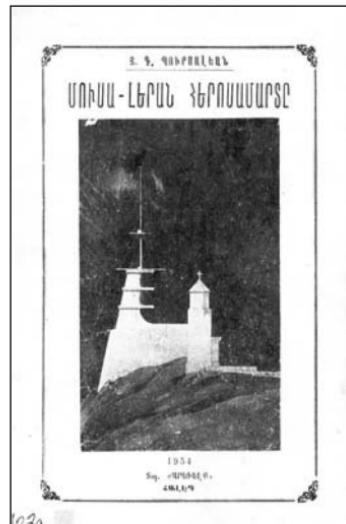
Ապահով կերպով կը հասնին ոռուական սահմանը, Մուրկուի մօդ: Քերմ ընդունելութիւն կը գրնեն ոռու վինուորներէն: Կը հիւրասիրուին: Կը յանձնեն վէճքերը եւ բանակափեղի կը դարուին: 1 Հոկտեմբեր 1915ին կը հասնին Պաթում: Կը հարցանուուին: Կը դեսակցին Զօր. Մեպուիի հետ:

Կը մեկնին Պաթու՝ միանալու հայ կամատրական գունդերուն: Մաղաքիա եւ քանի մը ընկերներ Զօր. Անդրանիկի խումբին կը միանան:

Ա. Գ. Պուսալեան, «ՄուսաԼերան Հերոսամարտ», լուս. «Արեւելք», Հալէպ, 1954, փոքր չափի 89 էջ:

1914ին բոլոր գողամարդիկը օսմանեան բանակ կը դարձին: Անոնք կ'երթան այն յոյսով, որ իրենց ընդանիքները դարագրութենէ վերծ պիտի մնային: Բանակ դարձուած ճեպելմուսացի հայ գողամարդիկը կը դեսնեն Հալէպ թէ այլուր հայոց շարչարանքներն ու սպանդը: Անոնցմէ ոմանք փախչեղով կու գան Ճեպել Մուսա եւ կը պարմեն պատահած դէպերը:

30 Յուիս 1915ին Ճեպել Մուսայի հայութինը եւս դեղահանութեան հրահանգ կը սպանայ: Խորհրդակցութիններ դեղի կ'ունենան եւ լեռ բարձրանալու որոշում կը դրուի: Դիթիասցիներուն եւ հաճիհապիլիցիներուն մեծ մասը սակայն կը մնայ իր դեղը: Անոնցմէ շաբ քիչեր միայն կը բարձրանան լեռ: Երեք օրուան ընթացքին լերան վրայ բաւականաչափ պարնէշներ կը շինուին: Երբ լերան վրայ հայ պատասխանապուները ժողովի նախած էին, յանկարծ թուրք զինուորներ յարձակումի կը սկսին 8 Օգոստոսին: Զարհուրելի կրակ կը բացուի երկուսկեք: Ճեպել մուսացի երիտրասարդները մեծ վնասներ կը պարձառեն թշնամիին, որ դասէ աւելի սպանեալ կ'ունենայ: Երկու օր եփք, 10 Օգոստոսին, դեղի կ'ունենայ երկրորդ ճակարտամարտը: Թուրքերը մշտապէս կը ոմքակոծնն հայոց պարնէշները: Այս աւերտոմին չկարենալով դիմանալ, հայերը աւելի վեր կը բարձրանան եւ նոր դիրքեր կը բռնեն: Տեղաբարափ անձրեւ կու գայ եւ գործը կը դժուարացնէ: Պահ մը դադարէ եփք, կոհիր կը վերսկսի: Անքի ոռոմբերու հեղեղին դակ թշնամին կը սկսի յառաջանալ: Երբ գրպը Չայի բանակաբեղին կը վկանգուի, հայերը կը լքեն զայն

եւ կը նահանջեն Ցամլաճք: Հայ կոռուղներուն կայութիւնը կը վագրարանայ: Այս հերոսամարդի անդրանիկ նահարակը կ'ըլլայ Յակոբ Գարակէօվեանը: Խումբ մը պիթիասցիներ գերի կ'իյնան թշնամիին ձեռքը: Այս կոռիխն, թուրքերը հարիտէ աւելի դժակներ կը ձգեն, իսկ հայերէն կը նահարակուին Պօղոս Անգէկեանը, Աքրահամ Սեուկեանը (Մէջլէմեան) եւ քեսապյի Յակոբ Փաւապեանը (Վերջին մականուան Ճշդութիւնը կասկածելի է - խմբ.), երկու հոգի ալ կը վիրատրուին: Այս կոհիներէն եփք թշնամին առպու մը կը հեռանայ:

Ճեպելմուսասցիները ժողովներ կը գումարեն լերան վրայ՝ ինքնապաշտպանութիւնը ամրացնելու նպարակով: Ամէն բան իր բնական վիճակը կը սպանայ: Հայ քաջերը գիշերները, իրենց դիրքերէն ցած իշնելով, կը հալածէին թուրք զինուորները գիտերուն մէջ: Զինեալ երիբասարդներու պաշտպանութեամբ, Ճեպելմուսասցիները գիշերները խումբ-խումբ արդերո կ'իշնեն եւ ուրեսդելէնով ծանրաբեռնուած կը Վերադառնան իրենց հիւղակները:

Թէեւ ժողովուրդը իր յոյսը դրած էր իր վէնքին վրայ, ան մեծ հայակը ունէր նաև ծովոն վրայ: Անհնարին էր կազմակերպուած պետութեան մը զօրքերուն երկար ամիսներ դիմադրել: Դաշնակից պետութիւններէն մէկուն վրահատր նատու մը այսելութիւնը այս ափերուն անհրաժեշտ էր՝ փրկուելու համար:

Հայերը ճերմակ մեծ սաւան մը կը ճօճեն օդին մէջ: Ուրիշ սաւան մըն ալ, վրան կարմիր խաչ մը, դրօշակի ձեւով կը ճօճեն նորէն: Պապուելի Տիգրան Անդրէասեան անզերէնով աղերազիր մը կը գրէ՝ ուղղուած ֆրանսական, իսրայէլական, ամերիկեան եւ ոոսական նաւարումիղներու ծովականներուն: Քաջ ճերունի լուրդը Մովսէս Գլորգէանը ծովոն բացերը կ'երթայ մարդանաի մը հանդիպելու յոյսով: Ասկէ զար, դէպի Բակէնսդէրուն մարդ կը դրկեն իմասնելով իրենց օգնութեան կարիքը:

Երկու շաբաթ յարաբերական հանգիստէ եփք, գեղի կ'ունենայ երրորդ ճակարամարդը: Թշնամին կրակ բանալով Ճեպել Մուսայի լեռներու փէշերուն, կը փորձէ ընկճել ժողովուրդը: Բուն յարձակողականը կու զայ Եօլ Աղպրի կողմէն: Թուրքերուն առաջին զօրափառնը, բաղկացած 2500 զինուորներէ, գրաւելէ եփք Եօլ Աղպրի, Թէօր Օսմանի եւ Լուրջ Ժայռի երեք կարեւոր դիրքերը,

կանգ կ'առնէ Թաթար Ալենքի եղերը: Այս վերջին դիրքին պաշտպան քաջարի Վոյլ չէին փար, որ թշնամին յառաջանայ: Սակայն թուրքերը կը յաջողին այս անսրբ կրթեց: Հայկական դիրքերն անդադար կը ոմքակոծուին: Վարդեր Զէյթեան անունով կին մը, ջուրի դոյլը ուսին, դիրքէ դիրք վագելով, ջուր կը հայթայթէ քաջամարփիկներուն: Օգոստոս 23ին երեկոյեան, հայերը շար զօրաւոր հակայարձակում մը կը գործեն: Թշնամին մեծ եւ ընդհանուր խուճապի կը մաքնուի: Յաղթանակը Ճեպելմուսայիներունն է: Ճեպել Մուսան բոլորվին մաքրագործուած էր: Թուրքի ոչ մէկ շունչ մնացած էր հոն:

Այս կոհիներուն երկու քեպուսիէցի Եղբայրներ կը դաւաճանեն: Անոնք կածանէ կածան կ'առաջնորդեն թուրք վինուրները, սակայն վերջաւորութեան թուրքերը փախուստի կը մաքնուին եւ երկու Եղբայրները գերի կ'իյնան հայ կրթիճներուն ձեռքը: Դաւաճանները ամբողջ ժողովուրդին առջեւ դաշունահար ըլլալով կը պատժուին:

Այս երրորդ ճակարտամարփին կը նահապակուին Ճապրա Խայոյեան, Յովհաննէս Գոճայեան, Գրիգոր Նգորութեան, Պարսամ Խօշեան, Միսար Պայրամեան, Սամուէլ Պօյաճեան, Սամուէլ Մարգարեան, Մարգիս Շաննագեան, Պաղպասար Մարփիկեան, Գրիգոր Գպուրեան եւ Պերրոս Ֆենչնեան: Կային նաև վիրատրներ: Ըստ հաւաստի աղբիւրներու՝ թշնամին վերջին երկու օրերու ընթացքին 800 սպաննուած եւ կորսուած ու բազմահարիր վիրատը կ'ունենայ:

Ճեպել Մուսայի կոհիներուն մէջ չարաչար պարփուած ֆախրի փաշան կ'երթայ Եղեսիա՝ վրէծ լուծելու համար այնքեղի հայութենէն: Մկրտիչ Եօրնելրայրեանի ղեկավարութեամբ ինքնապաշտպանութեան կոհիներ կը մղուին Եղեսիոյ մէջ:

Թրքական կառավարութիւնն անխոնջ աշխաբանքի մէջ էր Ճեպել Մուսան պաշարումի գօփիի մէջ առնելու համար: Պայսնէշներ կը կառուսուին: Ուփեսպեղէնի եւ ջուրի մեծ նեղութեան մէջ ըլլալով հանդերձ, Ճեպել Մուսայի ժողովուրդը կարգապահութեամբ կը վարէր իր գործերը: Զինագործներ Լեռն եւ Միքայէլ Գալանճեաններն ու Յովհաննէս Եղիայեանը անխոնջ աշխաբանքի մէջ էին: Անմիջական ճար մը պէտք էր գինել ծովուն

խորերը երթալո՛ փրկութիւնը փութացնելու համար: Քանի մը արդագործներ, Պետրոս Մարգիրեանի գլխաւորութեամբ, փութացին ծովափ՝ «փրկութեան նաւակը» կերպելու համար:

Օգոստոսի վերջի մառախլապատ օրերէն մէկը մարդանաւ մը կը նշմարուի ծովուն բացերը: Խարոյկներ կը վառուին լերան վրայ, սակայն նաւը զանոնք չի նշմարեր: 5 Սեպտեմբեր 1915ին, Կիրակի առաօպուն, պատրազի արարողութեանց աւարդին, ծովուն բացերը ուրիշ մարդանաւ մը կը նշմարուի: Քիչ եւք յածանաւը շոգեմակոյկ մը բայ կը թողու դէպի ծովափ, որ իր հետ առնելով հայկական պահակախումբը, առաջնորդութեամբ ֆրանսագչի Խաչեր Տումանեանի, մարդանաւ կը վերադառնայ: Ապաբարար նախն անունը «Կիշէն» էր: Պէտք եղած կարգադրութիւնները կը դեսնուին:

9 Սեպտեմբեր 1915ին, երկու նամակներ կը հասնին Ճեպել Մուսայի ղեկավարութեան: Առաջինը սպրկամիւր եւ սուրբ բժիշկ Բենիամինէն է, որ կը յանձնարարէր յանձնուիլ թուրքերու գործին: Ան հակառակ եղած էր ինքնապաշտպանութեան: Երկրորդ նամակը կու գար հազարապես Ռիֆաաթէն, որ սուրբ ու պատիր խոսքումներ կը շռայէր, յանձնուելու պարագային:

Նոյն օրը՝ 9 Սեպտեմբերին Շէյլ Օրբուի եւ Ճամուզ Եօլուի կողմէրէն եկող պաշրպօպուրներ յարձակումի կ'անցնին: Անոնց կ'օժանդակեն թուրք զինուորներ: Ասիկա չորրորդ ճակարամարդին է: Թուրքերը մեծ վնասներու կ'ենթարկուին: Այս կրիհներուն կը նահապակուին լաւ կրուողներէն Յաբէթ Վանայեանը եւ Պետրոս Հայաթեանը:

«Կիշէն»ը կը վերադառնայ «Տեւեքս» պրահաւորին ընկերակցութեամբ: Անոնք գլեղեկանալով մէկ օր առաջ դեռի ունեցած ճակարամարդին մասին, բուռն կերպով կը ոմբակոծեն թուրքերուն զօրանոցը եւ Գապագլը գիտը: Հայերը վերէն կրակելով կը հալածն փախուալ կուտ թուրք զինուորները, որոնք շաբ մեծ վնասներ կը կրեն:

12 Սեպտեմբեր 1915ին, Խաչվերացի փօնին, հայերը կը սկսին հեռանալ իրենց հայրենի հողերէն, լեցուելով նաւերոն մէջ: 18 հեռուսներ նահապակուած էին: Գաղթականները 15 Սեպտեմբերին կը դեղաւորուին Փոք Սայիդի վրանաքաղաքին մէջ:

Կարապետ Քեշիշեան, «Վերյիշումներ Կեանքի Մը Էջերէն», լուս. «Շիրակ», Պէյրութ, 1954, փոքր չափի 224 էջ:

Հեղինակը ծնած է 1882ին, Հաճըն: 1898ին կը մեկնի Այնթապ և չորս տարի կը հետեւի Կեղրոնական Թուրքիոյ Գոլէճի դասընթացքներուն: 1902ին ուսուցութեան կը հրաիրուի Հաճընի մէջ: Անդարանական եկեղեցւոյ մէջ դեռի ունեցած վէճերուն իբր հետեւանք, պրապարփուելով կը ձերբակալուի և կը դարուի նախ Սիս, ապա Արանա: Ծուփով ապագի կ'արձակուի ու կը մեկնի Կեսարիա և ապա Թալաս՝ ուսուցութեան համար: Ապա կը դասաւանդէ Այնթապի Գոլէճին մէջ: Հաճընի մէջ կը ձեռնարկէ պիստակի արդարութեան, հաւաքուծութեան և ասեղնագործութեան՝ այսպիսով կ'ապահովէ բազմաթիւ ընդունիքներու ապրուսքը: Բայց Արանայի ջարդը վրայ կու գայ 1909ի Ապրիլին և թուրքերը մեծ վնասներ կը հասցնեն Հաճընի, որ անձուկ վիճակ մը կը սփեղծուի: Կարապետ Քեշիշեան Հաճընի քաղաքապետ կը նշանակուի: Երկու դարի այդ պաշտօնը վարելէ եվք, կը հրաժարի և կը մեկնի Դոլիս՝ «Բահնիմա» շարաթաթերքին իբր օգնական խմբագիր: Կ'ամուսնանայ Հաճընի մէջ և նորէն Դոլիս երթարով դարան մը կը բանայ:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը կը պայթի: Կարապետ Ճամբայ կ'ելլէ դէպի Հաճըն, բայց վերջինս վկանգաւոր ըլլալուն՝ Գոնիա կը մնայ: Բժիշկ Արմենակ Հայկապեանի հրամուվ կը պաշտօնակարէ Գոնիայի Գոլէճին մէջ:

Փախուսպ կու դայ դէպի Հաճըն: Հոն կը վինուրազրեն պինք: Զինուորներու խումբը երբ կը հասնի Օսմանիէ, իոն իր քրոջը

գրունը կը դեսնէ իր դիկինը եւ զաւակը, որոնց կ'արդօնուի հոն մնալ իբր վինուրի ընտանիք:

Մամուրիի եւ Օսմանիի մօքերը երեսուն ամիս վինուրութիւն կ'ընէ «ամելիէ թապուր»ի մէջ: Գաղթական վէյթունսիներուն օգդակար կը դառնայ միսիոնարներէն սպասուած օգնութիւն բաշխելով: Ականափես կ'ըլլայ աքսորեալ հայոց դառապանքներուն եւ ոչնչացումին: Հակառակ եղած ձնշումներուն՝ կը մերժէ իսլամանալ: Կը հրամայեն վինք եւ իր հայ ընկերը Մուսուլ արսուել, սակայն գերմանացի հրամանափար Շէօնի միջամբութեամբ անոնք կ'ապափին վրանգէն եւ Մամուրիի կը մնան: Հրամանափարը վինք իբր թարգման իր գրասենեակին մէջ կ'աշխարցնէ 4-5 օր: Սակայն, վերէն եկած հրամանով մը բոլոր հայ վինուրները կը վրկուին գրագիրի պաշտօնէն: Բարեկամի մը միջոցաւ ընդառնիքին հետ Արանա կը փախչի: Քանի մը ամիս հոն վինուրական ծառայութիւն ընելէն յեփոյ կը լրանայ իր 40 ամիսներու ծառայութիւնը՝ վինադադարին շնորհի:

Զինադադարէն եփք, Քեշիշեանը Արանայի մէջ կը գործէ իբր գնորդէն ամերիկեան եւ անգլիական բարեսիրական կազմակերպութիւններու: Այս պաշտօնով ան գործ կը հայթայթէ եւ նպաստ կը բաշխէ հայ աքսորեալներուն, որոնք մեծ մասամբ Արանա հաւաքուած էին: Այս միջոցին, Մարաշի անկումը դրեի կ'ունենայ: Մարաշի հայերը կը սկսին Արանա հասնիլ թշուառ վիճակի մէջ: Ժամանակ մը եփք, խլրումները եւ կոհիները հոս ալ կը սկսին: Կարապետ Քեշիշեան որբերուն հետ Լիմասոլ (Կիպրոս) կը ճամբորդէ, ապա, 1920ի վերջերը, որբերով միասին Պոլիս կը փոխադրուի: Որբերը յրուելէ եփք, ան ընդառնիքով Պոլիսու Այրէս կ'ուղղուի, ապա, գործի բերումով կը հասպատուի Նիւ Եռք:

Գլորգի Ս. Երեւանեան, «Պատմոթիւն Չարսան-ձագի Հայոց», հրապ. «Համա-Չարսանձագի Հայ-րենակական Միութեան», դպ. «Տօնիկեան» (Պէյրութ), Ֆրեզնօ-Ա.Մ.Ե., 1956, մեծ չափի 700 էջ: [1894-1896ի շարդերը՝ էջ 376-384]

Ելրոպական հզօր պեպութիւններու հակամարդութեանց պարմանական համապատասխանաբար 16րդ և 61րդ յօդուածներուն ու վեց պեպութիւններու՝ Բարձր Դրան ներկայացուցած ծանուցագրին, սուլթան Ապկող Համիդ պարուակ կը բռնէ Սասունի ապստամբութիւնը և Հայաստանի բոլոր քաղաքներուն մէջ շարդի հրաման կու դրա 1895ին: Նոյն քուականի աշնան Տերսիմի քիւրքերը, համաձայնելով սուլթանին հետ, կը յարձակին Չարսանձագի վրայ և ամէն կողմ կողոպութ և սպանդ կը դարածեն:

Չարսանձագի գիտերը կը թալանուին և հայոց կուրորած գլեղի կ'ունենայ: Նոյն ժամանակ Տերսիմի քիւրքերը կը յարձակին Բերկրիի վրայ: Ժողովուրդը կը փախչի դէսի հարաւ և Բերկրի գետն անսած ափեն, կը կողոպսուի քիւրք խաժամութին կողմէ: Բերկրիի մէջ Տէր Գրիգոր Մազմանեան քանի մը քաշերով կը դիմադրէ քիւրքերուն: Այս մասին կը ներկայացնենք ուրիշ քահանայի մը՝ Տէր Մեսրոպ Տէրպէրեանի յուշերուն սեղմ ամփոփումը:

23 Մեպք. 1895ին, երբ անդառէն կը վերադառնայի, վրաս յարձակեցան: Դիմադրելով՝ հասայ գիտս՝ Հոշէ: Բերկրիի մէջ քանի մը հոգի դիմադրեցին: Տէր Գրիգոր, վինուած վէնքերով և դա-

շոյնով, ծխնելոյցին քով պառկած, կը կրակեր քիւրդերուն վրայ:

Հոշէի մտլան կը պաշտպանէր մես: Ան մեսի թիշ մը պաշար գուաս ու բարձրացանք Տէմիրձինի լեռները: Լսելով, որ Հոշէի հայերը սպառնալիքի դրակ են՝ վերադարձանք: Կառավարութիւնը մոնեսփիկի միջոցաւ յայրարարեց, որ փախստական հայերը պէտք է հաւաքուին կալերը, իսկ Բերկրիի հայերը պէտք է լեցուին մզկիթը եւ իսլամանան: Չմշկածազցի ակսակալ (իմաստուն մարդ) Նշան էֆենպի, որ բարեկամ էր գայմագամին, միջամբեց եւ գայմագամը կեղծ հեռագիրներ որկեց բոլոր գիտերը՝ Բերկրիի հայերը ապագ կացուցանելու համար՝ իսլամութիւնն ընդունելու պայմանով:

Այս շարդերէն եւ կողոպութներէն եղք հայերը մերկ եւ անօթի կը մնան իրենց գուներուն մէջ:

[Մեծ Եղեռն՝ էջ 440-469]

Կը պայթի Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը: Ռուսաբական ճակապը կը բռնկի: Ճակապէն դասալիք թուրք եւ քիւրդ վինտուրներ կու գան Բերկրի եւ կ'ապրին հայոց հաշտոյն: Էնվեր փաշայի հրամանով կը կազմոի ոճրագործներէ եւ աւագակներէ բաղկացած «Համիլիէ Ալայի»ն: Ասոնք կը կողոպակեն հայերը, որոնցմէ շագեր կը մկածեն Տերսիմ ապաստանի:

Ապրիլ 1915ին Բերկրի կը հասնի նոր գայմագամ մը՝ Էփիկմ պէ անոնով: Շուպով կը սկսին հայեր ձերբակալել: Բերկրիի ազգային դէմքերէն 16 հոգի կը բանդուրկուին եւ անօրինակ խոշփանգումներու կ'ենթարկուին: Ո՛չ մէկ խոսքովանութիւն, ո՛չ մէկ անուն կ'ելլէ անոնց բերնէն: Կը հետքելին զանգուածային ձերբակալութիւններ: Առաջին հերթին ճամբայ կը հանուին 16 երեւելիները Խարբերդի ուղղութեամբ, սակայն ճամբան, Մնձուր (Մուսուր) գետին եւերքը կը սպաննուին:

Քիւրդերու մօգ ապաստանած հայ կիները, աղջիկները եւ դդաքը կը ձերբակալուին ու կը կոփորուին: Այս շրջանի բոլոր բանդուրկեալները իրար կապած կը դրանին թղա բերդը ու գազանաբարոյ արարքներով կը մորթեն: Այս ոճրագործներուն մեծաւորը Զէօն Պաշշատուշն էր: Մէկ շաբթօնան ընթացքին կը սպաննեն Բերկրիի բոլոր դրամարդիկը եւ 15 դրամարդիկը վեր

Երիդասարդները:

Նախ կը գեղահանուին Բերկրիի գիտերը: Հրաման կ'ելլէ քաղաքի հինգ փարեկանէն վեր բոլոր հայ մանուկները կառավարութեան յանձնել: 300է աւելի հայ մանուկներ կը հաւաքեն ու անոնց իալամական անուններ կու դրան:

Բոնագաղթը կը սկսի: Առաջին կարաւանով ճամբայ կը հանուին Ամերիկա ազգականներ ունեցողները, իբր թէ հոն պիտի դրկուին: Անոնց մէկ մասը Բարոի, իսկ միւս մասը՝ Խարբերդի ուղղութեամբ դուրս կը հանուի Չարսանձագէն: Այդ խեղճերէն շաբ թիշեր միայն Տէր Զօր հասնելու բախսդր կ'ունենան:

Բերկրիի վերջին կարաւանին մէջ կը գրնուի հեղինակը՝ այդ օրերուն 15 փարեկան Գէորգ Երեւանեանը: Կարաւանը Յունիս 1915ին ճամբայ կ'ելլէ 300-350 հոգիով: Երբ պարանի Գ. Երեւանեան յուպումնախառն պողոթկումով կը բացագանչէ՝ իր հօրը բարեկամ, Նիկիւ մեմորի Մուսթաֆա Էֆենդին զայն իր մօվ կը կանչէ և թուղթ մը գրելով կը կարգադրէ զայն իր մօրեղօրը՝ Հաճի Եափինին յանձնել Չմշկածագի մէջ:

Առաջին օրը կը գիշերեն Բաշաղակ գիտը, ուր 60 այրեր կը դարուին և կը սպաննուին: Երրորդ օրը երբ կը հասնին Բերդակի մօվ՝ կը կողոպսուին: Երկու օր կը մնան Բերդակ: Տեղայի թուրքեր 10-12 փարեկան մանուկներէն ոմանք զարելով՝ իրենց դրույթը կը դրանին աշխարցնելու համար: Սակայն ոսպիկանները կը հաւաքեն զանոնք և խեղճամահ կ'ընեն Արածանիի շուրերուն մէջ: Կը դրանին նաև հեղինակին փոքր քոյրն ու եղբայրը:

Կրկին ճամբայ կ'ելլեն դէալի Չմշկածագ: Հոս չառու ոսպիկանը Գ. Երեւանեանը, եղբայրը և մայրը կը դրանի ու կը յանձնէ իր հօրը բարեկամ Մուսթաֆային: Գէորգը և մայրը չարաշար կ'աշխափին ասոր դրան մէջ և հոն կը մնան:

Աւելիս Գ. Թէքէւան, «Դրուագներ Ապրիլեան Մեծ Եղեռնին - Պեհեսնիհայոթեան Գողգոթան (1914-1918)», տպ. «Լա Ֆօրօ Փրես», Պէյրութ, 1956, փորր չափի 224 էջ:

1915ին թուրքերը կը ձերբակալեն և կը սպաննեն Պեհեսնիի ականատր հայ դէմքերը, ներառեալ Աւելիսի հայրը: Ինք Հալէպէն եկած հայ արաբախոս վաճառականի մը հետի, երկու ընկերներու ուղեկցութեամբ, կը փախչի Այնթապ: Աւելիս գրի առած է իր մօր և հօրաքրոջ փարագրութեան՝ սպորեւ ամփոփուած դրուագները:

Ճամբայ ելած առաջին կարաւանը կը հաւաքեն դաշտի մը մէջ, ուր կու գայ ականատր թուրք մը, և հօրաքրոյրը, մայրն ու զաւակները իբր սպասատր իր դրունը կը դանի: Թուրքին կինը հայասէր և ապնի է: Անոնք հոն մէկ ամիս կը մնան: Բոլոր մնացողներն աքսորելու հրաման կու գայ: Թուրքը կ'առաջարկէ իալամանալ՝ հոն մնալու համար: Կը մերժեն: Ճամբայ կ'ելլեն և մեծ նեղութիւններու ենթարկուելով կը հասնին Եղեսիա, ուր չհասած, թուրքերը իր երկու դաշտեկան քոյրը կ'առեւանգէն: Եղեսիայէն ճամբայ կ'ելլեն, սակայն կողոպսուելով և ծանր նեղութիւններու ենթարկուելով կը վերադառնան Եղեսիա: Կը ձերբակալուին և կը դրկուին հայկական քարը, ուր հայ ընդանիքներ վիրենք քանի մը ամիս կը հիլրընկալեն: Դարձեալ ճամբայ կ'ելլեն դէպի հարաւ և կը հասնին Ազգէ Գալէ և կը բնակին այսպեղի աքսորավայրին մէջ: Արաք գայմագամը հոն իրենց հրաման և արդօնագիր մը կու դայ, որպէսպի ապասպանին Ռէսմի Գապա արաք գիտը, ուր երեք դարի արաբական հիլրասիրութիւնը կը վայելեն: Այնուհետեւ Հալէպ կ'երթան աշխատելու համար: Հոն կը ձերբակալուին և կը յանձնուին դէօրթեոլոյի հայ Զաքարիայի գործարանը, ուր մինչեւ վինադրաբը կ'աշխատին:

Դասար Չարք, «Յուշամագրեան Բարձր Հայրի - Կարինապապում», տպ. «Մշակ», Պէյրութ, 1957, մեծ չափի 792 էջ: [էջ 459-480]

Բարենորոգումներու ծրագիրը և ներոպայի քննիչներու ժամանումը յոյս կը ներշնչեն Կարինի հայութեան: Ֆրանսացիները արդէն սկսած էին Կարին-Ֆրապիկոն ճանապարհի շինութեան: Սակայն, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը կը պայթի: Մունեփիկներ Կարնոյ փողոցներուն մէջ կը յայփնեն, թէ զօրաշարժ կայ և թէ մինչեւ 45 դարեկան ամէն փղամարդ զօրակոչի գրասենեակը պէտք է ներկայանայ: Դէպի արդասահման բոլոր ճամբանները կը փակուին: Ալիրի և սննդանիւթերու գինները կը բարձրանան: Թուրքերը ամէն միշտոց ի գործ կը դնեն հայութիւնը սարսափի գակ պահելու համար: Քաղաքը լեցուած ըլլալով թուրք զինուորներով, Կարնոյ դաշտին գիտերուն մէջ կը գեղատրուին նոր գումարդակներ, որոնք գեղույն վրայ կը կերակրուիին հայ գիտացիներու պաշարէն: Կարին կը հասնի Իթթիհապի կեղրոնական դէմքերէն Պահաէպրին Շաքիրը՝ չէթէական խումբեր կազմելու և ղեկավարելու համար: Ան ոճրագործ և անբարյ բոլոր թուրք բանդարկեալները կը միացնէ իր խումբին: Կարգ մը հայեր իր լրտես կամ փախստական կախաղան կը բարձրացուին: Կարինը ուազմաճակապին շաբ մօփ ըլլալով, պէտք է թուրք զինուորները կերակրէր: Այս ծանրացած մթնոլորդին մէջ, կը փարածուի թիֆուս հիւանդութինը 1915ի սկիզբը: Պահաէպրին Շաքիրի չէթէները երկու երեւելի հայեր և Օձնի գիտի քահանան կը սպաննեն: Թուրք խումանին բերանով մօփակայ շարդերու լուրեր կը փարածուին: Բազ-

մաթի հայ բժիշկներ կը հալածուին եւ կը ձերքակալուին: 1915ի Սպիրի վերջերուն գեղի կ'ունենան 450 հայ մատորականերու ու երեւելիներու ձերքակալութիւնն ու բանդարկութիւնը: Արեն մը եւքր ազար կ'արձակեն զանոնք, բայսի եօթը հոգիներէ, որոնք կ'առաջնորդուին դէպի Երկնկա եւ ճամբուն վրայ կը սպաննուին:

13 Մայիս 1915ին բռնագաղթի կը հանեն Կարնոյ դաշտի գիտերուն հայութիւնը՝ մօք 25000 հոգի: 26 Մայիսին չէթէները կը խուժեն հայոց գերեզմանավորուն եւ կը քանդեն զայն: Խաժամուժը կը յարձակի քաղաքի հայոց վրայ: Անմիջապէս ժողով մը կը գումարուի առաջնորդարանին մէջ: Ոմանք կ'առաջարկեն դիմադրութեամբ մեռնիլ:

Կարնոյ 50 հարուստ ընդունիքներ ձիեր վարձած, որպէս առանձնաշնորհեալներ, կը մեկնին Խարբերդ: Ասոնց կը յաջորդեն ունետք ուրիշ 300 ընդունիքներ դէպի Իլիձէ, Բաբերդ: Մնացողներուն վրայ թուրքերը ամէն դեսակ վայրագութիւններ կը գործադրեն:

Երկրորդ կարաւանը քանի մը օր Բաբերդ հանգիստ ընելէ եւքր, կը հասնի Երկնկա: Մօք 15 օր կը մնան: Երբ ճամբայ կ'ելլեն, երեք օր վերջ Թեմախի կամուրջին մօք 300 երիկասարդներ կը ձերքակալուին: Կարաւանը կը շարունակէ իր ճամբան: Զերբարակալուած երիկասարդներուն հետ գրառապած, բայս հրաշքով ազարած ականափես վկայ մը այս մասին գրած է Պութընի «Հայրենիք» թերթի 17 Մեպք. 1953, թի 12592 համարին մէջ, «Ո՞ւ Է Գերեզմանը Կարնեցի 1328 Երիկասարդներու» խորագրով: Հոն հետեւեալը կը վկայէ.

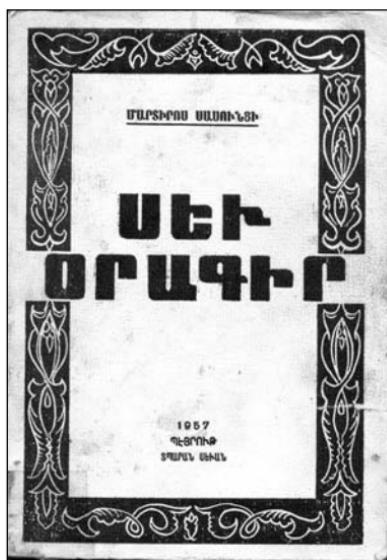
«Դժբախսութիւնը ունէի Կարինէն մեկնող երրորդ կարաւանին մէջ գինուելու, որ 7 Յուլիսին ճամբայ ելաւ Կարինէն: Թեմախը անցանք: Յաջորդ օր մեր քով հասան քառասուն չէթէներ Թեմախէն, սինուած մինչեւ ապամները: Բոլոր այր մարդիկը հաւաքեցին եւ գրաբին եփ, Թեմախը ու բանդարկեցին 5 օր: Անօրի, ծարաւ բոլորս ալ ուժասպառ եղած էինք: 1332 հոգի էինք, գրաբին մեւ «Պուրու Տէրէսի» կոչուած ձորը եւ կոտորեցին, 18 Յուլիս 1915ին: Ծակծկուած ու յօշոգրուած մարմիններով ազարեցանք չորս հոգի միայն»:

Դառնալով երկրորդ կարաւանին, ան կ'ուղղուի դէպի Ակն ու

Արարեկիր: Տարագրեալները կ'անցնին Մելիպինէի մօդերէն, որ կը հանգստանան: Հանգիստի երրորդ օրը կարաւանին այսի կու գայ քիւրդ Զէյնալ պէյը, որ կարաւանը յանձն պիտի առնէր իր երկու փասնեակ վինուած դոլամներով: Քանի մը օր եփք կը հրամայուի սայլերը դեղույն վրայ թողնելով յառաջանալ: Շուկով կը սկսի լերան վերելքը: Կը հասնին Ֆըրընճըլար կոչուող բացար մը: Հոս բոլորը կը կողոպտուին քիւրդ վինեալներուն կողմէ, այրերը կը ձերքակալուին եւ կը սպաննուին: Սակայն հարիւրեակ մը դդամարդիկ գիշերով կը փախչին եւ կը միանան կարաւանին մէջ գտնուող իրենց սիրելիներուն: Բոնագաղթը կը շարունակուի դէպի Սամոսար: Կ'անցնին Եղեսիոյ շրջանը: Հեղինակը իր եւ Զաքարեան ու Շահինեան ընդանիքներով կը հասդարուի Մեզու գիւղը, ուրկէ անոնք մաս առ մաս փախչելով կը հասնին Հալէպ:

**Մարդիրոս Սասունցի, «Սեւ Օրագիր», տպ.
«Սեւան», Պէյրութ, 1957, միջակ չափի 291 էջ:**

Հեղինակը ծնած է Սասոնյ Տնկեկ գիտը: Ընքանեկան պարագաները կը մահանան: Քրոշ հետք կ'երթայ Հազօ քաղաքը: Հոն ծանօթներու միջոցաւ քիրքերու քով հովուութիւն կ'ընէ: Ուսման փենչը զայն կը մոյ Տիգրանակերպ: Որոշ արեն հոն դպրոց երթալէ եփք Պոլիս կը փոխադրուի եւ բաւական դժուարութիւններէ եփք վարժարան կը մկնէ: Սակայն պուսահայ դաւաճաններ Մկրտիչ Արագեանն ու անոր որդին՝ Արմենակը զայն աքսորել կու դան ոէսի Տէր Զօր: Աքսորի եւ դժուարութեանց պարիներէն եփք, 1918ին կը վերադառնայ Պոլիս:

Արմէն Անոյշ (Արմէն Մարաշլեան), «Արեան Ճանապարհով», դրս. «Արեւելք», Հալէպ, 1959, միջակ չափի 195 էջ լգիրքը վերապատճեցաւ 2009ին, Հալէպ, «Կիլիկիա» հրապարակչական կողմէ, փոքր չափի 215 էջ]:

Հեղինակը ծնած է 1907ին, Եղեսիա: Արմէն կը յիշէ դպրոցին փակուիլը 1915ի գարնան: Ան մեծերուն խօսակցութենէն կը յիշէ հայ բանագարկեալները, թէ ինչպէս հայ պիհնագործը հակառակ դեսակդեսակ չարչարանքներու, հասպար կը մնայ եւ չի խոսպովանիր: Կը յիշէ եկեղեցիներուն զանգակներուն դողանջը եւ հերոսամարդին սկսիլը, երեք շաբաթ վերջ թուրք ոսդիկաններուն եւ թուրք ամբոխին իրենց բակը խուժելը եւ զիրենք դէսի խան առաջնորդելը:

Խանին մէջ կը մնան երեք շաբաթ: Ճամբայ կ'ելլեն ինք, մայրը, 12 դարեկան Վիրթորիա քոյրը, գիրկը՝ իր երկուորեակ 9 ամսուայ եղբայրներէն Սիհրանիկը, մօրը գիրկը՝ 3 դարեկան Աղանի քոյրը, երկու փոքր քոյրերը՝ 5 դարեկան Նուարդն ու 7 դարեկան Ռերեկան: Արմէնը գրկած է երկուորեակ եղբայրներէն միաը՝ Տիգրանիկը, զոր երբ հանգստանալու համար քիչ մը գերին կը դնէ, ոսդիկանը չի թողուր, որ ես վերցնէ զայն եւ մտրակի հարուածով մը կը սդիպէ, որ Արմէն միանայ կարաւանին: 200 հոգիէ աւելի հայոց կարաւանը կը յառաջանայ: Անոնք գիտի մը մօր կը գիշերեն: Հոս Սիհրանիկը կը մահանայ: Այս առաջին գաղթակայանին մէջ կարաւանը քանձ աւելի դիակներ կը թողուր եւ կը յառաջանայ: Այս ընթացքով անապար կը հասնին: Ճամբան Աղանին կը մահանայ: Յաջորդ գաղթակայանին մէջ

ոսդիկանները կը բռնաբարեն վեց հայ աղջիկներ, սակայն կիները մփնելով վրանը՝ երկու ոսդիկան կը սպաննեն: Մնացեալ ոսդիկանները կը սպաննեն կիներն ու վեց աղջիկները:

Կարաւանը կրկին կը յառաջանայ: Կը հանդիպին ուրիշ կարաւանի մը, կը գրկախառնուին: Կը գիրնեն Արմէնի հօրեղօր այրին իր երկու դուսպրերով: Գիշերը թուրքերը կը փորձեն աղջիկներ եւ մանուկներ առեւանգել: Կը սկսի բուռն վէճ մը, որու ընթացքին Արմէնի հօրեղօր այրին դաշունահար կը սպաննուի, իսկ անոր դուսպրը՝ Սրբուիին կ'առեւանգուի:

Վերադարձի սուր հրամանով մը կարաւանը Ռաքքա չմփած եւր կը դառնայ եւ իինգ օր կը քափառի: Կը հասնին գիտ մը, ուր բարի արար կին մը զիրենք հասով եւ մածոնով կը հիւրասիրէ իր խրձիթին մէջ: Երբ կը բաժնուին ասկէ՛ Ռերեկան ու Արմէնի հօրեղօր աղջիկը՝ Լիան հոս կը մնան: Ապա կը հասնին ուրիշ վայր մը, ուր ախոռի մը մէջ կ'ապասփանին գիշերը:

12 օր վերջ կրկին Ճամբայ կ'ելլեն դէպի Տէր Զօր: Արմէն հիւանդ ըլլալով, մայրը կը գրկէ վինք, ապա Խորէն անունով 14-15 դարեկան պատանի մը կը գրկէ Արմէնը եւ կը յառաջանան: Տէր Զօրի Ճամբուն վրայ անոնք ժայռերու խոռոչներուն մէջ կը գիշերեն: Յաջորդ օրը երբ Ճամբայ կ'ելլեն, Խորէնի դիակը կը դեսնեն: Ան կացնահարուած էր: Կը հասնին Սապքա եւ խանի մը մէջ երկու շաբաթ ապասփան կը գիրնեն: Հոս Արմէնի Վիքրորիա քոյրը կը մահանայ:

Ճամբայ կ'ելլեն նորէն: Արմէնի Նուարդ քոյրը կը հիւանդանայ: Երբ կը գիշերեն վայրի մը մէջ՝ կը կողոպսուին: Կարաւանէն կը մնայ միայն քառասուն հոգի, զորս կառքերու մէջ լեզընելով՝ Տէր Զօր կը որկեն: Ուրիշ հայ գաղթականներու հետ ամբողջ ամիս մը կը մնան քարայրի մը մէջ: Կը կորսնցնեն նաև Նուարդը եւ կը մնան մայր ու որդի:

Ներսէս անունով ընկեր մը գիրնելով, Արմէն հոս ու հոն կը քափառի՝ կպոր մը ուրելիք ճարելու յոյսով: Օր մը երբ Ներսէսին հետ քիչ մը կը հեռանայ, դիակներ եւ շարդուած մարդիկ կը դեսնէ: Գիշերը հոն կ'անցընեն: Յաջորդ օրը գաղթակայան վերադարձի Ճամբուն վրայ ոսդիկաններ զիրենք կը միացնեն կարաւանի մը, զոր կը դամնին ու կը շարդեն քարայրներու մօգ:

Արմէն հրաշքով կ'ապարի շարդէն: Ծերտոնի բարի մարդ մը կը կերակրէ սինք և ձիուն վրայ նարեցնելով կը դանի իր մայրիկին քով:

Այս պարահարը և շարդէն իր ապարիլը ան իր մօրը և ուրիշ կիներու կը պարմէ: Մայրը կ'որոշէ հեռանալ այդ վայրէն: Մայր ու դդայ կ'ուղղուին դէպի քաղաք գանող գախտակէ կամուրջը: Զգուշութեամբ կ'անցնին և կը մինեն քաղաք: Հայ կնոց մը օգնութեամբ խան մը կ'ապաստանին: Ամէն օր դիակներ դուրս կը հանեն խանէն և կը քափեն սայլին մէջ: Անոնք կը քալեն քաղաքին փողոցներուն մէջ մուրացկանի նման: Կ'անցնին ամիսներ, իսկ անոնք կը շարունակէին մնալ խանին մէջ: Տէր Զօր քաղաքին մէջ խաշ պարրասպող հայ մարդու մը խանութը կ'աշխապին: Սակայն երեք շաբաթ եփք, երեկոյ մը, գողեր և ոճրագործներ այս մարդը կը կողոպակեն ու կը սպաննեն: Այնուհետեւ իսլամական գերեզմանին մէջ անոնք կը ծանօթանան հայ կնոց մը, որ մեծահարուսպ արարի մը դան մէջ կ'աշխապէր: Այս կինը մշգրապէս կը կերակրէ վիրենք և կ'օգնէ իրենց: Մայրը կը բաժնուի Արմէնէն՝ այս մեծահարուսպ արարին քրոջ մօդ աշխապելու համար: Ասոնց մօդ աշխապող Աւագ անունով հայ պարանի մը կը բարեկամանայ Արմէնի հետ:

Քաղաքին մէջ թուրք ոսդիկաններ կը ձերքակալեն հայերը և կամուրջէն անդին կը դրկեն: Փողոց ելլելն այլեւս վրանգաւոր կը դառնայ:

Օրին մէկը ոսդիկանները կը պաշարեն խանը և կը հրամայեն շարժի: Այրերը, կիները և փոքրիկները անջապ խումբերու կը բաժնեն: Արմէն երախաններու շարքին մէջ է: Կը քալեն քաղաքին մէջէն և Եփրափի եվերքը գլխոտող իրենց նախկին գաղթակայանը կը հասնին: Ճամբուն ընթացքին բնակիչներէն ոմանք կը փորձեն փողոցմէ մէկնումմէկը իրենց հետ դանի, սակայն ոսդիկաններու արգելքին կը հանդիպին: Արմէն այդ մարդոց մէջ կը դեսնէ Աւագը, որ նշան կ'ընէր իրեն: Արմէն կը վարանի, բայց վերջ ի վերջոյ կը բաժնուի կարաւանէն և Աւագին հետ քաղաք կը մինէ: Արմէնը կը պահեն մօրը աշխապած դան մէջ:

Այս օրերուն, Արմէնի հօր բարեկամներէն մէկը՝ Եղիա անունով

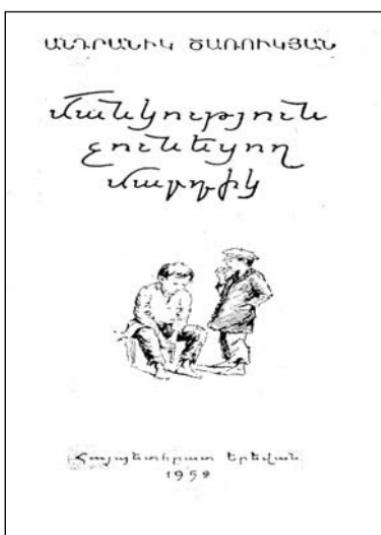
կառապանը մօրը կը հանդիպի ու կը համաձայնին Արմէնը Հալէպ փախցնել: Առաօպտ մը, Արմէնը եւ կառապանը, իսլամ ձեւանալով, ուրիշ ճամբորդներու հետ կ'ուղղուին դէպի Հալէպ: Ճամբուն վրայ ոսդիկանները կը հարցաքննեն Արմէնը: Անոր իսլամ ըլլալուն կը կասկածին եւ կ'որոշեն զայն սպաննել: Եղիա, իին օրերէն գիւղնալով Արմէնի թլիփակուած ըլլալը, հնարքով մը ոսդիկաններուն կը փասփէ այս իրողութիւնը: Ապահով կերպով Հալէպ կը հասնին:

**Անդրանիկ Շառուկեան, «Մանկութիւն Չունեցող
Մարդիկ», մագիստրաշար «Համազգային», Պէջ-
րութ, 1955, միջակ չափի, 243 էջ լԲ. հրապարա-
կութիւն՝ «Հայպետիրապ», Երևան, 1959):**

«Մանկութիւն է օրդ, հէյ պպիկ կ'արքանցնէիր ամբողջ որբանոցը ու կ'աղաղակէիր՝ "եկա՞ն, եկա՞ն". որովհետեւ աչքերովդ գեսած էիր մայրիկիդ ու մեծ եղրօրդ մորթուիլը "Մեծ ծառին փակէն անցնող ջուրին քով", ու գեսարանը ամէն գիշեր կը յաճախէր մղձաւանջներով լեցուն քոնդ ու - "եկա՞ն, եկա՞ն..."»:

Այսպիսի դաժան ապրումներով մանուկներ հաւաքուած էին որբանոցը: Հեղինակը կորսնցուցած էր իր հարապագները մանուկ հասակէն: Ան կը պարմէ որբանոցային կեանքի մասին:

Հեղինակին ողջ մնացած մայրը Հալէպի մէջ կը գտնէ զայն եւ կը վերամիանան:

Վահէ Հայկ, «Խարբերդ Եւ Անոր Ոսկեղին Դաշըրը ։ Յուշամարեան Պալմական, Մշակութային Եւ Ազգագրական», Նիւ Եռք, 1959, մեծ չափի 1500 էջ:

Քաղուածք Յարութիւն Փերմեպեանի յուշերէն, էջ 1414-1427:

31 Յուլիս 1914ին Առաջին Շամաշխարհային Պատերազմը կը պայթի: Էնվեր փաշա անմիջապէս երկրին բոլոր գաւառները կը դրկէ կնքուած պահարաններ, որոնց վրայ հրահանգուած էր չքանալ զանոնք մինչեւ հրաման չփրուի: Օգոստոս 1914ի կիսուն պահարանները կը հասնին Խարբերդ: Մէկ շաբաթ վերջ հրաման կու գայ եւ պահարանները կը բացուին: Զօրաշարժի հրամանը կը հնչէ ամէն անվին: Թալաաթ փաշա 1914ին կը ջնջէ բոլոր օփարահպատակներուն առանձնաշնորհումներն ու Ազգային Սահմանադրութիւնը եւ կը լուծէ Հայոց Երեսինական Ժողովը:

Խարբերդի մէջ թուրք վինուրականներ անմիջապէս կը գրաւեն հայ վաճառականներու ապրանքները մուրհակներու փոխարէն: Դրացի թուրք վաճառականները վերծ կը մնան այս միջոցառումին: 1845 դարեկան հայերը վէնքի դրակ կ'առնուին: Օրական 8-10 ժամ իրական պատերազմի մարզանքներ ընել կու դրան՝ զանոնք գնդակներու եւ ռումբերու դրակ առնելով: Պարդասած վինուրները մարզանքի հազուսպով կը պառկեցնեն զօրանոցի սալայապակներուն վրայ եւ հայ վինուրին սնունդը կը պակսեցնեն:

Խարբերդի Առաջնորդը՝ Պասկ Շ. վրդ. Խորէնեան իր հետքը առնելով գերմանացի հէր [գերմաներէնով՝ պարոն] Էհմանը, կը

բողոքէ այս անիրատութեանց դէմ:

Ռուսիոյ ձարը կը հրապարակէ Մանիֆեստը՝ Օսմանեան գիրավելութեան դակ գրնուող հայոց կոչ ուղղելով ռուսերուն միանալ: Կայութինը կը լարուի: Պոլսոյ Պարրիարքութիւնը շրջաբերական հետազիր կը դրկէ բոլոր թեմական առաջնորդներուն եւ կը յորդորէ հաւաքարիմ մնալ Օսմանեան Պետութեան: Կովկասի ճակապէն պափերազմի եւ սպաններու լուրերը ամէն օր կը հասնին: Թուրքերը ապելութեամբ կը լեցուին հայոց դէմ: 15 Փետրուար 1915ին, Բթրիհապի կենդրոնական վարչութիւնը երեք օր ժողով կը գումարէ: «Միլլի» աժանաը ամէն օր Կովկասի ճակապէն սպացած լուրեր կը սփորէ, թէ հայ ֆերայիները թուրք ժողովուրդը կը կողործեն: Ապրիլ 1915ի սկիզբը, վայի Սապիր պէջ իր քով կը հրաիրէ Մեզրէի հայ կղերականները եւ կ'իմացնէ, թէ վէնքերը պիտի հաւաքէ: Թուրքերը կը սկսին հայ ժողովուրդը խոշփանգել: Առաջնորդ Պատկ Ծ. Վրդ.ը կը սպաննէն ժողովուրդին՝ վէնքերը յանձնել համոզելու դերը: Քիչ եղք ան կը նեփուի քանիքը եւ դանշախյո մահուամբ կը դիմարէ իր նահապակութիւնը: Հէր Եօհաննէս Էհման նոյնապէս այս գործին մէջ է:

Յունուար 1915ին ձերբակալութիւնները կը սկսին Խարբերդի եւ Մեզրէի մէջ: Նախ երեւելի դէմքերն ու մբարքականները կը ձերբակալուին եւ բանվրդ կը նեփուին: 1914ին երիգասարդներն արդէն վարած էին ամելիէ թապուր եւ չարաչար կ'աշխարցնէին: 1915ի կէսերուն զանոնք կը սպաննեն: Ասոնցմէ միայն քանի մը փախավականներ ապագելով հասած էին գիտ կամ քաղաք:

Կարինէն բռնագաղթի հանուած առաջին կարաւանը կ'անցնի Խարբերդէն: Այրերը սպաննուած էին: Կային միայն կանայք եւ մանուկներ: Յուլիս 1915ին Խարբերդի վողոցներուն մէջ մոնեպիկ կը կ'իմացնէ հայոց բռնագաղթի հրամանը: Առաջին կարաւանը Մեզրէն Տիգրանակերպ կը դրկուի:

Հոս կը մէջքերենք Տիկ. Աղանի Պօյաձեանի վկայութիւնը, առնելով Նապարէթ Փիրանեանի «Խարբերդի Եղեռնը» անունով մափեանէն.

«1915ի Յուլիս 1ին կը բռնագաղթուինք Մեզրէն: Մեր ամուսինները կը զափեն մեզմէ երբ քաղաքէն դուրս կ'ելլենք: Կը հասնինք Գեղվանք առաջին իրիկունը: Կը կողոպտեն մեզ: Յաջորդ

իրիկուն կը հասնինք Քէվին Խանի մօղերը: Մեր ամուսինները մեր քով կու գան: Քիւրդ խուժանով շրջապատուած էինք: Առաջ-պուն ճամբայ ելանք: Կրկին մեր ամուսինները կը բաժնեն մեզմէ: Երրորդ օրը կը գիշերենք Պագր-Մարէնի պարփէզներուն մէջ: Մենք կու լանք մեր ամուսիններուն համար, որոնք չեն վերադառնար: Յաջորդ օրը Մարէն հասնելով, մեզ կը լեցնեն խաները և կը սպիտեն, որ թրքանանք: Ութը օրէն Խարբերդէն կը հասնինք Տիգրանակերդ: Ճամբան կը կողոպտեն մեզ և աղջիկները կ'առեւանգեն: Տիգրանակերդէն ալ ութը օրէն կը հասնինք Մեր-դին: Ապա կը դարուինք ՌասովԱյն: Տէր Զօրի կառավարիչը՝ յեղով արար Ալի Սուափ պէյը, խղճալով մեր վրայ, մեզ ապահով կերպով Տէր Զօր կը հասցնէ: Անելի ուշ, այս կառավարիչը պաշտօնանկ եղաւ և իր դեղը առաւ Զէքի փաշա անունով արինարբու մը»:

Երկրորդ կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ Խարբերդէն, երեք հազար հոգիով, որուն մէջ կային հարուստները: Երբ Մելիքինէ կը հասնին, այրերը կը բաժնեն կիներէն և կը սպաննեն: Մնացեալը խաներու մէջ կը լեցընեն ու կը կողոպտեն: Այս կարաւանը Եղեսիա և ապա Տէր Զօր կը քշեն:

Տերսիմ՝ Փրկութեան Ճանապարհ Մը, Էջ 1446-1450:

1909ին Արանայի ջարդը մեծ դաս մը եղած էր Խարբերդի հայութեան համար: Խարբերդէն և Մեկրէն երեւելի հայեր Մեծ Եղեռնէն երկու դարի առաջ Տերսիմ գացին և քիւրդ յեղապետներու բարեկամութիւնն ու պաշտպանութիւնը ապահովելով հնարաւոր միջոցներ փնտուցին՝ վրանգի մը պահուն Տերսիմ ապաս-դանելու համար:

Տերսիմի քիւրդերը սկիզբը կը մերժեն վինուրագրուիլ օսման-եան բանակին մէջ: Անելի եփք, անոնք հնարամդութեան կը դիմեն. բանակ արձանագրուելով՝ Խարբերդ կ'երթան ու ահագին վինամթերք առնելով փախուսպ կու դան և Տերսիմ կը վերադառնան:

Տեղահանութենէն եփք, Խարբերդի մէջ պահուըփած այրերը և զանազան պատճառներով հոն մնացած կիներն ու մանուկները դերսիմցի քիւրդերու միջոցաւ և կաշառքով կ'անցնին Կովկաս:

Տերսիմի մէջ Աղպոնիկ գիտը լայն լեռնադաշտ մըն է, ուր քանի մը հարիտ հայեր հանգստութիւն կը գինեն: Անոնք շինարար աշխաբանքի կը սկսին: Սա պարձառ կ'ըլլայ նորանոր հայոց ապարման: Վարպետ հիան եւ շինարար Գրիգոր Եղոյեան պաղ ջուրի ակեր գինելով այս գիտին մէջ՝ կը պարզացնէ զանոնք:

Քանի Մը Գազանային Էջեր · Տիկ. Սառա Ղուկասեան (նախկին Սառա Վարդանեան) կը պարմէ, գրի առաւ՝ Տոքք. Յարութիւն Թումաճեան, էջ 1450-1451:

Սառա եօթը բարեկան էր, երբ գիտը (Խողագիոց) կը դրեղահանուի: Իր պարագաները իր աչքերուն առջեւ հրացանապարկ կ'ըլլան: Կը մնայ մինակ, եւ քարի մը վրայ նսրած՝ կու լայ: Մարիսաթուն Ջորոն վինք կը բանի թուրք Սարո աղայի գունը, ուր ան սպասուիի էր: Սառա կը սկսի Սարո աղայի 45 հորքերը արածել: Մարիսաթուն բան գործերով կը վրադէր եւ իր երկու թռոներուն կը նայէր: Անոր երկու հարսերը՝ Զմյու եւ Մարիամ սորենի արքերը կ'աշխաբէին: Մարիսաթուն իր բոլոր սպացուածքը գուած էր Սարո աղային:

Մարիսաթունի որդին եւ Սառայի երկու մօրաքրորդիները դաշտերուն մէջ փախստական կը պահուրդիէին: Սարո աղայի գողան կը սպաննէ Մարիսաթունի որդին՝ Կարապետը: Մարիսաթուն երբ դիակը գինելով կ'ողքայ անոր վրայ, Սարո աղա ասիկա դեսնելով՝ անմիջապէս ծառէն կը կախէ Մարիսաթունը: Սարո աղա այս կիները ծեծելով կը գանի Մեսրէ՝ բարագրուելու համար: Զմյուի գողան՝ ութը բարեկան Սարգիսը եւ Սառա կը փախչին Նոր Ալի կոչուած դեղը, ուր կը մնային Սառայի հարսը եւ քոյրը: Անելի ուշ, Սարգիս Տերսիմի ճամբով կը փախչի դէաի Ռուսասպան: Երբ աւելքարանական հայոց ներում կու գայ, Սառա կը վերադառնայ գիտ, ուր 120 հայեր կը գինէ: Ապա Հալէպի ճամբով Ամերիկա կ'անցնի 1924ին:

Տիկ. Մարգարիտ Տէր Կարապետեան (նախկին Գինոսեան) կը պարմէ, էջ 1451-1453:

Խողագիոցի բռնագաղթէն ամիսներ առաջ էրպրումցի հաճի Պալօշենց Մեհմէտ աղան յաճախ գիտ կու գայ եւ հայոց կը

սպառնայ, թէ գիտը աւերակ պիտի դարձնէ:

Խոլագիտի գրամարդիկը կը սպաննեն, իսկ մնացեալ քնակչութիւնը Յունիս 1915ին գեղահան կ'ընեն: Մարգարիտ չորս աղջիկներ ունէր և յդի էր: Ամուսինը գրամարդոց հետ գարուած էր: Կը հասնին Բազմաշէն: Այսպեսի ժողովուրդը կը միացնեն կարաւանին, որուն հետ քալոդ բոլոր ծերերը թուրքերը կացնահար կ'ընեն և անոնց միտով ապոր կ'եփեն գարագրեալներուն աչքերուն առջեւ: Մարգարիտ կը կորսնցնէ երկրորդ զաւակը: Երրորդը վոհ կ'երթա գիշերուան մը ահաբեկումին: Կը հասնին անապագոները: Հոս կը ծննդաբերէ արու զաւակ մը, որ քանի մը ժամ եփք կը մեռնի: Կը մնան 50ի չափ կիներ անապագին մէջ: Օր մը թուրքերը իրենց վրան կը յարձակին և հորին մէջ կը լեցընեն վիրենք: Մարգարիտ ողջ մնացած իր վերջին դսպեր և ուրիշներու հետ փախուակ կու փայ: Ան կը յիշէ բազմաշէնցի հերոս Գեօն, որ թուրքի մը ձեռքէն կը խլէ լախսը և քանի մը վայրագ թուրքեր կը սպաննէ արագ շարժումներով:

Մարգարիտ իր դսպեր հետ կը հասնի Եղեսիա: Հոս թուրք ոսպիկաններ իրմէ կը խլեն իր դուսպը և արաբներու կը ծախսնեն: Եղեսիոյ մէջ Մարգարիտ ականապես կ'ըլլայ Տիգրան անունով հայ արամնաբոյժի մը կախաղան հանուելոն: Թուրք պաշտօնեայի մը կինը վիճք իր փունը կը փանի որպէս սպատուիի: Հոս ան երեք գարի շարաշար կը ծառայէ: Զինադադարին՝ 1918ին, կը փախչի Պոլիս:

Մեծ Եղեռնի պարասխանապուներու դադավարութեան ընթացքին, Մարգարիտ իր վկայութիւնը կու փայ Խարբերդի երկու դասիհճներուն դէմ: Քաղաքի գայմազամ Ասիմ պէջ և էրվորումցի Մեհմէկր պէջ երկուրին ալ կ'աքսորուին Մալթա կղզին:

1922ին Մարգարիտ Ամերիկա կ'երթայ և կ'ամուսնանայ համագիտացի Կարապետ Տէր Կարապետեանի հետ:

Տիկ. Կիլթինէ Տէր Պողոսեան (Կիլխասեան) կը պատմէ, էջ 14531458:

Կիլթինէ 1915ին կ'ամուսնանայ և կ'ունենայ մանչ մը Խոլագիտի մէջ: Տեղահանութենէն առաջ մեսրէցի թուրք մը կու գայ

իրենց գունը եւ կեսրոց կը խոսքանայ վիրենք իր ապահովութեան դակ առնել, պայմանաւ որ իրենց ամբողջ սփասուածքը այս մարդուն դան: Կը յօժարին:

Այս թուրքին դան մէջ կը սպառնան Կիլթինէի պակուին: Ան նորածին մանչը առած կը փախչի իր քրոջ՝ Ազնիին մօտ, որ թուրքի մը գունը կը մնար: Հոսկէ դուրս կը հանեն վինք յաջորդ օրն իսկ: Ճամբան ոսդիկանները լսելով իր պատմութինը, կը դանին առաջին թուրքին գունը: Այս մարդուն եղբայրը վինք եւր գիտ կը դանի իր խնդրանքին վրայ եւ հոն կը ձգէ: Կիլթինէ կը նախընդունի դեղահան ըլլալ, քան թուրքի մը հետ ապրիլ:

Խողագիտի դեղահանութինը կը սկսի 15 Յունիս 1915ին: Բպոլիի ջուրէն անցնելէ եվք՝ կը կողոպսուին: Կարաւանը կը միացնեն Սեբաստիայի, Բաբերդի ու Երվանդայի կարաւաններուն: Տալը՝ Սրբուիին իրեն կը միանայ: Նալ Թէքին կոչուած լերան կարարը կը հասնին: Կը շարչարեն վիրենք եւ դրամարդիկը կը սպառնեն: Երբ Սամոսավը կը հասնին, կարաւանը երկութի կը բաժնեն՝ դրամ ունեցողները՝ Եղեսիա, իսկ չունեցողները անապատ կը դրկեն: Կրկին կը կողոպսուին եւ կը շարդուին: Իրենք երկութով ողջ կը մնան: Կիլթինէ բազմաթիւ դառապանքներէ եւրք կը հասնի Սեւերակի մօտ դեղ մը, ուր կը դարմանեն իր վէտքերը: Հոսկէ ալ փախուագ կու դայ եւ շատ շարչարանքներէ եւրք կը հասնի Խարբերդի որբանոցը եւ այսպիսով կ'ապագի:

Asdghig Avakian, "Stranger Among Friends", հրապ. «Christmas Eve», Պէյրութ, 1960, միջակ շափի 224 էջ Ասպղիկ Աւագեան, «Օդարական՝ Ընկերներու Մէջ», անգլերէն]: [էջ 20-83]

Հեղինակը ծնած է Խարբերդի քորբէ գիտը: Երկու դարեկանին կը կորսնցնէ հայրը: Մայրը վիճք որբանոց կը դանի: Արեն մը եփք երբ մայրը կը վերամուսնանայ, վիճք դուն կը բերէ: Խորք հայրը շաբ վար վերաբերմունք կ'ունենայ Ասպղիկին հանդէպ: Մայրը ամբողջ օրը իբր հողագործ կ'աշխատի: Փոքրիկ Ասպղիկ կ'օգնէ մօրը՝ շարաչար աշխատելով:

1914ին Առաջին Համաշխարհային Դաշտավազմը կը սկսի: Գիտին դամարդիկը կը հաւաքեն և կը դանին՝ բանակին մէջ ծառայելու պարբուակով: Նաեւ արջառը կը դանին: Այնուհետեւ գաղթելու հրամանը կը յայդարարուի: Գիտացիք կ'իմանան, թէ դարուած բոլոր դամարդիկը քրմրվը քոնաք (Կարմիր Շնոր) բանդը կը գտնուին:

Գաղթի ճամբուն վրայ, երբ կը հասնին որբանոցի դրան աշջեն, մայրը որբանոցը կը թողու Ասպղիկը, քանի որ դուրսը ամէն դեղ գաղթ, անօթութիւն և սպանութիւն կը դիրէին: Մայրը կը միանայ կարաւանին:

Որբանոցը գինուած միջոցին Ասպղիկ կը լսէ բազմաթիւ վայրագութիւններու մասին, որոնք թուրքերն ի գործ դրած են հայ գաղթականները սպաննելու ժամանակ: Ճափ հայեր Տերսիմէն դէսպի Արեւելեան Հայասպան կը փախչին:

Թուրքերը հայ բանսպարկեալները չարչարելով կը բերէին որբանոցին բակը՝ հոնկէ գաղթեցնելու և ճամբան սպաննելու

համար: Ասդողիկը եւ ընկերուիիները յսդակօրէն կը դեսնէին զանոնք եւ իրենց համեստ ճաշերէն կու դային անոնց: Աղջիկները նոյնիսկ անոնց աղփոս հագուստները կը լուային:

Ասդողիկ դառապեալ հայոց օգդակար կը դառնայ: Որբանոցի ուսուցուիի Ասանեթի բանդարկուած նշանածին ուժելիք կը դանի: Ան ականափես կը դառնայ ամերիկացի եւ օդար մարդոց՝ դառապեալ հայոց կադարած օգնութիւններուն: Միս Ճեղքապարն (Ճիշդը՝ Եաքոպսոն - խմբ.) գաղթի ճամբաներէն կը հաւաքէ մանուկները եւ անոնց հոգ կը դանի որբանոցին մէջ:

Ասդողիկ որբանոցին պարփէկը ապասպանած ծեր եւ կոյր կնոջ մը հոգ կը դանի: Ան ապասպան կու դայ եւ հոգ կը դանի նաև մահուան ճանապարհներէն եկած ուժից հայ կանանց, աղջիկներու եւ դդաներու:

Ամերիկեան Նպաստամաքոյց ընկերութիւնը կ'որոշէ որբանոցի բոլոր մանուկները Լիբանան փոխադրել: Անոնք կը դեղափոխուին 1922ին՝ Հայր Քիւնուլիքի առաջնորդութեամբ: Ասդողիկ Պէտրոսի Ամերիկեան հիւանդանոցը կը մինչ եւ հիւանդապահուիի կը դառնայ:

Ապնիւ Տէր Գուրգէնեան, «Կեանքիս Մեւ Էջը...», մասրենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թի 2, դրա. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1960, միջակ չափի 50 էջ:

Հեղինակը ծնած է Խարբերդ: Ուսումը սրացած է ֆրանսական միսիոնարութեան դպրոցը, զոր աւարտելէ եւրք, ուսուցչութեան ասպարէկ կը մընէ: Յեպոյ կ'ամուսնանայ իր քրոջ ամուսինի որդիին՝ Ռափայէլի հետ եւ կը հասպարուի Բալու:

1914ին պարերապմը կը սկսի: 23 փարեկան Ռափայէլ բանակ կ'երթայ: Ծափ չանցած, ան փախուստ կու դայ բալուցի երկու թուրք երիվասարդներու հետ եւ գուն կու գայ: Կը խորհրդակցին ազարութեան համար ճար մը գինելու մասին: Թուրք ընկերները, որոնք փախուստի համար օգլուսած էին Ռափայէլի քով գինուած քանի մը ոսկիներէն, Ռափայէլը կառավարութեան կը մաքնեն: Կառավարութինը ամէն օր կը խուզարկէ Ռափայէլի գունը, բայց չի գիներ զայն: Ռափայէլի հօրեղբայրը ապդեցիկ բժիշկի մը խոհարարն էր: Անոր միջնորդութեամբ՝ բժիշկը կը պահէ Ռափայէլը՝ զայն իբր իր անձնական սպասատրը արձանագրել դալով: Կարճ ժամանակ եւրք բժիշկը այնպէս կը կարգադրէ, որ Ռափայէլը պիգրանակերպուի հայ բժիշկի մը սպասատրը դառնայ: Հայ բժիշկը ապեն մը Ֆիգրանակերպի մէջ կ'աշխատի, ապա Ռափայէլին հետ միասին կը փոխադրուի Կարին:

Քրոջը եւ քեռայրին հետ ընդունեօք ամառանոց կ'ելլեն գարնան: Կացութինը կը վագրարանայ գիտին մէջ: Չերէներ եւ փախսպական վինուտրներ ամէն օր գուները կը մինչին եւ հարսու աղջիկ կ'առեւանգին: Իրենց երկու գուներէն մէկուն մէջ կը

հիւրասիրեն թուրք պետրական պաշտօնեայ մը, որուն պաշտպանութիւնը կը վայելէին: Սակայն, թուրքերը այս գիտնալով, պաշտօնեան օր մը գիշերը գործի վրայ կը պահեն յարձակելու համար Ազնիի եւ քրոջ տան վրայ: Սակայն այս պաշտօնեան պարկեցի գիտուելով, իր սպասատրը կը դրկէ եւ չարիքին առաջը կ'առնէ: Թուրք պաշտօնեային խորհուրդով՝ անոնք Բալու կը վերադառնան:

Բալուի մէջ դժուար կացութիւն կը ս�եղծուի: Ամէն օր ձերքակալութիւններ գրելի կ'ունենան: Բանտարկուած հայերը կը սպանուին: Ռափայէլի հայրը բախսի բերմամբ ականջալուր կ'ըլլայ պետրական հեռագրի մը բովանդակութեան, որ կ'ըսէ թէ տարիքով հայերը պէսք է մորեել, գեղեցիկ աղջիկները զափել եւ մնացածները գեղահան ընել...:

Ծուփով, թուրք խուժանին եւ ոսդիկաններուն յարձակումը կը սկսի: Հայերը կը փորձեն ապաստանի Մը. Ասդուածածին եկեղեցին որ պահեստի վերածուած ըլլալով, վիրենք չեն ընդունիր: Պահեստի թուրք պաշտօնեան կը խոսդանայ պաշտպանել վիրենք, պայմանաւ որ հարսը՝ Ազնիւր իրեն գրուէր: Իրենց կեանքը փրկելու համար՝ կը համաձայնին: Պաշտօնեան խոճա մը բերելով պաշտօնապէս կ'ամուսնանայ Ազնիին հետ, որ արդէն դուսպր մը ունէր Ցոլեր անունով:

Այս ժամանակ Բալու քաղաքի աքսորը կը սկսի:

Բալուի ամենամօդ, ամենահայեցի եւ քաջամարդիկ գիտը՝ Հայաւը ինքնապաշտպանական վինեալ պայքարի պատրաստ էր: Սակայն թուրքերը նենգ դաւադրութեամբ մը կը յաջողին ծուղակը ձգել հայացիները եւ անոնց երիտասարդները ձերքակալել:

Ծափ ընդանիքներ իրենց աղջիկները թուրքերու կու տային իրենց կեանքը ապագելու համար: Թուրքը եթէ գիտնար, որ աղջիկը աղքափ էր՝ չէր առներ: Ամուսնանալէ եփք հայ հարուստի աղջկայ մը հետ, անոր ունեցուածքին կը դիրանային, ապա աղջկան ծնողները եւ աղջիկը կը սպաննէին:

Ծշուկներ կը շրջին, թէ ոռուերը, Կարինը գրաւելէ եփք, Բալուի կը մօքենան: Ազնիի թուրք ամուսինը զայն ու երախան առած, կարաւանի մը ընկերանալով, կը գաղթէ: Այս մարդը հոգածու կը գիտնի Ազնիի եւ Ցոլերի նկադիմամբ: Ճամբաները շափ վրան-

գաւոր էին: Ամէն քայլափոխի՝ անոնք լեռները եւ դաշվերը ապասրանած, կիսամերկ եւ անօթի հայ թշուառներ կը դեսնեն: Կը հասնին Խարբերդ եւ ապա Կիսմիշ Մագիս: Կ'անցնին Եփրապը եւ կը հասնին Արարկիր: Ազնիին թուրք ամուսինը Արարկիրի մէջ գոտն եւ երկու կիներ ունէր: Ազնի այս գան մէջ Բալուի Սր. Ասքուածածին Եկեղեցւոյ սկիհը եւ կոնք մը կը դեսնէ: Ուրեմն, իր ամուսինը Բալուի Եկեղեցին կողոպսողներէն մէկը եղած ըլլալու էր: Յեփրագային Ազնի երբ կը փախչի այս գոտնէն, իր հետ կը գան սկիհը եւ կոնքը ու զանոնք Մեպրէ Սր. Ասքուածածին Եկեղեցւոյ կը յանձնէ:

Ազնիի բնակած գան դրացուիիին ընդանիքը Իւպաշէնք կը կոչուիր: Դրացուիին գրելկարդալ գիտիր: Երբ կը դեսնէ, թէ Ազնին ալ կարդալ գիտէ, անոր հանդէալ մեծ համակրանք կը գածէ: Մերք բարեկամութիւն մը կը հասպագուի իրենց միջեւ, որ իր քարի արդինքը կ'ունենայ:

Օր մը երբ անոնց հետ Ազնի եւ իր երախսան՝ Ցոլերը բաղնիք կ'երթային, դրացուիին կ'օգնէ, որ անոնք փախչին դէպի Խարբերդ, ուր կը հասնին երկու օրէն: Ազնի անմիջապէս կ'ուղղուի իր հօրը գոտնը, զոր օփարներէ գրաւուած կը գտնէ: Ցուսահապ, ան կ'երթայ Մեպրէ եւ ըստ բախսդի դուռ մը կը զարնէ: Ծեր կին մը ներս կ'առնէ վիրենք: Կը պարզուի, թէ Կարինէն գաղթած հայեր էին: Շապ չանցած՝ Ազնի Մեպրէի մէջ կը գտնէ իր հօրեղբօր դուստրը եւ որդին ու անոնց քով կը փոխադրուի: Թուրք ամուսինը իր փախուսպէն եփք իմացած ըլլալով իր վեղը, կը հեփապնդէ զինք, բայց չի կրնար համովել որ եփ գայ: Ազնի կը հանդիպի Ռափայէլի հօրեղբօր դստեր՝ Արաքսիին, որ թուրքի մը հետ կ'ապրէր: Ազնի վերջին երկուրը իր գոտնը կը գանի:

Ազնի մշգապէս կը փնդոէ իր հարազափները: Ան կը լսէ, թէ հայրը գարած եւ սպաննած են: Մայրը գեղահան եղած էր եւ Միջագետքի մէջ մահացած: Կ'իմանայ, թէ իր նախակին թուրք ամուսինը կրկին կը հեփապնդէ զինք: Թուրքի մը հետ ամուսնացած դրացի հայ կնոշ մը քով վել կը գտնէ:

Պատերազմը կ'աւարտի: Ազնի Խարբերդի իր պապենական գան կը փիրանայ: Ապա ան կը հեռանայ Խարբերդէն եւ Ցոլերի հետ կը հասնի Պոլիս, ուրկէ Ամերիկա կը մեկնին:

Նազարելք Գ. Եազուպեան, «Յանուն Երջանկութեան (Յուշեր)», լուս. «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1960, փոքր չափի 139 էջ:

Հեղինակը ծնած է Մարաշ, 1885ին: 1896ի կովորածին զոհ կ'երթան հայրը, մայրը և կրտսեր եղայրը: Իր Անդիս եղբօր հետ կը յաջողի վերականգնել հօրը ձգած պղինձի գործը: Ինք և եղբայրը արդէն ամուսնացած էին, երբ 1915ին կը փարագրուին և Հալէպ կը հասնին: Երկար հալածանքներէ եւրք, որոնց ընթացքին թուրքերը կը փորձեն սիրենք Հալէպէն Տէր Զօր քշել, կը յաջողի ձեմալ Փաշային նամակ մը յանձնել և 13 հոգիով Տամասկոս մնալու արդօնութիւն սպանալ: Հոն կը կրադի ծխախոտի առեւկուրով և ապա շինարարական գործերով:

1947ին սուրբական խորհրդարանին մէջ երեսինսան կը դառնայ:

Հայկանոյշ Մելքոնեան, «Կեանք Եւ Մահ», մագրենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թի 9, պատ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1960, միջակ չափի 34 էջ:

Հեղինակը ծնած է Բաբերդ, 1895ին: Հայրը Մկրտիչ Մոռոգոնեանն է, մայրը՝ Մարգրիտը, քոյրերը՝ Զարուհին, Գեղանոյշը և Վարդանոյշը, եղբայրները՝ Մուշեղն ու Խաչափորը: Վերջինս վիճուր գայած էր:

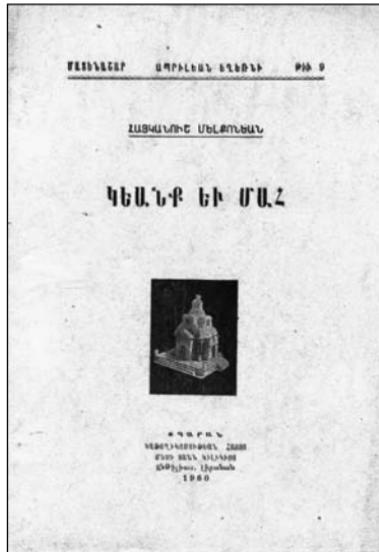
Մարգրիտը Մարգարեաններու աղջկի էր, որրուիի: Մօրեղայրը լեռներուն վրայ պայքարող ֆերայի մըն էր:

1906ին, երկարագործ հայրը ընկանած էր փոխադրէ Մէկէրակ գիտը, ուր թուրք և հայ բնակչութեան թիւը հաւասար էր:

1912-1913 փարեշրջանին համար, իր ուսուցիչ, Լսոնք գիտէն Գրիգոր Արվանեան անունով երիդասարդ մը Մէկէրակ կու գայ և կը նշանոի Հայկանոյշին հետ: Ապէն մը եփք անոնք կ'ամուսնանան:

Մայիս 1915ին չէթէները Լսոնք գիտը կը շրջապատէն և կը գրաւեն: Թուրք մոննեցիկը ձայն կը ձգէ, թէ երեք ժամէն պէտք է գիտը պարզել և հեռանալ: Չէթէները կը մփնեն գիտ և կայինու կը գլխապէն գիտին քահանան:

Տան ութը անդամներով ձամբայ կ'ելլեն: Երբ գիտէն դուրս կու գան, կը նկապէն, որ իրենց գիտը միակ գեղահանուածը չէր: Ուրիշ գիտերէ ես հազարատը հայեր կային: Բոլորը միասին մէկ կարաւանի մէջ կը միացնեն և յառաջ կը մղեն: Ամբողջ օրը ծարաւ կը քալեն: Իրիկուան կը հասնին արօգավայր մը, ուր ջուր կար: Թուրքերը կ'արգիլեն ջուր խմել և զայն կը ծախսեն: Հոն կը

գիշերեն: Զրոյց կը դառնայ, թէ շրջակայքի թուրքերը եւ քիւրքերը իրենց վրայ պիտի յարձակին: Գիշերը ահ ու դողի մէջ կ'անցնեն:

Առաօպուն կը պարրասպուին մեկնելու: Հազի կարաւանը իր շղթան կապմած, կը հաւաքեն փղամարդիկը, որոնց հրացանակարկ կ'ընեն քիչ մը անդին: Թուրք խուժանը կը յարձակի կարաւանին վրայ: Ամէն գեսակ վէնքերով կը կողոպարեն ու կը սպաննեն: Այս վայրը Տէլուկ Տաշի կը կոչուիք: Ողջ կը մնան դիակներուն գրակ ինկածները միայն:

Վերապրողներու յաջորդ կայանը կ'ըլլայ Ակնը, ուր կը մնան քանի մը օր: Ուրիշ կարաւան մը կու գայ եւ միաձուղուելով կը յարաշանան ու ճամբան կողոպարուելով՝ կը հասնին Արարկիր եւ եկեղեցւոյ բակը կը լեցուին: Հոս միայն մէկ գիշեր կը մնան: Մինչեւ Մելիքինէ, ճամբուն վրայ կողոպութի, սպանդի եւ առեւանգումի կ'ենթարկուին: Ապա կը հասնին Ֆրընճըլար: Անհանգիստ գիշերներ կ'անցընեն: Իրենց մեկնումի օրը ոսպիկանները կու գան եւ փոքրերը կը հաւաքեն: Մօպատրապէս 200 փոքրիկներ կը գրառուին...:

Կրկին ճամբայ կ'ելլեն: Ծարաւը կը գրառապեցնէ զիրենք: Բրաքանչիր անձի օրական նարինջի մեծութեամբ հայ մը կու գրան միայն: Ապա կը գրանին Պերեճիկի դաշըր, ուր շարդ մը եւս գեղի կ'ունենայ: Վերապրողները կը քշեն դէպի Նեպիա եւ անկէ Այնքապ: Հոս զարմանքով կը գրեսնեն, թէ գոլէճին մէջ հայ գրաք կային, որոնք բռնագաղթուածներու երախսները կ'ապագին մեծ շանքերու գնով: Հայկանոյշը հայ բժիշկ Գէորգի, իսկ քոյրը, իբր սպասուիի, թրքացած հայ պաշտօնեայի մը գրունը կը գրանին: Հայկանոյշը եւ քոյրը կը փախչին ու գաղթականներուն կը միանան այգիի գրուներուն մէջ: Քանի մը ամիս հոն կը մնան: Կառավարութիւնը այգին կը պաշարէ եւ զիրենք գիւղերուն մէջ կը բաժնէ: Հայկանոյշը եւ քոյրը նոյն գիւղը՝ Աղբունար կ'իյնան: Կառավարութիւնը օրական փոքրիկ հայ մը կու գրաք, որպէսսպի մուրալու համար քաղաք չերթան:

Օր մը, ոսպիկանապես հարցաքննութեան ընթացքին քրոջը եւ Հայկանոյշին կը թելաղըէ ամուսնանալ՝ փոխանակ գիւղին մէջ իբրեւ սպասուիի աշխափելու: Ջոյրը խիզախօրէն կը պարա-

խանէ ոսպիկանին. «Էֆենդի», սուրդ մէջքիդ կախուած է, մեր արինը քեզի հալալ թռող ըլլայ, մեզի մեռցո՞ւր եւ այդ առաջարկը մի՛ ըներ...»:

Երկու քոյր Աղբունարէն կը փախչին ու կ'երթան Այնթապ, ուր կը միանան գաղթականներուն եւ կը փարուին Եփրափի եղերքը՝ Մեսրէնէ: Ապա կ'անցնին Ռաքքա: Յեփազային, Ռաքքա հասած Լետն անունով փղայ մը կը պատմէ հեփեւեալը.

«Մեկ փարին եւ լեցուցին հսկայ քարայրի մը մէջ: Մուփքը գոյեցին: Ո՛չ ուրելիք կար, ո՛չ խմելիք: Հոն մնալը հեփսիեւէ անփանելի կը դառնար: Մեռելները կը հոփէին: Արեն մը վերջ դուռը բացուեցա: Երկու հրէշներ էին: Զարմացած թէ ոռօշ եմ՝ վիս դուրս կանչեցին: Ուժաթափի էի: Հարց գուին ինծի, թէ ի՞նչ կը խմէի եւ կ'ուփէի: Մեռելներուն գրանը ինչ որ գրայ՝ կերայ: Քարայրին ծայրը ծակ մը կար, ուրկէ պաղ հով մը կու գար: Հրէշներէն մէկը կ'ուվէր սպաննել վիս, իսկ միար՝ ըսա՞՝ «Թող ապրի»: Զիս ապափ ձգեցին»:

Ռաքքայի մէջ Մերասփիոյ կողմերէն հայ կանայք Հայկանոյշն ու քոյրը իրենց գոռնը կը փանին: Բաւական ափեն հոն կը մնան եւ կը կազդուրուին:

Թորոս անունով երիփասարդ մը այս կիներէն մէկուն աղջկան հետ կ'ամուսնանայ: Թորոս Հայկանոյշն ու քոյրը իր փան իբր անդամներ կ'արձանագրէ: Կը փոխադրուին Ճարապլու: Արեն մը հոս մնալէ եփք, երկու քոյր կ'անցնին Այնթապ, ուր սպասուի կը դառնան թուրքերու փուներու մէջ: Հայկանոյշի վեղը շար հանգիստ էր: Տանփէրը՝ Օմար Էֆենդին կառավարական պաշ-փօնեայ էր, որ պոլսեսի հայասէր կին մը ունիք: Այս պարճառու վայն «կենատրութէն գէօնմէ», այսինքն՝ «քրիստոնեայէ դարձած» կը կոչէին: Այդ օրերուն Այնթապի փողոցներուն մէջ կը խօսուէր, թէ Անդրանիկ փաշան հայ զինուորներով կու գար: Անդրանիկի գալուափը թուրքերը ահ ու սարսափի մագնած էր: Թուրքերը կը սկսին կահկարասի ծախել եւ մեկնելու պարբասփուի:

Արկածի մը պապճառով, խոհանոսուն մէջ Հայկանոյշի գլուխը գամ կը մտնէ: Զայն թրքացած հայ բժիշկի մը կը փանին: Դարմանումէն եփք բժիշկը կ'իմացնէ Հայկանոյշին, թէ ամերիկացիները հայոց համար որբանոց մը բացած են: Այս խօսակ-

յութիւնը Հայկանոյշ ամբողջութեամբ կը պարմէ Օմար Էֆենդիի, որ շատ կը բարկանայ եւ ոսդիկաններուն կը դիմէ ձերքակալելու համար Հայկանոյշը: Ոսդիկանները կը հետապնդեն Հայկանոյշը եւ զայն կը դրկեն որբանոց, ուր ան գոհ կը մնայ եւ աղային դրունը վերադառնալէ կը հրաժարի:

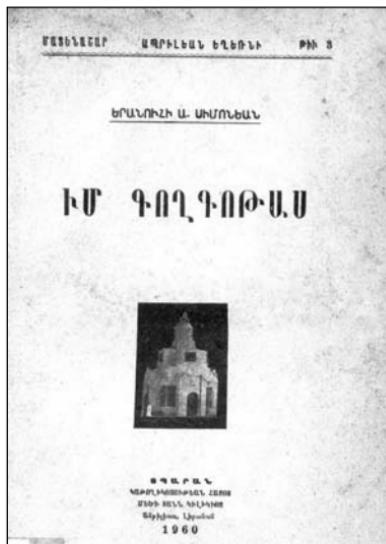
Ագեն մը Հայկանոյշ որբանոց կը մնայ:

Կը սկսի Այնթապի հերոսամարդը: Բոլոր որբ-որբուհինները Լիրանան կը փոխադրեն:

Հայկանոյշ 1925ին կը մեկնի Ամերիկա եւ Պողոս Մելքոնեանի հետ կ'ամուսնանայ:

Երանուիի Սիմոնեան, «Իմ Գողգոթաս», տպ. Կառողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, մաքենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թի 3, 1960, միջակ չափի 52 էջ:

Երանուիին իր ծննդավայր Արանային 1915-ի Յունիսին կ'աքսորով ութ հոգինոց իր ընդանիքին հետ' մեծ մօր հոգածութեան դակ: Կը հասնին Ռասով-Այն, ուր կը կորսնցնէ իր ազգականները և կը դարձնի Մերփինի թրբական որբանոցը: Հու կը մնայ մինչեւ 1918: Կը փոխադրովի Հալէա, ապա դարձեալ Արանա, յեկոյ Պոլիս՝ որբանոց: Կը վերադառնայ Արանա և կը զգնէ իր մօրեղբայրը: Կ'ամուսնանայ ամերիկահայ կամաւր Ասագուր Սիմոնեանի հետ:

Աննա Կ. Միրաքեան, «Վերքեր Ու Ցաւեր», դպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, մագրենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թիւ 10, Անթիլիսս, 1960, միջակ չափի 67 էջ:

Հեղինակին՝ Արաքիրի Մաշկերդ գիտայի ծնողները կը գաղթեն Հալէպ, ուր 1889ին Աննա կը ծնի: 1904ին կ'ամուսնանայ Կարապետ Միրաքեանին հետ և կը վերադառնան Մաշկերդ: 1912ին Կարապետ կը մեկնի Ամերիկա: 1915ին բաւական նեղութիւններէ վերջ, Մաշկերդ և Արաքիր կը փարագրուին: Սկիզբը Աննա իր երեք զաւակները կը թողու իր կեսրոշ մօր և կը բռնէ գաղրի ճամբան: Բարեկամներու միջոցաւ կ'ապաստանի Շապիվար գիտը, ուր շագ չանցած կը լսէ, թէ կետուրը և զաւակները կը փարագրուին: Կը վագէ կարաւանին եփելէն, որպէսպի ապարէ իր երեք զաւակները, բայց, չար բախտէն, անոնք դաժան թուրքերու ձեռքով կը խորին իրմէ և կը կորստին: Կը վերադառնայ Մաշկերդ և իր կեանքը քարշ կու փայ իր փագրոշ որդիներուն չորս փարի հոգ փանելով: 1920ին կը հասնի Հալէպ, ուրկէ իր փագրոշ զաւակներուն հետ կ'անցնի Պոսթըն և կը միանայ իր ամուսինին:

Մեսրոպ Տէօրմէձեան, «Արեան Հեղոքերով...», մակրենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թիւ 8, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիսս, 1960, միջակ չափի 69 էշ:

Մեսրոպի հայրը՝ Գարեգինը բանակ գայած ըլլալով, ընդանիքը աւելի ուշ կը գեղահանուի Կարինէն: Ճամբայ կ'ելլեն ութ գարեկան Մեսրոպը, երկու քոյրերը, մայրը և մեծ մայրը: Ակիզբը դաշտին մէջ հաւաքուած ժողովորդը կը բողոքի և փոխադրամիջոցներ կը պահանջէ: Կառուակարութինը գերմանական բեռնափար ինքնաշարժներով վիրենք ճամբայ կը հանէ, բայց Իլիծա չհասած, կառքերու մէջ կը գեղափոխի և այդպէս կը գառնի մինչեւ Իլիծէ: Ապա կը հասնին Աշխալա: Կ'անցնին Բարերդ և Երզնկա, ապա Ակն: Ճամբան շաբ նեղութիւններու կը հանդիպին: Կը միանան խոփոքուրցիներու կարաւանին: Մեսրոպ և մայրը կը փնտուն հայրը՝ Գարեգինը, բայց ի կուրք: Կը հասնին Մելիքինէ (Մալաթիա): Զանոնք գետին եկերքը կը դանին, ուր կը հանդիպին իրենց եկեղեցոյ դպիր Անդրանիկին, որ քրիստոնութիւնը կը հաւաքի կարաւանին: Անդրանիկ կը խաբէ, թէ քիւրք աղան վիրենք հոն պիտի պահէ և պաշտպանէ: Հոս 15 օր կը մնան սովի մագնուած: Ժողովորդին քով դրամ չէր մնայած: Ծագեր իրենք վիրենք գետիր կը նեփեն, իսկ ուրիշներ իրենց եղած գեղող կը մեռնին: Մեսրոպի մեծ մայրը կը կորսուի. հաւանաբար ինքսինքը գետիր նեփած էր: Ոսքիկանները աքսորականները նաև կներու կը սկսին գետին միւս կողմը փոխադրել՝ հիւանդներն ու պկարները գետին մէջ նեփելով: Յուսահագները իրենք վիրենք գետիր կը նե-

դեն եւ անձնասպան կ'ըլլան: «Պէօյիք պարխանա» կոչուող այս կարաւանը 16,000 հոգիէ կազմուած էր: Մայրեր, ճարահապ, իրենց զաւակները քիրքերու կու դան:

Երկար ճամբայ կը կպրեն: Դրամը հափած էր: Կարնեցի կին մը, որ ջորի մը եւ դրամ ունէր, իրենց կ'օգնէ եւ միասին կ'ընթանան: Կը հասնին Թիթրիհած անունով գիտ մը, ուր մէկ ամիս կը մնան: Հոս քիրքերը կու գան աղջիկ փախանելու: Քիրք մը կը սպառնայ Մեսրոպն ու քոյրերը դանիլ, որոնք կը սկսին պոռալ: Մեսրոպի մայրը կը դիմադրէ եւ քիրքը կը հետանայ: Շաք կիներ, իրենց փոքրիկները լքելով, քիրքերու հետ կը փախչէին: Անփէր փոքրիկներն առանձին մնացած էին:

Օր մը առաօպուն կը դեսնեն, թէ ոսպիկանները փոխուած են: Մեւերակի հայագեաց եւ իրէշ Սհմէկր Չատիշի գլխաւորած նոր ոսպիկանները ծրագրած էին բնաջնջել այս կարաւանը, որով հետեւ Եղեսիոյ հայերը հերոսամարտ կը մղէին: Քիրք մը իրենց խորհուրդ կու դայ փախչիլ եւ Եղեսիոյ գիտերը ապասպանիլ: Կրկին ճամբայ կը հանեն վիրենք: Կը հասնին Ղանքարա կոչուած գիտին մօպերը, ուր կ'իշեանին: Ոսպիկանները հոս կ'արգիլեն քիրքերուն, որ ուրելիք վաճառեն իրենց, իսկ ժողովուրդին, որ ջորին մօպենան: Ոսպիկանները դղաքը հաւաքելու կը սկսին: Համաճարակի մը դարածման սուր լուրը պարուակելով, ոսպիկանները կը կողոպվեն իրենց հագուստներէն ու բոլոր սպասուածքներէն եւ վիրենք խումբերու կը բաժնեն: Մեսրոպ եւ ընկանիքը առաջին 150 հոգիներուն մէջ կ'իյնան: Բաւական դեղ քալելէ եփք, զինուած քիրքերը կը շրջապատեն կարաւանը: Սհմէկր Չատիշ եւ ոսպիկանները կրկին կը կողոպվեն վիրենք: Սհմէկր Չատիշ կը փորձէ թորաքցի հայ առջիկ մը առեւանգել: Ան ջարդն սկսելու հրաման կու դայ քիրքերուն: Մեսրոպ առաջին հարուածէն գեփին կը փոռի: Զարնուած կին մը իր վրայ կ'իյնայ եւ կը ծածկէ վինք: Ասկեն մը եփք, ձայները կը կպրին եւ շարդարարները կը հետանան: Մեսրոպ երք դիակներու մէջէն կը բարձրանայ, շուրջը փոռուած մեռելները կը դեսնէ: Ան կը փնտոէ մայրը եւ քոյրերը, վորոնք կը գրնէ, բայց մայրը կը թելադրէ մեռած ձեւանալ: Քիրքերն իրենց աշքերուն առջեւ կը սպաննեն իր քոյրերէն մէկը: Այս միջոցին իրենց մօպ կը

ուրիշ կարաւան մը ու զայն ալ կը շարդեն: Մեսրոպի մայրը ողջ մնացած ուրիշ կանանց հետ կը փախչի, խոսքանալով որ եփքը պիտի գայ զինքն ալ բանելու: Մեսրոպ ուրիշ երկու կանանց հետ կը փախչի: Կը բարձրանան լերան գագաթը եւ հոն կը գիշերեն: Կիներէն մէկը, որ կարինցի էր, զինք քրոջ պէս կը հոգայ: Միս կինը կը հեռանայ գեղին ուղղութեամբ: Քիրքերը կը հալածեն զիրենք եւ կը բռնեն: Երբ քիրքերը կողոպութի կ'երթան, Մեսրոպ եւ կարինցի կինը, որուն ան «քոյր» կը կոչէ, կը փախչին: Անոնք շարդերէն ճողովրած հայ վողոց կը հանդիպին: Քիրք մարդ մը կը բանի «քոյրը»: Մեսրոպ եւ Վրաքը առանձին կը մնան: Անոնք քիրքերուն մօք կ'ապասպանին եւ «կ'աշխապին» ուսկի փնտութով մեռելներու փորերուն մէջէն: Մեսրոպ եւ ընկերը՝ Արսէնը մէկական ոսկի կը գտնեն ու կը պահեն: Այս Վրաքը քարայրի մէջ ապրող հայ կանանց կը հանդիպին: Քիրք մարդ մը Մեսրոպը թուրք ընդունիքի մը մօք կը բանի: Մեսրոպին անոնք կը փոխեն Հասանի: Թուրք ընդունիքը կը կերակրէ եւ կը լոգցնէ զինք: Արեն մը եփք ուրիշ քիրք մը կը բանի զինք եւ կ'աշխապընէ: Մեսրոպ (Հասան) ոչխարներ կ'արածէ: Այս գիտը կը մնայ երեք բարի: Գիտին մէջ քիրքի մը հետ ամուսնացած Մարիամ անունով հայ կին մը կար: Մարիամ Մեսրոպի պաշտպանը եւ ուսուցուիին կը դառնայ:

Դադերազմը վերջանալէն եփք, Մեսրոպին մայրը հայ ջորեանի մը հետ գիտ կու գայ եւ Մեսրոպն ու Մարիամը Եղեսիա կը բանի: Հոս կ'ապրին ապրեն մը, իսկ երբ ֆրանսացիները կը նահանջեն, կ'երթան Հալէպ: Մեսրոպ «Քելեկեան» որբանոցը կը մդինէ: Ութ ամիս եփք մայրը կու գայ եւ կը միանան:

Հալէպէն կը գաղթեն Դադերազ, Հայասպան, Ռուսասպան եւ ապա Դարսկասպան: Մօր մահին եփք Մեսրոպ Ա.Ս.Ն. կը գաղթէ:

**Գէորգ Կ. Գանարեան, «Յուշեր Ու Խոհեր», տպ.
«Սեւան», Պէյրութ, 1961, միջակ շափի 317 էջ:**

Հեղինակը ծնած է 1895ին, Շապին Գարահիսար: Մօդակայքը կային մօդատրապէս քառասուն մեծ ու փոքր զիտեր, որոնք քաղաքին հետ միասին կը հաշուէին մօք 30-35 հազար զուր հայ բնակչութիւն մը: Հեղինակը Սր. Փրկիչ Ազգային Վարժարանը կը յաճախէ: 1908ին Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահոչակումով բոլոր քաղաքական բանդարկեալները ներումի կ'արժանանան, որոնց շարքին՝ հայ քաղաքական գործիչները:

Հեղինակը 1911ին կ'երթայ Դոլիս և Կեղրոնական Վարժարանը կը յաճախէ: Կապ կը հասպափէ Դաշնակութեան՝ Դոլսոյ մէջ լոյս դրեսնող «Ազարտամարդ» շաբաթաթերթի անձնակազմին հետ: Ապեն մը կ'աշխափի Զօնկուլդարի մէջ իբր գրագիր: Եթք Առաջին Համաշխարհային Դադերապմը կը պայթի՝ կը վերադառնայ Դոլիս, ուր քակնուվրայ վիճակ մը կը պարզուէր զօրակոչի պապճառով: Ուրիշներու հետ Գէորգը կը ձերքակալեն և կ'արտուրեն: Նատվ կը քանին Դանդրմա, ուրկէ ցամաքով կը քշեն Գրգ Աղաձ, Զմիտնիոյ մօվերը, անցընելով Պալքքէսիր, Սոնմա և այլ քաղաքներէ:

Այս միջոցին, 3 Յունիս 1915ին կը սկսի Շապին Գարահիսարի հերոսամարտը: Հայ բնակչութիւնը կը գրաւէ բերդը և մօդատրապէս 5000 հոգի հոն կը հաւաքուի:

Գէորգ Գանարեան քանի մը ամիս ապաստան կը գրնէ Գրգ Աղաձի մէջ: Եփքը կը ձերքակալուի և զինուոր կը դարուի: Զինը Դոլիս կը դեղափոխեն: Ուրքը վիրատրուած ըլլալով, զինք հիւանդանոց կը դեղատորեն: Հոս հանգստաէդ պայմաններու դակ և

հայ բժիշկներու ու դեղագործներու օգնութեամբ կը մնայ երկար ապեն: Բժիշկին յանձնարարագիրով, օդափոխութեան կը դրկոի Գրրգ Աղաճ, ուր կը յայփնաքերէ, թէ բոլոր հայերը աքսորուած են: Կ'անցնի ԱգՆիսար: Հոն կը բոլորէ երեք ամսուան ապարինման շրջան մը հանգիստ պայմաններու մէջ: Վերջացած ըլլալով երեք ամիսը, Գէորգ փախուստ կու տայ, բայց կը ձերբակալուի: Մալարիայէ վարակուած ըլլալով, զինք դարձեալ կը փոխադրեն հիւանդանոց՝ Սոմա քաղաքին մէջ: Հոս հայ բժիշկի մը օգնութեամբ ապարինելէն եղը կը ծառայէ հիւանդանոցին մէջ:

Վրայ կու գայ 1918ի զինադադարը: Գէորգ կ'անցնի Պոլիս և «Ճակապամարդ» դաշնակցական թերթի խմբագրունը կ'ուղղուի: Դաշնակցութիւնը զինք անմիջապէս կ'ուղարկէ Կիլիկիա՝ հոն հրապարակուելիք «Կիլիկիա» թերթին իբրեւ գրաշարապես: Մօքաւորապէս 35 որբեր կը յանձնուին իրեն: Նատվ Ճամբայ կ'ելլէ դէպի Մերսին, ապա կ'անցնի Աքրանա:

Գիրքին մէջ Գէորգ Գանարեան լայն տեղեկութիւններ կու տայ Աքրանայի մէջ հաւաքուած գաղթականներուն և այնպեսի կուսակցական ու հայկական կեանքին մասին: Ան կ'անդրադառնայ Հայաստանի Հանրապետութեան հոչակման, Հաճնոյ անկումին և Սիսի պարպումին, կը յիշէ, թէ ի՞նչ պայմաններու դասկ Կիլիկիան կը պարպուի և ինք Պէյրութ կու գայ:

Հեղինակը գիրքի մնացեալ էշերուն մէջ տեղեկութիւններ կու տայ Պէյրութի հայ գաղութին մասին՝ մինչեւ Մեծ Հայրենադարձութիւնը:

Նուարդ Արձրունի, «Մահուան Ձորին Մէջ», տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Սնթիլիաս, 1965, փոքր չափի 70 էջ:

Գիրքին սկիզբը «Երկու խօսք» կայ Մուշեղ Բշխանին կողմէ:

Հեղինակը բնիկ սերասրացի է՝ Տէր Յովսէի Արագ քահանայ Արձրունիի թռոր, Յարութինի և Սրբուհիի որդին: Գաղթականութենէն առաջ հայրը կը սպանուի թուրքերու ձեռքով: Կը մնան ինք և Զովիկ, Զարուհի և Հայկանոյշ քոյրերը՝ իր մօր հոգածութեան տակ: Զովիկը Սերասրիոյ Հայ Սրովը աւարդելէ եփք կ'ուսանի Խարբերդի «ԵփրաՎ» Գոլէճը և կ'ամուսնանայ Ամերիկայի մէջ: Զարուհին բժիշկի մը հետ կ'ամուսնանայ Ետրկիա (Թոքաք) և չորս զաւակ կ'ունենայ: Հայկանոյշը Սերասրիոյ Բարձրագոյն Վարժարանը (Հայ Սրովը) աւարդելէ եփք ուսուցութին կ'ընէ Արամեան Վարժարանին մէջ, ուր պաշտօնակից կ'ըլլայ Դանիէլ Վարուժանին: Հայկանոյշ Ետրկիա կ'երթայ և աղջկանց Ճեմարանը ուսուցչական պաշտօն կը վարէ: Իսկ հեղինակը 1912ին աւարդելէ եփք Բարձրագոյն Վարժարանը, իր մօր հետ Ետրկիա կ'երթայ և ընդունեօր հոն կը հասպագուի: Հեղինակը աղջկանց Ճեմարանը կը դասաւանդէ: Ետրկիոյ առաջնորդն էր Շաւարչ Շ. Վորոյ. Սահակեանը, որ հերոս մըն էր: Ան կը նահապակուի 1915ին:

Նուարդ յեփադարձ ակնարկով մը կը յիշէ 1908ի Օսմանեան Սահմանադրութեան վերսպին հոչակումը: Հնչակեան և դաշնակցական ֆերայիներ լեռներէն վար կ'իջնեն և Սերասրիա կու գան: 1909ին կու գայ նաեւ Սերասրացի ՄորաՎը (բուն անոնով Տօնական Խրիմեան, հոչակատը հայոդոկ - խմբ.), որ չէր հաւաքար Սահմանադրութեան և միշտ կը թելադրէր արթուն կենալ:

ԽՈՒԱՐԴ ԱՐԺՈՒՈՒՆԻ

ՄԱՀՈՒԱՆ ՁՈՐԻՆ ՄԷՋ

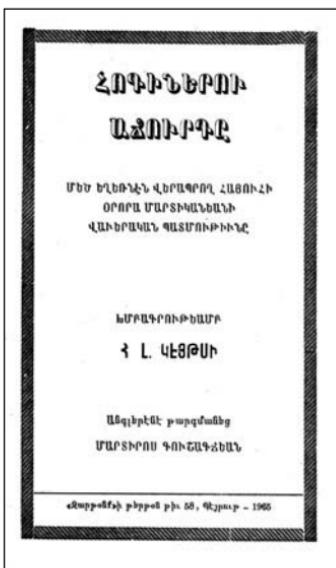
ԽՈՎՈՎԻՆ
ԿԱՐԴԱՐԱՎՈՒԹՅՈՒՆ. ՀԱՅՈՅ
ՄԱՀ ԵԽՆ ՎԵՐԱՅԻ
ԵՎՐՈՊԱ - ԱՄԵՐԻԿԱ

1965

Ետուկիոյ մէջ հալածանքը կը սկսի 1915ի Յունիսին: Նուարդին մայրը կը բանդարկեն, Զարուիիին քրոջ ամուսինը կը սպաննեն: Նուարդը և քոյրերը, իրենց զաւակներով, որիշ խումբ մը հայուիիներու հետ կը նախընդրեն աքտորուիլ, քան հաւաքափոխ ըլլա: Անոնք կամովին ճամբայ կ'ելեն և նոյն իրիկունը Եկնի խան կը հասնին: Նուարդը և Հայկանոյշը կնութեան առնել ուզող քուրք երիկասարդներ կը հերապնդեն զիրենք կարաւանին մէջ: Հայուիիները հրաշքով կ'ազարին: Ճամբու ընթացքին, դաժան պայմաններու դրակ կը մահանայ Նուարդի քրոջ ութամեայ աղջնակը՝ Արուսեակը: Քիւրգերը կը շարունակեն զիրենք հալածել: Մահացած Արուսեակին քոյրը՝ Արաքսիան, ճամբան կը մնայ: Մութասարիֆին (գաւառապետ) դրուն հետ չամուսնանալու համար, Հայկանոյշ ինքսինք Եփրափի ջուրերը կը նեփէ: Կարաւանին մէջ կը մնան Զարուիին իր երկու զաւակներով և Նուարդը: Երկու էշ կը վարձեն, սակայն իշապանը կ'առեւանգէ փորքիկները: Աւելի ուշ՝ հիւանդ Զարուիին ճամբան կը մնայ: Նուարդ քիւրգ մուխթարի մը գունը կ'ապասրանի և կ'աշխարի, սակայն հոնկէ ալ կը գարագրուի և Եղեսիա կը գարուի: Այնպեղէն կ'երթայ Սեւերակ, ուր հազարապետ մը կ'ուզէ ամուսնանալ անոր հետք: Օր մըն ալ Յակոբ անունով հայ երիկասարդ մը կ'ապարէ զինք և իր հետ կ'ամուսնանայ: Անոնք շաբ հայեր կ'ապարեն: Վերջապէս կը հասնին Պէյրութ և հոն կը հասպարուին:

Օրորա (Արշալոյ) Մարգիկանեան, «Հոգիներու ԱՃՈՐԴՈՐ - Մեծ Եղեռնին Վերապրող Հայուհի Օրորա Մարգիկանեանի Վաւերական Պատմոթիւնը», Խմբագրեց՝ Ռ. Լ. Կէյրս, «Զարթօնք» օրթի թերթոն թիւ 58, թարգմ. Մարգիրոս Գոշազճեանի, Պէյրութ, 1965, միջակ չափի 189 էջ (հայերէն) խոռաջին անգամ լոյս գրեած է անգլերէնով՝ "The Auction of Souls - The Story Of Aurora Mardiganian, The Armenian Girl, Who Survived The Great Massacres", interpreted by H.L. Gates, London, 1917]:

Օրորա Մարգիկանեան ծնած է Չմշկածագ, 1901ին: Մոլքասարիֆ Հիւսէն փաշա կ'ուզէ զայն առնել իր հարեմին մէջ: Օրորային հայրը երեք անգամ կը մերժէ փաշային առաջարկը: Հայրը եւ եղբայրը ոսպիկանադրուն կը դրանին եւ ապա կը հրկիվեն բանդին մէջ: Ընդանիքին անդամները Արաբկիր կը դարձագրուին: Ճամբան Օրորան կ'առեւանգուի, բայց կը յաջողոյի փախչիլ ու միանալ սիրելիներուն կարաւանին: Արաբկիր հասնելէն առաջ ոսպիկանները կարաւանը կը շեղեցնեն դէպի հարաւ: Սպան կը սպաննէ քոյրը: Արաբկիրէն դուրս կը բնակին գաղբավայրի մը մէջ, ուր երեկոյ մը ան ուրիշ աղջիկներու հետ կ'առեւանգուի քիւրդերու կողմէ: Կը դարուի Ակն, ուր Օրորա միւս աղջիկներուն հետ կը մերժէ իսլամանալ: Կը քշեն զանոնք դէպի հարաւ՝ Մելիքինէ, ուր զանազան շրջաններէ (Ակն, Սեբաստիա, Ետոկիա, Երզնկա, Եռայլն) դարձագրեալներ հաւաքուած էին: Հոս Օրորա կ'ապասպանի ամերիկայի միսիոնարուիի Միս Մըրլէնի դուռը, սակայն, այս վերջինին միջա-

մկութինները ապարդին կ'անցնին: Օրորա դարձեալ կը գրաբորոխ: Ճամբան ահազին խժդութիններ կը գործադրուին իրենց նկարմամբ: Օրորան հայ աղջիկներուն հետ կը գանձնին Տիգրանակերպ ու կը յանձնեն գերման սպաներուն, որպէսպի այս վերջինները զուարձանան: Օրորա կը փախչի, Կարինէն եկող կարաւանի մը կը միանայ եւ կ'ուղղովի Եղեսիա, ուր իր հարապատներուն մնացորդացը կը գտնէ: Մուշի մօգերը, Անպոք լերան սպորտպը, քիւր գերը կը յարձակին եւ կ'առեւանգեն Օրորան եւ չորս աղջիկներ ու կը ծախեն: Քանի որ Օրորան դեռ կը

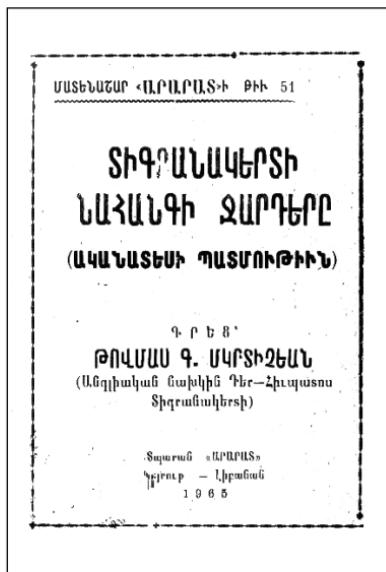
մերժէր իսլամանալ, զայն նուէր կու գրան Մուշի Ահմէք պէտի գողուն՝ Նազրմի, որ կը բերէ Օրորային մայրը, քոյրը եւ եղբայրները ու բոլորը սպաննել կու գրայ: Օրորան կը բանվարկեն: Չմշկածագի Վարդապետը, որպէս հովի ծպառուած, կը յաջողի փախացնել Օրորան եւ զայն կը պահէ քիւրդ ընկանիքի մը գունը, սակայն ինք կը սպաննուի Ահմէք պէտին: Օրորա կը փախչի Տէրսիմ եւ ապա կ'անցնի Կարին, ուր կը հանդիպի Զօրավար Անդրանիկին, որ մարտանի մը կը նուիրէ իրեն: Օրորա կ'անցնի Փեթրուկրապ, եւ իր Գողգոթայի վերջաւորութեան Նիւ Եռք կը հասպարոխ:

Թովմաս Գ. Մկրտիչեան (անգլիական նախկին դերհիպարու Տիգրանակերպի), «Տիգրանակերպի Նահանգի Զարդերը», մակենաշար «Արարագ» օրթի, թի 51, տպ. «Արարագ», Պէյրութ, 1965, միջակ շափի 84 էջ: [էջ 1-68]

Գիրքը առաջին անգամ լոյս դրեսած է 1919ին, Գահիրէ «Տիգրանակերպի Նահանգին Զարդերը Եւ Քիրպերու Գաղանութիւնները (Ականապեսի Դարմութիւն)» խորագիրով՝ Գրիգոր Ճիհանեանի դպրանէն: Վերահրապարակութեան ժամանակ քիրպերու մասը զեղչուած է:

Թրքական պետութիւնը, «Պարերապմական պէտք»ի անունով, Տիգրանակերպի մէջ հայոց բոլոր ապրանքները (բրուելէն, կղաւելէն, սննդելէն, երկաթեայ անօթներ և գործիքներ, արջառ են.) կը հաւաքէ 1914ի Օգոստոսին: Հայ արիեսարատրներ սպիտողաբար ձրիօրէն կ'աշխատին զօրանոցներու շփեմարաններուն եւ գործարաններուն մէջ: Տիգրանակերպի շուկան կը հրկիվուի եւ հայ վաճառականները հսկայական վնաս (շուրջ կէս միլիոն թրքական լիրա) կը կրեն: Այս միջոցին Տիգրանակերպի վայի կը դառնայ ուղղամիկ եւ անգլիամէկ մարդ մը՝ Համիկ պէյը:

Օսմանեան Թուրքիա պատերազմ կը յայգարարէ Գերմանիոյ կողքին՝ Դաշնակիցներուն դէն: Թովմաս Տիգրանակերպի անգլիական հիպակոսին հետ կը յաջողի փախչիլ եւ Փոք Սայիկ հասնիլ: Թովմասի՝ Խարբերդ գգնուող դիլիջնը ու վեց զաւակ-

Ները Ռուսիոյ միջոցով Անգլիա կ'անցնին:

Համիլտ պէյք դէմ էր Բթթիհափի դժոխային ծրագիրներուն գործադրման: Ան կը փոխանակուի Մուտուի վալի «Ճէլլաբ» բժիշկ Ուշիկ պէյով, որ Տիգրանակերպ կու գայ իր չէրքէ օգնականներով:

Բանդերէն արձակուած ոճրագործներէ եւ գողերէ բաղկացած «միլիս» մը կը հիմնուի հայերը շարդելու նպատակով: Ինչպէս բոլոր քաղաքներուն ու զիտերուն, Տիգրանակերպի մէջ ալ հայերը օսմանեան բանակ կը կանչուին: 1914ի վերջատրութեան Պատերազմական Սպարապետին եկած հրամանով, հայ վինուորներուն ձեռքէն վէնքերը կ'առնուին եւ անոնք հայ բնակչութենէն հեռու դեղեր՝ «ամելիէ թապուրի» (գործատրական բանակ) կոչուած գունդը կը քշուին՝ ճանապարհաշխնութեան եւ այլ գործերու համար: Տունը մնացած էին 17էն վար եւ 50էն վեր դրամարդիկ: Ունանք ալ եռապափիկ «պէտրե» վճարելով հեռու մնացած էին վինուորական փաժանելի եւ «ամելիէ թապուրի»ի թիապարփի կեանքէն:

16 Ապրիլ 1915ին կը սկսին ձերբակալել Տիգրանակերպի հայ երիտասարդները, երեսփոխանական, թաղական, գնդեսական, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան եւ ուրիշ ազգային մարմիններու բոլոր անդամները: Մայիսին կը ձերբակալուին հայ առեւորականները, միրատրականները եւ երեք յարանուանութիւններու եկեղեցականները, որոնք կեղրոնական բանդի վնդանները կը նեկուին: Երեք կուսակցութիւններու պատասխանակուներն ալ կը ձերբակալուին: Բանդին մէջ բանջանքէ եւ ծեծէ մեռնողներ կ'ըլլան:

Աքտրուածները, գուլախին Տիգրանակերպէ ուրս չեկած, վալին լոր կը դրկէ անոնց ճամբուն վրայ գրնուող քիրք աւապակապետներու, որպէսսի բնաշնչեն զանոնք: Այսպէս պատրահեցաւ աշիրեթապետ Ամիրոյի մարդու ձեռքով Ծրավթան գիտի հայուսապահների առին մէջ: 9 Յունիս 1915ի երեկոյեան Տիգրանակերպի հայութենէն 636 ընդունակներ՝ միրատրականներ, վաճառականներ եւ այլ կարեւոր դէմքեր կը փանին ու կը սպաննեն: Տիգրանակերպի վալին եւ երեսփոխան Ֆէյջի պէտ, Ամիրոն Տիգրանակերպ կը հրաիրեն վարձագրելու պարուած-

կով եւ զայն կը սպաննեն:

Տիգրանակերպի իալամները 3 օր գեւած արտակարգ ժողով մը կը գումարեն եւ կ'որոշեն շարդել Տիգրանակերպ գաւառի բոլոր հայերը, խնայելով միայն գեղեցիկ կանանց՝ զանոնք իրենց հարեմները դանելու համար:

Տիգրանակերպին դրկուելով, մութասարիֆ Դէփրէփփին եւ գոմիսէր Մեմփու կը գործադրեն Մերփինի հայոց շարդերը: Այս զոհերուն մէջ կը գիրնուի հայ կաթողիկէ Իգնափիոս արք. Մալոյեանը: Նոյնպէս գեղահան կ'ըլլան եւ կը շարդուին Տիգրանակերպ գաւառի բոլոր գաւառակներու եւ գիտերու հայերը:

Երեսփոխան Ֆէյսի պէյ եւ վայի Ուեշիս պէյ կը գործադրեն Տիգրանակերպ քաղաքի շարդերը: Անոնք նախ կը գարագրեն հայերը եւ ապա ճամբուն վրայ մաս առ մաս սպաննել կու դան զանոնք:

Օսմաննեան կառավարութիւնը 1-3 գրաբեկան հայ որբերը կը հաւաքէ աւելարանականներու դպրոցը՝ անոնց հոգ դանելու պայմանակառությունը: Որոշ արեն մը եփր 400 հայ որբերը Տիգրիսի կամուրջէն վար կը նեփեն: Առողջապահական քննիչը՝ բժիշկ Իսմայիլ պէյ, չհանդուրժելով ասիկա երբ կը գանգափի, թուրքերը պայն Պոլիս կ'արսորեն:

Անհապական մակարդակի վրայ, կարգ մը հերոսներ ինքնապաշտպանութեան կը դիմեն, գունէ գուն, գանիքէ դանիք, քարայրէ քարայր կը կրուին եւ իրենց հետ պայմանակառություն նաև ուրիշներ: Այսպիսիններէն են 1895ի հերոս Գազավեանը, Մերփինցի Մարփօն, Հավրուի Կիրակոսը, Զաւգաւարձի Մընձօն եւ Իսպիրօղլու Մարփօն:

Տիգրանակերպ գաւառի 150 հազար բնակչութենէն կ'ապագին միայն 50 հազար հայեր, որոնք Հալէպ գալով զանազան դեղեր կը յրուին:

Տիգրանակերպի նշանակի ԶԱՐԴԵՐԸ

ԵՒ

ԹԻԳՐԵՆԻ ՊԱՎԱԼԻԹԻԹԻՆԵՐԸ

(ԱՎԱՆԱՏԵԱՆ ՊԱՍՏՈՓԻՆԵՐԸ)

Դ. Ռ. Ա. Յ.

ՔԱՂԱՔ Զ. ԱԿՐՏՔԵԱՆ

(ԱՎԱՆԱՏԵԱՆ ԽԱՆԱՆ ԽԵՂ-ՀԱ-ԽԵԱՆ ԾՐԵՎԵՐԸ)

Ք. Հ. Յ. Յ.

Տ Պ Ա Ր Ա Ն

Դ Ա Վ Ա Ր Ա Ն

Գ Ա Շ Ա Ր Ա Ն

1919

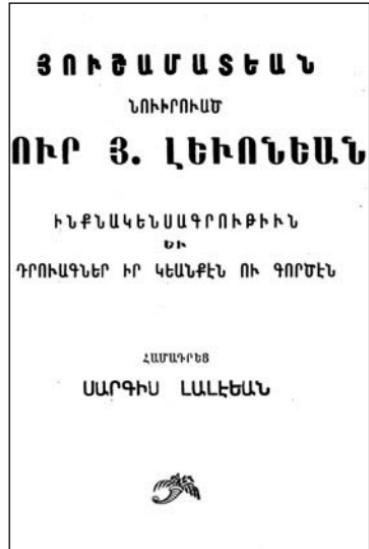
**Երուանդ Տէրենց, «Ես Տեսայ Տէր Զօրի Դժոխ-
քը...», լուս. «Սեւան», Պէյրութ, 1966, միջակ չափի
64 էջ:**

Երուանդ Տէրենց ծնած է Այն-
քապ, 1907ին: 1915ին հօրը, մօրը և
երկու եղբայրներուն հետ կ'աքսոր-
ուի: Կը հասնին Պապ, Մումպուճ և
ապա Տէր Զօր, ուր կը մահանան
հայրն ու ապա մայրը՝ ծննդաբերելէ
եւրք: Երուանդը թուրքի մը կը
ծախեն: Առերես թրքացած երկու
հայեր օր մը զայն կը ձանչնան,
կարգադրութիւններ կ'ընեն ու զայն
Այնթապ՝ իր մեծ հօրը քով կը
դրկեն: Հոն կը կապուրուի և կ'աշ-
խարի, ապա, վինադադարին, որ-
քանոց կը մգնէ: Որքանոցը կը
փոխադրուի Հալէպ, ապա՝ Պէյրութ
և Ճինի: Բարերարութեամբ՝ երկու փարի կ'ուսանի ֆրերներու
դպրոցը և ապա կ'աշխարի: Կը նամակակցի Եթովպիոյ իր
ազգականներուն հետ և հոն կը մեկնի: Կը հարսդանայ և
դիրքի դէր կը դառնայ. բայց գոհ չ'ըլլար կեանքն, որովհետեւ
կ'ուզէ Հայ Դապին համար բան մը նուիրել: Իր այս գրքոյկով կոչ
կ'ուղղէ հայութեան, որ մոռնան բոլոր փարակարծութիւնները և
միացած աշխարին Հայ Դապին համար:

**Սարգիս Լալիկեան, «Յուշամաղեան Նուիրուած
Ապուր Յ. Լեւոնեանի», դաշտ. «Ապղաս», Պէյրութ,
1967, միջակ չափի 336 էջ:**

Ապուր Լեւոնեան ծնած է Այնթապ, 1894ին: Կ'ուսանի Այնթապի մէջ և 1915ին կ'աւարքէ քաղաքին ամերիկեան գոլէճը (Կեղրոնական Թուրքիոյ Գոլէճ - խմբ.): Կը զինուորագրուի օսմանեան բանակին և կը ծառայէ 1915-1916 փարիներուն: Գերի կ'իյնայ անգլիացիներուն ձեռքը և կը ծառայէ անգլիական բանակին մէջ 1916-1919ին: 1919ին իբր անգլիական բանակի սպայ կու գայ Այնթապ, նաև կը պաշփօնավարէ Եղեսիոյ մէջ: Կը բաժնուի անգլիական բանակէն և 1920ի սկիզբը կը դեկավարէ Այնթապի ինքնապաշտպանութիւնը: 1922ին Այնթապը կը ձգէ և Հալէպ կը հասպարուի: 1940-1945ին կրկին կը ծառայէ անգլիական բանակին մէջ: Կը մահանայ 25 Մայիս 1963ին, Փենսիլվանիոյ մէջ, Ա. Մ. Ն.:

**Վերապատուելի Սիսակ Մանուկեան, «Քրիստո-
սի Անվեհեր Վկան - Ինքնակենսագրութիւն»,
քաղեց եւ քարգմանեց՝ Վեր. Յ. Յ. Սաղորեան,
Դյուրութ, 1967, միջակ չափի 320 էշ:**

Վեր. Սիսակ Մանուկեան ծնած է 1877ին, Կեսարիոյ շրջանի Նեւշեհիր քաղաքին մէջ: Հայրը՝ Հաճի Սփեփան Մանուկեան բողոքական կը դառնայ: 1891ին Տարսոնի Գոլէճը («Սէնթ Փոլ» Գոլէճ - խմբ.) կը մընէ, ապա հայ աւելքարանական պատուելի կը դառնայ: 1897ի ամառը իր հաշոյն դպրոց մը կը բանայ: Քոյրը կը մահանայ որբուիի մը ձգելով: Կը սպիապուի իր անձնական դպրոցը փակել եւ ուսուցութիւն ընել իր ազգականներուն նիրապէս օգնելու համար:

1900-1901ին Տարսոն եւ Արտանա հոգեւոր արթնութեան շրջան մը կ'անցընեն: Հեղինակը հոգեւոր դաշտին մէջ, հայ Երիտասարդներու շրջանակին մէջ կը գործէ: Ամսականը պիտի հայթայթուիր Երիտասարդաց Քրիստոնէական Ընկերակցութեան (Y.M.C.A.) Համաշխարհային Յանձնախումբին կողմէ: Ան մօպէն կը հեգենի Յ.Մ.С.Ա.ի գործունէութեան: 1909ին Արտանա գրնուելով՝ ականագես կ'ըլլայ քաղաքի հայութեան ջարդին:

Սիսակ Մանուկեան կ'ամուսնանայ Ռուփակեանի հետ Անգլիոյ մէջ: 1913ին Ռուփան կը մահանայ հիծախսպէ: Հեղինակը կրկին կ'ամուսնանայ Բրլկիւպ քաղաքէն Մարիքա Սիրաֆիմիկուի հետ:

Երբ գեղահանութիւնը կը սկսի 8 Մայիս 1915ին, հեղինակը Արտանա կը գրնուիր: Ան գարագրութեան ճամբան կը բռնէ 1915ի Սեպտեմբերին կնոջ եւ զակին՝ Պետրոսին հետ, շոգեկառով: Կը

հասնին Օսմանիէ, ուր արդէն Պոլսէն եւ այլ գրեղերէ հայ գաղթականներ կային, եւ վրան կը լարեն: Կը հասնին Ռաճօ, ուր բախսքը կը ժպտի եւ իրենց կ'առաջարկուի Հալէպ երթալ շոգեկառով: Կը հասնին Գաթմա, ուրիկէ կ'ուղղուին Հալէպ եւ վեր. Էսրիճեանի գունը կ'իշեւանին: Ս. Մանուկեանը 1916ի Մայիսին Շեքերիէ որբանոցի պարախանափու կը նշանակուի եւ Հալէպ մնալու արփօնագիր կը սպանայ: Այդ ժամանակ Հաքքը պէտք Հալէպի որբանոցի 1600ի չափ որբերը Պոլսոյ կողմերը դրկելու գաղափարը կը յղանայ: 1917ի Մարտին 420 որբեր ճամբայ կը հանուին եւ Գոնիա կը հասնին: Մինչեւ Պոլսի հասնիլը բոլորն ալ կը սրուին զանազան գրեղեր՝ ոմանք հողագործութեան եւ ոմանք՝ դպրոց: Որբերուն կ'առաջարկուի խալամանալ, սակայն անոնք կը մերժեն: Օգոստոս 1918ին, թուրք սպայ Ավնի պէտի օգնութեամբ, որուն կինը հայուիի է, հեղինակը Արքանա կը փոխադրուի:

Նոյեմբեր 1918ին, Միսակ Մանուկեան որբահասարի գործին մէջ իր բաժինն ալ կը բերէ: 1919ին սկիզբը, հայ որբահասարին առընթեր, կը բարովէ Արքանայի եւ շրջակայ գիտերուն մէջ, ինչպէտ Հարունիէ եւ Օսմանիէ: Կ'այսերէ Չորք Մարզպան, Նաճարլ, Կարս Դապար, Սիս ու այլ գրեղեր եւ կը վերադառնայ Արքանա: Ան ամերիկեան Մերձաւոր Արեւելքի Նպասպամակոյցի անունով օգնութիններ կը բաշխէ:

Հեղինակը 16 Յունիս 1920ին ընդունիքը կ'ուղարկէ Կիպրոս 500 հայ որբերու հետ միասին: Ականագրես կ'ըլլայ Կիլիկիոյ հանրապետութեան հոչակման: Յունուար 1921ին կ'այսելէ Կիպրոս՝ իր ընդունիքին, ապա Փոքր Սայիդի ճամբով կը մեկնի Ֆրանսա եւ Անգլիա, ուր կու գայ ընդունիքը Կիպրոսէն եւ իրեն կը միանայ:

Անգլիոյ մէջ կը շրջի այլ գրեղեր՝ բարովչութեան համար: Կը հասնի Էվինպուրկ, ուր կը լսէ Կիլիկիոյ պարպումը Նոյեմբեր 1922ին: Ընդունիքը Անգլիա թողելով, Ալեքսանդրիայի ճամբով կը հասնի Կիպրոս եւ ապա Պէյրութ:

Վերապարուելի կը ձեռնադրուի Անգլիոյ մէջ եւ ընդունեօք կը վերադառնայ Պէյրութ: Կ'այսերէ Հալէպի մօգիկ գարագրութեան բոլոր վայրերը, ինչպէս Դապ, Մումպուճ, Սանճար, Քեսապ, Գըրըքխան, Ճարապլու (Քեսապն ու Գըրըքխանը կը մկնէին Ալեքսանդրէի Սանճարի կազմին մէջ - խմբ.) եւ այլն:

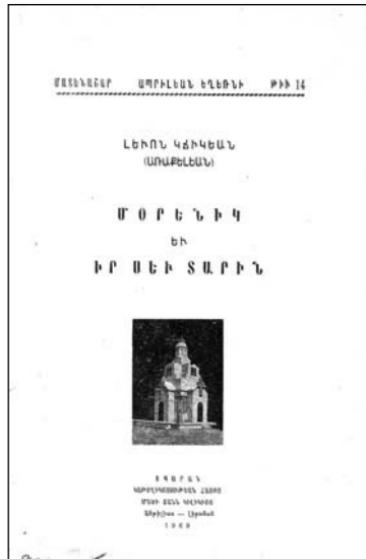
**Եղուարդ Ռազմուակեան, «Եղեռնաքաղ Որաներ»,
լուս. «Շիրակ», Վեյրութ, 1968, փոքր չափի 344 էջ:**

Սեբաստիա. խաղաղ կեանք,
պարուիրներ, խաղեր: 1915ի գարնան
Եղուարդի հայրը բանակ կ'երթայ:
Քիչ եփք փարագրութիւնը կը սկսի:
Կը կողոպսուին ընտանիքին գոհա-
րեղինը, ապա հագուստեղինն ու
ուսկեղրամը: Կը հասնին Սեբաս-
տիոյ հարաւը՝ Գանկալ գիտաւանը:
Տեղացի կանայք դրամի դիմաց
կ'օգնեն կարաւանին: Իր հետ են
մայրը, չորս եղբայրները, քոյրը, մօ-
րաքոյրը, մօրեղբայրը և մօրական
մեծ մայրը: Կը հասնին Մելիքինէի
մօվերը գիտուող, մեծ մասամբ
քրիստոնակ Հասան Յեկեպի գիտը,
որու հայ բնակչութիւնն արդէն փա-
րագրուած էր, բայսի քանի մը թրքայածներէ: Այս կարաւանին մէջ
գիտուող Փրոֆ. Ռուբէն Ռազմուակեան, դեղագործ մօրեղբայրը՝
Գրիգոր Թահմապեան և ուրիշներ կը նահապակուին: Կ'անցնին
Ֆըրընձըլար գիտէն ու կը հասնին Մելիքինէ, ուրկէ հապի ճամ-
բայ ելած՝ ընդանիքին անդամները մէկ առ մէկ կը նահա-
պակուին: Կը մնան ինք, մայրը և քոյրը: Արար մը կ'որդեգրէ
քոյրը: Կ'անցնին Վերան Շեհիրէն, ուր արաբներ վիրենք կը
հիւրասիրեն: Կը հասնին Ռասուլ-Այն, ուր արար մը կ'որդեգրէ
Եղուարդը: 1933ին կը բաժնուի արաբներէն ու կ'ապաստանի
Հալէպ, հայրենակիցներու մօվ: Յեկազային վերջնականապէս կը
հասպատուի Լիբանան:

Լետն ԿՃԻԿԵԱՆ (Առաքելեան), «Մօրենիկ Եւ Իր Սեւ Տարին», դպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, մագիստրաշար Ապրիլեան Եղեռնի թիւ 14, Անրիլիաս, 1969, միջակ չափի 176 էշ:

Մօրենիկ գիտը կը գրնուի Խարբերդի արեւելքը: Լետնի հայրը վինուր կը գարուի 1915ին, իսկ ինք, քոյրը եւ մայրը կը գարուին ծանօթ թուրքի մը գիտը, ուր թուրքը կը դաւաճանէ իրենց եւ աքսորել կու գայ մօրը: Ինք եւ քոյրը կը մնան թուրքին մօք, որովհետեւ քոյրը բռնի կ'ամուսնացուի այս թուրքին որդիին հետք: 1921ին Լետնը կը գարազուի եւ Հալէպ կը հասնի:

Տոքք. Արեգիս/ Նազգաշեան, «Եղեռնի Հետքերով», պայ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1969, միջակ չափի 141 էջ:

1) «Հայ Մբատրականներու Զերբակալութիւնը Եւ Այաշի Բանքը», էջ 1:58:

Հեղինակը 24 Ապրիլ 1915ի գիշերը Պոլսոյ իր դան մէջ կ'իմանայ Կոմիտաս Վարդապետի, քիչ եղբար Ժագ Սայապահեանի և ուրիշներու ձերբակալութիւր: Առդուան դէմ զինք ալ կը ձերբակալեն ու կը դանին Բանկալիի ոսպիկանագունը, և ապա կեղրոնական բանքը: Հոն կը դեսնէ Պոլսոյ մբատրականներէն, կրօնականներէն և երեւելիններէն շափերը՝ Միամանթօ (Ապոմ Եարձանեան), Կավոօշ (Երուանդ Թոլյեան), Կիկօ, Միհրդադ Հայկազն, պապուելի Քերովքէ, Յարութիւն Ճանկիւեան, նպարավաճառ Հայկ Թիրեաքեան, Սիլվիո Միչչի (Քրիս Ֆէնէրձեան), բժիշկներ Վահրամ Թորգոմեան, Գրիգոր Ճելալեան), Տիգրան Ալլահվերդի և ուրիշներ:

Սոացին գիշերը զիրենք ճամբայ կը հասնին Աէրայ Պորնուի ծովեկերը, սովորնատր զինուորներով շրջապատուած: Ծոգենաւ կը մինեն: Հայդարփաշայի կայարանը կը հասնին: Հոս երեք կարգերու կը բաժնեն զիրենք: Տոքք. Նազգաշեան կ'իյնայ Ա. կարգին մէջ, որ կային Կոմիտասը, Յովհան և Գրիգորիս Պալագեան Վարդապետները, բժիշկ Թորգոմեանը, Տիրան Քէլէկեանը, Դոկտ. Յակոբ Թօփձեանը, Նարկիլէեանը, Սագո Աղամիրզայեանը, Յարութիւն Ճանկիւեանը, Մինաս Շերապը և քանի մը ուրիշներ: Ծոգեկատրով զիրենք Նիկոմեդիա (Իւմիթ) կը դանին: Հերեւեալ գիշեր Էսկիշեկիր կը հասնին: Ճամբան հայ

կը ձարեն: Իրենց չարփօնուիր շոգեկառքէն դուրս ելե՛: Յաջորդ օրը, կէսօրին, Անգարայի մօք Սինծան Քէօյ գիտը կը հասնին: Շոգեկառքէն վար կը կանչուին Ժագ Սայապալեան, Ակնոնի (Խաչաբոր Մալումեան), Ռութէն Զարդարեան, Մուրապ (Համբարձում Պօյաձեան) ու ապա հեղինակը: Կը նսդին կառքերը: Իր կառքին մէջ կային Բարսեղ Շահպապ եւ նպարավաճառ Հայկ Թիրեաքեան: Ճամբան աղբիրի մը մօք կը կենան եւ կրոր մը հաց ու թէյ կը ձարեն: Կ'իմանան, թէ այս կարաւանը 71 հոգիէ կը բաղկանայ: Կը հասնին Այաշ, ուր իրենց կը սպասէին գայմագամը եւ դապատրը: Շագր դժուարին պայմաններու բակ, 71 հոգի կը սեղմուին սրահի մը մէջ եւ կը համակերպին իրենց վիճակին: Իրենց մէջ ձիթապարուի եւ այլ բաներու մաքալարումը կը կարարէին Բարսեղ Շահպապ, Ժագ Սայապալեան եւ Միհրդապ Հայկապն: Հոս կային նաև բժիշկ Նազարէթ Տաղաւարեանը եւ Գարեգին Խաժակը (Զարպեան), Սիամանթօն, Սամուկօֆը, Մելքոն Կիրճեանը (Հրանդ) եւ որիշներ: Տեղը շաբ նեղ է, անոնք մէկական ժամ հերթով կը պառկին գեպինին: Ոսպիկաններուն արփօնութեամբ, երկու հոգիով շուկայ կ'իջնեն ուրեմնիք ձարելու համար: Անոնք բակաւ առ բակաւ բանդին մէջ կը կազմակերպուին կենցաղային հարցերը լուծելու համար: Անոնք իրենց բանդարկութեան պափճառը կամ իմասդը ի զոր կը փնդուին: Եւ որովհերեւ հարցը կարելի չէր լուծել, ուսպի կ'ուրիշին, կը խմէին եւ կը զուարձանային բանդին մէջ: Կայութեան վլանգը եւ լրջութինը կը զգային, սակայն իրարու հանդէաբարոյական ոյժ եւ զուարք ոզի ցոյց կու տային: Բժիշկ Տաղաւարեան իր սիրելի գրաբար լեզուն կը ձառէր, Ենովը Շահէնը մենախօսութիւններ կ'ընէր... Մկանարական, յեղակոխական, գրագէր, գործիչ, երեսակոխան՝ բոլորն ալ հոն էին: Կար նաև հայ շնահաւաք մը, որ շուկով ապագ կ'արձակուի:

Մկանարականները Այաշի բանդին մէջ ժողով կը գումարեն եւ հարցերը դասաւորել կը փորձեն: Հեռագիր մը կը պապրասպեն Թալաաթի ուղղելու համար: Այս հեռագրին իրաքանչիր բառին համար վէճ ու վիճաբանութիւն տեղի կ'ունենայ եւ հեռագիրը կը մնայ առանց դրկուելու:

Անոնք բագնապալի օրեր կ'անցընեն Այաշի բանդին մէջ:

Դոլսէն քան կախաղաններու լուրը կը հասնի: Մուրավ և Մարգարեփ կը կանչուին հսկողութեան դակ Կեսարիա երթալու և հարցաքննութեու: Ամիսներ եփք, հեղինակը գեղեակ կ'ըլլայ, թէ ինչպէս Մուրավը չաշչարանքներու ենթարկուած է և կախաղանի վրայ նահարակուած: Մուրավէն եփք կը կանչուի Միհրան Աղաճանեան և Դոլս գարուելով կախաղան կը բարձրացուի: Բանդին մէջ կ'իմանան նաև որիշներու, ինչպէս Փրոֆ. Արմենակ Հայկազեանի և բժիշկ Յովսէփ Տէր Սպեփանեանի ձերքակալութեանց մասին, որոնք Գոնիայի կողմները՝ Սովթանիէտ արսորուած էին: Բարսեղ Շահպազին հրաման կու գայ Խարբերդ երթալու: Աւելի ուշ, անոնք կը գեղեկանան, թէ ինչպէս Շահպազ գաղութեան ուղարկիք բերած ապեն, թուրք վաճառականէ մը կ'իմանայ, թէ Կեսարիոյ կողմը ջարդերն ու գեղահանութիւնները արդէն սկսած էին: Հրաման կու գայ, որ բժիշկ Նազարէլ Տաղաւարեան, Է. Ակնունի, Գարեգին Խաժակ, Սարգսի Մինասեան, Ռուբէն Զարդարեան և Յարութիւն Ճանկիլեան Տիգրանակերպ դրկուին դարպուելու համար: Այս ընկերները սպոյզ մահուան առջեւ կը գիրնուէին: Ապա անոնք Ռուբէն Զարդարեանէն նամակ մը կը սպանան և կ'իմանան, թէ ան Էնկիրիփ բանդը երկու օր մնալէ եփք կը գարուի Էսկիշեհիր: Կ'իմանան նաև, թէ Գրիգոր Զօհրապն ու Վարդգէսը անկէ անցուցեր և գարեր են Տիգրանակերպ՝ դարպուելու:

Արդէն երեք ամիս եղած էր, որ բժիշկ Նազգաշեան Այաշի բանդը կը գիրնուէր: Օր մը նամակ մը կը սպանայ իր եղբօրմէն, որ իրեն կը յայգնէր իր ապարման հրամանը: Կ'ողջագուրուի ընկերներուն հետ և ճամբայ կ'ելլէ դէպի Դոլս: Ութ ամիս եփք ան կը լսէ, թէ ինչպէս բանդը մնացողներէն 30 հոգի Անգարա կը գանին և գեղի հայութեան հետ գարագրելով, քանի մը ժամ անդին կը ջարդեն, իսկ բանդէն 24 հոգի Այաշ Պէի կոչուած գեղը կը գնդակահարեն:

2) Կիրակոս Տօնիկեան, «Շալէպի Ձերքակալութիւնս Եւ Փախուսպս», էջ 127:141:

Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ բոլոր քաղաքներէն եւ գիտերէն հայութինը աքսորուած էր եւ հասած Հալէպ: Հալէպի մէջ Սեպիլը եւ Կարլըսը գաղթակայաններ դարձած էին: Մէկ մասը այսպեղէն կը դրկուէր հարաւ՝ Տամասկոս, Համա եւ որիշ տեղեր, միւս մասը՝ արեւելք՝ Տէր Զօր, որ կը շարդուին:

1916ի Զապկուան Կիրակին, Կիրակոս Հալէպի մէջ կը ձերբակալովի: Ձերբակալուածներուն մէջ կան նաև Առաջնորդ Հայրը, քահանաներ եւ սասունցի հայագործներ: Բաւական ժամանակ վերջ կը սկսին հարցաքննութիւնները: Սհատը կերպով կը խոշփանգեն զիրենք: Թուրքերը կ'ուվէին կապ մը գտնել այս բանդարկուածներուն եւ Սասունի լեռներուն վրայ մարդնչած քաջերուն միջեն: Անոնք բանդին մէջ կը լսեն Տէր Զօրի ահաւոր կողմորածին մասին: Օր մը բանդ կը բերեն Գրիգոր Զօհրապը, Վարդգէսը (Յովհաննէս Սերէնկիլեան), Տաղաւարեանը եւ Ճանկիլեանը: Յաջորդ օրը զանոնք սայերու մէջ տեղատրելով կը դանին հեռո՛ կառափնարան...:

Սեպիեմբերի սկիզբը բոլոր բանդարկեալները կը քշեն դէպի ձեպիրէի կողմերը: Կը հասնին Ապու Հարար կոչուած խանը: Սովուն շաբ կանոլիս հոն կու գան մօդերը աշխապող սասունցի շաղացաններ եւ կաշառքով քանի մը հոգի հետքերնին կը դանին: Յաջորդ գիշեր կը հասնին Մեսքէնէ, որ հայ գաղթականները անոնց հայ ու պանիր կը բերեն, առանց մոռնալու նաև իրաքանչիրին գրպանի փոքրիկ ծախս մը դալ: Զիրենք կառքերով կը փոխադրեն Համամ:

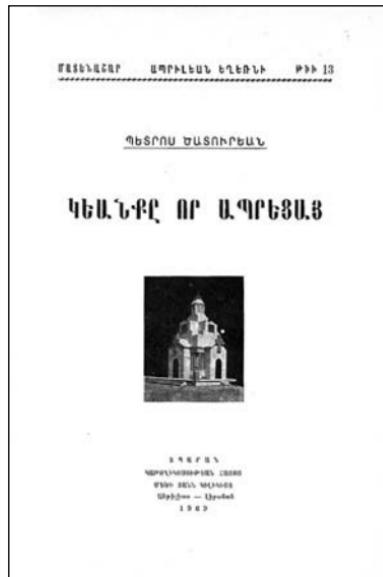
Տօնիկեան կը փախչի եւ կու գայ Մեսքէնէ: Հոն կը գտնէ քեռայրը՝ Լետն էֆենդին, ապա՝ որիշ բարեկամներ, որոնք կը կերակրեն զինք եւ հոգ կը դանին իրեն, գործ մըն ալ կը ճարեն: Սակայն չառու ոսդիկան մը, կասկածելով, կը ձերբակալէ զինք եւ կը դիմէ գայմագամին: Վերջինս բարեացակամ կը գտնուի եւ Կիրակոսը ձերբակալութենէ կ'ապագէ:

Դեպրոս Շաբուրիեան, «Կեանքը Որ Ապրեցայ», մագրենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թի 13, դպ. Կառողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, մագրենաշար Ապրիլեան Եղեռնի թի 13, Անրիլիս, 1969, միջակ չափի 63 էջ:

Դեպրոս Շաբուրիեան ծնած է Տրապիզոն՝ բարերդյի ծնողներից: 1913ին ան 9 դարեկան էր: Կը յիշէ իր մանկութեան դրուագները: Խորապէս ապրուած է իր մանկութեան կրած հալածանքին թուրք մանուկներու կողմէ:

Դապերապմի սկիզբի դարին՝ 1914ին ընկանեօք կը փոխադրուին Կիրասոն: Մեծ եղբայրը՝ 35 դարեկան Սմբադը կը ծառայէ օսմանեան բանակին մէջ: Ան կը ձերբակարուի, կը բանդարկուի և կ'անյայ-դրանայ: Հաւանաքար կը գնակակահարուի: Միևս եղբայրը՝ Խաչիկ, փախստական կ'ապրի Կիրասոնի անդամները: Երրորդ եղբայրը՝ Գառնիկ, 14 դարեկան, կը բանդարկուի, բայց մօրք ջանքերով ապագր կ'արձակուի:

Հեղինակը նկագել կու դայ, թէ թուրքերը ամէն չարիք ծրագած էին հայոց համար: Ամէն առաօտ ծեր թէ երիգասարդ կը հաւաքին: Շուկաները կ'ամայանան, խանութները կը փակուին: Ամէն գործողութին աճապարանքով կը կարարուի: Երեք օր միայն պայմանաժամ դալով՝ ժողովուրդը վեղահան կ'ընն: Քանի մը ընկերներով կ'երթան կաղնիներուն մէջ պահուած քանի չափ երիգասարդներուն կը հաղորդեն իրենց մեկնումը: Երիգասարդները կը միանան իրենց: Կարաւանը մօր հապար հոգի կը հաշուէ և կ'ուղղուի դէպի Շապին Գարահիսար: Հապի ճամբայելած, պետական պաշտօնեաներ ճամբան կը կպրեն և իրաքան-

չիր ընդանիքէն կը պահանջեն դան բանալին՝ վերադարձին յանձնելու խոսքումով: Կը հասնին Բաշու, ուր դղամարդիկը, այդ թիին՝ Պետրոսի Խաչիկ եղբայրը, կը հաւաքեն ու կը դանին...»

Երեք օր Բաշու մնալէ երք, ճամբայ կ'ելեն: «Պետրոսը, մայրը և Գառնիկ եղբայրը անյայփացած եղբայրներու կանանց և աղջկան ենք էին: Այդ օրը Շապին Գարահիսարի ինքնապաշփանութիւնը վերջ կը գտնէր և ժողովուրդը անձնապուր կ'ոլլար:

Կարաւանը կը մեծնայ և ճամբայ կ'ելեն դէպի Երվնկա: Գիշերը կը կողոպպուին: Ջիրենք կը դանին քաղաքներէն հեռու, ամայի ճանապարհներով: Զուրի պակասը շաբ մեծ նեղութիւն կը պարձառէ: Կը հասնին Տէօրթու կոչուած գիղաքաղաքը: Ընորհի այդպետի պարասխանապուին ենք բռնի կերպով ամուսնացած փրապիկոնցի հայուիիի մը, անոնք երեք օր հանգիստ կ'ընեն այս գիղաքաղաքին մէջ: Հոս իրենց կը միանան Բաքերդի, Կարնոյ ու Մամախաթունի բռնազաղթածները: Կարաւանը մօք 20,000 հոգիի կը հասնի: Կրկին ճամբայ կ'ելեն և Եփրափի ափով կը յառաջանան: Ջիրպերը կը յարձակին իրենց վրայ, կը կողոպպեն, կը սպաննեն և կ'առեւանգեն: Ապա կը հասնին Ակն քաղաքին մօքերը, ուր երկու օր կը մնան: Ոսպիկանները հնու մանուկները շուրը կը նեփեն: Դրամ վճարողը կ'ապափի: Գառնիկն ալ կը փրկուի: Կ'անցնին Արաքկիրէն և Կիւմիշ Մագլէնէն ու կը հասնին Խարբերդ, որու գերեզմանապան մէջ կը նսդին երեք օր: Երբ մեկնելու ժամանակը կը հասնի, Պետրոսի մայրը գերեզմանապունը կը մնայ: Պետրոսի երկու եղբայրներուն հարսերը, իրենց ապօպականները գիրներով, անոնց կը միանան: Պետրոսը և Գառնիկ եղբայրը ձեռքձեռքի կը յառաջանան կարաւանին ենք: Կարաւանը երկորի կը բաժնեն: Անելի ուշ Պետրոս կ'իմանայ, թէ կարաւանին մէկ մասը Խարբերդի մօք շարդուած էր, իսկ մայրը գերեզմանափոսին մէջ նեփուած էր ողջողջ...

Կարաւանը Տէվէ Պոյոն կը հասնի: Գիշերը կ'անցընեն Կէօլ Ճիք լիճի ափերուն: Առաօպուն ճամբայ կ'ելեն և կը հասնին Տիգրանակերպի ճամբուն վրայ Ջէպին Խան, ապա՝ Մալակա անունով գիտ մը: Հոս միւս կարաւանէն վերապրող դղաք կը միանան իրենց: Երբ կրկին ճամբայ կ'ելեն, ոսպիկանները կը կողոպպեն սիրենք: Ջիրպերը զանապան վէնքերով կը յարձակին

իրենց վրայ, կը հալածեն Պետրոսը, Գառնիկը, անոնց երկու ընկերները եւ կը սպաննեն Գառնիկը: Պետրոս վիրատրուելով, մապապործ կ'ապափի եւ կը գտնէ ընկերներէն մէկը՝ Ասդուրը: Երկուքով կը մնան մերկ, անօթի, վիրատր ու անպապսպար: Ընդանի բոյսերով կը փորձեն լեցընել իրենց սպամորսները: Ասազը կը փորեն եւ գիշերը մէջը կը քնանան: Յաջորդ առաօք լերան մը լանջին հասնելով՝ մորիով կը սնուին: Սակայն քիրգիրը կրկին կը հալածեն վիրենք եւ Ասդուրը կը սպաննեն: Պետրոս հրաշրով կ'ապափի եւ քիրգիրէն մէկուն հոգեպատակը կը դառնայ: Մարդը վինք իր գոտնը կը դանի: Քիրգին մայրը կը լոգանէ մանուկ Պետրոսը եւ կը կերակրէ զայն: Բարի կինը լաւ հոգ կը դանի Պետրոսին եւ, ապահովութեան համար, զայն իր հօրը գոտնը կը դրէք:

Օր մը, առաօքուն, Պետրոս ճամբայ կ'ելլէ եւ կողքի գիտը կ'ուղղուի: Քիրգ կնոց հայրը՝ իննասունի մօս ծերունի մը, կ'ընդունի սինք: Բայց գիտացիք չեն ընդունիր Պետրոսը: Ուրիշ կին մը կը վերցնէ սինք եւ իր գոտնը կը դանի, ուր դրապահունցի հայ կին մը կար իր 12 դարեկան մանցոն հետք: Կնոց ամուսինը կը փորձէ ապրձանակով սպաննել Պետրոսը, բայց մայրը թոյլ չի դար: Տան հայ դդան Պետրոսը կը դանի ուրիշ կնոց մը մօս, որ կ'ընդունի զայն: Հոս, սակայն, կնոց 18 դարեկան սպասուիի քիրգ աղջիկը կը նախանձի եւ յաջորդ օր կը դարէ Պետրոսը: Պետրոս կ'երթայ հնձուր կիներու մօս եւ կը մնայ կալին մէց: Հոսկէ ալ կը վդարեն զայն: Այս անգամ ծերուկ մարդ մը կը վերցնէ զայն: Պետրոս ցորենի հասկեր կը քաղէ: Բայց չար դիպուածի մը հանդիպելով հոսկէ ալ կը դախչի եւ կալուածի մը շոնին հետք կ'ապրի: Հոս կը մնայ 20 օր: Օր մը դիպուածով մը կը հանդիպի իր նախսկին ընկերոջը՝ 15 դարեկան եւ շաբ ճարպիկ Տաճափին, որ Պետրոսի պաշտպանը կը դառնայ: Պետրոս կ'ապասպանի Մալակա գիտի ալսուներուն մէց: Գիտացիները զայն պահակ կը կարգեն, որ թռչունները փախցնէ եւ վարձք ու կերակուր կու դան: Օր մը Նէօֆէ անունով քիրգ մարդ մը կու գայ, Պետրոսը իր գոտնը կը դանի Կէօլձիքի եղերքը եւ իր ախոռը անոր խնամքին կը յանձնէ: Նէօֆէ թլիփապել կու դայ զայն եւ կ'իսլամացնէ: Քիրգին աղջիկը նեղութիւն կը պարձառէ Պետրո-

սին, որ կը հեռանայ հոսկէ այ:

Տաճափին թելադրանքով՝ Պետրոս կը դիմէ այդ շրջանի Մսքօ անունով մոլխթարին ու երկու գրարի վերջինիս գունը կը մնայ: Երբ հետապնդումները կը վերսկսին, Պետրոս կ'ապասպանի մոլխթարին աղջկան գունը՝ Մեպրէէն չորս ժամ հեռու գտնուող Քիրսկէմիրէք գիտին մէջ:

Հոս գտնուած միջոցին ան կը հանդիպի հայոց, որոնք զինք եկեղեցի և որրանց կ'առաջնորդեն: Այս գան մէջ գտնուող երկու հայոց հետ Պետրոս կը փախչի և Խարբերդ կը հասնի: Անոնք որբանց կը մկնեն: 1921-1922ին որբերը կը փոխադրուին Սուրբիա, ապա Անթիլիաս, Լիբանան: Բայ Տաճափ՝ կը փախչի դէպի Պոլիս:

Խաչեր Սարգիսեան, «Եօթանատուն Տարիներու Յուշերո», դադ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1970, միշակ չափի 1142 էջ:

Հեղինակը ծնած է 1890ին,
Էվլիքիկ: Չարաշուք նշաններ երեւան
կու գան աղէտին առաջ, 1914ին:
1915ին կառավարութինը ձիերը և
այլեւայլ պիտոյք կը գրաւէ: Զինուո-
րագործեան կոչ կ'ըլլայ: Ամերիկա-
յին վերադարձած Գէորգ անոնով
երիտասարդի մը ձեռքերուն մէջ կը
պայթի ոռումք մը, զոր ան կը
պարբռասպէր: Այս դէպքին վրայ,
ոսպիկանները հիրաքանչիր գուն
կը խուզարկեն և զէնքերը կը
հաւաքեն: Խաչերի պարզէվին
մէջէն ալ զէնքերը կը գիրնեն,
սակայն բարերասպիկ դիպուածով
մը ան ձերբակալութենէ կ'ապարի:

Իր աներորդինները կը ձերբակալուին և Կեսարիոյ ապեանը կը
դրկուին: Ապա, Զեքի գայմագամը կաշառելով և անոր օգնու-
թեամբ աներորդինները կը դարուին Պուզանթի:

Կը սկսի Էվլիքիկ շրջակայքի գեղահանութինը: Տեղահանու-
թենէն առաջ, Խաչերը գրասպ կ'ապահովէ և կը պարբռասպուին
ճամբայ ելլել 19 Օգոստոս 1915ին: Այս շրջանին, հրէշ գայմագամ
Զեքին, որ եփը Տէր Զօր փոխադրուեցաւ և հոն 160,000 հայեր
շարդեց, օգբակար կը հանդիսանայ նախ իր աներորդիններուն և
ապա իրեն: Իրենք ճամբայ կ'ելլեն, մութին կը հասնին Սոյսալը,
կ'անցնին Գարահիսար և Նիկոլէ: Չիֆթէ Խան գիւղը կ'իջեւանին,
հետքեւալ օրը Պուզանթի կը հասնին: Կարաւանը Կիլիկիոյ մէջէն
անցնելով կը հասնի Տարսոն: Հոս 5-6 օր մնալէ եփը կ'անցնին
Օսմանիէ, ապա կ'իջեւանին Գանը Կէչիփ (Արինուք Մնցը)
կոչուող վայրը՝ Ամանոսի լեռներուն սպորտիք, ապա՝ Հասան

ԽԱՉԵՐ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ԵՕԹԱՆԱՏՈՒՆ

ՏՈՐԻՆԵՐՈՒ ՑՈՒՇԵՐԸ

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ
ՎԵՐԱԿՐՈՒԺՄԱՆ
100

Պէյի, որ իր հայ բնակչութենէն պարագուած էր: Ամանոսի լեռներին վայրէջքով կու գան Բալահիէ: Այս բնակավայրին մէջ Խաչերը սփիպողաբար կը բաժնուի իր ազգականներէն:

Երեքշորս շարաթ Գարմա կը մնայ, ուրկէ ճամբայ կ'ելլէ եւ վերջապէս Հալէպ կը հասնի: Հոս կը բարեկամանայ Օմար աղա կոչուող արարին հետք: Օմար բարիք կ'ընէ իրեն կաթ եւ մածուն հայթայթելով եւ կ'առաջարկէ, որ դիմացի գիտին մէջ գրնուող իր գործներէն մէկուն մէջ մնայ:

Խաչեր Պապ կը գլեղափոխուի: Իր արաթ բարեկամը հոս եւս իրեն կ'այցելէ: Կը հրամայեն Մեսքէնէ փոխադրուիլ: Ապա զայն կը քշեն Տիպսի, Ապու Հարար, Համամ, Ռաքքա: Հոս լսելով, որ կառավարութիւնը Պապի մէջ գործատր կ'ուվէ, կը փորձէ փախչիլ եւ վերադառնալ Պապ, սակայն կը բռնուի եւ կը պարզուի: Ռաքքայի գաղթակայանէն հայերը միշտ դէպի առաջ՝ Տէր Զօր կը քշուին: Ինք եւս, բազմաթիւ հայոց նման, երեսանց կ'իսլամանայ Տէր Զօր գաղթելէ խուսափելու համար եւ կը բնակի Ռաքքա քաղաքին մէջ: Հոս գուն մը կը վարձէ եւ իր ընկրանիքով կ'ապրի: Զերի պէյ, որ արդէն Տէր Զօրի կառավարիչ նշանակուած էր եւ փաշայի փիփրոսին արժանացած, վիրենք բոլորը կը հրաիրէ Տէր Զօր՝ խոսրանալով հանգստական պայմաններ ապահովել: Սակայն, կարարեալ վարահութիւն չունենալով, անոնք կը մնան Ռաքքա, ուր կու գան աներորդիները Համամէն:

Թուրք բարեկամ զինուորականներու օգնութեամբ կը գլեղափոխուին Մեսքէնէ՝ անկէ Հալէպ անցնելու համար: Հալէպի մէջ Խաչեր գործի կը մփնէ եւ իր վիճակը կը բարեկաւի: Այս միջոցին օսմանեան կառավարութիւնը կը փորձէ բոլոր հայ գաղթականները հաւաքել բաղաքներու, մանաւանդ Հալէպի մէջ՝ Թալաաթի հեռագրին համաձայն զանոնք շարդելու համար: Ծրջակայ գիտերուն հայերը Հալէպ կը թափին: Սակայն, այս շարդը գլեղի չունենար եւ հայերը այս անգամ անվնաս կ'անցընեն վիանգը:

1918ի աշնան օր մը անզիական պարերապմական օդանաւեր կ'երեւին Հալէպի վրայ: Օրէ օր Օսմանեան Կայսրութիւնը կը նահանջէ գերմանացիներուն հետք: Թուրքերը խուճապահար փախուստ կու գրան Հալէպէն: Անոնք Հալէպի հարաւը, Խան

Թումանի մէջ յեփին պաշրպանութեան գիծ մը հասպարել կը փորձեն: Կ'աշխափին նաեւ Էննապի արաք պեփելիներու ցեղապեփը ճակար դրկել, որպէսպի իրենք պահութպին եփելի գիծերուն վրայ:

Արաբները կողոպութի կ'ենթարկեն թուրքերուն մթերանոցները Հալէպի մէջ: Խաչեր մթերանոցին «Մարքէն» զէնք մը առնելով գրու կ'երթայ ինքնապաշրպանութեան համար: Անզիական բանակը մուտք կը գործէ Հալէպ: Զինադադար կը կնքուի:

Հալէպի եւ Արանայի միջեւ աշխափող երկարութի շնորհի քաջալերական եւ ուրախ լուրեր կը հասնին Հալէպ՝ մանաւանդ հայ կամաւրներու գունդին (Հայկական Լեգէոն) մասին: Բայց շուկով վհապութինը դեղ կը գրաւէ եւ հարցերը կը կնճռութին: Ֆրանսացիները կ'աշխափին Հայկական Լեգէոնը քայլայել: 1919ի ձմեռը 150 հայեր Հալէպի մէջ զոհ կ'երթան թուրքերուն կողմէ գրզուուծ արաբներու վայրագութիններուն (այս ջարդը դեղի ունեցած է 1919ի Փեփրուարի Վերջին օրերուն եւ ծանօթ է Հալէպի «Ճումաա Դապարի ջարդ» անունով - խմբ.):

Խաչեր Արանա կը մեկնի: Երկու շաբաթ վերջ ընտանիքն ալ կու գայ ու իրեն կը միանայ: Գործով կ'անցնի Այսա: Այս միջոցին հաշրարար ապեաններ կը սպեղծուին երկրին մէջ: Կը վերադառնայ Արանա: Գործով կ'անցնի Գոնիա: Անկէ կ'անցնի Պոլիս, ուր կալուածներ ունէր: Գործերը կարգադրելէ եփք կ'անցնի Մերսին, ապա՝ Կիպրոս: Կիլիկիան նորէն կը պարպուի: Խաչեր կ'անցնի Զմիւնիա եւ ապա Պոլիս: Վերջապէս կը մեկնի Նիւ Եռք, ուր կը հասպարուի:

Ն. Վաճառեան /Յակոր Թեհրեան/, «Տիտր Յութեր», պաշ. «Մշակ», Պէյրութ, 1970, փոքր չափի 80 էջ:

1) 1915ին, էջ 16-33:

Սելիմիկ քաղաքը կը գտնուի Համայի եւ Հոմսի միջեւ: Արհաւիրքի օրերուն ան եղած էր մեծ մասամբ այնթապսիներու գաղթակայանը: Այսդեղի ապնի արարներու բարեացակամութեան եւ հիւրասիրութեան շնորհի հայ գաղթականները դրանելի կեանք մը կ'ունենան, ինչը չի սպրդիր թուրք դեկավարութեան աշքն: 1917ի սկիզբը Էնվեր փաշան կը դրկուի շրջան՝ կացութինը ուստիմնասիրելու (մանաւանդ Տամասկոսի շրջանին մէջ) եւ արարները հայերը ջարդելու գործելու համար: Արարները ծուղակը չեն իյնար եւ Էնվեր ձեռնունայն կը վերադառնայ:

Հեղինակը իր ծնողին հետ Սելիմիկ ապաստանած էր: Հայրը՝ Նազարէթը ու մօրեղայրը՝ Միհրան Թերպիպաշեան, երկուքն ալ վինութրցու, փախստական կ'ապրէին: Իրենց դրացի՝ բարի արար կին մը կար, որ երեք զաւակ ունէր: Դուաբրը՝ Զեննուպը եւ կրպսեր որդին՝ Ալին հիւրանդութենէ մեռած էին: Կը մնար միայն մեծ գոլան՝ Ճաաֆարը, որ բանակ գացած էր:

Ճաաֆար բանակէն փախուստ կու փայ երրորդ անգամն ըլլալով եւ փուն կու գայ: Մայրը կը գուրգուրայ անոր վրայ: Ճաաֆար ընկերներով թաքստոց կը գտնէ մօդակայ հոռվմէական բերդին աւերակներուն մէջ: Հրահանգ կար ոսդիկաններուն, որ զայն գրնելու պարագային գեղն ու գեղը գնդակահարեն:

Ծննդավայր Այնթապ եղած ագեն հեղինակին հայրը հինգ զաւակներու գէր էր: Նուպար անունով եղբայրը կը հիւրանդանայ եւ կը մեռնի: Երբ նոր գեղահանուած էին, կը հիւրանդանայ փոքր

Ն. Վաճառեան

Տիտր Յութեր

*

ՊԵՅՐՈՒԹ
1970

բոյրը՝ Վարդուհին եւ կը մեռնի:

Մելիմիէի մէջ հայրը կը հիւանդանայ: Մայրը յոի վիճակով դժուարութեան կը մասնուի, սակայն դրացուիին՝ Ըմ Ճաաֆարը (Ճաաֆարի մայրը) հոգ կը փանի անոր: Հայրը՝ Ապու Եազուար (Եազարէթ) երկու ամիս՝ Ֆակկարի Ավելինի ագարակը, իր եղրօր մօր մնալէ եւքը կը կապդուրուի եւ փոն կը վերադառնայ: Եազուար իր եղրօրը բարեկամ՝ Թեմիր էֆենդիին կարգադրութեամբ վեսիզա (արփօնագիր) կը սպանայ եւ իր խանութը կը բանայ: Սղոթեան եւ անգրծութեան պարձառով, Նազարէթի քասկը պարպուած էր: Մօր վարդեղէնը կը վաճառեն ապեկու համար: Մօրեղբայրը կարելի եղածին չափ կ'օգնէ իրենց: Այս միջոցին, մայրը կը ծննդաբերէ:

Տասնիինգ օր եւքը, օր մը, յանկարծ թաղին հայ մոլիսթարը եւ երկու ոսպիկաններ կու գան, փան բակին մէջ կը փեսնեն հայրը, կը ձերբակալեն եւ սերայ (կառավարչափուն) կը փանին: Մայրը, նորածինը գիրկին, կ'ընկերանայ հօրը: Ճամբան մայրը կը մերժէ կաշառք փառ: Ան կ'ակնարկէ թրբացած իր քեռայրին՝ Ահմէդ էֆենդիի (Ռուբէն Եկատեան) միջնորդութեան: Ոսպիկանները եւ մոլիսթարը վախնալով այս ապեցիկ մարդէն՝ Նազարէթը ապար կ'արձակեն:

Երկու օր եւքը, խանութին մէջ, ոսպիկան մը կը ձերբակալէ հայրը, որ սերայ փարուելով կը բանփարկուի: Բանակէն փախած եւ ձերբակալուած հայերն ու արաբները Տամասկոս կը փանին: Նազարէթ Թեձիրեան կը մեկնի անվերադարձ: Գրելկարդալ գիւղնալուն համար, բանակին մէջ Նազարէթին պաշտօն մը կու փան: Սակայն, աշխատանքը փածանակիր էր: Ան կը հիւանդանայ եւ Տամասկոսի Մոհամեդիինի պողովային վրայի հիւանդանոցը կը փարուի, ուր թուրքերը կը թունատրեն զայն ու կը մեռցնեն 36 փարեկանին: Մայրը 29 փարեկանին կ'այրիանայ:

Նախրան Նազարէթի մահանալը, հիւանդանոցին մէջ անակնկալ դիպուածով մը ան Օսման անունով ծանօթի մը կը համդիպի: Հաճար գիւղացի այս քաջ եւ հասարարիմ մարդն իրենց այգիները եւ պարփէկները խնամող հողագործին կիսրորդն (օքքախ) էր: Օսման Նազարէթի կ'առաջարկէ օգնել եւ փախցնել զինք Հաճար գիւղը եւ ընդանիքն ալ հոն բերել:

Նազարէթ կը պատասխանէ.

- Օսմա՞ն, հայրա՞ն, պետութեան դէմ դաւաճանել չ'ըլլար:

2) Սասունցի Պեքար Արոյին Պատմոթիւնը, Էջ 34-49:

Սասունցի Արօն Տէր Զօրէն փախուստ գրուած էր երրորդ անգամն ըլլալով ու հասած իր ծննդավայրը՝ Այնթապ: Այս անգամ ալ ան ձերբակալուած էր եւ բանդարկուած Այնթապի Սր. Ասպուածածին եկեղեցին:

Կառավարութիւնը կ'որոշէ զայն սինուորագրել եւ հեռու գրել մը դրկել: Ամէն վրանգ աշքը առնելով՝ Արօ կը մտադրէ փախչիլ բանդին: Առփուն, մինչ պահակները անոյշ քունի մէջ էին, կը յաջողի շէնքէն դուրս գալ: Պարէն վար նեփուած ապէեն, իր հազած արաբական հազուսպին քղացքը կը կախուի մեփաղին եւ Արօ օդին մէջ ճօճուած կը մնայ, ապա կ'իյնայ վար, փողոցին վրայ, ուշաքափ: Երբ կ'արքննայ՝ վինք հարուածելու պապրասպ ոսպիկան մը կը դեսնէ իր գլխուն վրայ: Ոսպիկանը թրքացած հայ մըն էր: Յանկարծ դիմացէն թուրք մը ոսպիկանին կը հրամայէ շհարուածել: Մարդը կը մօդենայ Արոյին: Հարցու-փորձելէ եկը, երեւան կ'ելէ, թէ ան Արոյի հօրը բարեկամն էր: Ան՝ Արէֆ աղան, Արոյի նկարմամբ անհրաժեշտ պարփք կը զգայ անոր կեանքը փրկել: Այս ժամանակ խարի հրահանգուած էր, թէ հայ պապսպարող թուրքը պիփի գլխապուի եւ ընչափրկուի: Քսան փարեկան սինուորցու Արօ աշքի զարնող երիկասարդ մը ըլլալուն, Արէֆ աղա հնարամփօրէն մը կը մրածէ զայն փրկելու մասին: Ան Արօն սինուորական հիւանդանոցը իբր հիւանդ, խնամքի կարօվ կ'արձանագրէ:

Միամիտ Արէֆ աղա եւ միամիտ Արօ չէին գիտեր, թէ թրքական կառավարութիւնը հիւանդանոցներուն մէջ հայերը թունատրելով կը սպաննէր: Հիւանդանոցին մէջ բժիշկը կը փորձէ Արոյին թոյն խմցնել: Հիւանդապահուիին կը զգուշացնէ Արօն, որ այսպիսով սպոյզ մահէն կ'ապափի: Բժիշկը կը փորձէ երկրորդ գաւաթ մը թոյն խմցնել: Այս անգամ Արօ վէճի մէջ կը մփնէ եւ կը կոռի հիւանդապահներուն հետի: Այս միջոցին հազարապես Ռիֆաաթ պէյ հիւանդանոցը կ'այցելէր: Ան կ'ուպէ եղելութիւնը հասկնալ: Արօ կ'ըսէ, թէ հիւանդանոցին մէջ կը թունատրեն

հիւանդները: Զինուորականը հարցաքննութիւն կ'ընէ բժիշկներուն հետ և ապա կը կանչէ հայ բժիշկ մը՝ Յովսէփ Պէպճեանը, որ ճշմարգութիւնը կը յայգնէ սինուորականին: Հազարապետ Ռիֆաար պէջ անմիջապէս կը հրամայէ պարասխանագուները ձերբակալել: Երեւան կու գայ, թէ անոնք Գերմանիա ուսանած սելանիկցի երեք հրեայ բժիշկներ են: Հերեւեալ օրը, արեւածագէն առաջ, Ռիֆաար պէջ գնդակահարել կու դայ զանոնք հայոց գերեզմանագան մէջ:

Թուրք հրամանագարէն գնահապուելով, Արօ անոր պաշտպանութիւնն ու հոգածութիւնը կը վայելէ: Չուշանար անգլիացիներու մուտքը Կիլիկիա, և Արօ ամէն դեսակ վրանգէ կ'ազարի:

**Թովմաս Գ. Արապեան, «Յուշամաղեան Սեւերակի», դադ. «Սեւան», Պէյրութ, 1971, մեծ չափ 504
էջ: [էջ 239-324]**

Հայաստանի գալաքներին շարանշարան գաղթականներ կու գային ու կ'անցնէին Սեւերակին դէպի Գարաճորուն սպանդանոցը, իսկ այնպեղին ողջ մնացողները մինչեւ Տէր Զօր կը քշուէին:

Թալաաթ փաշայի սերդ գործակից պարասխանապուներ կը հասնին Տիգրանակերպ և ապա՝ Սեւերակ: Անոնք կը գործակյին Սեւերակի ոսպիկանապեպ՝ Քաֆքը պէյին հետք: 10 Յունիս 1914ին, ոսպիկանները հայոց Ար. Թորոս եկեղեցին և հայկական թաղերը կը պաշարեն: Հայոց դուրս ելլեւը կ'արգիլի: Ոսպիկանները կը խսպայնեն հսկողութինը և զուները կը խուզարկեն: Շաբի շանցած՝ յիսոն հայ երիփասարդ կը ձերբակալեն և, իբր բեռնակիր, իրաքանչիրին կրնակը 50 քիլո յորեն կը բեռցնեն ու Տիգրանակերպ, հոնկէ ալ Խարբերդ կը դրկեն: Նոյն ձեւով կը դրկեն ուրիշ 75, ապա՝ 100-150 և վերջը՝ 300 հոգի: Ասոնց բոլորը դանելով Գարաճորուն, Գարապաղչա և Ազաճան գիտերուն մօվերը՝ կը սպաննեն:

Կը ձերբակալեն երեւելիները և կը ջարդեն: Խոշփանգումներով ու չարչարանքներով կը սպաննեն նաև Սեւերակի երկու քահանաները: Յաջորդաբար կը ձերբակալեն և կը կոտորեն կոսակացանները: Ազգադաւ դաւաճաններ կ'օժանդակեն թուրքերուն:

Այս բոլորին կը հերթելին կանանց և անչափահասներու գաղթն ու սպանդը: Ըստ Քաֆքը պէյի՝ Սեւերակի 14500 հայերին մօվ 3500 այրեր դրկուած են սպանդանոցները:

ՅՈՒԺԱՄԱՂԵԱՆ
ՍԵՎԵՐԱԿԻ

Պատրաստեան
ԹՈՎՄԱՆ Գ. ԱՐԱՊԵԱՆ
(Սահմանական)

Տպ- Ս Ե Խ Ա Խ
1971
Գ է Բ Ռ Բ Ի Բ

10 Յունիս 1915ին առաջին կարաւանը ճամբայ կը հանուի: Ասոնք 10-15 հարուստ ընդանիքներն են: Կը հաւաքեն նաև որիշ 15 ընդանիք եւ բոլորը մէկ կը տեղատրեն Օրբու թաղին ասորիներու եկեղեցին, ապա զանոնք ճամբայ կը հանեն Գարախան գիտին ուղղութեամբ: Ճամբուն վրայ ոսպիկանները կը կողոպտեն զանոնք, գեղեցիկ աղջիկներն ու կիները կ'առեանգեն: Ասորիներու եկեղեցինքն քշուած հայերը Տուփանի զապաներուն կողմէ կը կողորուին:

Կիներու՝ 2000 հոգիէ բաղկացած երկրորդ կարաւանը կը դանին Տիգրիսի ուղղութեամբ՝ զանոնք ճամբան խոշփանգելով ու կողոպտելով: Անոնց մէկ մասը Խալլոքան գիտին մէջ կը կողորուի եւ միայն 1000 հոգի կը հասնի գետին ափը: Հոս ալ կը կողորեն եւ միայն 300 հոգի կը հասնի Ասքեաման:

Կիներու երրորդ կարաւանը 25 Յունիսին ճամբայ կ'ելլէ դէպի Եղեսիա: Ճամբան կը կողոպտուին եւ շարերը կը սպաննուին: Մնացեալը կը շարունակէ իր ճամբան եւ կը հասնի Մահմուք Նէրիմի դաշըրը՝ Եղեսիոյ մօք: Հոս ալ շարերը կը կողորուին: Շար քիչեր կը հասնին Եղեսիա:

Կիներու չորրորդ կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ Վերանշէիիրի ուղղութեամբ 15 Յուլիս 1915ին: Չալթուք գիտին մէջ կը հաւաքեն 10-15 փարեկան փողաքը եւ կը զարեն կարաւանէն: Կը փանին փողաքը եւ ձորի մը մէջ կը սպաննեն: Կարաւանը կը հասնի Հաճի Քամիլի կամուրջը, որ մանուկները գետին մէջ կը նետեն իրենց մայրերուն աշքերուն առջեն: Կիները կը խոշփանգուին ու կը կողոպտուին: Երբ կը հասնին Գարաճուրուն, 20-30 կիներ կ'այրեն փուտերու մէջ: Այս կարաւանէն շաբեր կը փարուին Եէրի-Քէյօ, իսկ որիշներ կը փախչին Եղեսիա եւ ապա կու զան Եէրի Քէյօ: Կարաւանը Եղեսիայէն կ'անցնի Սուրուա, կը հասնի Սումպուա, ապա՝ Մեսքէնէ եւ Պապ: Ոսպիկանները վերադառնալով Մեւրակ, դրամի ծրաբները կը յանձնեն կուսակալին: Մեւրակի մէջ կը մնայ 300-400 փուն հայ: Ասոնք կը բռնագաղթուին 1 Օգոստոս 1915ին: Զանապան շարչարաններու ենթարկուելով, կողորակուելով, չորսի բաժնուած եւ չորս ուղղութեամբ ճամբայ հանուած խումբերը կը հասնին Գարաճուրուն, որ կը կողորեն զանոնք: Ողջ մնացած խեղճերը, անօթի, ծարաւ եւ սպառած, կը շարու-

նակեն իրենց ճամբան:

Մետերակի մէջ, մինչեւ 1920 թուականը, կը մնան միայն սակաւաթի հայ վարպետ արհեստագործներ: Ասոնցմէ իրաքանչիւրին քով դրուած է 3-4 թուրք դրայ, որպէսզի սորվին արհեստը: Մետերակի հայոց գուները կը յանձնուին Վանէն, Մուշէն և Կարինէն եկող թուրք գաղթականներուն: Թուրք պարասխանագուները ձեռք կը դնեն հայոց եկեղեցիներուն և դպրոցներուն վրայ: Այսպիսով անոնց ձեռքը մեծ հարսդութիւն կ'անցնի: Ապա եկեղեցիները քանդելու և հայերէն գրաւուած հարսդութիւնները ծախելու հրաման կու գայ Թալաաթէն:

1918ի Հոկտեմբերի վերջին վինադադարի կնքումէն եփք, վերապրողները կը վերադառնան Մետերակ և կը սկսին աշխադիլ: Մետերակը դարձեալ կը շէննայ:

**Յարութիւն Մարդիկեան, «Թրքական Դժոխքից
Նայիական Դժոխք», Պէյրութ, 1973, միջակ չափի
193 էջ:**

Հեղինակը ծնած է 1899ին, Խարբերդի հարավը գտնուող լճակի ափի Ծովը գիտը, որ 100 դրուներէ բաղկացած էր և եօթը հարիտ բնակիչ կը հաշուէր: 1895ի ապրութիւնից համիլտոն շարդերուն ժամանակ իրենց գերդաստանը կը փրկուի քիւրքերու օգնութեամբ: Յարութիւն գիտին դպրոցը կը յաճախէ հինգ դարի, ապա հովի կը դառնայ:

1915ին Խարբերդի բանտերը լեցուած էին հայ միատրական-ներով: Անոնք սասպիկ չարչարանքներու կ'ենթարկուէին: Ծովը գիտը կը պաշարուի և շաբեր կը ձերբակալուին: Շաբեր լճակին եզերը գտնուող ծառերէն կախաղան կը բարձրացնին: 1855 դարի կախաղան կը պարզացնին: Կովորած գեղի կ'ունենայ Խոյս գիտին մէջ: Կարգը կու գայ Ծովիք: Քիւրք բարեկամ ոսպիկան Սօրօն կը խրափէ վիրենք, որ լեռ բարձրանան: Յարութիւն Մարդիկեանի ազգական Սրբափանեան երկու եղբայրները լեռները կ'ապաստանին: Տեղահանութիւնը կը սկսի: Յարութիւն փախուար կու դրա և չորս ընկերներով լեռ կը բարձրանայ: Կ'ապաստանին լճակին Սր. Նշան կղզին՝ իրենց հետ ուրիշներ առնելով: Յարութիւն կապ կը հասպարէ Հայքարենց ընդանիքին հետ և ուրիսպեղէն կ'ապահովէ խումբին: Սակայն, կը պաշարուին և անհաւասար կոռուի մէջ մինելով թուրքերուն հետ՝ կը ցրուին: Յարութիւն կրկին լեռ կը բարձրանայ չորս ընկերներով: Միս խումբը կազմող վեց հերոսները եւս կը կռուին և անձնասպան կ'ըլլան: Չորս հոգինոց խումբին մէջ կը գտնուի

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԴԻԿԵԱՆ

ԹՐԱՎԿԱՆ ԴԺՈՒՔԻՑ

ՆԱՑԻՎԿԱՆ ԴԺՈՒՔ

Պէյրութ
1973

նաև Յարութիւնի հօրեղայրը՝ վիրատը վիճակի մէջ: Զիրար կը կորսնցնեն լեռներուն մէջ: Յարութիւնը կը մնայ նոյն անունով անձի մը հետ: Կ'ապաստանին Յարութիւննց գիտը եւ ապա կը գտնեն իրենց երկու ընկերները: 27 օր գիտը մնալէ յեփոյ, Յարութիւնը կը բաժնուի իր ընկերներէն եւ կ'երթայ երկու պէտքու մօք ծառայելու: Մնացած երեքը, որոնց մէջ՝ իր հօրեղայրը, կը բռնուին եւ կը սպաննուին:

Դէյերը կ'անուանափոխնեն զայն եւ Արիֆ կը կոչեն: Հոն զայն կը դիմատրէ 14 տարեկան համագիտացի Մարիամը: Հոն կը համդիապի նաև շապինգարահիսարցի Տիգրանուիի Խըրլեանին եւ ապագային անոր հետ կ'ամուսնանայ:

Հայ ազգայիններու օգնութեամբ կը ձերբազարուի սպրկութենէ եւ 1922-1923ին Հալէպ կը մեկնի: 1924ին ընդանեօք կը փոխադրուի Մարսէլ, Ֆրանսա, ուր կը մնայ մինչեւ Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձութիւնը 1947ին:

Գիրքին մնացած մասին մէջ հեղինակը կը խօսի Ֆրանսայի մէջ իր անցուցած կեանքին մասին:

Ներսէս Շիրինեան, «Անդունդէն Դէպի Բարձունք», պատ. «Սեւան», Պէյրութ, 1974, միջակ չափի 432 էջ:

Ներսէս ծնած է 1890ին, Պեհեսնի, որ 1895ի ապրուլիամիվեան շարդերէն զերծ կը մնայ: Բարձրագոյն ուսում սպանալու համար պարանի Ներսէսը Այնթապի Գոլէճը (Կեղրոնական Թուրքիոյ Գոլէճ - խմբ.) կը դրկուի: 1915ին երբ ծննդավայրը անցուցած արձակուրդէն կը վերադառնայ Այնթապ, Պեհեսնիի հայերը կ'արտորուին: Ներսէս կ'ուղղուի դէպի Պոլիս եւ ապա շոգեկառով կը հասնի Համա, ուր կը փնտոէ իր ընդանիքը (մայր, երեք եղբայր եւ քոյր մը): Շոգեկառքին մէջ կը հանդիպի հայ սպաներու, որոնցմէ կը ճարէ սպայի զգեստ մը, որով կը ծագուի: Ծնողը գիրներու յոյսով կը միանայ պեհեսնիյի գաղթական կիներու եւ անոնց հետ կը բռնէ աքսորի ճամբան: Երբ կը հասնին Մելիմիէ, հոն, շնորհի իր ճարպիկութեան, կ'օգնէ 51 հայ կիներու, որ արաք մեծ ազարակապանի մը քով օրավարձով աշխատին: Կ'երթայ Հալէպ, ուր թուրքի անոնցով ծագուած, կ'աշխատի ՏարէլՄուալիմինի (Ուսուցաց Տուն) մէջ, ուր կը ձերքակալուի եւ բանք կ'իյնայ: 101 տարուան բանքարկութեան վճիռ կ'արձակուի իր դէմ, սակայն 15 օր եփք, 1918ի աշնան, երբ Դաշնակիցները կը յաղթեն, բանդէն ապագ կ'արձակուի: Հալէպի մէջ կը գիրնէ իր ծնողը, որոնց հետ ապեն մը վերջ կը վերադառնայ Այնթապ, ուր կ'աշխատի Ամերիկեան Նպաստամարդոյցին (Նիք Իսր Ոիլիֆ) մէջ: 1920ին որբերուն հետ կիրանան կը փոխադրուի:

ՆԵՐՍԷՍ ՇԵՐԻՆԵԱՆ

ԱՌԴՈԲՄԱՆ ԴԷՊԻ ԲԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ

Գլուխ
1974

Լեռն Մեսրոպ Ալեռն Տէր Մեսրոպեան], «Ապրիլ 24 · Մեծ Եղեռնին Վերապրողներու Վկայութիւններ», «Զարթօնք» օրթ., 1975:

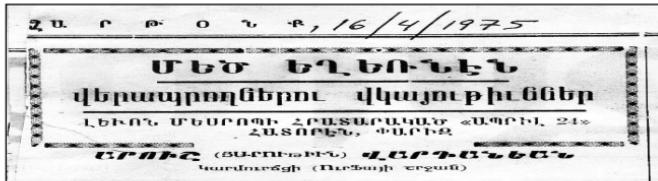
1) Արուշ (Յարութիւն) Վարդանեան - Կարմուրճյի (Եղեսինյ շրջան), «Զարթօնք» օրթ., 16 և 18 Ապրիլ 1975:

Կարմուրճի հայութիւնը կը բարագրոի: 11 տարեկան Արուշը իր ընդանիքին հետի ճամբայ կ'ելլէ: Կը հասնին Ռաքքա, ուր 15-20 օր կը մնան, ապա իրենց բաժանելի ճամբորդութիւնը կը շարունակեն և Տէր Զօր կը հասնին: Հազի քանի մը օր կը մնան և կ'ուղղուին Սուվար: Արուշը կը փորձէ առանձին փախչի եփ՝ դէպի Տէր Զօր: Ոսդիկանը կը բռնէ սինք և մօրը կը յանձնէ: Փախչելու երկրորդ փորձ մը կ'ընէ և կը յաջողի: Ութը օրէն Տէր Զօր կը հասնի: Բայական թափառումներէ եփք, օր մը դէրգօրոյի արաք ընդանիք մը, խղճալով իր վրայ, իր քովը կ'առնէ զայն և վեց ամիս կը հոգայ: Երբ բոլոր հայերը Տէր Զօրէն դուրս հանելու հրաման կու գայ՝ այս արաք ընդանիքը վկանգաւոր դրութեան մէջ չդնելու համար, ինք ալ կ'ուղղուի դէպի Սուվար և ապա Մարկարէ մորթուելու համար: Ան փախուստ կու դայ և կը վերադառնայ Տէր Զօր: Այսպէս ութն անգամ Տէր Զօրէն Մարկարէ կը բարագրուի և փախուստ կու դայ: Վերջին անգամին Տէր Զօր հասնելով, ան իր արաք պաշրպանները կը գփնէ ու անոնց մօր կը մնայ մինչեւ անգլիացիներու մուկքը: Կ'ամունանայ և Սուվար կը հասդարպուի:

2) Խանում Թօփճեան (Եղեսիացի), «Զարթօնք» օրթ., 18 և 19 Ապրիլ 1975:

Սուածին առթի Եղեսիոյ հարուստ և մփատրական այրերը կը հաւաքեն ու կը շարդեն: Մնացեալները կը հաւաքեն երեք շնչերու մէջ: 17 տարեկան Խանումը կարաւանին հետի ճամբայ կ'ելլէ և երեք ամիս բաժանելի թափառումներէ եփք Տէր Զօր կը հասնի: Քաղաք մգնելն արգիլուած է: Կը մնան անապարին մէջ: Յաջորդ օրը կը հաւաքեն ծերերը, դկարները և հիւանդները, կը դանին Եփրարի բացերը և կը խեղիեն: Մնացեալները կը դա-

նին Սնարվայ գիտը, ուր նաեւ ուրիշ հայ գաղթականներ հասած էին: Կը

յայգարարուի, թէ ներում եկած է բոլորին: Սակայն, անոնք կը գարուին Սուվար, ուր այրերը բաժնելով իրենցմէ, կը գանին ու կը մորթեն: Մնացեալները մէկ շաբաթ հետիուդն ձամբորդելով անազափին մէջ կը գանին Ծերպագիտ: Հոս չէշխնները շարդ կու գան հայ աքսորեալներուն: Երբ կարգը կու գայ մնացեալ գասնեակ մը անձերուն, որոնց մէջն էին Խանումը, երկու քոյրերն ու մայրը, արագակապ ձիատը մը կու գայ և շարդը կը կեցընէ: Ծափ նեղութիւններով քարշ կու գան իրենց կեանքը: Օր մը պագանի ձիատը մը կու գայ և Խանումն ու երկու քոյրերը իր գունը կը գանի: Քանի մը ամիս եղք Խանում կը լսէ, թէ մայրը սպաննած են: Քոյրը կը մահանայ և զինք ազափող պարանին կ'ամուսնանայ իր հեվ:

3) Հայկանոյշ Խուպէսէրեան (Թալաս, Կեսարիոյ շրջան), «Զարթօնք» օրը, 22, 23 և 27 Ապրիլ 1975:

Կեսարասի ընկանիքէ սերած Խուպէսէրեանները կ'ապրին Թալաս: Հայկանոյշին եղբայրը օսմանեան բանակ գայած է, իսկ միս եղբայրը կ'աշխափի երկարուղագիծի ընկերութեան մէշ: Այս պազճառով չեն վարագրուիր և իսլամարնակ գիտ մը կը փոխադրուին երեք զաւակներով: Հայկանոյշին ամուսինը Ամերիկա կը գիտուի: Հայրը դաւաճանութեամբ բանդ կը դրուի ու կը մահանայ:

Հայկանոյշ ամուսինէն նամակ մը կը սրանայ, թէ Կեսարիայէն գանձուելիք փոսք մը ունի: Երեք զաւակները գունը ձգելով կ'երթայ Կեսարիա, ուր շարիքի կը հանդիպի: Հայկանոյշը բռնազարուածներու կարաւանին կը միացնեն և Հալէպ կը դրկեն: Ան Հալէպ՝ իր քրոջ և քեռայրին փունը կ'երթայ, ուր կ'աշխափի մինչեւ զինադադար: Զինադադարէն եղք կը ձամբորդէ Պոլիս, ուր կը գիտնէ եղբայրը՝ Պողոսը և անոր երկու զաւակները: Հոնկէ կը դեղափոխուի Պէյրութ, Լիբանան:

Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեան, «Հայ Գողգոթան ։ Դրուազներ Հայ Մարդիրոսութենէն Պերլինէն Հէպի Տէր Զօր (1914-1920)», Ա. հապոր, Բ. լուսագրութիւն, Planeta Printing Press, Պէյրութ, 1977, միջակ չափի 496 էջ:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեանը իբրև ասպոտածաբանութիւն ուսանող Պերլին կը գիտուիք: Համալսարանական վեցամեակի վերջին օրն էր 1914ին: Փրոֆ. Հառնագ դասախոսութիւն մը պիտի դրա: Սակայն Հառնագ փոխանակ սկսելու իր դասախոսութիւնը, ուպազաշունչ խանդավառութեամբ մը կը սկսի իր ճառը, ըսելով, թէ մէկ-երկու օրուան մէջ անխուսափելի պատերազմը պիտի յայրարարուի եւ թէ Նիցչէ քարոզած է, որ գութն ու կարեկցութիւնը հոգեկան հիւանդութիւններ են...: Փրոֆ. Հառնագ հայաբարիմ հեգեւորդ մըն էր նիչչական այս վարդապետութեան եւ գերմանայի համալսարանական ուսանողութիւնը կ'ուզէր դէպի ուպամաճակապ մղել:

Հապի համալսարանէն դուրս եկած, վարդապետը խուններամբավանութիւն մը եւ սինուրականներ կը դեսնէ: Դիմարքի եւ Մոլթքի նկարները կը ցուցադրուին վաճառապոններու ցուցադրելուն մէջ: Բոլոր եկեղեցիներուն կանգակները կը դողանչէին:

Պարերապմ յայրարարուած էր: Մեծ պետութիւնները ուղքի վրայ էին: Իսկ հայ ժողովուրդը, ըլլայ Կովկասի մէջ, թէ Թուրքիա կամ արդասահման, երկունքի ահաւոր ցաւերով եւ բազմադարեան պոռթկացող յոյսերու փոթորիկով մը կը գալարէր...:

Հեղինակը Պոլիս կը վերադառնայ: Ամէն մարդ եռուցեալ մէջ

Էր: Ոչ ոք հաւաք կ'ընծայէր քաղաքական «մեծ ծրագրի» մը կարելիութեան, նկապելով ոք մարդկային նախապարմական շրջաններէն ասդին, ազգերու պարմութեան մէջ նմանօրինակ պարագայ մը, «ազգերու բռնապրութիկ դեղահանութիւն» երբեք չի յիշուիր: Ցաւալիօրէն, վերջին 30 տարուան արինուի փորձառութիւնը դեռ չէր զգասպացուցած հայր եւ չէր կրցած նուազ անկեղծ եւ աւելի վերապահ ընել կայն...:

Պոլսոյ հայերն այնքան ակնյայի կերպով սկսած էին արքայայի իրենց ներքին զգացումները, ոք թրքական թերթերը, ինչ պէս «Գարակէօպ»ը, հեգնօրէն կը գրէին, թէ օրուան պապերապմական յաջողութիւնները կամ ձախողութիւնները իմանալու համար, ձեզի հանդիպող առաջին հայուն երեսը նայեցէր. Եթէ ուրախ է՝ Ռուսիան է յաղթողը, եթէ Վրբում է՝ ուրեմն՝ Գերմանիան:

Վանի ապսրամբութեան պարագային, ըմբոսդութեան որեւէ կանխտրոշ նպագակ եւ մասնաւոր պարապութիւն չկային: Դաշնակցական ղեկավարները, ինչպէս Վրամեանը (բուն անունով՝ Օննիկ Դերձակեան - խմբ.), յաջորդաբար գաղտնի պապուիրակներ կը դրկէին Սր. Էջմիածին եւ Թիֆլիս՝ Ազգային Բիլոյին, որպէսպի կամաւորական շարժումին Վերջ դալով, վերապահ եւ սպասողական ընթացք մը բռնեն՝ իթթիհապրական ոճածարաւ թրքական կառավարութիւնը չգրգռելու համար:

Պոլսոյ ոսկիկանութեան դնորէն Պետրին մայրաքաղաքի բոլոր պահականոցներուն շարաթներ առաջ կնքեալ պահարաններով պաշփօնագրեր դրկած էր՝ միայն որոշեալ օրին բանալու եւ ծայր աստիճան գաղտնապահութեամբ ու ձշութեամբ գործադրելու սպիտակական յանձնարարութեամբ:

Մահարոյր Շաբաթ գիշեր մը՝ 11 Ապրիլ 1915ին, Գրիգորիս Վարդապետը ութը սկիւրաբար դժբախս ընկերներու հետ Միքայէլի բանսդը կը փոխադրեն: Մինչեւ առաջ բանսդը աւելի եւս կը խճողուի նոր ձերքակալուած ծանօթ դէմքերու ժամանումով: Յաջորդ օրը՝ Կարմիր Կիրակին կ'անցընեն բանփին մէջ: Բանփարկեալները դրասէ աւելի ինքնաշարժներով կը դրանին Սարայ-Պուտնուի կամ Կիլիանէի դաշտարանը, ապա, շոգեկառով՝ Այշ, անցընելով Էնկիրիիէն: Ականաւոր դէմքեր, գրագէփներ, ուսուցիչ-

Ներ եւ առեւդրականներ կը բանդարկուին Այաշի մէջ: Կրկին ճամբայ կը հանեն կառքերով եւ կը տանին Գալայցը կոչուած գայմագամանիսդ գիտաքաղաքը: Անկէ անդին կը տանին Չանդրը: Գրիգորիս Վարդապետը 69 ձերքակալուածներու խումբով կը բանդարկեն Չանդրը վիթխարի զօրանոցի գեփնայարկի մեծ սրահներէն մէկուն մէջ: Անոնց մէջն էին Կոմիտաս Վարդապետը, Ռուբէն Սեւակը (Չիլինկիրեան), Դանիէլ Վարուժանը (Չպուքեարեան), Տիրան Ջէլէկեանը, Բիւզանդ Ջէշեանը եւ որիշներ: Հոս կեանքն անհանդուժելի էր:

Երկու շաբաթ վերջ, Ապրիլի վերջին օրերուն, զօրանոցին դուրս գալու ազադութիւն կը սրանան: Ամէն մարդ կ'աճապարէ քաղաքին մէջ բնակարան մը ճարելու: Գրիգորիս Հայր Սուրբը երբեմն փոքրիկ գումար մը կը սրանայ Կոստանդնուպոլսոյ հայոց պատրիարքարանէն: Արեն մը եփք, Պոլսէն եկած աքսորեալները կառավարչութեան շնչքին առջեւ կը հաւաքեն: Ըստիկանապետը կը հրամայէ պատրաստ եղող կառքերը նստիլ անմիջապէս՝ մեկնելու համար: Աննկարագրելի էր իրենց մէջ փիրող խուճապը: Տէր Զօր կ'երթային:

Իթթիհասի Պոլսոյ կեղրոնէն եւ ներքին գործոց նախարար Թալաարէն հայերը կարաւան-կարաւան դուրս հանելով անխնայ կերպով կոփորելու հրաման կու գայ Էնկիրիւ: Սակայն Էնկիրիի կոստակալը կը մերժէ հնապանդիլ այս հրամանին: Շուկով զայն կը դեղափոխեն Պոլս, եւ սելանիկցի երեսուն փարեկան ու Քարձք Գրան պաշտօնէութեան դիւտին ուրբանորէն Աթլֆ անունով մոլեռանդ իթթիհապականը փոխ-կոստակալ կը կարգեն: Վերջինս հրամանը կը գործադրէ:

Միս կողմէ՝ Պոլս ձերքակալուած 75ի չափ մկրտրականներ Այաշի մէջ կը կոփորուին: Կը նահապակուին նաև Գրիգոր Զօհրապ եւ Վարդգէս՝ Եղեսիայէն մէկ ժամ հեռու գփնուտ Գարաքօփրի ըստուծ վայրին մէջ: Մինչեւ Փետրուար 1916ը Չանդրըի հայութիւնը եւ աքսորեալները ահ ու սարսափի մէջ կ'ապրին: Կը հաւաքեն աքսորեալներն ու Չանդրըի ժողովուրդէն գեղահանուածները եւ կարաւան մը կապմելով կը դրկեն Չորում: Ճամբան հեփիուդն երթալով հինգ օր կը դրեւ: Չորումէն կ'երթան Եռովկար եւ ապա Պողապլեան: Այս ճամբուն վրայ, Վարդապետը

Եւ անոր ընկերակցող գաղթականները 54 եռվկապսյիներէ քաղկացած կարաւան մը կը դեսնեն: Ամէնքն ալ կամ 60է վեր ծերունիներ են եւ կամ 1316 գարեկան պատրանիներ՝ հասպ չուաններով իրար կապուած: Եռվկապի 3000 դրուն հայերէն միայն աստնք մնացած էին: 1915ի աշունէն ի վեր անոնք թարնուած էին եւ հիմա յանկարծ երեւած ու ձերքակալուած: Վարդապետը իրենց վրայ հսկող հարիրապետ Շիքրիի թախանձագին կ'աղաջէ, որ փրկէ զանոնք: Մարդը կաշառը կը սպասէ: Գրիգորիս Վարդապետը կը խոսքանայ գոհացնել զայն: Շիքրի հրաման կ'ընէ ոստիկաններուն՝ եռվկապսյիներու այս խումբը միացնել կարաւանին: Ապա կ'աղաջէն հարիրապետ Շիքրիին, որ անոնց կապերը արձակէ: Հարիրապետը վարդապետին բարեխօսութիւնը կ'ընդունի միայն հնչուն ոսկիի ակնկալութեամբ: Շիքրի 100 օսմանեան ոսկի կը պահանջէ: Վարդապետը կը սակարկէ եւ հանգանակութիւն ընելով կը վճարէ անոր: Քիչ եղք, միացեալ կարաւանը յարձակումի սպառնալիքի առջեւ կը գրնուի: Շիքրիի հրամանով՝ ոստիկանները կը կրակեն քուրք խուժանին վրայ, որ կը փախչի:

Օստիկաններէն մէկը կը պարմէ, թէ ինչպէս հայ քաշերը Զաք լեռներուն վրայ քուռ կոհիներ մղած են քուրքերուն դէմ: Արդարեւ, անոնք շարունակեցին իրենց կոհիը մինչեւ Հոկտեմբեր 1918 եւ ապա յանձնուեցան Հայէպի անզիական զօրքին:

Կարաւանը կը հասնի Պողապեան, որու մէկ ծայրը կ'առաջնորդուին գաղթականները: Հանգստանալէ եղք ճամբայ կ'ելլեն դէպի Կեսարիա: Ճամբան կը հանդիպին վիանգաւոր յարձակումներու հաւանականութեան: Անդէր եւ անպաշտպան, յոգնած, սպառած, անօթի ու ծարաւ, գաղթականները ահ ու սարսափի մէջ կ'ապրին: Կարաւանին կ'արգիլեն Կեսարիա միրնել, ու արսորականները քաղաքին եկերքէն կ'առաջնորդեն դէպի Թալաս:

Թալասի մէջ իսլամացած հայ կիներ իրենց պատրանի գողաներով հայ, պանիր, ուրբաթիք եւ ջուր առած կու գան անոնց իշեւանած ախտողին առջեւ՝ զանոնք ձրիօրէն կերակրելու համար: Օստիկանները կ'արգիլեն: Գիշերուան թանձր խաւարին մէջ, պատրուանին ներքեւը կանգնած այդ հայ կանայք ձայն կու դրան ու կը յաջողին ճաշը պատրուանին ներս փոխանցել: Բոլորն ալ

կ'ուրեն: Ապա կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ: Կը հասնին թումարզա: Հոս կազդրութեղով, յաջորդ օրը ճամբայ կ'ելլեն դէպի Կապաէլ, որ լեռներուն մէջ նեղ կիրճ մըն է, որուն քերանը կը գրնուի Քչոսէլէր գիտը: Որոշ ափեն մը հոս մնալէ եփք, ճամբայ կ'ելլեն դէպի Հաճըն՝ Կիլիկիա: Կը հասնին Հաճնոյ կառավարչութեան շէնքին առցեւ: Հոս չեն թողոր, որ հանգստանան: ՄՎրակի շաշիններուն փակ կարաւանը կը յառաջանայ: Ծափ քիչ ափեն կը մնան Սիս, ապա կ'ուղղուին Կարս Պապար գիտարադաքը, որուն մօքէն կ'անցնին եւ կը հասնին Օսմանիէ, որ Ամանոսի լեռնաշղթային արեւմբեան դուռն է: Ապա կ'անցնին Հասանպէլիին եւ Ղանլըկեշիփէն: Հոս Վարդապետը կը մբադրէ փախչի դէպի Պոլիս: Բրեն օգդակար կ'ըլլան երկու անձնուէր հայ երիտասարդներ, որոնցմէ մէկն էր Նիկոմեդիոյ Կէյվէ գիտէն բժիշկ Սամուէլը, որ Հասանպէլիի վինուրական բժիշկն էր: Վարդապետը սակայն կ'ուվէ ամբողջ կարաւանն ապագել:

Արեւամուրին, կարաւանը կը հասնի Բալահիէ: Հոս եւս չեն թողոր, որ քաղաք մփնեն, ուսպի կը մնան բաց դաշփի մը մէջ: Այո՛, պէտք է փախչի եւ աւելի առաջ, դէպի Տէր Զօր չերքար: Վարդապետը կը ծրագրէ փախուստը: Հոս կարաւանը երկութի պիտի բաժնուէր: Անոնք որոնք կրնային վճարել, դէպի Հալէպ պիտի երբային շոգեկառքով, իսկ մնացեալները՝ հետիւովն:

Երկու հայ երիտասարդներ վարդապետը կը փախցնեն եւ պայն Այրան կը հասցնեն:

Գրիգորիս Պալաքեանի «Հայ Գողգոթան» առաջին փազրութիւնը լոյս փեսած է 1922ին Վիեննայի Միհրարեան փարաւանէն, իսկ Գ. փազրութիւնը հրադարակած է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը 2003ին. իսկ 1991ին Երեւանի մէջ «Հայապան» հրադարակչութիւնը նոյնպէս լոյս ընծայած է այս գիրքը: Ծ.Խ.

Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեան, «Հայ Գողգոթան և Դրուազներ Հայ Մարդիրոսութենէն Պերլինէն Ֆէպի Տէր Զօր (1914-1920)», Բ. հապոր, Բ. լուսագրութիւն, Planeta Printing Press, Պէյրութ, 1977, միջակ չափի 294 էջ:

Երեք հոգի են փախստականները: Անդառին մէջ կերպարանափոխուել եւրք, ինքնավսպահութիւն եկած էր Վարդապետին վրայ: Կը յառաջանան լեռներուն եւ ձորերուն մէջէն: Դէպի Այրան ճամբան Ինթիլլիէն կ'անցնէր: Իրենց առջեւ ամէն փարիքի եւ հասակի, յնցովիներու, յեխի, աղփի ու թշուառութեան մէջ կորած հարիւրատը կիներ, աղջիկներ ու երախաններ կը գեսնեն: Ամէնքն ալ անբաւարար սնունդէ հիօծած էին: Երեկոյեան, Սողոմոննեաններուն դունը կը մկնեն: Ծերունի գիկին Սողոմոննեան գրկաբաց կ'ընդունի Վարդապետը, որ աղբովութեան եւ ոջիններու մէջ խեղդուած էր: Տիկինը մայրական գորգուրանք կը ցուցաբերէ եւ ջուր կը գարցնէ: Վարդապետը լաւ լոգանք մը առնելէ եփք մաքուր զգեսփներ կը հազորի եւ հանգիստ կերպով կը քնանայ: Ան երկու ամիս հոս կը մնայ: Այս միջոցին կրկին կը հաւաքեն վերապրող հայերը եւ Հալէպի կողմները կը քշեն:

Գրիգորիս Վարդապետը յաճախ առիթ կ'ունենար շփուելու գերմանացի սպաններու հետ, որոնք, հապուագիսր բացառութեամբ, թուրքերու չափ հայաբեաց էին: Անոնք հայերը կը նկագէին պարբառագր թրքական բանակը կրնակէն զարներու եւ դաւադրելու, հետեւապէս եւ հայրենիքի դաւաճան ու ամէն պատիժի արժանի:

Ամանոսի հայոց ընդհանուր գարագրութենէն չորս օր եփք

Ըվեօթը Փառլա, որուն ծածկանունն էր Միս Շէֆիրդ, գերմանացի հիւանդապահուիի մը հետ ու ընկերակցութեամբ իր թուրք ծառային ու երկու ոսդիկան սինութի՛ Մարաշէն ճամբայ կ'ելէ Պաղչէ գալու համար, նպաստակ ունենալով դրամական և այլ անհրաժեշտ օգնութիւն հասցնել փարագրեալ հայոց: Ծուրջ վեց ժամուան ճամբայ ձիավարելէ եղբ, յանկարծ իրենք սիրենք կը գդինեն պատերազմի դաշտի մը մէջ: Սարսապեկիցիկ դեսարան մը կը պարզուի իրենց աշքերուն առջեւ: Մարդկային հրէշութեան սարսափելի պատկերներ: Ամէնքն ալ, առանց բացառութեան, մերկացուած և դիակները՝ յօշուուած: Գերմանացի հիւանդապահուին ձիէն վար իշնելով կը գրկէ աղջկնակի մը դիակը և կը համբորէ: Ան դիակէ դիակ կը վազէ և փորքերը կը գրկէ: Խելագարած է...: Ամանոսի այս ընդհանուր գեղահանութեան և շարդերուն հեղինակը հապարապես Ավնին էր: Ան աքսորեալներու բոլոր կարաւանները կողոպսիել փալով իր վիճուրներուն ձեռքով, առիծի բաժինը՝ մօվաւորապէս 1500 հնչուն ոսկի իրեն պահած էր: Զինադադարէն եղբ երբ յոյները գրաւեցին Զմիւնիան 1920ին, Ավնի Պրուսա փախչելով անձնասպան եղաւ:

Պաղչէի թուրք պաշտօնեաներուն ուշադրութիւնը մնացած սակաւաթի հայոց վրայ կեղրոնացած էր: Զրոյցներ կը շրջէին, թէ հայերը պիտի աքսորուին: Հետագրապան մէջ աշխապող սելանիկի փէօնմէ հրեայ մը հայոց կ'առաջարկէ իսլամանալ: Մասնաւր առաջարկ մըն ալ կ'ընէ վարդապետին, որ կը մերժէ: Գերմանացի ճարդարագէյ Քլատուի օգնութեամբ, Վարդապետը կը յաջողի ձեռք ձգել ուրիշ բարեսիրդ գերմանացիի մը՝ Քէկըլի անցագիրը: Այսպիսով Վարդապետը կը յաջողի Բնձիրիք փախչի: Անգատներուն մէջ փախստական կ'ապրի: Կը հանդիպի «ամէլէ թապուրի»ի հայ սինուրներու, որոնք կարելի եղած չափով կ'օգնեն իրեն:

Վերջապէս կու գայ իր ապադարարը՝ Քէկըլ, և վինք շաբ նիհարցած դեսնելով՝ հրաման կ'ընէ իր օգնականներուն բնակութենէ հեռու, բլրան մը վրայ վրան մը հասպարել, որ կ'ըլլայ իր բնակարանը և թաքսուոցը: Քէկըլ վինք նաև կը կերակը: Յուլիս 1916ին, հեղինակը հրաժեշտ կ'առնէ Քէկըլէն և Ամանոսի լեռներէն կ'ուղղուի դէպի Տարոսեան լեռները: Քէկըլի ընկերակ-

սութեամբ կ'երթայ շոգեկառքի կայարանը եւ հայ պաշտօնեաներու օգնութեամբ շոգեկառք կը բարձրանայ: Կ'անցնի Արանայէն Եէնիձէ: Հոս հայ կայարանապետը՝ Տիրան Գոյումձեան զայն կը հիրասիրէ իր դրան մէջ: Ընդիր ձիով մը եւ վարահելի թուրք ձիապանի մը հետ կը մեկնի Տօրաք, ապա ճամբան կը շարունակ եւ Գուշճրլար կը հասնի: Յանձնարարուածին համաձայն (նախապէս Քէկըլի կողմէն խօսուած), հոս կը գտնէ զուիսերիասի ելեկպրագէտը, որ քրիստոնէավայել հաճոյակապրութեամբ կը հիրասիրէ Վարդապետը, որ կը գիրակուի, թէ Գուշճրլարի մէջ իր ինքնութիւնը գաղտնի պահելը անկարելի պիտի ըլլար: Զուիսերիասիին խորհուրդով ու յանձնարարութեամբ, ան իր վեղոր կը փոխէ եւ կ'ապասպանի Թաշպուրմապի ելեկպրականութեան գործարանին մէջ՝ ուրիշ ապնի զուիսերիասիի մը հիրը ըլլալով: Թաշպուրմապ ձորը կը գտնուի Գուշճրլարի եւ Պէլէմէտիկի միջեւ: Երկու շարաք եփք վարդապետը կը հիանդանայ: Զայն Պէլէմէտիկի հիանդանոցը կը փոխադրեն: Ծնորհի հայ բժիշկներու գաղտնապահութեան եւ օգնութեան՝ վարդապետը կ'ապաքինի: Այս միջոցին՝ Դոլսոյ Զաւէն Պարիաքը Պաղպագ կ'աքսորուի:

Վարդապետը վեց ամիս կը մնայ Պէլէմէտիկի մէջ: Բարեկամներու օգնութեամբ եւ հնարամքութեամբ կը յաջողի փախչիլ դէպի Արանա, ուր երկար ապեն փախստական կ'ապրի եւ յաձախ իր թաքսպոցը կը փոխէ: Կ'ապասպանի փունը բժիշկ Վարդապետեանի, որու միջոցաւ գերմանացի Վինքլէրի կը ծանօթանայ: Արանա գրնուած միջոցին՝ Մայիս 1918ին հայկական հանրապետութեան հոչակումը կ'իմանայ:

Պարերապմը հետպիեվէ իր վախճանին հասնելու վրայ էր: Հայկական Լեզչոնը յաղթանակ կը դրանի Արարայի ճակարտամարդին: Անգիական բանակը կը մքնէ Տամասկոս եւ կ'ուղղուի դէպի Հալէպ:

Գրիգորիս Վարդապետ բարեկամներու օգնութեամբ կը ծպսուի իր գերմանացի վինուրական եւ կ'ուղղուի դէպի Դոլսա: Վերջապէս կը հասնի փուն եւ կը գրկախսանուի իր սիրելիներուն հետ:

**Մարիա Ճեյքըպսըն /Ճիշդը՝ Եազոպսոն - խմբ/՝,
«Օրագրութիւն, 1907-1919, Խարքերդ», տպ. Կաթո-
ղիկոսութեան Հայոց Սեծի Տանն Կիլիկիոյ,
Անթիլիաս, 1979, մեծ չափի 382 էջ, ձեռագիր
դանիերէն 963 էջ:**

Մարիա Ճեյքըպսընի յուշերը կը
նկարագրեն այրիին, որբին, հիան-
դին եւ թշուառին կեանքը: Խարքերդի
մէջ ան ականավես կ'ըլլայ թուրքերու
կա-փարած բոլոր խժդութիւններուն
եւ Վայրագութիւններուն: Կը յիշէ մու-
նեփիկին՝ պինուրագութեան վերա-
բերեալ գոյմը եւ որիշ լուրեր:

Հեղինակը իր յուշերուն մէջ կը
նկարագրէ հայ ժողովուրդին ցաւերը,
հալածանքն ու սարսափը:

Ճեյքըպսըն Խարքերդի հայկական
գիտերը կ'այցելէ մարդասիրական
գործերով: Ան մանրամասնութեամբ
կը յիշափակէ իր սրացած եւ դրկած
նամակներուն բովանդակութիւնները Վանէն, Ֆիզրանակերպէն,
Եղեսիայէն, Եայլն: Ան կը խօսի նաև հայ բանփարկեալներուն եւ
անոնց կրած չարչարանքներուն մասին, կը նկարագրէ թուրքե-
րուն բիրդ վարուելակերպը բանդիհիանդանոցին մէջ հայոց
հեկու: Թուրքերը գտներէն ուղելիք եւ հագուելիք կը գրաւեն եւ
դրամ կը պահանջեն: Կը յիշէ թուրքերու՝ հայոց գոտներուն
կողովուրդը գեղահանութենէն անմիջապէս եփք, կը պարմէ, թէ
ինչպէս թուրք պինուրներ հիանդանոց կը մընեն եւ հոն
ապասպանած հիանդ բոլոր հայերը կը պահանջեն՝ զանոնք
գրանելով սպաննելու համար: Անոնք կը սփիպէն հայ աղջիկները
եւ կիները, որ իսլամանան եւ իրենց հեգու ամուսնանան: Ծափ կը
յիշուին թիֆուս եւ թիֆոյիփ հիանդութիւնները, որոնք բազմաթիւ
զոհեր կը խեն: Հայասէր դանիուիին կ'ուրախսանայ, երբ մարդ-

կային յոռի յագրկանիշներով գայմագամը պաշտօնանկ կ'ըլլայ:

Հայերը թուռն կերպով կը փափաքէին, որ ոռուսերը գրաւէին երկիրը՝ ապագելու համար թուրքին եաթաղանէն:

Ամերիկացիք Դաշնակիցներու կողքին պարերապմին մէջ կը մընեն: Անգլիացիք Պաղպագը կը գրաւեն:

Կարգ մը հայեր Տերսիմ փախչելով, կը յաջողին ոռուսական սահման հասնիլ: Ուրիշներ կը ձերբակալուին եւ կը բանդարկուին:

Կը խօսուի գերմանացի վինուրներուն Մուսովէն նահանջին մասին: Վիլհելմ կայսրը Հոլանդա փախած է: Թալաաթ փաշան եւ ուրիշ երիտասարդ թուրք պարագլուխներ փախած էին: Վերջապէս կը կնքուի վինադադարը Դաշնակիցներուն յաղթութեամբ:

Տոքք. Մովսէս Տէր Յակոբեան, «Իրաքահայ Կեանքին - Մուտու Հասնող Գաղթականութիւնը (1915-1918) Ընդելուստած Գրիգոր Աւագ Քահանայ Տէր Յակոբեանի Բնքնակենսագրութեամբ», Ա. հազրոր, պաշ. «Սեւան», Պէյրութ, 1981, միջակ չափի 174 էջ:

Գրիգոր Աւագ քահանայ Տէր Յակոբեան ծնած է 1884ին, Բաղեշի նահանգի Սղերդ սանձարի Ծէրուան գաւառի Քիքան գիղին մէջ: 1912ին քահանայ կը ձեռնադրուի եւ Մուտու կը մեկնի: Տէր Հայրը մէկ տարի եփք իր ընդունիքը հոն բերել կու տայ:

1914ին, Մուտուի գերման հիապատուր հայապեաց եւ ինքնահաւան մէկն էր:

Առաջին հայ գաղթականները կ'ըլլան պաշբալէցիները (210 հոգի), որոնք Մուտու կը հասնին երեք ամիս եւ վեց օր ճամբորդելէ յեփոյ:

1915-1917ի կէսերը Մուտուի կուսական էր ալպանացի Հայրար պէկո, որ շատ բարեացակամ էր հայոց հանդէա:

16 Մայիս 1915ին Մուտու կը հասնին Սղերդի տարագրեալ ները, որոնք 1960 հոգին 760 հոգի մնացած էին, ըստ տարագրեալ Փանոսեան Խոճա Դեշիրոյի կնկան վկայութեան:

Ֆիգրանակերպի եւ շրջակայրի բռնագաղթած հայերը եւս Մուտու կը հասնին Մայիս 1915ին: Անոնց կը յաջորդեն կարնեսի տարագրեալները: Կառավարութիւնը արփօնութիւն կու տայ, որ կարողութիւն ունեցողները սենեակ վարձեն եւ բնակին:

Ռասուլ-Այնէն քշուած չորս հազար հայ գաղթականներէն քանի մը հարիւր հոգի Նինուէ (Նեալի Եռոնիս) կը հասնին Յուլիս 1915ին: Եփքը կը հասնին Տէր Զօրէն: Մաս մը հիանդ ըլլալով՝

ՏՈՔՔ ՄՈՎՍԵՍ ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ԻՐԱՔԱՀԱՅ ԿԵԱՆՔԻՑ

Ա. ՀԱՅՈՐ

ՄՈՒՄՈՒԼ ՀԱՍՆՈՂ
ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1915 - 1918

Ընդհանուր Ա. ԲԱԼԱԶԱՏ ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ
ԽՆԴՐԱԿԱՆԱՍԻԿՐՈՒԹԵԱՄՐ

Ամփոփ և լրացրած
Եղ ուղարկ
ՏՈՔՔ ՄՈՎՍԵՍ ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Տալ. Աննան
Պէտքական
1981

Մուսուլ կը մնան: Մնացեալները Քերքութ կը դրկուին:

Տիրահոչակ Խալիլ պէկ Անդրանիկ Զօրավարէն պարզուելով ձամբուն վրայ սուգ ու աւեր սփուելով Սղերդէն Ճեպիրէ եւ Մուսուլ կու գայ, ապա կ'անցնի Պաղպապ:

Տէր Գրիգորին հայրը՝ Տէր Յակոբը, Բաղեշի վանքին վանահայրն էր: Ան կը նահապակուի: Վանքին մէջ Տէր Յակոբը վեց ամիս խնամած արաք սինուոր մը այս գոյժը ինք կը բերէ Տէր Գրիգորին:

Օսմանեան կառավարութիւնը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը կը ջնջէ եւ Զաւէն Պատրիարքը Դեկտեմբեր 1916ին Պաղպապ կ'աքսորէ:

Այս միջոցին Տէր Զօրէն եւ Ռասոլ-Այնէն եկող գաղթականներն անպակաս են:

Իթթիլաֆական Նազմի պէյր իր բարեկամն ըլլալով կը պարմէ Տէր Հօր, թէ ինչպէս Պոլսոյ մէջ կը հանդիպի Զօհրապի, Վարդգէսի եւ Ակնունիի ու զանոնք կը զգուշացնէ Թալաարի դաւերէն, սակայն միայն Վարդգէսը արթուն կը գինուի:

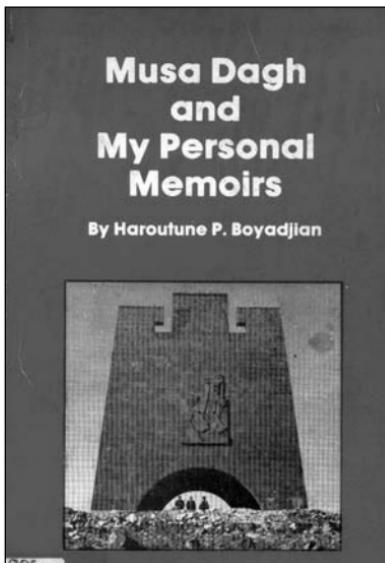
Անգիսացիները Պաղպապը կը գրաւեն: Թուրքերը կը փախչին, Մուսուլ կը հասկապուին եւ հայ գաղթականները կը նեղեն: Մուսուլի հրամանափար Նամզաթ կ'որոշէ հայ գաղթականներէ կապմուած «ամելի թապուր» մը հիմնել: Պաղպապ փախչի փորձող գաղթականները կը ձերբակալուին: Տէր Գրիգոր մեծ դժուարութեամբ կ'ապապէ զանոնք: Սակայն, Տէր Գրիգոր սրպարդութեամբ կը ձերբակարուի, բայց շուրով կ'ապապի:

Անգիսացիները Մուսուլ կը մփնեն, որմէ եփք հայ մեծաթիւ գաղթականներ իրենց գեղեցերը կը վերադառնան, իսկ քաղաքը մնացածներուն վիճակը կը բարելաւուի:

Haroutun P. Boyadjian, "Musa Dagh and My Personal Memoirs", Rosekeer Press, U.S.A., 1981, միջակ չափի 135 էջ թարութիւն Պոյաձեան, «Մուսա Տաղը Եւ Բամ Անձնական Յուշերս», անգլերէն]: [էջ 1-30]

Կեանքը խաղաղ կ'անցնի Մուսա Տաղի զիտերուն մէջ մինչեւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին ծագիլ 1914ի կէսին: Հրաման կու գայ, թէ 1845 տարեկան բոլոր այրերը պէտք է ներկայանան Անդինքի կառավարչապունք՝ իրենց անձնաթուղթերը սպանալու համար: Ոմանք կը կասկածին այս հրամանին անկենդութեան եւ թարսվոցները կը պահութին: Բոլոր ներկայացողները, այդ թիվին՝ Յարութիւնին հայրը, բանակ կը դարուին:

Հեռագես գինուելով՝ Յարութիւնի ընդունիքը գիտին բնակչութեան հետ կը պարբասպուի լեռ բարձրանալո՛ թուրքին դիմադրելու համար: Այս նպագակով, Յարութիւնի Մովսէս Եղբայրը կը պարբասպէ իր վէնքը: Ժողովուրդը, 5000 հոգի, լեռ կը բարձրանայ: Կոհիր կը սկսի 3 Օգոստոս 1915ին: Իրաքանչիր յարձակումէ վերջ թուրքերը կը նահանջեն: Հայերը երեք անձ կը դրկեն Ալեքսանդրէի նաւահանգիստը, սպուգելու համար, թէ դաշնակից նաւեր հոն հասա՞ծ են: Լաւ լողալ գիտցող Մովսէս Քիրիքեան ծովափ կը դրկուի, այն յոյսով որ ան դաշնակից նաւերու կը հանդիպի, բայց ան ձեռնունայն կը վերաբառնայ: Յուսահավութեանէ մղուած, խումբ մը մարդիկ, կղերականի մը առաջնորդութեամբ լեռնէն վար կ'իջնեն՝ թուրքերուն յանձնուելու համար: Քիլիճեան անոնով կռուտ մը անոնց արգելք կը կենայ: Օգոստոսի կէսերուն, շրջապատող թուրք

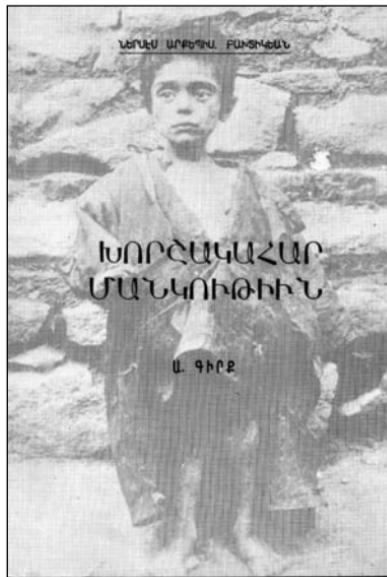

վինուրներուն թիւը 5000ի կը հասնի: Թուրքերը քիչ մը կը յառաջանան եւ մեծ յարձակում մը կը գործեն: Հայերը կը հակադարձեն եւ եփ կը մղեն զանոնք: Այնուհետեւ երկու շաբաթ հանգիստ կ'ապրին լերան վրայ:

5 Սեպտեմբերին ֆրանսական նաև մը կ'երեսի Միշերկրականի մէջ: Հայերը նաւուն հետ հաղորդակցութեան մէջ կը միքնեն: Նաւը կը ոմբակոծէ թրքական դիրքերը: Քանի մը օրերու ընթացին վեց ֆրանսական ռազմանաւեր կը հասնին Մուսա Տաղի ծովափը: 14 Սեպտեմբերին մուսալեռոյիք նաև կ'ելլեն եւ Եզիդակոս կ'ուղղուին: Կը հասնին Փոր Սայիդ: Անգլիացիները յանձն կ'առնեն անոնց հոգավարութիւնը:

Ներսէս Արք. Բախտիկեան, «Խորշակահար Մանկութիւն», Գիրք Ա., պատ. «Ալթափրէս», Պէյրութ, 1983, միջակ չափի 175 էջ:

Հեղինակը 1915ին հինգ տարեկան էր, երբ աքսորը կը սկսի: Մայրը, մեծ մայրը, քոյրը եւ ինք կը փորձեն Արարկիր մնալ, սակայն վերջ ի վերջոյ կը դարագրուին Սելիփինէ, ուր իր հարազափները կը զոհուին: Որբացած՝ կը վերադառնայ Արարկիր՝ իր հօրեղօր կնոջ քով: Կը սկսի մուրալ եւ դառն դարիներ կ'անցընէ մինչեւ պարերապմին վերջը, երբ օր մը զինք կը դանին Արարկիրի որբանոցը, ուր անելի լաւ կեանք մը կը սկսի իրեն համար:

Սարգիս Պալապանեան (Խօծա Պալապան), «Կեանքիս Տաք Ու Պաղ Օրերը. Այնթապ, Քեսապ, Հալէպ», Խմբագրեց քժ. Թորոս Թորանեան, դպ. «Արեւելք», Հալէպ, 1983, միջակ չափի 215 էջ:

Սարգիս Պալապանեան ծնած է Այնթապ, 1882ին: Բնը դարեկանին հայրը կը կորսնցնէ: Աւելարանական դպրոց եւ համալսարան կը յաճախէ: Երկու դարի կը պաշտօնավարէ Քեսապի մէջ: Աւելարանական ըլլալուն՝ 1915ին կը մնայ Այնթապ: Ծափ դարագրեալներ կը պահէ Ուսկա Քարայի քարայրին մէջ: Անհիմն պարրուակով մը զայն կը ձերբակալեն եւ 10 Նոյեմբեր 1916ին Տէր Զօր կ'աքսորեն: Տարագրութեան ձամբուն վրայ երը կը հասնի Ալշար Պուճաղը գիլը, հոն արաբի դարապով ծպրուած այն-թապսի Գրիգոր Գորուգլեանը կ'ապագէ զայն, սակայն ժանդարմները կը հասնին ու կը ձերբակալեն: Տարագրուելով զանապան դեղեր՝ վերջապէս կը հասնի Հալէպ: Կը միանայ անզիական բանակի հայ կամատրներու բաժնին ու կը մեկնի Այնթապ: Ծափ հայ ջարդած Հազգը եւ Ծեփիք փաշաները կը խնդրեն իրմէ, որ զիրենք Եզիպպոս փախցնէ: Կ'երթայ Հալէպ եւ անզիայիներուն ու Դաշնակիցներուն լուր կու դայ, որպէսպի թակարդ մը լարելով սպաննեն երկուքը, սակայն դաշնակցական Սարգիս Տեմիրձեանի բերանքայութեան պարձառաւ հարցը երեւան կ'ելլէ: Այնթապի մէջ ֆրանսացիներուն եւ անզիայիներուն մօք գործելէ եղք, կը մասնակցի հայերը վիճելու գործին ու քաղաքի հայութեան հերոսամարտին: Ապրիլ 1921ին Հալէպ կ'անցնի:

Վազգէն Անդրէասեան, «Հապարիապապում · Վէպ Անսկիլիք Եւ Անվախճան», Բ. հապոր, լուս. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1984, միջակ չափի 303 էշ:

Վազգէն Անդրէասեան ծնած է Չմշկածագի Հազարի գիտը: 1915ին ընդառնեօք կ'ապասրանի Տերսիմի Ազրակ քրդաբնակ գիտը: Այս եւ մօդակայ գիտերուն մէջ ապասրանած հայերը կ'որոշեն 1916ի աշնան երպնկա անցնի: Ջրոջը հետք որոշ ապեն մը Երպնկա մնալէն եփք կ'անցնի Կարին, ուր կը մնայ քոյրը, իսկ ինք կ'երթայ Թիֆլիս: Մօդատրապէս 14 փարեկան էր երբ Թիֆլիսի մէջ կ'աշխապի «Հայասրան» թերթի խմբագրապունը, ուր կը ծանօթանայ Զօրավար Անդրանիկի, Վահան Թորովենսուի եւ Լեոն Թիգինձեանի հետք: Զօր Անդրանիկի յանձնարարականով կը մեկնի Էջմիածին՝ ուսանելու նպագրակով: Երեք ամիս դասընթացքի հետեւելէ եփք կը փակուի Հոգեւոր Ճեմարանը եւ ինք հինգ ընկերներով կը մեկնի Ալեքսանդրապոլ, ապա Սամահին, ուր կը մնայ կարճ ապեն եւ ուր իր քոյրը կը պաշփոնավարէ որբանոյին մէջ, Շուշանիկ մայրիկին հետք: Թիֆլիսի մէջ սպայից վարժարանի դասընթացքներու կը հետեւի: Կը միանայ կամատրներու խումբի մը, որ սակայն կարճ ապեն եփք կը լուծարուի: Կը փոխադրուի Վլադիկակապ:

ՎԱԶԳԵՆ ԱՆԴՐԵԱՍԵԱՆ

ՀԱՅԱՐԴԱՊԱՏՈՒՄ

ՀԱՅՈՒԹ

Վազգեն Անդրեասեան եւ Անդրեասեան

Քմբուկու մէծ մօրս շիշտառակին
Անդրեասեան մէջ հետք

ԳԵՐՈՒԹ
1984

Գրի առաւ ու խմբագրեց՝ Թորոս Թորանեան, «Փայտը Դգալին Պարմութիւնը», դրա. «Թերնովիրես Սովորութիւն», Պէյրութ, 1984, փոքր չափի 96 էջ /Գիրքը արարելն թարգմանութեամբ լոյս դեսած է Պէյրութ, 2008, 78 էջ]:

Յարութիւն Գույումձեանը կը պատմէ.

Յարութիւնը Զէյթունի մօք բայց Մարաշի վիլայէթին պարկանող Տէօնկելէ գիտէն է: Ընդունեօք կը տեղահանուի: Զանոնք կը քշեն Այնթապ, անկէ ալ՝ Հալէպ, ապա կը բանին Մեսքէնի անապարները, որ կը մնան մէկ ամիս: Չորս քոյրերը կ'առեւանգուին, մեծ եղբայրը կը կորսուի, հայրը կը մահանայ: Կը քշեն Տէր Զօր: Կը փախչին ու կու գան Սապրա: Չարչարնքով կը շարունակեն իրենց ուղղութիւնը և կը հասնին Ապու Հարարա: Կը վերադառնան Մեսքէնէ: Հոս արաք իշապան մը կ'առնէ Յարութիւնը և իր վրանը կը բանի: Իշապանին բարի քոյրը թանապորով կը հիւրասիրէ վիրենք: Իրեն կ'երկարեն կուրքած կոթով փայտէ դգալ մը: Հինգ դգալ կը խմէ և դգալը ընկերոջը կը փոխանցէ: Չորս բղաք են՝ ինքը, Զաւէնը, Գրիգորը և Գէորգը: Այս գիտը կը կոչուի Թէլ Ասուապ: Արաք իշապանն իրեն հայր կ'ոլլայ: Ան կ'ուզէ, որ Յարութիւնն իր ուղիւրը արածէ: Թուրք երկու ոսդիկաններ երբ կը տեսնեն վինք ուղիւն վրայ, վար կ'իշեցնեն և կարաւանին կը խառնեն: Արաք իշապանը և անոր եղբայրը կը սպաննեն երկու թուրք ոսդիկանները և կ'ապագեն վինք:

Այս թափառաշրջիկ արաքները միշտ կը տեղափոխուին և օր մըն ալ Պաղպագի մօփերը կը հասնին: Այս մարդուն բոլոր անասունները հիւանդանալով կը սապէին: Յարութիւն կ'երթայ ուրիշ հարուստ մարդու մը մօք: Կը սկսի գառնուկներ արածել:

**ՓԱՅՏԵ
ՊՐԱԼԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ**

Գրի առաւ ու խմբագրեց՝
Բարձրագույն Պարմութիւն

Պատմութիւն
1984

Սալէի անունով հովի մը խորհուրդ կու տայ իրեն վերադառնալ Հալէպ՝ ազգակիցներուն քով: Կը փախչի եւ կ'ապասպանի Աննէ վէներուն մօք, որոնց շէյխը զինք կը պահէ երկու տարի: Յարութիւն հիրերուն սուրճ կ'եփէր: Կը հասնին Տէր Զօր, ուր կը հանդիպի առաջին արար իշապանին: Անոր հետ կը հասնի Հալէպի մօք Ռամլա գիտը: Կ'երթայ գիտապետին քով եւ վէզի (փոխանորդ) կ'ըլլայ: Այսպէս կ'աշխապի մէկ տարի: Օր մը արարէ մը կ'իմանայ, թէ գիտ եկած է Միսար Չառու անունով հայ մը: Օր մը կը փախչի դէպի Հալէպ, ուր իր հօրեղորորդին կը գինէ:

Յարութիւնը որբանոց կը դնեն: Հալէպի մէջ ինքնաշարժի նորոգութիւն կը սորվի, յեփազային ֆրանսական բանակ կը մգնէ:

Զաւէն Մէրայդարեանը կը պատմէ.

Զաւէնը Կեյվէ գիտաքաղաքը կեղրոն ունեցող գաւառակի Գայլաբլուր գուլք հայաբնակ գիտէն էր: 17 Յուլիս 1915ին կը բռնեն բռնազարդի Ճամբան: Կ'անցնին Էսկիշեհիրէն եւ Գոնիայէն: Զարչարանքներով կը հասնին Սեպիլ՝ Հալէպ: Ապա կ'երթան Հալէպէն դուրս, ուր արար մարդ մը կը վերցնէ Զաւէնը եւ իր վրանը կը տանի: Հոն կ'ըլլան չորս հայ որբ մանուկներ եւ կ'ուրեն նոյն փայտէ կոդրած դգալով:

Գէորգ Թիթէնքճեանը կը պատմէ.

Գէորգը ծնած է Հռոմէլայ, 1905ին: Հայրը այնթապսի է: Այնթապի արեւմքեան կողմի Սր. Գէորգ գիտէն կը ձերքակալեն եւ կը տանին հայրը եւ երկու եղբայրները, զորս կը գնդակահարեն: 4 Յունիս 1915ին կը բռնազարդուին: Ճամբան Գէորգի երկու քրյերը կը կայնահարուին: Կը մնան ինք ու մայրը: Սեպիլեմբեր 1915ին կը հասնին Սեպիլ: Հալէպէն դուրս կ'ելլեն՝ դէպի անապատները եւ կը հասնին Մեսքէնէ, ապա Ապու Հարար: Յունուար 1916ին մայրը կը մահանայ:

Արար պետեի մը զինք կը վերցնէ: Վրանին մէջ կը գինէ ուրիշ երեք հայ որբեր՝ Զաւէն, Յարութիւն եւ Գրիգոր: Գէորգը հովի կը դառնայ:

Գրիգոր Տէփէեանը կը պատմէ.

Գրիգորը ծնած է Պրուսայի Կէօլվադ գիտը, 1907ին: 2 Մայիս 1915ին կը ձերքակալեն գիտին երեւելիները: Աւելի ուշ՝ գիտին բնակիչները կը բռնազաղթուին: Ճամբան իրենց կարաւանին կը միանան Մուրապչայի, Թիւրքմէնի և Սէօլչօսի հայ բնակիչները: Տունին ելլելէն քառորդ ժամ եւդք բուրքերը կը կրակեն իրենց վրայ: Քաղելով կը հասնին Էսկիշեհիր, ապա, բազում չարչարանքներով կը հասնին Գոնիա: Նորէն Ճամբայ կ'ելլեն: Մայրը կը մահանայ: 20 Օգոստոսին կը հասնին Տարտուն, ուր բուրքերը դաշոյնով կը յարձակին իրենց վրայ եւ շարերը կը սպաննեն: Կը մորթեն իր քոյրը՝ Վարսենիկը: Գրիգոր առանձին կը մնայ: Կը հասնին Ռաքքայի կողմերը: Դեպելի մը, որ որդեգրած էր ուրիշ երեք հայ որբեր՝ Զալէնը, Յարութիւնը եւ Գէորգը, սինք եւս կ'որդեգրէ: Գրիգոր ուղբապան կը դառնայ, ապա սինազործութին կը սորվի: Զինադադարին Հալէպ կը դարուի եւ որբանոց կը մինչ:

Լեռն Նորաշխարհեան, «ԶԵՅԹՈՒՆՐ 1914-1921 ԹԹ», ԽՄՔԱԳԻՐ՝ Հ. Ս. Պողոսեան, Հայկական Ս. Ս. Հ. Գիգութինների Ակադեմիայի հրապարակ-չութին, Երեւան, 1984, միջակ շափի 272 էջ:

Ընդհանուր զօրակոչ կը յայ-
փարարուի Թուրքիոյ մէջ: Արձա-
նագրութեանց կայսն կը նշանակ-
ուի ԶԵՅԹՈՒՆՐ: Մարաշի Երեւելի թուր-
քերը, իրենց Երիբասարդութիւնը
վիճուրագրութենէ վերծ պահելու
համար, հանրագրութիւն մը կը
յանձնեն Բարձր Դրան, որուն մէջ
կ'ըսեն, թէ իրենց ապահովութիւնը
իբր թէ խաթարուած էր ԶԵՅԹՈՒՆԻ
ապսկամք հայութեան կողմէ: Իթի-
հաբականներուն համար ասիկա
յարմար առիթ մըն էր արծուերոյն
ԶԵՅԹՈՒՆՐ կործանելու համար: Մա-
րաշի նոր կառավարիչ կը նշանակ-
ուի Ալի Հայփար անունով ազգայ-
նամոլ հայագետացը, ԶԵՅԹՈՒՆԻ նոր գայմագամ՝ Հիւմէն Հիւսնին,
իսկ ոսպիկանապեր՝ հարիրապեր Միկիաթը: Այս միջոցին,
Պոլսոյ Պարրիարքարանէն և Սիսի Կաթողիկոսարանէն հնա-
պանդելու և կացութեան հետ համակերպելու յորդորներ կը
հասնին ամէն գեղ: ԶԵՅԹՈՒՆԻ Առաջնորդարանին մէջ գեղի
ունեցած ժողովը կը յանգի Օսմանեան Պերութեան հնապանդ
մնալու որոշումին: Հակառակ իր համոզումներուն, Նազարէթ
Չատուշ կը համակերպի Առաջնորդարանի ժողովի որոշումին և
ԶԵՅԹՈՒՆԻ կարգ մը ըմբոսադ Երիբասարդները կը յանձնէ կառա-
վարութեան՝ վերջինիս սպիտումներուն ընդառաջելով:

Նազարէթ Չատուշ կը փառապէր, որովհետեւ թշնամիին ենթար-
կուիլը շաբ աղէքներ կը բերէր հայոց գլխին: Ազգային Ժողովը
իր որոշումը գործած էր, սակայն պէտք էր գործել և կանխել

գալիք դժբախսպութինները: Այս միջոցներու Յովհաննէս Վլոդու Գարանֆիլեան եւ իշխաններ Նորաշխարհեան եւ Սուրբնեան կ'որոշեն փորձ մըն ալ կատարել մասնաւոր նամակ մը յերով Սիսի Կաթողիկոս Սահակ Հ. Խապայեանին: Անոնք Սիս կ'ուղարկեն վէյթունցի Աւելիս Սիարունեանը, որ չորս օրէն ապահով վերադառնալով նամակ մը կը բերէ: Նամակին մէջ կ'ըստի, թէ Սահակ Կաթողիկոսը անձամբ խօսած է ծովային նախարար Ճեմալ փաշային հետ, որ խոսպացած է ոչ մէկ բան խնայել հնապանդ եւ անմեղ ժողովորդին հանգստութեան ու բարօրութեան համար: Կաթողիկոսը վէյթունցիներուն կը յորդորէ հնապանդ մնալ:

Զէյթունի վանքին մէջ հայ քաջերը ժողով մը կը գումարեն Եղիայի նախազահութեամբ: Անոնք 1895ին քաջաբար կոռուած էին եւ թուրքին չէին ենթարկուած: Վերջապէս Նազարէթ Չատիչ իր վէնքի ընկերներուն միանալու եւ ինքնապաշբանութեան դիմելու որոշում կու դայ: Այս միջոցնին, Հաճի Փանոսը, վախնալով իր անձին վրայ, կ'երթայ Ալի Հայփարին մօպ եւ անոր կը դեկելեկացնէ այս որոշում՝ դաւաճանելով իր ընկերներուն: Նազարէթ Չատիչ խաբէութեամբ կը ձերբակալուի: Ասիկա սկիզբը կ'ըլլայ իթրիհապականներու՝ Զէյթունի նկատմամբ բարբարոս եւ ահաւոր քաղաքականութեան իրազրուումին: Ալի Հայփար կը կանչէ Զէյթունի երեւելիներէն մաս մը, կը սպառնայ անոնց եւ կը հրահանգէ բոլոր վէնքերը յանձնել իշխանութեան: Քաղաքը կ'ամայանայ եւ թուրք վինուուրներ կ'արգիլեն երթեւելու: Եղիա լուր որկած էր Արեգին գիւղը, որ 16 պատախանակուներ Նազարէթ Չատիչի ամառանոցը գան խորհրդակցութեան համար: Եղիա կը ծրագրէ հայ քաջերը հաւաքել եւ Զէյթունի զօրանոցը պաշարել: Նազարէթ Չատիչի կինը՝ Կափար կը միանայ Եղիայի եւ կռուող քաջերուն:

Թուրքերը կը ջանային ապսրամբութինն իր սաղմին մէջ խեղդել: Ժողովին ներկայ գրնուած Հայկ Ասմեան, փառամոլութենէ մղուած, կ'երթայ եւ Ալի Հայփարին կը մաքնէ զօրանոցը պաշարելու Եղիայի ծրագիրը: Յաջորդ առողու քաղաքին ամէն կողմը սուխնաւոր վինուուրներ կը վլսփան: Անոնք կը ձերբակալեն Նազարէթ Չատիչի դրան՝ Յակոբը եւ հօրեղբօրորդին՝ Եղիան,

Առաջնորդ Յովհաննէս Վրոյ. Գարանֆիլեանը եւ որիշներ: Իբր վարձագրութիւն իր մակնութեան՝ Հայկ Ասմնեան կը նսդի քաղաքապետի աթոռին վրայ:

Զօրանոցի բանդարկեալներուն վիճակը սարսափելի կը դառնայ: Անոնք չարչարանքներու կ'ենթարկուին: Հայկական գիտերու բոլոր դեկավարները կը ձերբակալուին եւ բանդ կը նեկուին: 10 Մեպեմբեր 1914ին ամէն ինչ լրացած էր, ԶԵյթունն իր շրջակայրով վիհանքափ եղած էր եւ դեկավարները՝ ձերբակալուած: Մարդիչ հայազգիներու օգնութեամբ՝ ԶԵյթունի հայոց բոլոր վէնքերը կը հաւաքուին: Այի Հայրարի հետ Մարաշէն եկած հայազգի դաւաճաններ Մելքոնն ու Կարապետը կրկին կ'ընկերանան կալանատրուած բանդարկեալներու թափօրին, որ Այի Հայրարի առաջնորդութեամբ կը փարուի Մարաշ, որու փողոցներուն մէջ բոլոր կալանատրները թուրք ամբոխի նախապիհներին ու ծաղրին կ'ենթարկուին: Թուրքերը թունատրելով կը սպաննեն Նապարէթ Չատուշը: Ան կը թաղուի Մարաշի մէջ:

Բանդարկեալներէն մաս մը Հալէպ կը դրկուի՝ դագուելու համար: Մնացեալները Մարաշ կը մնան: Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան միջամբութեան իբրև արդինք՝ ԶԵյթունի մէջ կայութիւնը կը մեղմանայ: Կարգ մը բանդարկեալներ, որոնց մէջ Առաջնորդը եւ Եղիա Նորաշխարհեան, ապար կ'արձակուին: Սակայն Առաջնորդը երեք ամիս եղք կրկին կը ձերբակալուի ու կը դրկուի Տէր Զօր, ուր կը փախճանի: Դաւաճան եւ քաղաքապետ Հայկ Ասմնեան այս միջոցին, գործակցելով Հիւսէն Հիւսնի եւ ոսդիկանապետ Սովէմանի հետ, քմահած կերպով կը բանդարկէ, կը ծեծէ եւ կը հալածէ հայ երեւելիները:

Փանու Չագրեան եւ Մեսրոպ Չոլարեան վերջապէս կ'որոշեն վինեալ պայքար փանիլ թուրքերուն դէմ: Անոնք Ալապովան գիտին մէջ կը սպաննեն վէնք փոխադրող թուրք ոսդիկանները եւ 13 «Մատուկ» հրացան կը գրաւեն: Իրենց կը միանան Եղիա Նորաշխարհեան, Նապարէթ Չատուշի Յակոր եւ Ռուրին որդիները եւ որիշներ: Երիփասարդութիւնը կ'ոգեւորուի: Խաչեր Միքայէլ Նորաշխարհեան մահափորձ կ'ընէ Հայկ Ասմնեանի դէմ, բայց կը ձախողի: Ընդիմադիր փարքեր կը փութան միանալ ինքնապաշտպանութեան դիմող խումբին: Ասոնց մէջ է նաև Հայկ

Ասմնեանի կրպսեր եղբայրը՝ Փանոսը: Անոնք ապսրամբութեան դրօշը կը բարձրացնեն: Դժբախսպաբար, սակայն, վերապահները եւ դաւադիրները լուր կու գան կառավարութեան այս ապսրամբութեան մասին: Թիտվ 40 քաջերը կը խմբուին Սր. Ասպուածածնայ վանքին մէջ եւ ինքնապաշրպանութեան պայրասպութիւններ կը դրեսնեն: Տամասկոսէն եւ Արանայէն օգնական ուժեր կը հասնին թուրքերուն: Պարուիրակութիւն մը վանք կ'այցելէ քանակցութեանց համար, բայց ձեռնունայն կը վերադառնայ: Ինքնապաշրպանութիւնը որոշուած էր: Վանքին մէջ Եղիա եւ Նշան Նորաշխարհեան, Փանոս Չագըրեան եւ Մեսրոպ Չոլաքեան կը կազմակերպեն ինքնապաշրպանութիւնը:

Թուրքերը կը ոմբակոծեն վանքը, որիկէ ոչ մէկ ձայն կ'ելլէ: Կարծելով, թէ մարդ չէ մնացած վանքին մէջ, թուրքերը յարձակումի կ'անցնին: Հայ քաջորդիները կը պարասխանեն եւ քազմաթի դիակներ գեփին կը փոեն: Քիչ եղք, ինքնապաշրպանները, վանքին դուռը բանալով, սուխներով կը կռուին թուրքերուն դէմ: Անոնք Սուլյմանը եւ քասնեակ մը զինուրներ կը սպաննեն: Թուրքերը կը հետանան: 40 հայ մարդիկները կը թողուն վանքը եւ կը խմբուին Զէյթունի հիւսիս-արեւմուգը գիրնուող Պապիկ փաշայի քարայրին մէջ:

Զանի մը օր վերջ Զէյթունի մէջ ձերբակալութիւններ կը սկսին, որով Մարաշ դրկուած եւ մահուան գիրկը նեփուած փղամարդոց թիւը 450ի կը հասնի:

26 Մարտ 1915ին, հեղինակը իր երկու եղբայրներուն հետ կը ձերբակալուի եւ բանգը կը դրուի: Նոյն գիշեր զանտնք կը միացնեն իրենց ընդանիքներուն (ընդամէնը 22 ընդանիք), որոնք արդէն վեղահանուած էին դէպի Մարաշ: Մարաշի մօղերը երեք եղբայրները կը շարչարեն ձիերու պոչերէն կապելով եւ քաշկրուլով: Կը հասնին Էլ-Օղլու Խանը: Ապա ճամբայ կ'ելլեն եւ կը հասնին Պուլանը: Պախչէ գիւղը, որդեռի հայերը իրենց կարելի օգնութիւնները կը հասցնեն անոնց: Օսմանիէ կը հասնին, ուր այրերը կը գեղատրեն գեղալոյն հայկական վարժարանը, իսկ Լեռնն ու անոր երկու եղբայրները քանգը կը նեփեն: Այս կարաւանին կը հեղեկին Զէյթունէն եկած երկու ուրիշ կարաւաններ: Շինգ օր Օսմանիէ կը մնան: Երկաթուղիով ճամբայ կ'ելլեն դէպի

Տարսոն, որդիւղի հայերը կարելի եղած օգնութիւնները կը հասցնեն անոնց: Շորեկառով վիրենք կը դաշնին Պոպանքի եւ ապա Գոնիա: Ճամբայ կ'ելլեն կրկին: Ճամբուն վրայ ոմանք չարչարանքներով կը սպաննուին: Կը հասնին Սովթանիէ, որ կը հանդիպին 205 հայ արտրեալներու, որոնք կ'օգնեն իրենց: Հոս Լետոնը կ'իմանայ, որ ԶԵյթոնը հայ բնակչութենէ պարապուած է:

Հեղինակը կ'անդրադառնայ ԶԵյթոնի մէջ մնացած Եղիա Նորաշխարհեանի կոռուզ խումբին եւ անցուղարձերուն: Արեգինի գիտապես Փանոս Եկանեան կ'ուստի իր գիտացիներով օգնել այս խումբին: Ան մարդիկները Արեգին կը հրաիրէ: Վ'որոշեն բոլորով Կիրեւփինի բերդն ապասպանիլ: ԶԵյթոնին եկած պարուիրակութիւն մը անմիաբանութիւն կը սերմանէ՝ ժողովորդին միամբութենէն օգուտելով: Մարդիկներուն առաջին բախումը գեղի կ'ունենայ Շըրշըրի մէջ: Անոնք ծանր վնասներ կը պարագանեանին: Մեսրոպ Չոլարեանի խորհուրդով՝ հայ քաջերը կ'որոշեն Ճեպել Մուսա մեկնիլ: Յունիսի Յին անոնք ճամբայ կ'ելլեն: Արգելքներու հանդիպելով՝ կը վերադառնան ԶԵյթոնի լեռները: Այսուհետեւ, 22 հոգինոց խումբը կը հասնի Ֆընդրճագ գիտը, որու հայ բնակիչներն իրենց կը միանան: Բոլորը մէկ կը ծրագրեն Մարաշի բանքին վրայ յարձակիլ եւ ապավել բանքարկեալները: 15 Յունիս 1915ին Մարաշէն խումբ մը վինուրներ Ֆընդրճագ կու զան՝ զաղթի հրամանը գործադրելու համար: Ֆընդրճագիր կը ձերբակալեն զանոնք եւ վէնքերը կը գրաւեն: 26 Յուլիսին թուրքերը թնդանօրներով կը յարձակին Ֆընդրճագի վրայ: Սուինամարդ գեղի կ'ունենայ եւ ժողովուրդը անձնագուր կ'ըլլայ թուրքերուն: Ինքնապաշտանները կը սրուին: Անոնցմէ մաս մը Մարաշ կը մզնէ եւ կը խառնուի դարագրեալներուն: Թուրքերը կ'այրեն Ֆընդրճագի դպրոցն ու եկեղեցին՝ հոն ապասպանած հայերով հանդերձ: Մարաշի բանքին մէջ արգելափակուած 198 հայերը կը սպաննուին:

Կը վերադառնանք դարագրութեան ճամբան՝ Սովթանիէ: ԶԵյթոն վերադառնալու լուր կը հասնի դարագիրներուն: Սակայն, զաղթականները կը խոշփանգուին եւ կը ծեծուին: Յուսախարութիւն կը փիրէ անոնց մէջ: Կրկին ճամբայ կ'ելլեն եւ կը հասնին Էրէլիլ: Լետոնն իր ապականներով հեգիուրն ճամբայ կ'ելլէ

դէպի Տարսոն: Քանի մը օր եկեղեցին մնալէ եփք ճամբայ կ'ելլեն դէպի Հալէպ: Վեց օր եփք կը հասնին քրդաքնակ Ռածո գիտը, ուր քիրդերէն յարձակում կը կրեն: Ապա կը հասնին Գարմա, ուր սարսափելի վիճակ կը դիրէր. ջուր եւ հայ չկային, համաճարակը զոհեր կը հնձէր: Նոյն գիշեր կը հասնին Հալէպ:

Հալէպէն 23 երիքասարդներ սինուած եւ գաղրնօրէն կ'ուղղուին Զէյթոնի լեռները, ուր կը միանան Եղիա Նորաշխարհեանին: Սակայն ձմեռնամուրին անոնք կը վերադառնան Հալէպ, իսկ Եղիա իր մարդուցով կը մնայ Խոնիսի լեռները՝ պաշարը միասին առած:

Լեռնը կարաւանին հետ կը դարուի Տամասկոս, ուրկէ կը քշուին Տարաա գիտադաքը եւ ապա Նխիլ գիտը: Մէկ ամիս հոս մնալէ եփք կ'երթան Դալ կոչուած գիտը, ուր մէկ դարի մնալէ եփք, կը հասպագուին Ճրէյփիէ քրիստոնէաբնակ գիտը: Հոս Լեռն առեւորոի կրպակ մը բանալով, ապրուսքը կը ճարէ: Բարական չարչարուելէ եփք, ապօաէր հայու մը միջնորդութեամբ, Լեռն կ'երթայ Տամասկոսի շրջակայքը գիտուող ազարակներէն մէկուն մէջ պարսպարուած 200 որբուիններու հոգագործինն սպանածնելու: Ապեն մը եփք, ոսպիկանները յանկարծակի կերպով ազարակ գալով կը ձերբակալեն վիրենք: Բարենպաստ միջամբութեամբ մը անոնք բանգէն ապագ կ'արձակուին, կը փախչին եւ կ'ապասպանին Ճեպել Տրուկ՝ Սուլթան Աթրաշի մօփ, անգլիական գօփի՝ Ազապա մընելու յոյսով: Սուլթան Աթրաշ կը գործակուի ֆրանսացիններուն հետ եւ կը յարձակի թուրքերուն վրայ:

Հեղինակը հոս կ'անդրադառնայ Տէր Զօր աքսորուած վէյթոննիններու գառապանքներուն՝ լսելով զայն կարգ մը վերապրողներու բերնէն:

Եղիայի խումբին մէկ մասը Ֆոնուկ երթալէն եփք, Եղիայի հետ Ֆոնուկի անատիկ լերան վրայ կը մնան 17 քաջեր: Մարտ 1916ին անոնք կ'իշնեն Ֆոնուկ, ուր կը հանդիպին հայաբնակ Գոչող գիտէն Պետրոս Աշրգեանին, որ իրենց կ'իմացնէ, թէ ինք եւ գիտապետ Համբարձում Գարակէօվեանն իրենց ընտանիքներու լեռներն ապասպանած են: Եղիայի խումբը կ'այցելէ անոնց քարսպուց, ապա ճամբայ կ'ելլէ դէպի Կոկիսոն: Կ'անցնին Պուն-

դրու եւ Շիվիլիկի գիտերէն ու կը հասնին Կոկիսոն: Կ'այցելեն Կապան բերդը: Այս շրջանին մէջ անոնք կը մնան մէկ ու կէս ամիս՝ միշտ հետապնդուելով, ապա Զէյթունի լեռները կը վերադառնան:

Ամանու լեռներու Ինքիլի գիտին մէջ կը հաւաքուին հայեր, որոնք ընդհանրապէս կ'աշխարին ճանապարհաշինութեան մէջ: Ասոնց մէջէն ոմանք, այդ թիվին՝ զէյթունցիներ, հայուկային խումբեր կը կազմեն եւ կը պահեն իրենց գոյութինը: Այս խումբերէն մէկը կազմած է Եղիայի Խաչեր որդիին փիկինը՝ Զմրուկավը: Խումբը կազմելէ եփք, Զմրուկավը շար քիչ վէնքերով եւ գրանեակ մը մարդիկներով լեռներ եւ դաշտեր կարելով կը հասնի Եեմպէ, կը հանդիպի Եղիայի խումբին ու կը միանայ իր ամուսինին: Այս հանդիպման ընթացքին թուրքերը յարձակում կը գործեն մարդիկներու խումբին վրայ: Զմրուկավ կը կորսնցնէ խումբը եւ օրերով կը թափառի՝ փնտուելով անոր անդամները: Ան վերջապէս կ'ուղղուի Սարը Կիւկել գիտը, ուր կը յուսայ գրնել Եղիան եւ խումբը: Մխալմամբ կը հանդիպի թուրք հարկահաւաք Ահմէքին, որ կ'ուիք զինք կնուրեան առնել: Զմրուկավ վճռականօրէն կը մերժէ: Այս անել կացութենէն ապագելու համար, օգգուելով հանգամանքներէ, ան ժայռի մը վրայէն նեվուելով անձնասպան կ'ըլլայ: Այս պատմութինը իր բովանդակ մանրամասնութիւններով հեղինակը կը լսէ Սարը Կիւկելի գիտապես՝ Ֆախունց Ահմէքին 1919ին:

Եղիայի խումբը կը շարունակէ Զէյթունի լեռներուն վրայ մաքառիլ: Սակայն, 1917ի գարնան, երբ խումբն ընդամէնը վեց մարդիկ կը հաջուէր, օր մը Զէյթունի ճամբուն վրայ լարուած ծուլակի մէջ իյնալով, Եղիա Նորաշխարհեան կը նահարակուի: Անոր անդրանիկ որդին՝ երեսուն փարեկան Պապիկը կը սպանձնէ խմբապետութիւնը: Պապիկ կ'որոշէ Թղթնըպի լերան կրիին կորսուած հայ մարդիկները գրնել: Հինգ ընկերներով անոնք կը շարունակեն իրենց թափառումները եւ կը յաջողին գրնել Սոլազ Տէպէի բարձունքին վրայ կորսուած իննը մարդիկները: Բոլորը միասին 1917-1918ի ձմեռը ապահով կ'անցընեն Քեշ Տաղի բարձունքին վրան: 1918ի գարնան օր մը, ութք-բասը օրուան պաշար առած, անոնք Կոկիսոնի դաշտը կ'իշնեն ու եօթը օր

թափառելէ Եփք կը հասնին Կարս Պապարի հիւմիսը, անդառներուն մէջ բնակութիւն կը հասդապեն, իսկ քան օր Եփք Զեյթոնի լեռները կը վերադառնան: Կ'այցելեն Դրախտոկ լերան վրան Համբարձում Գարակիչօվեանի եւ Պեփրու Աշրգեանի քարայրը, բայց մարդ չեն գիներ: Կ'իմանան, թէ անոնք մադուելով, դէպի Հալէպ քշուած են եւ Համբարձում ճամբուն վրայ սպաննուած է: Խումբը կը շարունակէ ճամբան եւ կռուի կը բռնուի թուրք զինուորներու հետ: Պապիկի Խաչեր Եղբայրը կը նահարակուի: Բաւական թափառումներէ Եփք, անոնք կ'իմանան, թէ Դաշնակիցները յաղթած են պարերապմը եւ թուրքերը կը նահանջեն: Կը հասնին Թեշ Տաղ: Ընկերներուն հետ խորհրդակցելէ Եփք, Պապիկ կ'որոշէ խումբով մեկնի Ամանոսի լեռները եւ միանալ հայազգի հայդուկ Սապրի պէյի խումբին: Չմեռը հոն կ'անցընեն եւ ամառը կը վերադառնան Զեյթոնի լեռները: Խումբը ճամբայ կ'ելէ դէպի Ամանոս լեռները: Զեյթոնի լեռներէն դուրս, երբ հազի կը դեղատրուին Թիշիֆի գիտին մէջ, յարձակման կ'ենթարկուին: Բուռն կոհիներ դեղի կ'ունենան: 12 Նոյեմբեր 1918ին խմբապետ Պապիկ կը նահարակուի:

1918ի աշնանը կը կնքուի զինադադարը: Անգիայիք հայոց կ'արփօնեն իրենց բնակավայրերը վերադառնալ: Հեղինակը զեյթոնսցիներու կարաւանով Հալէպ կը հասնի 21 Մայիս 1919ին: Այսիւետ ուրիշ զեյթոնսցիներ կը միանան վերադարձի կարաւանին եւ թիւը կը հասնի 1200 հոգիի: Կարաւանը ճամբայ կ'ելէ, կ'անցնի Գարմայէն, Թիլսէն, Այնթապէն, Գարաբյորլար եւ Գում-Շամ գիտերէն ու կը հասնի Մարաշ, ուր գինուող զեյթոնսցիները եօթը հոգինոց զինեալ խումբ մը կը կազմեն եւ Զեյթոն կը դրկեն: Անոնք ճամբուն վրայ թուրք ոսպիկաններու հետ բախում կ'ունենան, 13 հոգի կը սպաննեն եւ Մարաշ կը վերադառնան: Գըլքազ Իպրահիմ անտոնով թուրք աւազակապետը Մարաշ գալով կը խնդրէ հայերէն հաշուոթեամբ ապրիլ իրարու հետ: Զեյթոնսցիները անզիայիներէն արփօնութիւն կը վերցնեն եւ Զեյթոն կը վերադառնան:

Զեյթոնի մէջ վերաշնուրթիւնը կը սկսի: Ազգային մարմինները Պոլսէն կ'այցելեն Զեյթոն եւ կ'օժանդակեն վերադարձողներուն: Զեյթոն կը հասնի Պոլսոյ Ազգային Խնամակալութեան լիազօր

ներկայացուցիչ բժիշկ Քաջքերունին (Վարդան Թոփիալեան): Զեյթունցիներուն խնդրանքով եւ գալիք վկանգները նկատի առնելով՝ ան կը խոսքանայ սպառապինել զանոնք:

Նապլուահ ռազմաճակարին վրայ պարզուած Մուսթաֆա Քեմալը եկած էր Մերասքիա եւ համազումար մը կազմակերպած: Ան կը սկսի քարոզչութիւն ընել եւ թուրք ժողովուրդը զինել:

Իրենց ուրնձգութիւններով, քեմալականները հերպիեպէ դուռ կը բանան բախումներու եւ ընդհարումներու: 1919ին Հռկվեմբեր 1921 ժամանակաշրջանին այս կողիները կը շարունակուին: Զեյթունի լեռներուն վրայ հեղինակը հայդուկային կոհիներ կը մղէ իր ընկերներուն հետո: Զիլիս հասնելով՝ այս ապարագրուած խումբը Հալէպ կը մեկնի Հռկվեմբեր 1921ին:

Լետն Վարուժեան, «Հակիրճ Պարմութիւն», առանձնապիշտ, արդարապուած «Հասկ Հայագիրական Տարեգիրք»ի Նոր Ծրջանի Դ.Ե. Կարինեռու հայորէն, 1983-84, հրապ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիսս, մեծ չափի Էջ 365-382:

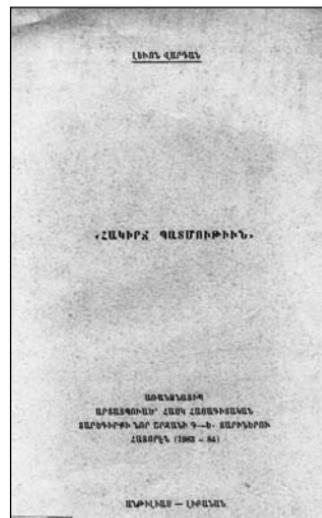
Վերջաւորութեան ներկայացուած է Լետն Վարուժեանի «Հակիրճ Պարմութիւն Մեր Արտօրին» գրութիւնը, Էջ 378-382:

Լետն Վարուժեան ծնած է 1906ին, Այնթապ:

1915ի գարնան՝ Հայասպանի քաղաքներէն եւ զիտերէն ջարդի ու վեղահանութեան լուրերը կը լսուին:

Լետն ընդունեօր ճամբար կ'ելլէ առաջին կարաւանով: Մինչեւ Ազգա Գոյուն զիտը կ'երթան էշերով եւ շորիներով: Հոնկէ շոգեկառքի մէջ կը թխմեն վիրենք եւ կը դանին Համայի մօվերը, որ վրաններու դակ կ'ապրին: Երկուերեք ամիս եւրք վրանաքաղաքին մէջ համաձարակ կը սկսի: Ամէն օր պարզաբաներով անդադար մեռելներ կը փոխադրեն եւ փոսր կը նետին: Ընդունեօր կը փոխադրուին մօվակայ Մելիմիէ զիտաքաղաքը: Հայրը կօշիկ կը կարէ: Հոս աղքար վիճակի մէջ կ'ապրին երկու դարի: Ապրուսի դժուարութեան պազճառով, հայրը կ'որոշէ ընդունեօր Հոմս քաղաքը երթալ: Հայի Հոմս կը հասնին, բուրք խոճա մը յանկարծ կը կեցնէ կառքը եւ վայրագորէն կը ծեծէ իր հայրը: Կը վերադառնան Մելիմիէ: Հայրը վախի եւ ծեծի ապդեցութեան դակ կը հիւանդանայ ու կը մահանայ: Մայրը կը սպիթով աշխատի բամպակ եւ բուրդ մանելով: Ապրուսի անբաւարար է:

Թրքական կառավարութիւնը դեսնելով, որ հայոց բնաջնջման

ծրագիրը լրիւ չէ յաջողած, վերապրող հայերը կը սփիպէ թրքացնել:

Լետնի մայրը յոզնած եւ սպառած վիճակ մը ունէր: Չդիմանալով շքատրութեան եւ թուրքերու կափարած անմարդկային արարքներուն, ան կը մահանայ: Մօրը կը հեփելի մեծ քոյրը: Լետն եւ կրփսեր քոյրը կը մնան որք ու կ'ապասպանին բարի հայ ընդունիքի մը մօպ:

Երբ պարերապմը կը վերջանայ՝ անզիայիներուն օգնութեամբ Այնթապ կը վերադառնան: Քոյր եւ եղբայր որբանոց կը դրուին: Քեմալական շարժումէն եփք երբ Այնթապ կը պարպուի հայութենէ՝ անոնք կը փոխադրուին Լիբանան եւ որբանոցը կը մնան: 1928ին Լետն կը կինուրագրուի ֆրանսական բանակին: Յեփագային կ'ամուսնանայ եւ Անզիա կը հասպապուի:

**«Յուշարձան Ապրիլ (11) Քսանչորսի», վերահրա-
դարակութիւն «Հայկական Յեղասպանութեան
70-ամեակի Ոգեկոչման Լիբանանահայ Կեդրոնա-
կան Մարմինի», Պէյրութ, 1985, միջակ չափի 128
էջ:**

**Ա) Բիւզանդ Պովաճեան, «Գե-
պի Այշը. Հին Ու Նոր Յուշեր»,
Էջ 95-112:**

24 Ապրիլ 1915ին գեղի կ'ունենայ
պոլսարնակ հայ միատրականներուն
ձերբակալութիւնը: Տարագրութեան
ճիւաղային ծրագիրը և շարդերը նիւ-
թած էին իթթիհաբականներն ու գեր-
մանացիները: Առաջին անգամ ռու-
սական թերթերը եղան, որ մարնա-
նիշ ըրին այս դիային ծրագրին
իսկական գոյութիւնը: Մուկուայի մէջ
հրաբարակուող ռուսական «Կոլոս
Մոսքրվի» թերթը գրած էր գրա-
րագրութեան հրէշային ու թաքուն ծրագրի մը գոյութեան մասին,
թէեւ «Բգրամ» թրքական թերթը հերքած էր այս գեղեկութիւն-
ները: Գերմանիա Անապոլուի հայկական նահանգները գերմա-
նական գաղթավայրի վերածելու ծրագիր ուներ: Դժբախսրաբար,
հայոց ազգային իշխանութիւնը միամբօրէն անփութութիւն ցոյց
գոտած էր այս հարցին նկազմամբ:

Սկիւրարի մէջ Բիւզանդ Պովաճեան կը լսէ, թէ կարգ մը հա-
յեր ձերբակալուած են: Սկիւրարի հնչակեան ակումբին անդամ-
ներէն ունանք եւ իր հօրենքօրորդին՝ Թէղողիկը Շաքաթ գիշեր
ձերբակալուած էին: Բիւզանդ Երկուշաքքի օրը կ'իջնէ Պոլիս՝ իր
գրասենեակը: Երեկոյեան ան կ'առաջնորդուի ոսդիկանապուն եւ
ապա բանգը: Բանդին մէջ, թուրք բանդարկեալներէն մէկուն հետ
վրուցելով, անկէ կ'իմանայ, թէ թուրք բանդարկեալներուն մեծա-
մասնութիւնը ապագ արձակուած է չէթէ արձանագրուելով (շաք

շանցած՝ այս չեթէներուն ձեռքով է, որ կողորուեցաւ հայոթեան մէկ մասը։ Բանդին զիրենք կը բանին Հայքար Փաշայի կայարանը եւ ապա՝ Էսկիշէիիր։ Հոս 29 բանդարկեալներ կ'արգելափակուին փոքր սենեալի մը մէջ։ Ուղեւորութիւնը կը շարունակուի դէպի Էնկիրի, ուր կը հասնին Չորեքշաբթի գիշեր եւ կ'արգելափակուին գեղույն ոսպիկանապան բանդին մէջ։ Յաջորդ առաօվ բանդին բակին մէջ թուրք բանդարկեալները ցնծութեամբ «կ'աւետեն» իրենց չեթէ արձանագրութիւն եւ մօքալուր արձակումը։ Հոսուկէ մաս մը բանդարկեալներ Չանդըրը կը դրկուին, իսկ ուրիշ մաս մը՝ Այաշ։ Բիւկանդ, իր խումբով Այաշի բանդը կը հասնի։ Հոս բանդարկուած էին հայ մկատրական դասակարգին ամենէն կարկառուն դէմքերը, որոնք իրենց բանդարին կեանքը կը կազմակերպէն իրաքանչիրին պաշօնն մը յափկացնելով։ Խորհրդակցական ժողովներ գեղի կ'ունենան։ Օր մըն ալ Հ. Գ. կուսակցութեան պետքերէն ոմանք, ինչպէս բժիշկ Կարապետ Փաշայեան եւ Է. Ակնունի (Խաչապուր Մալումեան), ոսպիկանական քոմիսէրին կողմէ խորհրդակցութեան կը հրափրուին։ Այս ժողովը գաղղնի կը մնայ։ Աւելի ուշ սպրդած լորերը կ'ըսեն, թէ «Քթիհապ» կուսակցութիւնը դաշնակցականներուն առաջարկած է իրենց միանալ ոուսերուն դէմ։ Հայ մկատրականները բանդին մէջ մեծ հանդիսատրութեամբ կը գոնեն ապօյին ներքին ինքնավարութեան (Ազգային Սահմանադրութեան - խմբ.) եւ սուլթանին (Սեհմէկ Ե. Ռեշաք) գրաբեղարձները։

Կառավարական հրամանով՝ Խաժակ, Ակնունի, Ռուրէն Զարդարեան, Սարգիս Մինասեան, Նազարէթ Տաղաւարեան եւ Յարութիւն Ճանկիլեան կը դրկուին Էնկիրի, ըստ ոմանց եւ ըստ ուրիշներու՝ Պոլիս, դաշտուելու համար։ Ասոնց եղեւէն Միամանթ եւս կը դրկուի։ Շաբաթ մը եւրք բժիշկ Փաշայեան Զարդարեանի սպրուագրութեամբ հետազիր մը կը սպանայ Պուղանթիէն։ Այս հետազիրէն անոնք կը հասկնան, թէ խումբը Պուղանթիէն Տիգրանակերպ պիտի դրկուի։ Իմացած էին նաև Գրիգոր Զօհրապի եւ Վարդգէսի Տիգրանակերպ դրկուելուն եւ հայ ժողովուրդի գրագութեան մասին։

Հինգ հոգի ազար կ'արձակուին։ Ասոնց շարքին է Բիւկանդը։

Բ) Միքայէլ Շամփանձեան, «Չանդրըն Վերյիշումներ», էջ 413-421:

Չանդրըն մէջ բանդարկուածները 150 հոգի են: Երկու կարաւաններ, առաջինը՝ 52, երկրորդը՝ 24 հոգի, ճամբայ կ'ելլեն դէպի Տէր Զօր: Ցանկերը պատրասպողը կ'ըլլայ Օղուց անունով իթթիհափական զինուորականը, որ պատրասխանափոն է հարիւրէ աւելի միքատրականներու արեան: Միքայէլ Շամփանձեան անձնական շաբ յիշափակներով կապուած էր Դանիէլ Վարուժանին, Տիրան Քէլէկեանին եւ Ռուբէն Սեւակին: Վերջինս աքսորավայր քաղաքին մէջ բժշկութեամբ կը վբաղէր: Այս միջոցին Չէրէճի Արապաճը Իսմայէլ անունով թուրք մը, որուն աղջիկը կը բուժէր Սեւակ, անոր կ'առաջարկէ իալամանալ ու ապափիլ բանքին եւ կուփորածէն: Մնացած էին 37 հոգի, որոնց Պոլսէն զար ուրիշ որեւէ գեղ ապար մնալու արփօնութիւն կու գայ, բայս հինգէն, որոնց մէջ են Դանիէլ Վարուժանը եւ Ռուբէն Սեւակը: 1915ի Օգոստոսին այս հինգ անձերը կը դրկուին Այաշ: Նոյն գիշերը ժամը 12ին անոնց սպանութեան լուրը կը սրանան:

Տիրան Քէլէկեան ինքվինք ապահով կը զգար Պոլսոյ մէջ գերման դեսպան Վանկենհայմի միջնորդութեան շնորհի: Այս վերջինը յանկարծ կը մահանայ եւ յաջորդ օրն իսկ Քէլէկեան կը ձերբակալուի:

Ասկէ եղք Շամփանձեան եօթը ընկերներու խումբով կը հեռանայ Չանդրըն: Մնացած քան հոգին այդ շրջանի հայութեան հետ կը դարագրուին:

**Գրիգոր Սիւլմեան (գրի առաջ Պէաթրիս Խաչա-
պուրեան), «Կեանքիս Գողգորան (Յուշեր Մեծ
Եղեննէն)», տպ. «Գարդաշեան», Պէյրութ, 1986,
փոքր չափի 51 էջ:**

Գրիգոր Սիւլմեան ծնած է 1901ին, Դուրսա: Պատանի՝ կը սկսի գաղթը: Իր հօր, մօր, եղբօր և ամուսնաց քրոջ ու անոր զաւակներուն հետ Գրիգոր կ'անցնի Կուտինա, Գոնիա, Աֆինն Գարահիսար, Գարաման և Էրէյլի: Ջրոջ ամուսինը բանակ զացած ըլլալով՝ քրոջը կ'արգոնուի իր չորս զաւակներով Էրէյլի մնալ:

Ընդունիքի միւս անդամներուն հետ Գրիգոր հետիուդն կը հասնի Պուպանթի: Զանազան ձեւերով չարչարուած հայոց դիակներ կը դեսնեն ճամբան: Կ'անցնին Տարտոն, Արանա, Օսմանիէ, Հասան Պէյլի, Քելլէր, Այրան, Ինթիլի և Բալահիէ բնակավայրերէն: Իրենց խումբին մաս կը կազմեն Գրիգոր Զօհրապ և Վարդգէս: Երբ Գարմա կը հասնին, ապա գութիւն կը փրուի ժողովուրդին երթալու կամ արաբական երկիրներ և կամ թքական գիտեր: Իրենք կ'երթան Մէյրան Էքպէս, 1916ի ձմեռը: Ճամբան կը հասնին Թախտալը Քէօփրի, ուր Գրիգորի հայրը կը հիւանդանայ ու կը մահանայ: Քիւրգերու կողովուրդին կ'ենթարկուին: Ապա անցնելով Բալահիէն, Հասան Պէյլիէն և Պախչէէն՝ Տարոսեան լեռները կը մազցին: Այնուհետեւ կ'ուղղուին դէախ Մարաշ: Ճամբուն վրայ երիտասարդուիններէն շագերը կ'առեւանգուին: Այնթապի քովէն անցնելով կ'երթան Նիվիա (Մծբին): Մայրը կը մահանայ: Կը հասնին Պերէճիք՝ անկէ դէախ Տէր Զօր քշուելու համար:

Գրիգոր Պերէճիքի մէջ եղբօրը և մէկ ընկերոջ հետ կը մնայ

քարայրի մը մէջ: Եղբայրը կ'երթայ թուրքի մը քով աշխափելու, իսկ ինք կը խայթոի կարիձներէ եւ զգայազիրկ կը պառկի: Կարապետ անոնով էֆքէրէցի հայ պարանի մը իմաց կու դայ մօրակայ վայր մը գրնուող հայոց, որոնք կ'ապափեն Գրիգորը ճաշ եւ հայ բերելով: Այնթապսի Յակոր էֆենքի Մուրափեան իր վրանին մէջ Գրիգորի ապաքինման հոգ կը դանի: Պեպրոս ընկերոց հետո կրկին կ'ապասպանի քարայրը եւ հոն կը մնայ մինչև 1917ի ձմրան վերջը: Գրիգոր սկիզբը կը սփիպոի մուրալ Պերէճիքի մէջ: Թուրք կին մը պայն գործարութեան կը դանի, սակայն սպաննուելու վրանգին առջև գրնուելով, կը փախչի եւ կրկին կ'ապասպանի Պերէճիքի քարայրը, ուր հայ քարկոփներու կը հանդիպի: Անոնց օգնութեամբ եւ քաջալերանքով կակուղ քարերը դաշելով, ան գաւաթներ եւ պնակներ կը շինէ ու կը ծախչ եւ այսպիսով իր ապրուագը կը ճարէ:

Զարդը կը մեղմանայ եւ թրքական կառավարութիւնը ծննդավայր վերադառնալ ուղղողներուն մէկ շաբթուան հայ կու դայ: Գրիգորի ընկերը՝ Պեպրոսը կը վերադառնայ ծննդավայրը՝ Շախշախ, Պոլսոյ մօրերը: 1917ի ամառ, եղբայրը դիպուածով մը Պեպրոսէն իմանալով, որ Գրիգորը ողջ է, Պերէճիք կու գայ: Եղբայրները կը վերամիանան ու կ'երթան Մծրին: Գրիգոր գործի կը կանչուի թուրք Շեխոյին մօր՝ այգիին մէջ ծառայելու համար: Բաւական դժուարութիւններէ կ'անցնին: Վերջապէս, իբր փորագրող ուսուցիչ, քրուական որբանոց մը կը մկնեն: Մինչև 1918ի վերջը, սինարադարը, եղբայրները կ'աշխափին Այնթապսի մէջ:

1919ին քեմալական շարժումը կը սկսի: 1920ի Ապրիլին կը սկսի Այնթապի հերոսամարտը: Գրիգոր Այնթապի ինքնապաշփանութեան օրերուն իբր սուրիանդակ կը ծառայէ:

Այնթապի պարպումէն եփք, Գրիգոր կու գայ Պէյրութ: Աշխափանքի համար կ'երթայ Հայքա, Եսափա եւ Երուսաղէմ, ապա կը վերադառնայ Պէյրութ, ուր կը հասպափուի վերջնականօրէն:

Գերսամ Ահարոնեան (խմբագիր) գործակցութեամբ՝ Նազարէթ Թոփալեանի, «1915-1965. Յուշամաղեան Մեծ Եղեռնի», Գ. Կապագրութիւն /Ա. Կապագրութիւնը՝ 1965ին/, հրապ. «Զարթօնք» օրթի, Պէյրութ, 1987, մեծ չափի 1115 էջ:

1) Ասաբուր Յ. Մակարեան,
«Ամփոփ Համայնապատկեր
Բիթանիոյ Հայութեան Մեծ
Ողբերգութեան», էջ 307-315:

Իրթիհասը երկիրը նոր վրանգներու փակ կը փեսնէր: Կիլիկիոյ 1909ի շարդերը գալիք թաքուն ծրագիրը կը մապնէին: Պարանեան պատերապմին մէջ իր պարզութիւնը, Անգլիոյ, Ֆրանսայի և Ռուսիոյ կողմէ պատրասպուած՝ եւրոպական հակակշռի փակ հայրանակ նահանգներու նոր վարչական աշխարհի խրբումը Թուրքիան կը դնէին իր անկախութեան վերապումին ահաւոր հեռանկարին առջեւ՝ Դաշնակիցներուն յաղթանակով:

Թուրքիոյ մէջ զօրակոչ կը հռչակուի: Նիկոմեդիոյ շրջանի հայերը ընտառաջ կ'երթան յայգարարուած զօրակոչին: 9 Օգոստու 1914ին Պարփիկակի մէջ եւս զօրակոչ կը յայգարարուի: 1500 հոգի կ'արձանագրուի: Ապրիլ 1915ին Պարփիկակի երեւլիները եւ ուսուցիչները Միջագեպք կ'աքսորուին: Նոյն դարուան Մայիսին թուրքերը հայերէն կը պահանջեն վէնքերը յանձնել 10 օրուան մէջ: Այս պաշփօնական յայգարարութիւնը ուղղուած էր գիտախումբերու ամբողջ բնակչութեան: Պարփիկակի կղերականները, ուսուցիչներն ու երեւլիները ոսդիկանագրուն կը կանչուին ճիշդ այն ժամանակ երբ 40 չէթէներ քաղաքը կը պաշարեն: Հայերը դպրոց փոխադրելով կը խոշփանգեն եւ կը ծեծեն: Յուրաքանչ

սպանութիւններ կը կապարուին: Ծովով, աւելի քան 2000 ընտանիքի կը հրամայուի երեք օրէն մեկնիլ Պարփիվակէն: Երբ գաղթականները Նիկոմեդիա կը հասնին, հրաման կը գրուի վիճուր գրուած ընտանիքները բռնազարդէ վերծ պահել: Ասոնք, որոնք կը հաշուեն 200 հայ ընտանիք, շրջակայ գիտերը կը գրարածուին եւ մինչեւ վիճադադարը այդ գիտերուն մէջ կը մնան: Գաղթականները ճամբայ կ'իյնան դէպի Գոնիա, Էրևի, Բալահիէ, Գաթմա, Մեսքէնէ, Ռասուլ-Այն, Տէր Զօր, Մուսուլ, Քերքոր եւ այլոր: Պարփիվակի եւ Նիկոմեդիայ գեղահանութենէն առաջ, գրարագրուած էր Օվաճը, Տէօնկէ, Արալանպէկ, Գընճըլար, Գորփակենէկ, Արաբազար, Զարարգիտ, Մանուշակ եւ որիշ գիտերու հայութիւնը: Պարփիվակ շար կոհեր կու փայ սպանդին: Տեղահանութեան ընթացքին երբ գաղթականներէն մաս մը զանազան քաղաքներ հասած էր, հայ կաթողիկէնները եւ բողոքականները գաղթէն վերծ պահելու հրաման կու զայ կառավարութենէն: Ոմանք Գոնիա կը հասդարուին եւ մինչեւ վիճադադարը յեփագայ գրագրութենէն վերծ կը մնան:

Զինադադարէն եփք, վերաբրոնները Նիկոմեդիայ գաւառին գիտերը կը վերադառնան: Առաջնորդ Սփեփանոս արք. Յովակիմեան կը վերադառնայ Նիկոմեդիա՝ սփոփելու համար իր հօդը: Անոր պաքրասրած վիճակագրութեան մէջ կը յիշուի, թէ Նիկոմեդիայ գաւառի 70 հազար հայութենէն ողջ մնացած էր 15 հազար հոգի միան: Պարփիվակի 12 հազար հայութենէն վերադարձած էր 2000 հոգի միան:

Տեղահանութեան ընթացքին, իրենց վէճներով լեռ կը բարձրանայ պարփիվակցի 250 երիբասարդ՝ Զալըմ Կարապետի գլխատրութեամբ: Մսունդի պակասի եւ հեփապնդումի սասվելութեան պարբառներով, խումբին մեծ մասը կը սրուի: Նոյնպէս, Օվաճը գիտէն 60 կտրիճներ լեռ կը բարձրանան Տօնիկին (Տօնիկեան) գլխատրութեամբ: Ասոնք մինչեւ վիճադադար կը կոռին: Քեմալական շարժման դէմ չեն կրնար գոյագեւել եւ զոհ կ'երթան Նիկոմեդիայ անգլիական զօրքերու հրամանաբարի քաջալերանքներուն եւ խոսրմնադրժութեան: Աքտրէն վերադարձին եւ Պարփիվակի երկրորդ պարպումէն եփք, խումբ մը պարփիվակցի երիբասարդներ լեռ կը բարձրանան եւ կը կոռին:

Սակայն, աւելի ուշ խումբին անդամները կը սրուին եւ արքա-սահման կ'ապասփանին:

Չենկիլեր գիտէն 80 երիտասարդ լեռ կը բարձրանայ եւ կը կորուի: Այս խումբը Տիւման Տաղ կը մնայ: Ասոնք ալ մաս առ մաս կը սրուին:

Դուսոյ մէջ ձերբակալուած հայ մկրատրականներէն մաս մը Նիկոմեդիոյ բանվր կը բերեն, ապա քաղաքի հայ եկեղեցին կը գրեղափոխեն, ուր զանոնք կը խոշփանգեն, կը ծեծեն, իսկ ոմանք ալ, ինչպէս Արքաշէս Յարութիւնեանը եւ անոր ծերունի հայրը, կը սպաննեն:

Նիկոմեդիոյ մէջ կախաղան կը բարձրացուին շրջանի քանի մը հայ մկրատրականներ՝ պարպիկակայի Կարապետ Փաթթութեանը, բժիշկ Սարգիս Քիրքերեանը, օվաճրզոյի Վահան Ժամկոչեանը, պարպիկակայի Բանուորը (այդպէս կը կանչէին զինք՝ Երուանդ Թոփուպեանը եւ ուրիշներ):

2) Բենիամին Ժամկոչեան, «Խարքերդի Եղեռնը», էջ 377-392:

1914ի ամրան, երբ Բենիամին Ժամկոչեան արձակուրդով կը գինուէր իր եղբօրք մօր, Ֆիգրանակերպի Հայնի գիտը, «սեֆեր-պերլիք» կը յայրարարուի: Ասոր կը հերկեալ զինուորագրութիւնը: Մեպիեմբերին կը բաժնուի եղբօրմէն եւ կ'երթայ Մեզիրէ (Խարքերդի նահանգ՝ գերմանական միսիոնարութեան վարժարանին մէջ ուսումը շարունակելու համար: Երիտասարդները զինուոր կ'երթան: Պետութիւնը հայր ոչ հաւաքարիմ տարը կը նկագիր: Հայ երիտասարդ զինուորներուն վէնքերը կ'առնուին, եւ անոնք դաժանակիր աշխափանքով կը բանին աշխափատրներու գումարփակին (ամելէ թափորիք) մէջ: Փոքրաթի խումբ մը երկրագործական աշխափանք կը բանի: Հեղինակին ընկերները կը սպիտուին զինուորագրուիլ եւ այս բանակին մէջ զեկեղուիլ Փասթոր Էհմանին դիմումով: Բենիամին կը մերժէ զինուորագրուիլ: Պետութիւնը կը ձեռնարկէ քննփեսական ճնշումի քաղաքականութեան: Թեքելիքի Հարպիյէ (պափերազմական ծախսեր) անուան դակ ամէն ապրանք կը բռնագրաւուի: Բոլոր հայերն անխպիր պարփաւոր էին իրենց ողջ ունեցածը յանձնել կառավա-

րութեան: Այս ապրանքները փոխադրելու պարուակով ձի, ջորի, էշ, գռմէշ, եկ, կով եւ վերջապէս երիտասարդներ ու նոյնիսկ կիներ կը տարուին եւ իբր գրասպ կը գործածուին:

Թուրքիա պարերապմի մէջ կը մինչ Գերմանիոյ կողքին: Կովկասեան ճակապին վրայ սկիզբը քիչ մը յառաջանալէ եփք, օսմանեան բանակը կը սպիապուի նահանջել: Թուրք, քիւրք եւ կարգ մը հայ վինուրներ բանակէն փախչիլ կը սկսին: Թուրք ոսպիկաններ դասայինները ձերքակալելու պարուակով հազար ու մէկ անգորթիններ, բռնաբարումներ եւ աներեւակայելի խենչշուրթիններ կը կապարեն: Զէնքերը հաւաքելու պարուակով հայերը կը ծեծեն, կը խոշփանգեն եւ նոյնիսկ կը սպաննեն: Առաջնորդ Պատկ վրդ. չդիմանալով ժողովուրդին չարչարանքներուն, բանի մը հեղինակաւոր անձերու հետ կը դիմէ կուսակալին, որ կը խոսքանայ բռնութեանց վերջ փալ, եթէ ժողովուրդը ինքնարերաբար յանձնէ զէնքերը: Հաւաքալով անոր խօսքին՝ հայ երեւելինները հրապարակ կ'ելլեն ժողովուրդը համոզելու: Փասթոր Էհման կը գործակցի անոնց:

Զափիրիլասիոնները, այսինքն երոպացիններու եւ ամերիկացիններու վայելած առանձնաշնորհումները կը ջնջուին եւ երեսութական վերահսկողուրթինը կը վերցուի: Զօրի փակէ կապարուած ծեծ, խոշփանգում իրենց այլազան գրեսակներով եւ սասպիրեամբ կը սկսին հրապարակաւ կապարուիլ: Ժողովուրդը անզլուի եւ անպաշփան ձգելու համար, երեւելինները կը ձերքակալուին 1 Մայիս 1915ին, կը բանգուարկուին եւ աներեւակայելի չարչարանքներու կ'ենթարկուին: Հրամանը Պոլսէն եկած է: Այս օրերուն, բանդին կ'արձակուին ամէն գրեսակ ոճրագործ թուրքեր եւ քիւրքեր: Բոլոր ձերքակալուած հայերը Մեսիրէի «Կարմիր Խոնախ» կոչուող բանդը կը հաւաքեն: Այս բոլորը՝ գրեսնելով Փասթոր Էհման հեռագիրներ կը դրկէ Պոլիս՝ Գերմանիոյ դեսպան՝ Հանս ֆոն Վանկենհայմին եւ կը բացադրէ կապարուած անարդարութիւնները՝ խնդրելով միջնորդել թրքական վերին իշխանութեան մօվ:

25 Յունիս 1915ին դէպի Եղեսիա բռնագաղթի հրաման կու գայ: Փասթոր Էհման բազմից կը հեռագրէ դեսպան Վանկենհայմի, սակայն անօգուտ:

Կարմիր Խոնախի հայ բանդարկեալները կը փարուին Ծովքի եկերքը գրնոտղ Շապկահան զիտը և մօքակայ ձորակի մը մէջ խժդօրէն կը սպաննուին: Յուլիս 1ին Ճամբայ կ'ելլէ առաջին կարաւանը: Գլխատր սպանդանոցներն են Եփրափի եկերքը գրնոտղ Իսողի և Ծովքի եկերքը գրնոտղ Շապկահան ու Թէշն Խան զիտերը: Կարգ մը դեղեր, ինչպէս Մօրենիկ և Ծովքի Սր. Նշան կղզիին վրայ, ըմբռութեան փորձեր կ'ըլլան:

Բենիամին Ժամկոչեան 7 Մայիսին խումբով կը փախչի դէափ Սասուն: Խմբապեկն է ուսուցիչ Յովիաննէս Բկնունին (վանեցի): Սակայն, հապի Ճամբայ ելած, խումբէն երկու ընկերներ դիակներու հոգերէն կը հիւանդանան և խումբը կը վերադառնայ: Այս միջոցին, Բենիամին կը լսէ, թէ ջարդուելու փարուած իր ընկերներէն մէկը փախչելով հասած է որբանոց, մօրէ մերկ վիճակով: Փասթոր Էհման կը յաջողի գերմանական որբանոցներու 1000-1500 դրամն ու աղջիկները, ուսուցիչները և պաշոննեաները արտրէ ապարել: Ամերիկեան հասպապութիւնները եւս կը յաջողին ապարել իրենց մօդ ապասպանած հայերը:

Չհասպապուած լուրի մը համաձայն՝ Տերսիմի քիւրդ աղաները պապրասպակամութիւն յայրնած են հայեր ապարելու, իրաքանչիւր մարդու համար 50 ոսկիի կամ «Մատուցր» իրացանի մը փոխարէն: Այսպէս կը փախչի և կ'ապարի փրոֆ. Լիլէծեանը: Այս Ճամբով կ'ապարի նաև Բենիամին Ժամկոչեանը 14 որբերու խումբի մը հետ:

3) Վահէ Հայկ, «Ուղետրութիւն Մահուան Հետ Մեծ Եղեռնի Խաւար Օրերուն», Ֆրեզո, էջ 553-582:

Օրերը կը սկսին վագրարանալ: Վահրամ երկար մդրածումներէ եղք կ'որոշէ ամէն բան թողոլ և հեռանալ: Համաշխարհային պապերապմ կայ: Մահը կը մօքենայ և կը փարածուի հայկական բնագաւառները: Այս փոթորկալից վիճակը լաւագոյն առիթն ընծայած էր թուրքին, որպէսպի սովորաններու հայակեր ընթացքին հետեւելով, փորձէր բնաշինչ ընել հայ փարրը աշխարհի երեսէն:

Երկու արինակից ընկերներ կը միանան Վահրամին և գաղփնի պապրասպութիւններ կը դեսնեն: Անոնցմէ մին՝ Տիրան, Խար-

բերդի ծանօթ ուսուցապետին կրփսերազյն զաւակն է: Իր հայրը շաբարներէ ի վեր Խարբերդի մարտրականներուն, եկեղեցականներուն և առեւրրականներուն հետ բանդարկուած էր:

Վահրամ և Տիրան կ'այցելեն բանսր՝ ուսուցապետին ձաշ գրանելու և փախուստի մասին անոր կարծիքը առնելու համար: Ուսուցապետը համաձայն չէ փախուստին: Տիրան կ'որոշէ գրանը մէջ թաքսորու մը շինել և մնալ:

Բանդին վերադարձին, կ'անցնին Խարբերդի շուկայէն և ականափես կ'ըլլան բանակէն փախուստ գուած հայ վինուորներու մահապափիմին: Դաբապարփեալներէն մէկը իր վերջին խօսքին մէջ կ'ըսէ, թէ իրենք արփօնազրով արձակուրդի եկած էին զուն, սակայն թուրք ոսդիկանները մարտ էին իրենց գուները, արփօնազիրը պափուելով զիրենք ձերբակալած և քանի մը շաբար բանդին մէջ շարչարանքներու ենթարկելէ վերջ բերած էին հրապարակ: Այս դէպքը Յունուարի թաց ու ցուրփ օրերէն մէկը կը պատահի:

1914ի վօրահաւաքով՝ հայ գողամարդիկը բանակ գրաբուած էին: Մարտրականներն ալ անխսիր առնուած էին անոնց եփելէն: Ժողովուրդը մնացած էր անգլուն և անպաշտպան: Կը սկսի կոբորածը: Զանազան ճնշումներով քրիստոնեաններու, մասնաւրապէս հայոց հարսփութիւնը քաշել կը յաջողին: «Զինուորութեան փոխարէն գուրքի» (պէտէլը էսքէրի) օրէնքով հայ մը կամ քրիստոնեայ մը զինուորութենէ վերծ կը մնար 44 ուսի վճարելով: Թուրքերը ձեռք կ'առնեն քրիստոնեայ և հայ վաճառապուները ու կը վերցնեն անոնց մէջ եղածչեղածը: Գիւղերու մէջ կը գրատիխ բոլոր անասունները: Կը յայբարարեն, թէ հայոց գուներուն մէջ գինուտ բոլոր վէնքերը պէտք է յանձնուին: Հայերը իրար կ'անցնին, քանզի կառավարութեան յանձնելիք վէնք չունէին: Հայերը կը ձերբակալեն և բանդարը կը լեցնեն: Ողբեր ու լացեր կը բարձրանան ամէնուրեք: Վահրամ սրբի կակիծով կը դեսնէ ասոնք, անդանելի և սպառնական կը գքնէ կասութիւնը: Նորագիր հայ վինուորներու ձեռքէն կ'առնուին վէնքերը և զանոնք կը խառնեն գործարական բանակին (ամելէ թապուրի): Վահրամի ուսուցիչը բանակէն կը փախչի և իր ընդարնիքին մօք կու գայ: Վահրամ կը դեսակցի անոր հետ և կ'իմա-

նայ,թէ բանակ երթալը սպոյզ մահ է: Նոր ձերքակալութիւններ եւ բանդարկութիւններ փեղի կ'ունենան:

Վահրամին երկու եղբայրները երկուերեք տարի առաջ Ամերիկա գացեր էին: Վահրամին փախուստը կը դառնայ հրամայական:

Վահրամ նախ կը դիմէ վինութրագրութեան, բայց տարիքը լրացած չըլլալով՝ կը մերժուի: Ապա իր մօրեղբօր ջանքերուն շնորհի կը յաջողի ընկերոց՝ Յակոբի եւ երկու թուրք պարանիներու հետ Դոլսոյ կամ Երզնկայի մէջ բարձրագոյն ուսում սպանալու արգօնութիւն վերցնել: Այս միջոցին, շատ քիչեր փախուստ կու տան Տերսիմի ճամբռով:

Վահրամ Յակոբին եւ երկու թուրք պարանիներուն հետ ճամբար կ'ելլէ: Վահրամ եւ Յակոբ շատ պէտք ունէին երկու թուրք ուսանող դողոց բարեկամութեան: Առաջին կայանը կ'ըլլայ Խանգետ գիտին մէջ ախոս մը: Առաօպուն ճամբար կ'ելլեն եւ կը հասնին Բկոյի: Նաւակով կ'անցնին Եփրամը եւ Մելիքինէ կ'ուղղուին: Հայ դղղաքը հոս գնումներ կ'ընեն յաջորդ օրուան սնունդն ապահովելու համար: Վահրամ ու Յակոբ կը հանդիպին հայ ծերունի պարուելիի մը, որ վիրենք իր դունը կը հրաիրէ: Վերադարձին խանին մէջ կը գտնեն իրենց ընկերակցող երկու թուրք պարանիները, որոնք լաած ըլլալով, թէ բանակը պիտի գրաւէ կառքերը, կը թելաղորեն գիշերով ճամբար ելլել: Կէս քոն, կէս արթուն, անոնք ճամբար կ'ելլեն: Երկու շաբաթէ աւելի այս ճամբորդութեան ընթացքին ինչ գիտ եւ կայան որ կը հանդիպին, կը նկատեն, թէ հայոց վիճակը հետպահեփէ անկարելի եւ անդանելի կը դառնար:

Մերասպիայէն դէաի Կեսարիա ճամբուն վրայ կայ շատ վրանգաւոր կիրճ մը, որուն նկարմամբ հայ կառապանը իր մրահոգութիւնը կը յայգնէ: Կառապանին սիրվը դողի մէջ է, մինչ ուսանողները միամբութեամբ եւ հետաքրքրութեամբ կը սպասեն, որ այդ վայրէն անցած ըլլալնին յայգնէր կառապանը: Վերջապէս կը հասնին գիտ մը՝ գիշերուան դէմ: Հայաբնակ գիտ մըն է: Կը գիշերեն հոն եւ կը հիրասիրուին ծեր հայ կնոջ մը կողմէ, որու ամուսինը եւ երիկասարդ պատակները տարած էին:

Վրանգաւոր ճամբորդութենէ մը եփք Կեսարիա կը հասնին:

Խանի մը մէջ առանձին սենեակ մը կը վարձեն՝ անշուշփ հայ Վրոց դրամով: Թուրք երկու ուսանողները եւս կ'ուրիշին ու կը խմէին հայ Վրոց քսակէն:

Կեսարիոյ մէջ Վահրամ եւ Յակոր կ'երթան եկեղեցի եւ կը խօսին քահանային հետք: Անոնք կը պարմեն իրենց ուղետրութեան նպագակը եւ մանրամասնութիւնները: Ծուրջինները կը վարմանան: Տէր Հայրը կը թելադրէ բնաւ Արանա չմփնեւ, այլ Էրելիին շոգեկառով Պոլիս երթաւ, որովհետեւ Արանայի մէջ կրնան երկար քննութիւններու ենթարկուի: Ճամբայ կ'ելլեն դէպի Էրելի, սակայն պահ մը կը կենան ոսպիկանափունէն քիչ մը անդին եւ վրանգաւոր հարցաքննութեան մը կ'ենթարկուին, որմէ անվնաս դուրս կու գան: Շարունակելով ճանապարհը՝ կը հասնին Էրելի: Հոս կը համաձայնին, առանց Արանա մփնելու, շոգեկառքի գոմսակներ ճարել եւ ուղղակի Պոլիս երթաւ: Յակոր եւ Վահրամ կը պարուին իրենց ընկերներէն եւ Էրելիի մէջ հայու մը դան մէջ կը հիրասիրուին: Կը լսեն Էրելի գիտին մէջ հայոց խոշփանգումներն ու հալածանքները: Երբ կ'երթան կայարան, հոն կը գփնեն իրենց քուրք ընկերները: Անմիջապէս կը դեսնեն կայարանի պաշտօնեան, որ ցաւ կը յայփնէ, թէ իրենք չեն կրնար Պոլիս երթաւ: Բմանալով որ ան հայ մըն է, հայ Վրաքը առանձնաբար կը խօսին անոր հետ եւ կաշառք կ'առաջարկեն: Պաշփոնեան կը մերժէ, սակայն մփածումներու մէջ կ'իյնայ օգնելու համար հայ Վրոց: Երկար խորհրդակցութիւններէ եսք, կ'որոշուի երկու օր եսք բերնապար շոգեկառով որկել վիրենք: Էրելիի մէջ երկու օր սպասելէ եսք, երեկոյեան կու գան կայարան եւ կը դեղաւորուին շոգեկառքին մէջ:

Կը հասնին Հայրար Փաշայի կայարանը: Ծերունի հայ մարդու մը օգնութեամբ կը հասնին Երլպրսի պալարը, ուր կը գփնուէր իրենց ընդունած վինուրական դպրոցը: Ոչ ոք կրնար գուշակել թէ ի՞նչ զարհուրանքներ կային հոս հայ Վրոց համար վերապահուած...:

4) Ներսէս Պալեան, «... Դէպի Եփրատ - Յուշագրական էջեր», էջ 583-591:

Յունիս 1916ին Ներսէս Պալեան կը գփնուի Այրան-Բնթիլի

փապուղիի մուլքին մօդ, երբ Արանայէն եկած թուրք ոսդիկաններ հոն կը հասնին: Արդէն երկու ամիս առաջ, մարդահամար կափարելով, Արանա՛-ալէա երկաթուղիի գիծին վրայ աշխափող բոլոր հայոց անուններն արձանագրած էին: Հիմա երեւան հանուած էր այս մարդահամարի գաղփնիքը: Բռնագաղթէն վերծ մնալու համար՝ Ներսէս իր գերման մեծատրիկն միջնորդութիւնը կը խնդրէ, սակայն անօգուտ: Կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ: Կան ամէն փարիքի ու սերի հայ մարդիկ: Մեկնումէն երկու օր առաջ, բոլոր աշխափատրներուն վճարուած էր իրենց միամեւայ աշխափավարձը եւ ամէնքը դրամ ունէին առաւել կամ նուազ չափով: Առաջին օրը, երեկոյեան կ'իշեւանին սարալանջի մը կողերուն վրայ: Հեռափես մարդիկ դրամ կը հանգանակեն փալու համար ոսդիկաններուն: Գոյացած գումարը դեղին ոսկիի վերածելով, կը յանձնեն ոսդիկաններու մեծատրիկն: Սակայն վերջիններս կը գործեն վայրկեանի փափառութեան փակ, իրենց անասնային բնապդով: Օգդուելով գիշերուան մութէն ու խաւարէն, այս մարդակերպ գավանները լսիրշ խրախճանքներ կը սարքէն: Ճամբան շարունակելով՝ կարաւանը կ'անցնի Ֆընդրձագ հայկական գիտին մօդէն, որ խրոխփարար կռուած էր թուրքերու դէմ: Ճամբուն երկու կողմերը կեցած էին այդ շրջանի թուրք եւ քիւրք գիտացիները, զուարձանալու եւ կամ աքսորեալներու մէջէն ֆընդրձագացիները անջափելու համար: Անոնք յանկարծ կը յարձակին կարաւանին վրայ, կը յաշողին անջափել ֆընդրձագացիները, որոնք գիտի ապագամբութենէն առաջ Ամանոս ապասկանած էին: Հապի դուրս ելած ֆընդրձագէն՝ կարաւանը կը կեցնեն, եւ Մարաշէն Պաղչ գայող հարիւրապես մը 1800 անձերէ բաղկացած կարաւանին մէջէն կը վարէ որոշ անձեր, որոնք հրացանապարկ կ'ըլլան: Կը գիշերեն բացափի մը մէջ:

Երրորդ օրը, Մարաշէն Պաղչ վերադառնող 20 չեթէներ կարաւանին առաջին շարքերու աքսորեալներուն վրայ կրակ կը բանան: Ասոնց կը միանան ոսդիկանները: Սարափելի կողոքած գրեղի կ'ունենայ: Միակ միսիթարականն այն էր, որ դրամ ունեցողները, դրամը աւագակին ձեռքը դնողները, վերծ կը մնային դաշունահար կամ գնդակահար ըլլալու վփանգէն: Հակառակ անոր, որ Ներսէս Պաղեան միշչը կը խուսափէր ոսդիկանի մը

մօվ ըլլալէ, իր դէմք կ'ելլէ ոստիկան մը այս միջոցին: Ան մերկ դաշոյնք սցած՝ դրամները կը պահանջէ իրմէ: Ներսէս իր մէկ քսակը անոր ձեռքին մէջ դնելէ եփք, ամբոխին մէջ կ'անյայստանայ: Այս կովորածին՝ շաբեր կը մեռնին եւ կը վիրատրուին, որոնք, բոլորն ալ, դեղայն վրայ կը թողովին եւ գիշափիչներու կեր կը դառնան:

Երբ կը հասնին Մարաշի մօվ՝ գեղասի հայ գաղթականներ կը միանան իրենց: Շարունակելով ճամբան՝ երեք օրէն Այնթապ կը հասնին: Այս ճանապարհորդութեան ընթացքին օդը սուկալի դաք է, իսկ ջուրի գագնապը օրուան խնդիրն է: Հանդիպած էին ջրհորի մը, բայց ոստիկանները արգիլած էին ջուր խմել: Այնթապի մօվ քարայրի մը մէջ կ'ապաստանին: Հանգիստ ժամեր կ'անցընեն՝ պահ մը մոռնալով իրենց գրանցահար վիճակը, անօթութիւնը եւ թշուառութիւնը: Գիտայիներէն թան, պարու եւ այլ մանր-մունք քաներ կը զնեն: Գիշերը հանգիստ կը քնանան: Այնթապէն կոկիկ, գոնական հազուսպներ հագած երկու աղջկիներ կը մկնեն քարայր: Անոնք մկադրած են քանի մը աղջկներ իրենց պէս հագուեցնելով փախցնել, եւ կը յաջողին իրենց մկադրութիւնն իրականացնել:

Յաջորդ առաօպ ճամբայ ելլելով Այնթապի եւ Պիրէճիքի միջեւ գլուուղ Նիկիպ աւանը կը հասնին: Այսգեղ չհասած, երբ գեղ մը կանգ կ'առնեն հանգստանալու, գիտայի մը պարուղներ կը բերէ ծախելու: Գաղթականները կը հաւարուին զամբիդներուն շուրջ: Ներսէս ալ զնելու մկադրութեամբ երբ հոն կեցած էր, ոստիկան մը զայն իբր քոլերայէ վարակուած, հայինյելով վրան կը յարձակի եւ կ'ուզէ սպաննել: Ներսէս ճարպարութեամբ կը պայքարի ոստիկանին դէմ: Ուրիշ ոստիկան մը միջամգելով խնդիրը կը փակովի եւ Ներսէս կ'ապագի այս վկանգէն:

Աւելի հանդարս եւ կանոնաւոր կերպով քալեցնելով վիրենք, կը հասնին Եփրապի ափը՝ Պիրէճիք գիտարադարին մօվ: Այսգեղէն, Ներսէս իր մէկ հայրենակիցին՝ խլամացած ոսկերիչ Յակոբճանի միջոցաւ եւ Պիրէճիքի ոստիկան զօրաց հրամանագարը կաշառելով, Գըպըշ Օղլու գիտը կը հասպարուի:

5) Նշան Տոպոյենց (Տոքք. Ն. Մարտիրոսեան), «Խոն-

նավիլի Եւ Կասմանի Հերոսներուն Ոգորումները Եւ Եղերական Մահը Առաջին Աշխարհամարտին», Փրակա, էջ 592-600:

Հերոսներ Հայկ եւ Արմենակ Սրապեան Նշան Տոփոյենսին մանկութեան ընկերները եղած են: Անոնք Սրբեփան եւ Աղանի պոյզին զաւակներն են: 1915ին երբ ջարդերը եւ գեղահանութիւնը կը սկսին, անոնք կ'ապրէին իրենց ծննդավայրին՝ Տափիրէկի կամ Տիվրիկի շրջանի գիտերէն Խոտոնավիլի մէջ:

Յունիս 1915ին գեղահանութեան կարգը Խոտոնավիլի կը հասնի: Հաւանական ըմբոսպութեան մը առաջքն առնելու համար, սկիզբը քսան դարեկանէն վեր եղող այրերը, այդ թիվն՝ Չաթալենց Հայկը (Հայկ Սրապեան) վինուր կը դանին: Հայկն ու անոր ընկերները Օգոստ գիտին արդերք հնձելու կը դանին: Հայոց հետ արդերք գայող թուրք վինուր մը Հայկին գաղփնօրէն կ'իմացնէ, որ հունձքը լմնալէ յեփոյ հայ վինուրները պիտի սպաննուին: Հայկ կը փախչի եւ կ'երթայ քրուական Չիթմէն գիտը ու խոտոնավիլյայիներուն քիւրք բարեկամ (քիւրք) Ղարամանին դրու ապաստան կը գտնէ: Ղարամանին դրու՝ Մեհմէքը Խոտոնավիլի մէջ հայկական դպրոց կը յաճախէր եւ հայերէն կը խօսէր: Հայասէր Մեհմէք Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի չորս դարիներուն ընթացքին կ'օգնէ հայոց եւ մանաւանդ խոտոնավիլյայիներուն՝ գաղթականներուն եւ փախստականներուն միջեւ իբր սուրբանդակ:

Չաթալենց Սրբեփանին բազմանդամ ընսրանիքն ալ բոլորին նման գեղահան կ'ըլլայ: Երբ Բինկեան կը հասնին, Սրբեփանը եւ զաւակը՝ Արմենակ բոլոր այրերուն հետ կը զափեն կարաւանէն, եկեղեցիի մը մէջ կը լեցնեն եւ կը սկսին սպաննել: Սրբեփան կը սպաննուի Արմենակի աչքերուն առշեն, որ լաց ու կոծով կ'ողբայ հօր կորուսքը: Ռափիկան մը Արմենակին աղաղակը փեսնելով՝ կը մեղքնայ անոր եւ ապադ կը ձգէ զայն: Արմենակ կը միանայ իր սիրելիներուն: Քանի մը օր եփք անոնք կը հասնին Էսկի Արաքիրի մօքերը գինուող Խումլուս: Չելեմճի անոնով թուրք մը, Չաթալենց եւ Արգենց Բիւպանդին ընդամենքը կարաւանէն զափելով՝ Էսկի Արաքիր կը դանի աշխարհցնելու համար: Արգենց Բիւպանդը, հունձքը վերջանալէն յեփոյ, Չելեմ-

Ճիխն կ'ըսէ, թէ իր եղբայրը գանձ մը պահած էր Խոտնավիլի մէջ: Ուստի, Բիւզանդը, Արմենակը և Չելեմճին կ'ողղովին հռն՝ գանձը գիրնելու համար, բայց ի կոր կը փնտուն: Վախնալով, որ Չելեմճին կը սրբնեղի ու կը սպաննէ վիրենք, Արքենց Բիւզանդն ու Արմենակը կը փախչին եւ կը հասնին Չիթմէն, ուր կը գտնեն Չաթալենց Հայկը՝ Արմենակին եղբայրը: Բիւզանդ իր բարեկամ քիրտի մը քով կ'երթայ, սակայն եփքը չարաբասդիկ դիպուածով մը կը սպաննուի:

Հայկը եւ Արմենակը ձմեռը Չիթմէն՝ Ղարամանին դունը կ'անցընեն: 1916ի գարնան գիշեր մը իրենց հայրենի գիտը՝ Խոտնավիլ կ'երթան և ծառին դակ պահած ապրձանակը կը վերցնեն: Վերադարձի ճամբուն վրայ կը հանդիպին ոսպիկանի մը, որ կը սպառնայ իրենց: Կը սպաննեն թուրք ոսպիկանը և վէնքերը կը գրաւեն: Ասպա կը հանդիպին ճակարտի վինուրներուն պարէն դանող կարաւանին և կը գրաւեն պարէն՝ իրենց թարսպոց դանելու համար: Երկար ճամբայ կտրելով կը հասնին Ղարամանին դունը: Թէեւ Ղարաման հիւրասէր, հայասէր և բարի քիրտի մըն էր, սակայն բեռ չըլլալու համար անոր, երկու եղբայրները կ'երթան Չիթմէնէն հեռու սարի մը կողերուն վրայ, թուփերուն մէջ թարսպոց մը կը շինեն: Հոս կը մթերեն պարէնը և անկէ բաժին կը հանեն Ղարամանին:

Հայկին եւ Արմենակին քոյրը՝ Ոեհան կու գայ Չիթմէն՝ Ղարամանին դունը, սակայն առանց եղբայրները դեմնելու կ'երթայ Տիվրիկ: Կասման գիտի եկեղեցիին մէջ թաքնուած երիտասարդ մը կը միանայ Հայկին ու Արմենակին: Երեք ընկերներ, վինուած ու ծափուած իրեւ քիրտ չէթէ, թուրքերու և ուղղուաշներու գիտերէն կ'ապահովեն իրենց պարէնը: Անոնք թագմարի թարսպոցներ կը շինեն հայրենի լեռներուն վրայ, մացառներուն մէջ: Ամենէն մեծ թարսպոց կը շինեն Խոտնավիլի դիմացը գիրնուող Ազ Տաղ կոշուող սարին կողին վրայ, Ուլուն Փունար կոշուող աղբիրին մօփերը: Հոս կ'ամբարեն պարէնը և վէնքերը:

Մեհմէտէն իմանալով, որ Խոտնավիլի մէջ բնակող թուրք ու քիրտ գաղթականները կ'աերեն դունները, երկու եղբայրները և Գէորգը Խոտնավիլ երթալով կը սպաննեն գիտապես Ազիկը և

մոլիսթար Ալօն: Մնացածները, անապահով զգալով, ուրիշ դեղ կը փոխադրուին:

Օր մը այս դրաբը կալերուն մէջ աշխաբող թուրք կանանց մէջ իրենց քոյրը՝ Ուեհանը կը նշմարեն: Իրենց պարէնէն բաժին կու դան Ուեհանին եւ միւս քրոջ՝ Հայկանոյշին: Անոնք իրարու կը հանդիպին Ֆամբրձորի մէջ: Հանդիպման ժամանակ թուրք փախարական զինուոր մը կ'անցնէր այդդեղին: Տղաքը կ'ապ-դակեն կայն եւ զէնքերը կը գրաւեն:

Թուրք կառավարութիւնը Զառայէն բազմիցս զօրք կը հանէ ձերբակալելու եւ պատճելու համար այս յանդուզն հայորդիները, որոնք բանակին պարէն դանող կարաւանները կը կողոպտեն: Իրենց քոյրերն ալ իրենց միացած եւ մարզուած՝ կոհիներու կը մասնակցին:

Ուրիշ անգամ մը թուրքերը կը պաշարեն Ազ Տաղը, բայց այս հերոս դրոց բուռն դիմադրութեան եւ յարձակման չդիմանալով՝ կը նահանչեն իրենց եվրե բազմաթիւ մեռեալներ եւ զինամթերք ձգելով:

Հայ քաջորդիները որեւէ դեղ երկար ապեն չեն մնար, այլ՝ միշտ թաքսրոց կը փոխեն: Անոնք եւ Ուեհանը չորս դարի կոռուելով ոչ միայն իրենց գոյութիւնը կը պահեն, այլև կ'օգնեն Տիվրիկ ապաստանող իրենց հարազարդուն. չիթմենցի Մեհմէդի միջոցաւ Հայկանոյշը յաճախ կ'այցելէր թաքսրոց եւ իր ընդունիքը այդդեղին կը պարենատրէր:

Այս հերոսները ոչ միայն իրենց ընդունիքին, այլ նաև խոտնավիլցիներուն եւ կամանցիներուն համար մեծ քանակութեամբ սննդամթերք եւ զէնք հաւաքելով, կը պահեն նախաձիրէն Ճորոպրած խլեակները, զանոնք կը կերակրեն եւ կը զինեն:

Չորս հերոսները՝ Հայկը, Արմենակը, Գրիգորը եւ Ուեհանը իրենց քիւրք բարեկամ Ղալիշի մարդոց կողմէ յաւալիօրէն եւ սխալմամբ կը սպանուին 1918ի գարնան:

6) Ենովք Արմէն, «Մեծ Եղեռնի Օրերուն», Մարսէլ, էջ 601-615:

1915-1916 դպրոցական դարեշրջանի համար, Ենովք Արմէն(եան) դնօրէնուսուցիչի պաշփօնով կը գդնուի Արաբազար:

Փետրուար 1915ին քաղաքէն հաւաքելով մշատրականները եւ երեւելինները՝ կ'աքսորեն դէպի Սուլթանի՛: «Փօխս Մեծմուասը» պարբերաթերթը սուր լուրերով կը գրգռէ թուրք հասարակութիւնը: Ցեղասպանութեան գեհենային ծրագիրին խմորումն է, որ կ'եռայ ու կ'ուուճանայ: Ենովք Արմէն ականափես կ'ըլլայ քաղաքին մէջ առաջին ոճրային դէպքին. Պօլուէն հայ քահանայի որդի՝ երիտասարդ մը, մերժելով հայասպան թուրքերուն ծառայել իբր հեռաձայնի գրասենեալի պաշփօնեայ եւ զինուորագրուած սպայ, փախուսպ կու դրայ եւ հօրը գունը կը պահութպի: Հայրը եւ որդին կը ձերբակալեն ու կը կախեն:

Դոլսոյ կեղրոնական բանսի գնօրէն, նախսկին հրոսակ քիւրք Գարա Իպրահիմ Պարփիկակի մէջ աւերներ գործելէ եվք կու գայ Արաբապար: Ցաջորդ օրը, քաղաքը կը պաշարուի եւ 200-300 հայեր կը ձերբակալուին ու հայոց Սք. Կարապետ եկեղեցին կը թխուին: Առաօգորուն Ենովք Արմէնն ալ կը ձերբակալուի ու կը դրարուի թուրք ոսդիկան-զինուորներով պաշարուած Սք. Կարապետ եկեղեցին: Երկարաբետ ու ջլապիչ սպասումէ եվք, Գարա Իպրահիմ կը ժամանէ եւ, դրամարին մէջովեղը կանգնած, հայ ձերբակալուածներուն կը հրամայէ բոլոր զէնքերը բերել եւ յանձնել, սպաննալով, որ հակառակ պարագային, դեսակ-դեսակ չարիքներ պիտի վելացնէ անոնց գլխուն:

Ձերբակալուածներէն «Միթար» Չալքեան խօսք առնելով կ'ըսէ, թէ զէնքեր բաժնած կուսակցութիւնները հիմա լուծուած են: Սպառնալիքներ կը գեղան ձերբակալուածներուն վրայ: Ասոնք խորհրդակցութեան կը սկսին ուրքի վրայ: Այս միջոցին Չալքեան դուրս կը կանչուի: Ասեն մը եվք կը վերադառնայ դրամար՝ խոշփանգուած եւ ծեծուած: Ասմիջապէս եվք, թուրքերը կը խոշփանգեն եւ կը ծեծեն հայերը եկեղեցիին մէջ: Ծեծուողներուն ներբաններէն արինը կը ժայթքի: Այս խառնիճաղանձին մէջ Գարա Իպրահիմ կը մօվենայ Ենովք Արմէնին եւ ինքնութիւնը կը հարցնէ: Ան կը պարասխսանէ, թէ Դոլսէն է եւ զէնք չունի: Ասոր վրայ, ոսդիկանապետը կ'արփօնէ, որ Ենովք Արմէնը ապագօրէն դուրս ելլէ սրահէն: Գեհենին զարհուրանքէն ապագ արձակումը անհաւաքալի կը թուի հեղինակին՝ նոյնիսկ եկեղեցիին պարիսպէն դուրս ելած ապեն: Ան ամայի փողոցներէն սոսկումով կ'անց-

նի: Տուներուն մէջ հայ ազգաբնակչութիւնը մեռելային անշարժութեան կը դադապարփուի: Տասնեւշորս օր շարունակ ծեծը եւ խոշփանգումները կը շարունակուին եկեղեցիին մէջ: Տանջանքներու վարհորեկի տեսակներ, մինչեւ իսկ եղունգ քաշել, ի գործ կը դրուին: Զէնք յանձնողները ապագ կ'արձակուին: 13 կառք զէնք կը հաւաքուի: Տանջուղներուն մէջ խենթացողներ, աչքի պայթում ունեցողներ եւ օրերով մահամերձ դիակի պէս անօրինարար գուայդողներ կ'ըլլան: Երկու շաբաթ քաղաքը պաշարուած կը մնայ: Վերջին օրը, եկեղեցիին տանջահար բազմութիւնը կ'արձակուի:

Երկու օր եկք կը սկսի զանգուածային աքսորը: Արաբազարի քան հազար հաշոտող հայութիւնը ուղրի կը հանուի: Տարագիր բազմութեան առաջին զանգուածը ապրանքագրար վակոններու մէջ կը լեցուի:

Հեղինակը կը մնայ դակաւին չփեղահանուած հայութեան խումբին մէջ: Քաղաքին հայ միթարը կու գայ եւ կ'իմացնէ իրեն, թէ ոսպիկանագունէն զինք կ'ուվեն: Փոխոսպիկանապետ Եռուսուֆ Զիա իր ինքնութիւնը սպուգելէ եկք, կը հրամայէ առանձինն քաղաքէն դուրս ելել: Ենոքը Արմէն իր օսմանցիութեան հանգամանքն օգտագործելով դրամարանօրէն կը խնդրէ որոշ ապեն մը քաղաքը մնալ՝ պէտք եղած դիմումները կափարելու համար: Երեք օր պայմանաժամ կը սպանայ:

Կը ներկայանայ կուսակալ Ալի Ֆայիքին՝ երոպական գիպարով գերազնի անձ մը, որ յարգանքով կ'ընդունի վինք: Միրայիր ընդունելութեան աւարփին, կուսակալը հեղինակին կը յուադրէ քաղաքին մէջ մնալը արփօնել: Ժամանակատր կեցութեան պայմանաժամը կ'երկարաձգուի քննութիւն բացուելու համար թէ՝ Կուրդինայի եւ թէ՝ Արաբազարի մէջ: Կուսակալը քաշարար կը մերժէ հնապանդիլ հայերը դեղահան ընելու իրեն եկած հեռագրին:

Յիշագրակելի է հոս, թէ Պոլսոյ եւ Զմիւնիոյ հետո Կուրդինան չփեղահանուող երրորդ քաղաքը եղած է մինչեւ քեմալական արշաւանքը, երբ հայութիւնը խուճապահար փախած է սպանացող կողորածին առցելն:

Զինադադարին (1918) Ալի Ֆայիք շնորհապուրկ կ'ըլլայ հայերը

պաշտպանած ըլլալոն համար: Ան աղքադութեան մէջ կը մահանայ:

Բացուած քննութեան իբր արդինք չեն արգօներ, որ Ենովք Արմէն քաղաքը մնայ: Ան Թավշանլը գիղը կը հեռանայ: Հոս բոլորէն զարմանքով կը լսէ իր «Վիտանգաւոր եւ կասկածելի» ըլլալու մասին: Կ'այցելէ հայկական եկեղեցին: Իրեն հետ վախուղողով վերաբերող քահանան կը մերժէ փեղ մը գիշերելու ցուցում փալ իրեն: Բարեբախտաբար, իր գրական անունին ծանօթ երկու քաջասիրդ հայեր, ամէն վիտանգ արհամարհելով, կը հովանաւրեն զայն՝ իրեն օքեան ճարեղով:

Բերնէ բերան փարաձայնութիւն կը շրջի, թէ գաղթականներն իրենց գեղերը վերադառնալու արգօնուած են: Ենովք Արմէն կ'արգօրայ դէպի Կուրիինա, սակայն հոս յուսախար կ'ըլլայ: Կը հալածուի, այս անգամ աւելի դաժան կերպով, իբր աքսորավայրէ փախուստ գրուղ մէկը: Պահուրփելէ զար ուրիշ ճար չի մնար: Չորս-հինգ սքանչելի հայեր պաշտպանելով զինք, կը կազմակերպեն իր թաքնուիլը: Թեւիքիք պէս անստվոր համակրութիւն ցոյց կու փայ իրեն հանդէպ: Անոր հետ կը ներկայանայ ոսդիկանապես Զերերիին, որ կը մերժէ երեք օր երկարաձգել իր՝ քաղաք մնալը: Յուսահագութիւն չձանչող Ենովք Արմէն մէկ փարի փախստական ապրելէ եզր Կուրիինայի մէջ, կրակի գիծեր ձեղքելով կ'անցնի Դոլիս:

7) Ս. Պալաթոն, հագուած մը «Վերջին Թոնդրակեցիները...» Վէպէն, «Էջ մը Խնուսի Գաւառի Ողբերգութենէն», Պէյրութ, էջ 621-622:

Ս. Պալաթոն 1914ի ձմեռնամուղին, Խնուսի մէջ կը նշմարէ առաջնորդարանին եւ դպրոցին բակը լեցուած փարօրինակ եւ օգարուփի հագուստներ կրող զինուորներ: Աւելի ուշ կ'իմանայ, թէ անոնք արաբական երկիրներէն Ճեմալ փաշայի հրամանով եկած զինուորներ են: Այս զինուորները բոլորովին անվարժ էին դաժան ձմեռին, որ կը հնձէ զանոնք բոլորն ալ՝ թիով մօք 10,000 հոգի: Այս ողբերգութեան կը յաջորդէ Խնուսի մօքերը գինուող Սայրու եւ Կարմրական Չորի հայոց բռնագաղթը: Կիսամերկ, անօթի եւ ծարաւ ծերեր, կիներ եւ մանուկներ կը հասնին Խնուս: Կառա-

Վարութիւնը համաձարակի մը առաջըն առնելու նպագրակով, քիչ մը կը յեփածգէ Խնուսի բռնագաղթը:

Յունիս 1915ի վերջերը կը սկսի վերջին թոնդրակեցիներու գրեղահանութիւնը: Գաւառի առաջնորդ Արգար Վարդապետի և Խնուսի ծխափէր քահանայ Տէր Աշուրի գլխաւորութեամբ հայութիւնը հեփիուն կը հասնի Մուշ գրանող ճամբուն վրայ Վարդոյի Չըռու Զար կոչուած օձաբնակ կիրճը, ուր իրեն կը սպասէր թուրք և քիրք խուժանը: Սասպիկ կովորած գեղի կ'ունենայ:

Ս. Պալաթոն և ընդունիքը գրակալին չին գրեղահանուած, երբ մայրը, մեծ մայրը և քոյրը կը մահանան:

Վերջապէս, Խնուսը և իր գիտերը՝ Թոնդրակ, Արոս, Էլպիս, Չարումէ, Քաղքիկ, Ղարաշոպան, Դուման և Գոպալ կը գրեղահանուին:

8) Յարութիւն Գարանֆիլեան, «Ճար Տխուր Յիշագրակ Մը Ջինուորական Կեանքէս», Էջ 623-624:

Հոկտեմբեր 1916ին Յարութիւն Գարանֆիլեան իր օսմանեան բանակի վինուոր Պոլիս կը գիրնուի: Պարրասպուած են մեկնելու Կալիսիոյ ճակապը, սակայն ծրագրի մը փոփոխութեամբ կ'որոշուի իրենց 16րդ զօրաբաժինը ուղղել Տամասկոս: Օր մը, գիշերով, գնացքը ճամբայ կ'ելլէ Հայքար Փաշայի կայարանէն: Հեղինակը մինչեւ Պովանթի կը ճամբորդէ զօրաբաժինին հետ: Աւելի անդին կը սկսի իրենց իսկական գողգոթան՝ փոխարական անբաւարար միջոցներու պայմանական: Կը հասնին Այրանի կայարանը, անօրիծարաւ և յոգնասպան վիճակի մէջ: Յարութիւնի առաջին գործը կ'ողլայ հայ ճարել: Հոս անգլիական բանակի հնդիկ վինուորներ գերի բռնուած էին: Անոնք աւելի թշուառ վիճակի մէջ էին: Յաջորդ առաօպ Տարոսեան լեռներու մէջ բացուած փապուղիէն անցնելով կը հասնի Ինքիլի կայարան՝ Բալահիէի մօպ: Երկարուղիին մօպ կը գրեսնէ բանուոր մը, որ իրեն հայրենակից կ'ելլէ: Յարութիւն կ'ողջագուրուի անոր՝ գերմանացիներուն մօպ աշխագոռ Մարկոս Մկրտիչ Մարկոստֆի հետ: Վերջինիս ընկերականութեամբ, հեղինակը կը մագլի մօպակայ բարձունք մը, ուր իրենց առջեւ կը պարզուի զարհութեալ

Գեսարան մը...

Տասը հապարի հասնող հայութեան այս բեկորները, գրեթէ ամբողջութեամբ կիներ, աղջիկներ եւ մանուկներ, ամենաթշուառ վիճակի մէջ... Մեծերը քար կը կոպրեն նոր շինուելիք երկարուդին գիծերուն ամրացման համար. 8-10 դարեւեան մանուկները, ձեռքերնին մշյմէկ զամբիո, կրրկուած քարերը շալկելով, նշուած դեղերը կը փոխադրեն: Ցոգնած եւ սպառած, այս թշուառները քացօղեայ կը գիշերեն. ո՞չ սնունդ կայ. ո՞չ ալ մաքրութին: Հսկողութիւնը կը կապարեն գաւազանով եւ խարազանով պինուած դաժան ոստիկաններ: Մահացողներուն հաշիր չկայ:

Հոսկէ Յարութին ձամբայ կ'ելլէ եւ կը հասնի Հալէպ, ուր կ'այսելէ կիաւագործական արհեստանոց մը, որուն բոլոր գործատրուիիները գաղթական եւ ամուսինները սպաննուած, այրիացած հայ կանայք էին: Անոնք կ'աշխարէին պարզապէս պարառ մը չոր հայի համար:

9) Զարեհ Որբերեան, «Բոյեղէն Պարը» («Կարմիր Էջ Մը 1915ի Մեծ Եղեռնի Օրերէն»), Պէյրութ, Էջ 625-631:

1915ի ջարդի ու դարագրութեան օրերուն, Հայաստանի գաւառներէն, քաղաքներէն ու գիտերէն դարագիրներու կենդրոն դարձած էր Եղեսիա քաղաքը: Իրենց այրերէն վրկուած կիներ, աղջիկներ եւ մանուկներ, կողոպսուած կարաւաններու բեկորները, խոշփանգուած վիճակով Եղեսիա կը բերուէին եւ քանի մը օր եփք կը քշուէին ոկափ Տէր Զօր: Կը պարահէր, որ կիներ ու աղջիկներ մօրքակայ ասորիներու փուները կ'ապաստանէին: Կարգ մը սպոր ասորիներ ասոնց թաքսուուները կը մաքնէին: Այս դեսակէն էր ասորի կիաւագործ Աֆրէմը:

Եղեսիոյ հայոց հերոսամարդը վերջ գրած էր, երբ օր մը երեկոյեան, Ռիշփի պէջ կոչուած թուրք սպայ մը կը կանչէ Աֆրէմը: Սպան հինգ գեղանի հայ աղջիկներ ուսպած էր այդ երեկոյի համար...: Ռիշփի պէջի եւ ընկերներուն բնակած շնորը Սր. Պողոս-Պետրոս եկեղեցւոյ թաղամասին մէջ ասորի ընսրանիքի մը կը պարկանէր՝ գրաւուած թրքական իշխանութեանց կողմէ: Ռիշփի պէջ Աֆրէմին դրամ դալով կը հրամայէ շուկով իրեն բերել հինգ գեղանի աղջիկներ, ողի եւ ուփեսպեղէն:

Սպաներուն հետ ներկայ էր նաև գերմանացի զինուորական մը:

Ժամ մը եղք, Աֆրէմ կու գայ հինգ հայ աղջիկներով: Աղջիկները բակին մէջ սովորաբ թուրք պահակները նշմարելով եւ իրենք վիրենք ծուղակը ինկած դեսնելով, սարսափահար կը հաւաքուին պարին մէկ անկիւնը եւ կը սկսին յուսահարական ճիշեր արձակել:

Այս սպաները իրենց 6000 թուրք զինուորներով եւ գերմանայիներուն հայթայթած վէնքերով ու թնդանօթներով Եղեսիոյ կորիծ ժողովուրդը պարսութեան մագնելէ եղք, յաղթանակի անզգամ հովեր առնելով կը սոնքային եւ իրենց անասնական կիրքերը յագեցնելու կը պարասպուիին:

Կերուխումի սեղանին շուրջ, գերմանացի զինուորական Շեր (պարոն) Վոլցկիլու օղիին սրուակը թուրք սպային ձեռքէն առնելով կը խմէ թուրք սպաներուն կենացը՝ մասնակից ըլլալով խնձոյքին:

Անզգամ Աֆրէմ իր սպախօս եւ շողոքորթ լեզուով երք կը շանայ աղջիկները համովել՝ անոնք վրան կը յարձակին եւ կը զգեստնեն զայն: Աղջիկներէն մէկը Աֆրէմին գրապանէն սենեակին բանալին առնելով դուռը կը բանա՝ փախչելու համար: Ուշ է սակայն...: Սովորաբ զինուորներ արգելք կը հանդիսանան: Աղջիկները դեսնելով թուրք սպաները, դիսահարի նման սարսափած, պարփէվին մէջ կը սկսին հոս-հոն վազել: Միայն մէկը կը յաջողի ցանկապատէն փախչիլ: Զինուորներու արգելքին հանդիպելով, աղջիկները կը մնան բակին մէջ: Սպաներէն իրաքանչիրը կը յարձակի աղջկայ մը վրայ եւ կը փորձէ իր գիրկին մէջ առնել: Յեփոյ զանոնք բռնի ուժով սեղան կը դանին եւ կը սկսին խմնել: Աղջիկները զգայավիրկ կ'ըլլան: Ապա աղջիկները կը սրափեցնեն եւ անոնց կը սրիպեն պարել: Յիսնապես մը այս խոշփանգուած աղջիկները բռնի կերպով կը մղէ պարելու: Որիշ մը կ'ուվէ անոնց պապուպուած հագուստները հանել: Չորս աղջիկները բռուն կերպով կը հակառակին: Զինուորները բռնի կերպով կը մերկացնեն զանոնք: Չորսէն մէկը, կապաղօրէն դիմադրելով, կը յաջողի ինքսինք բակին ցանկապատէն դուրս նեփել: Մնացեալ երեք կիսամեռ աղջիկները, ակամայ, կը պարեն: Թուրք սպաները իրենց վայելքին գագաթնակէր կ'ապրին, մինչ Վոլցկիլու,

թիշ մը հեռու նսդրած, այդ խենէշ արարքներն ու թրբագիաց բարբարոսութիւնները կը դիմէտ անդարբերութեամբ: Մինչ սպաները թրբագայել ձեւով կը խօսին աղջիկներոն հետ և կ'ուզեն զանոնք թրբացնել ու կրօնափոխ ընել, վերջիններս բուռն պարասախաններով կը դիմադրեն սպաներուն, որոնք կը յարձակին անոնց վրայ, կը ծեծեն զանոնք, ապա երեք հայ աղջիկներուն վրայ քարիտ թափելով՝ կ'այրեն...

Տարիներ եփք, 1922ին, երկու վերապրոդ հայ կանայք՝ այս ողջակիպուած երեք աղջիկներուն ընկերուիինները, յուզումին դրդահար քայլերով այդ նոյն շէնքին ներս մփնելով կը յառաջանան դէպի անոնց հողակոյդր և արդասուալից «Հայր մեր» մը կը փսփսան:

10) Արամ Ս. Շորվողլեան, «Երգը Ծրբներուն՝ Մահը Ծաղրեցին...», Հալէպ, Էջ 632-635:

1921 թուականի ամառը քեմալական բանակներ կը պաշարեն ԶԵյրունի զօրանոցը, ուր քաղաքէն և շրջակայքի հայկական գիտերէն 1000 հոգի ապաստանած և դիրք բռնած էին: Թուրքը կը պահանջէր անձնափոր սլլա: Ծուրջ 600 հոգի՝ ծերեր, կանայք և անպէն փղամարդիկ, զօրանոցէն դուրս գալով բանակաբեղի կ'երթան և անձնափոր կ'ուլլան: Մնացեալները կը մերժեն յանձնուիլ: Կրակոցներն և ոմբակոծումը կը վերսկսին: Պաշարուածներն ուղելիք գրեթէ չունին, ջուրն ալ թուրքերը կը կրբեն: Զօրանոցին մօվենալու թուրքերու բոլոր փորձերը կը ձախողին: Արամ և խումբ մը քաջ փղաներ կը կրուին և կը պաշտպանեն հետազրապունը, ուրկէ թուրքերը կը նահանջեն: Կոռուղներէն Միքայէլնց Խեչօն զոհ կ'երթայ:

Թուրքերը երկրորդ անգամ հայոց կ'առաջարկեն յանձնուիլ, որոնք ժողով կը գումարեն և միաձայնութեամբ կը մերժեն թրբական որոգայթին մէջ իյնաւ, Արամ Բէկի՝ վիզու թուրքին չյանձնելու վճռական որոշումին վրայ: Զօրանոցին պպիկ դուռը կը բացուի, և ամէն ինչ լքած, միայն վէնքերով, հայերը կոռուելով կ'ընթանան գերեզմանոց փանող ձորակն ի վար, գետին ուղղութեամբ Անկոլայ և անկէ ալ Արագկալին կռնակը կ'անցնին: Հոն հասնողներուն թիւը 350 հոգի է: Կապանի վրայով Կիլիկիա՝ ֆրանսական

գրաւեալ գօսի անցնելու առաջին փորձը կը ձախողի: 10-15 օրուան մէջ Զէյթունի լեռներուն մէջ վիրար գինողներուն թիր կը հասնի 170ի: Մօս երկու ամիս լեռնէ լեռ կը բափառին՝ թրքական կանոնատր զօրքին հետ բախումներ ունենալով:

Օր մը, Կարմիր Լեռան սպորտովը բուժն բախումի մը ընթացքին Արամ Բէկ կը զոհուի: Թուրքերը, չարաշար պարզուած, կը նահանջեն եւ կը հեռանան:

Յովհաննէս Սիմոնեանի ղեկավարութեամբ՝ կոուտ դրդար կը հաւաքուին եւ լեռ կը բարձրանան: Իրենց հետ կ'առնեն նաև քարայրներուն մէջ պահուղբած կիները: Եօթը օր հանգստանալէ եւրք, ճամբայ կ'ելլեն դէպի Օսմանիէ:

Մարաշ-Ֆէօնկելի ճամբով, Ճիհան գեղը անցնելով կը յառաջանան՝ յաճախ բախումներ ունենալով թուրքերուն հետք: Ամենօրեայ կոհիներէն հրաշքով կ'ապարին: Թուրքերը վիրենք պաշարելով անձնաբուր ըլլալ կ'առաջարկէին: Բուժն կոհիներու ընթացքին, երբ թշնամին ձեռնառումբեր կը գործած՝ ութը քաշեր կը զոհուին: Թուրքերուն կորուսպը, ըստ ֆրանսական աղբիրներու, հարիւրներու կը հասնի: Վերջապէս, կորելով պաշարումի շղթան, անոնք կը յառաջանան եւ Օսմանիէ կը հասնին: Հոս կը ներկայանան ֆրանսական ոյժերու հրամանաբարին, որ զարմանալով անոնց քաջութեան վրայ, առ ի գնահատանք, անոնց կ'արգօնէ վէնքով պարզիլ քաղաքին մէջ:

11) Բժիշկ Վ. Գ. Թոփիալեան, «Հայ Եւ Արաք Եղբայրութին», «Մահուան Շուրին Տակ (Զինուորական Յուշերէս Հապուած Մը)», Պէյրութ, էջ 636-643:

1915ի երկրորդ կիսուն թիշկէ Թոփիալեան կը պաշտօնավարէ Դաշէի հիւանդանույին մէջ իբր վիրաբոյժ եւ պարենատրման պետ: Աշխաբատրական գումարբակի հայ զինուորները դեւական սովէ եւ ծանր աշխատանքէ կը դրասապէին եւ խնամքի կարիք ունէին:

1915ի ձիւն-ձմեռ եւ սատնամանիք օր մը բժիշկը երբ կը վերադառնար Սեւ Ծովէն, կը հանդիպի Մուհամմադ Օնպաշի անոնով թուրք վինուրի մը, որ իր հետ խումբ մը հայ զինուորներ եւ երկու հայոց դիակներ կը դրանէր: Հարցուսիորձելէ

Եկը կը հասկնայ, թէ անոնք երեք օրէ Ճամբան են եւ աշխափատրական գումարդակէն ելած կ'երթան Պաղչէ: Մանրամասնօրէն հարց կու փայ այս խեղճերուն վիճակին մասին: Կը հասկնայ, թէ անոնք շաբ թիշ սնունդ կը սրանան եւ գիշերները փողոցը կը պառկին: Բժիշկ Թոփալեան անմիջապէս վար կ'իշնէ ձիէն եւ իր սպայի հանգամանքով կը խարազանէ թուրք վինուորը:

Պաղչէի հիանդանոցը այս հայ եւ արաք վինուորներու վերջին կայանը եղած էր: Խումբ-խումբ վինուորներ հազի քանի մը օր հոգեվարքի մէջ ըլլալէ եկը գերեզմանապուն կը փարուիէն: Հոս հայն ու արաքը եղբայրացած էին:

Այս խեղճերը այնքան անդանելիօրէն ընդվկեցուցիչ վիճակ մը կը ներկայացնեն, որ Պաղչէի հիանդանոցի բժշկապետ Մոհամմեդ Ալին իսկ կը բողոքէ: Քաղաքին բնակիչներն ալ կը բողոքեն, որովհետեւ ամէն կողմ դիակներ կային եւ գիշապիշ գազանները շաբերը կը բվկարէին: Բնակիչները կը սպառնան իրենց գուները ձգելով հեռանալ: Վերջապէս, կառավարութիւնը կը հրամայէ երեք բժիշկներէ կազմուած յանձնախումբ մը սպեղծել, որ կ'ուզէ բոլորովին անկարող վինուորները գուն, իսկ առողջները՝ պափերազմի ձակագր դրկել: Այս յանձնախումբը, որու քարքուղարն էր բժիշկ Թոփալեան, օր մը քննութեան համար կը մեկնի դէպի Ազ Բոնար, եւ ճամբուն վրայ քննութենէ կ'անցընէ Պելկրագ Օրման, Գուրգ Ջեմէրի Պենք եւ Ջեմէր Պուրկապ կոչուած վայրերը: Տեսարանը սահմոլկեցուցիչ էր: Նոյնիսկ շրջանի թուրք բնակիչներն անէծք կը կարդային թրքական կառավարութեան հասցէին՝ ի գես հայ եւ արաք վինուորներու դիակներու սարսափեկի վիճակին: Բաւական յոգնութենէ եկը կը շարունակեն ճամբան դէպի գերմանացի դահճապետ Վոլֆ պէշի կերպոնը: Իր անուան պէս, Վոլֆ գայլի երեսյթով գերմանացի դիպար մըն էր: Ան բացարձակապէս կը մերժէ իր գործատրները որեւէ քննութեան ենթարկել: Էնվեր փաշայի սրորագրութեամբ թուրք մը յանձնախումբի անդամներուն երեսին նեփելով, ան որիշ վրան մը կ'երթայ: Բժիշկ Թոփալեան կը փորձէ գրութիւն մը սրանալ Վոլֆ պէշէն, սակայն կրկին կը մերժուի: Այս պահուն իրեն կը մօքենայ անոր օգնականը՝ երկրաչափ Նուրէկպիհնը: Հարցուիփորձը կը սկսի: Վերջապէս կը համակերպին եւ թոյլ կու փան, որ պէտք եղած

քննութինները կապարեն: Յանձնախումբը հինգ օր Ազ Բոնար կը մնայ և քննութիններ կը կապարէ: Այս աշխափառական գոմարփակին մէջ հայ փոապաններ, կօշկակարներ և արհես-փառներ կային, որոնց իբր գրաստ կ'աշխափանէին քեռներ կրելու համար: Վոլֆ պէյն ու իր օգնական հրէշները չարաշար կը գործածէին հայ վիճուրները՝ առանց նկատի առնելու անոնց սնունդի կարիքները:

Փոխադրութեամբ պրաղողները արար վիճուրներ էին, որոնք շաբ գէշ պայմաններու մէջ կ'ապրէին: Հեղինակը կը տեսնէ նաև, թէ մօք 3000 թուրք երիփասարդներ, դասնապետի ասփի-ձանով, գրագիրի և հսկիչի հանգիստ պաշտօններ ունէին: Ասոնք, ըստ իրենց հաճոյքին, հայ և արար վիճուրներուն սնուն-դի և հագուստի բաժինները կը կողոպարէին: Այս թուրքերը շաբ առողջ վիճակ ունէին: 2500 թուրք երիփասարդներ արձանագրուած էին հնու, սակայն Պոլիս, իրենց գուներուն մէջ հանգիստ կեանք մը կ'անցընէին:

Թուրք և գերման ազգերու շահերուն պաշտպանութեան ի խնդիր, կամուրջներ ու ճամբաններ կը շինուին 150 հազար հայ և արար վիճուրներու արինով, ոսկորներով և անծծներով շա-դախուած:

12) Արսէն Քրմոյեան, «Կարինէն Արիեաման՝ Հայ Ընդանիքի Մը Ողիսականը...», Պէյրութ, էջ 644-652:

Սոացին Համաշխարհային Պարերապմն սկսած ագեն Արսէն Քրմոյեանի ընդանիքը հինգ հոգի կը հաշուէր՝ հայրը, մայրը, քոյրը, եղբայրը և ինք: Հայրը Պոլիս կը մեկնի և ալ չի վերադառնար: 1920ին Խարերոյի մէջ կը լսեն, թէ ան յաջողած է անսիլ ոուսական սահմանը և Երեանի մէջ մահացած 1918ին: Մեծ եղբայրը՝ Պարգևը կը սպաննուի աքսորի ժամանակ:

Յունիսի 1915ին Կարնոյ շրջականներու բոլոր գիտացիները և Կարին քաղաքէն չորս կարաւան արդէն վարագրուած էին: 15 Յունիս 1915ին, Արսէն և ընդանիքը հինգերորդ և վերջին կարաւանով ճամբայ կ'ելլն: Երզնկայի ճամբուն վրայ մաները կը հաւաքն: Մօրը ճարպիկութեամբ՝ Արսէն կ'ապարի այս միջո-ցառումէն: Կիններու առեւանգում, կողոպութ և խոշփանգում գեղի

կ'ոննենան: Կը հասնին Երզնկա: Կը շարունակեն դէպի Քեմախ եւ ապա Ակն: Թուրքերը դիմամբ կ'ընդունեն լեռնային ճամբաները՝ յաելեալ դժուարութիւններ յարուցելու համար աքսորեալ ներուն: Անօթութիւն եւ ծարաւ կը փիրեն կարաւանին մէջ: 21 Օգոստոսին Արարկիր կը հասնին եւ դէպի Մելիքինէ կ'ուղղուին: Այս ճամբուն վրայ, կը հաւաքեն կարաւանին բոլոր այրերը եւ պարանիները: Կը փանին նաև իր եղբայրը՝ 19 փարեկան հայրենասէր Պարգեւը:

Կարաւանի աքսորականներուն թիւր օրէ օր կը պակսէր: Մօրը թախանձանքներուն վրայ, կարաւանին հսկող յիսնապես մը Արսէնը եւ ընդունիքը կը յանձնէ Ապապէ անունով չէչնի մը, որ զանոնք Ազրեամանի մէջ իր փունը պահէ մինչեւ յիսնապեսին գալը: Կը հասնին Ապապէին փունը: Քանի մը օր եփք յիսնապեսիքը կը հանդիպի եւ Ապապէին պարուիրելով զանոնք ողջ պահել՝ կը մեկնի: Անոր մեկնելէն եփք Ապապէ վար կ'առնէ իր դիմակը եւ կը կողոպսի զանոնք: Ան գիշերը կը փորձէ Արսէնի մայրը ջրհորին մօպ խեղդել, բայց քրոշ՝ Արեգնապի օգնութեան կանչերէն կը հաւաքուին դրացիները եւ Ապապէ իր մկադրութենէն կը հրաժարի: Ցաջորդ օրը, ոսպիկաններ Ապապէն իր շորիներով ճակար կը փանին՝ ապրանք փոխադրելու:

Երկու օր եփք, ոսպիկանները փունէ փուն կը պարզին եւ պահութած հայերը խան մը կը փանին: Արսէնը եւ ընդունիքն ալ կը փարուին: Հոս, Արսէնի 36 փարեկան մայրը ծխախտքավաճառ իսլամացած հայէ մը կը լսէ, թէ վիրենք Սամսար գեղին եկերքը փանելով պիփի ջարդեն: Մայրը իր ճարպիկութեամբ եւ ճարպար լեկուով կը համովէ ոսպիկան մը, որպէսպի խանէն դրւս զան: Ոսպիկանը զանոնք կը փանի գայմագամին, որ Արսէնն ու անոր ընդունիքը իր փունը կը դրկէ:

Գայմագամին մայրը իննիսունական թուականներուն թրքացած հայուիի մըն էր: Գայմագամը բարի մարդ մը ըլլալով, կ'ուզէ ապագել զանոնք: Յարգանքով կը փարուի եւ համեղ կիրակութներով ու պիտուններով առափ սեղան կը պարբռասփէ անոնց: Մինչեւ Նոյեմբեր 1915ի վերջը հոս կը մնան: Հակառակ զայմագամի բարեհոգութեան, Արսէնի մայրը թուրքին չի վսրահիր եւ օր մը գաղփնօրէն կը հեռանան դէպի Մելիքինէ: Արսէնի մայրը

եւ քոյրը, թրբուիիներու պէս հազուած, ճարպիկ ջորեպաններու օժանդակութեամբ երեք օրէն Մելիքինէ կը հասնին եւ Արսէնի հօր բարեկամ Զիա պէտի գունը կ'ուղղուին: Այս մարդը հաճութեամբ կ'ընդունի զանոնք: Քանի մը օր այսդեղ մնալէ եփը, սենեակ մը կը վարձեն եւ հոն կը մնան: Մինչեւ 1917 թուականը եօթը գուն կը փոխեն՝ ապահովական պատճառներով: Այս ընթացքին, ծանօթութիւն կը հասպատեն շարդերէն հրաշքով ապադած եւ պահուղպած հայոց հետ: Մեպիեմբեր 1917ին կ'երթան Արարկիր: Հոս կ'ապրին Գալուստեաններու գունը, ուր անխնամ մնացած էին անոնց երեք զաւակները՝ գրան մեծերուն սպանութենէն եփը: Արսէնի մայրը կը մահանայ, եւ հինգ անգիր որբեր կը շարունակեն մուրացկանութեամբ ապրիլ այս գրան մէջ:

Սոացին Համաշխարհային Պատերապմը վերջ կը գրնէ, եւ Արսէնն ու քոյրը լայն շունչ մը կ'առնեն: 1919ին Խարբերդ կը հասնին եւ որբանոց կը միրնեն:

**Դոկտ. Յովհաննէս Հախնապարեան, «Գողթան
գաւառ. Պարմագրութիւն Եւ Յուշագրութիւն»
(Թեհրան), հրապ. «Գլորգ Մելիքինեցի Գրական
Մրցանակի», դադ. «Կարողիկոսութեան Հայոց
Մեծի Տանն Կիլիկիոյ», Անթիլիաս, 1987, մեծ չա-
փի 285 էջ:**

**Ազուլիսի եւ շրջակայքի գիտե-
րու 24-25 Գեկիթեմբեր 1919ի
եղեռնը՝ էջ 241-285:**

1917ի Հոկտեմբերեան յեղափո-
խութեան հետեւանքով, ոուսական
բանակները կը նահանջեն կովկաս-
եան ճակարտէն: Անդրկովկասի կա-
ռավարութեան հրահանգով՝ հայկա-
կան նորակազմ զինուորական
միատրումներու ներկայացուցիչնե-
րը Զոլֆայի մէջ կը սրանձնեն դե-
ղական կայազօրի բոլոր պահեստ-
ները: Սակայն թուրքերը հաշվ
աշքով չեն նայիր այս իրադարձու-
թեան: Անոնք զինքեր կը գնեն նա-
հանջող ոուս զինուորականներէն եւ
նոյնիսկ կը բռնագրաւեն ամէն դեսակի զինքեր: Գողթան գաւառի
հայերը կը հաւասպիացնեն թուրքերուն, թէ իրենք որեւէ թշնա-
մական կեցուածք չոնին թուրք բնակչութեան հանդէա: Բայց վեր-
ջինները դեւաբար կը զինուին:

Ազուլիսի մէջ լարուած մթնոլորդ մը կը դիրէ 1918ի սկիզբ-
ները: Սակայն, զինադադարի յայդարարումը կը մեղմայնէ
մթնոլորդը եւ Խալիլ պէջ կը նահանջէ Կովկասի ճակարտէն: Այս
շրջանին 6-7 անգիսացի սպաներ կ'այցելեն Ազուլիս եւ հիացումով
կը համակուին դեսմերով հայոց վանքերն ու եկեղեցիները,
անոնց նիստ ու կայը: Ժողովուրդը իրօք կը հաւաքայ, որ
խաղաղութիւն հասպարուած է ու վախն եւ յուսալքումը կը վերա-

ԴՈՆՏ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀԱԽՆԱՊԱՐԵԱՆ

Գ Ո Ղ Թ Ա Ն Գ Ա Ւ Ա Ռ

Պատմագրութիւն և Յուշագրութիւն
(Թեհրան)

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀԱԽՆԱՊԱՐԵԱՆ
ԱՎԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ
1987

Նաև:

Նախիջենանը կը միացոի Հայաստանի Հանրապետութեան: Ծագ չանցած, Ծարութ-Նախիջենանի թրքութիւնը կ'ըմբռսարանայ հայկական իշխանութեան դէմ: Հայկական վիճուած ուժերը գեներալ Ծելկովնիկեանի հրամանադրութեան դակ կը նահանջեն դէպի Դարալազգեավ: Նախիջենանի հետապնդող թրքական վիճուած ոյժերը եփեւ մնացած խումբը, քանի մը հապար հոգի, կը կողորքն Սուսար գիտին մօր: Ագուլիսի հայերը օգնութիւն կը խնդրեն Երեւանէն: Հայերը կը համախմբուին Ագուլիսի եւ շրջակայքի գիտերուն մէջ: Անհաւասար պայքար կը մղուի: Թուրքերու կեղրոնացած ոյժերը կը գրնուին Օրբուապատի մէջ՝ Էփիֆ պէյի գլխաւորութեան դակ: Կապմակերպուած ընդհանուր յարձակումը կը սկսի: Թաթարներ կը միանան թուրքերուն: Առաջին կողորածին կոհ կ'երթայ Քաղաքիկ գիտը, որու դիմադրութիւնը անյաջող կ'անցնի եւ բնակչութեան մէկ մասը կը կողորուի, իսկ միս մասը կը փախչի: Յաջորդ յարձակումը կը կեղրոնանայ Տանակերպ գիտի վրայ: Աշուր Մելիք-Մուսեանի եւ Մովսէս Գիլնապարեանի շանքերով, գիտին բնակչութիւնը կը նահանջէ Ցղնա: Կարաղի կրիւներ կը սկսին Դեր ու Վերին եւ Ներքին Ազա գիտերուն շուրջ: Թուրքերը թնդանօրներով յարձակերով, այս գիտերը կը գրաւեն: Տանակերպը եւս կ'իյնայ: Վկրանգը կը սպառնայ Ազուլիսի: Արդէն խառն բնակչութեամբ, Ազուլիսը վարչական կեղրոն կը դառնայ եւ ոսդիկանական միատրներ կը կապմուին այս շրջանի ամենէն վայրագ մնուավարական հայագեաց աւապակապեկներէն եւ մարդասպաններէն: Այսպիսի թրքական իշխանութեան մը ենթարկուելէն յեփոյ, գեղացի հայերը կը կազմեն երկու մարմիններ, որոնք հաշդարար միջնորդի դեր պիտի խաղային եթէ թրքութեան դէմ որւաէ գործողութիւն սկսէր, իսկ թուրքերն ալ կը խոսպանան Ազուլիսը պաշտպանել, սակայն իրենց խոսպումը չեն յարգեր: Գրեթէ ամէն գիշեր քանի մը առեւանգում եւ կողոպուտ կը պարահին: Խմբապեկ Ղազար Քոչարեան (Քաշալ Ղազար - խմբ.) Գողթն կու գայ՝ ինքնապաշտպանութեան գործը դեկավարելու համար:

Այս միջոցին, Զանգեզուրի վիճուրական մարմիններն ու Նժդեհը կը գրաւեն կարգ մը թրքական գիտեր, որոնք հայոց շապ

վնասներ կը պարձառէին: Գողթան գաւառի եւ Նախիջևանի թրքութիւնը կը կապդի այս իրադարձութիւններէն: Փոխանակ գլեղահանուած թուրքերն ընդունելու Նախիջևան քաղաքին մէջ, անոնց ցոյց կու տան Ազուլիսի ճամբան եւ զանոնք գիտաբաղաքի հարսդութիւններով կը հրապուրեն: Ասոնք կը թափին Ազուլիս, որ հայոց կացութիւնը կը վրանգուի: Տեղի պարասխանակուններէն Արամ Տէր Միքայէլեան, որ բարեկամական կապեր ունէր Էփիֆ պէջի հետ, վերջինս Ազուլիս կը հրաիրէ, որպէսպի քաղաքին բնակչութիւնը պաշտպանէ դորսէն հասպարուած եկուորներու դէմ: Էփիֆ պէջ կու գայ եւ Տէր Միքայէլեանի բնակարանը կը հասպարուի 15-20 ոսդիկաններով: Կացութիւնը աւելի կը վարժարանայ, եւ Դեկտեմբեր 1919ին թուրք խուժանը կը յարձակի հայոց վրայ: Էփիֆ պէջի «Խորհուրդով»՝ հայերը կը լրեն իրենց գուները եւ կը հաւաքուին կեղրոնական թաղամասին մէջ, որ Էփիֆ պէջը իբրեւ թէ պիտի պաշտպանէր վիրենք:

Հեղինակը իր ընդանիքին հետ կ'ապասփանի հօրենքօր՝ Ցարութիւն Հախնապարեանի մօսք, որ ապդեցիկ մարդ մըն էր: Թուրքերը կը յարձակին տան վրայ: Բնքնապաշտպանական կոփիը կը սկսի թուրք վիճուրներուն եւ վիճուած խուժանին դէմ: Թուրքերը կը յաջողին հրդեհել գունը: Ալ ճար չկար մնալու, ուսդի գունէն փախչելով՝ կը փորձեն Ցղնա ապասփանիլ: Ցովհաննէս վէճքը ձեռքին կը կոռուի թուրքերուն դէմ, որոնք գերի կը բռնեն իր քոյրերն ու եղբայրը: Հայ կիներն ու մանուկները եւ այրերէն շափեր կը կոփորուին: Ցովհաննէսը կ'ապագի սպանդէն: Հեղինակը այս դէպքերուն անցուդարձերը մանրամասնութեամբ կը նկարագրէ:

Գրի առաւ՝ Թորոս Թորանեան, պալմողը՝ Յակոբ Մուսիչեան-Կապոնեան, «Տարագիր Հայութնագրութիւն», դաշտ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1987, միջակ չափի 54 էջ:

Յակոբ Մուսիչեան-Կապոնեան ծնած է 1893ին, Կեսարիա, ուր արագածագործութեամբ կը վրացէր: 1915ին ընդանեօք կը դարձագրուի Հայէպ և ապա Ռաքքա: Հու արաք Օճէյի ընդանիքը կ'օգնէ դարագրեալ հայոց՝ գործ հայթայթելով: Յակոբ և եղբայրը թիթեղէ դոյլեր կը շինեն և կը վաճառեն: Անոնք շաբ դրամ կը շահին:

1914ին երբ Ա. Համաշխարհային Դագերապամը կը ծագի, Յակոբ Սամսոն կը գիրուէր իր քրոջը և քեռայրին մօգ: Ըստական նաև երեք օր Սամսոնը ոմքակոծելէ եկը, կը հեռանան: Թուրքերը կը գրգռուին հայոց դէմ և զանոնք շաբ կը նեղեն:

Յակոբ Կեսարիա կը վերադառնայ: Հու թուրքերը 13 միատրական և առեւպրական հայեր կը կանչեն խորհրդակցելու պարուակով: Ապա անոնց պարագաները կը կանչուին իբր թէ անոնց հետ խօսելու համար, սակայն 13ն ալ կախուած կը դեսնեն: Կեսարիայէն դարձագրութիւնը կը սկսի: Կ'ուղղուին դէպի Թալաս: Յակոբ իր հօրը, մօրը և եղբօրը հետի է: Թալասի մէջ ուրիշ հայ գաղթականներ կը միանան իրենց և արտորականներուն թիւը 40 հազարի կը հասնի: Լեռնէ լեռ և ձորէ ձոր քշուելով, շաբ դառապանքներով կը հասնին Ապանա՝ մնալով ընդամենը 15 հազար հոգի: Կ'անցնին Գաթմա, ուր Յակոբ կը հանդիպի իր քրոջ ամուսնին՝ Յարութիւնին, որ Ջիլիս պիտի երթար բուժուելու համար և դասը օրէն պիտի վերադառնար: Ջիլիսի

մէջ թուրք բժիշկը կը թունատրէ Յարութինը՝ անոր ոսկիներուն դիրանալու համար: Գարմայի մէջ շապ նեղութիններ կը կրեն, խոփ կ'ուփեն: Հոսկէ զանոնք կը գտանին Թէլ Ապիափ և ապա Ռաքքա: Կարաւանը 10 հայ կը հաշուէր: Ռաքքայի մէջ երբ Յակորի հայրը կ'աղօթէր, թուրք սինուոր մը հրացանի կոթով կը հարուածէ անոր զլսուն: Քանի մը ժամ գառապելէ եփը՝ հայրը կը մահանայ: Աքսորականները ճամբայ կը հանեն դէպի Տէր Զօր: Յակոր, զգալով ճամբորդութեան ահաւրութինը, կաշառք գրալով ոսկիկանին, կ'առնէ մայրն ու եղբայրը և Ռաքքա կը վերադառնայ:

Երկու եղբայր գործ կը զբնեն Օձէլի ընդանիքին քով, իբր ապաղձագործ: Անոնք կը բերեն իրենց մայրը և կը բնակին պարփէվի մը հիւղակին մէջ: Հոս բաւարար ճաշ կ'ունենան: Ընդանիքը Ռաքքա կը մնայ մինչեւ 1919ի վերջերը: Հոս Յակոր կ'ամուսնանայ կարինց Սիրանոյշ Գարբիկեանի հետ, որ Գուրգէն Եանիկեանի (Գուրգէն Եանիկեանը 27 Յունուար 1973ին Ա.Ա.Ն.ի Սանթա Պարպարա քաղաքի մէկ պանդոկին մէջ սպաննելով Լոս Անձելը) մէջ Թուրքիոյ զիսատր հիւպապոսն ու անոր գրեղակալը՝ սկիզբը դրաւ 20րդ դարու վերջի հայկական զինեալ ապարագրական պայքարին - ծնթ. խմբ.) մօրաքրոջ աղջիկն էր:

Կը թողուն Ռաքքան և կ'երթան Հալէպ: Ճամբան Մեսքէնէի մէջ կը կողոպսուին այդ շրջանին մէջ մնացած աւազակ թուրքերու կողմէ: Բայց եփը անգիխայինները զանոնք կը փոխադրեն Հալէպ՝ յեղագային Հանանյի (Սուրիոյ ֆրանսական գաղութափիրութեան դէմ ապսկամբութեան դեկավար Իպրահիմ Հանանօ - խմբ.) անունով կոչուած զօրանոցը և կը ձերքակալեն թուրք աւազակները: Այս զօրանոցին մէջ Յակոր կ'աշխափի անգիխայիններուն քով, իբր ապաղձագործ: Կը հասկապուին Հալէպ:

**Շատարշան /Տ. Շատարշ Աւագ քհնյ. Մեհրապ-
եան/, «Մեծ Եղեռն Հայոց», դրա. «Cooperativa
Grafica», Պուէնու Այրէս, 1987, միջակ չափի 390
էջ:**

**Գիրք Ա., հապոր Ա՝ «Վերապ-
րող Բեկորներ»:**

Հեղինակը՝ աւազանի անունով՝ Համազասպ Մեհրապեան, ծնած է 1905ին, Բարձր Հայքի Դերջան գա-
ւարի Դրինիկ գիւղը: 1913ին Եղիսէ անունով քահանայ հօր և երկու քոյրերուն հետ կ'անցնի Դոլիս և մէկ փարի եղբ՝ Կիլիկիա: 1915ի քոնազարքի ժամանակ հօրը հետ կը գտնուի Մարաշ:

Զեյթունն ու Ֆընդրճազը նուած-
ուած էին: Վերապրողները Մարաշի քանիքերը և գաղթակայանները կը լեցնէին: Գաղթականներու կարաւա-
նը ճամբայ կ'ելլէ Օգոստոս 1915ին:

Այս կարաւանին մէջ են Համազասպը և հայրը: Ճամբու ընթաց-
քին ջարդարար վիհմակներ յաճախ յայգնուելով հրէշուրիններ կը գործեն: Կ'անցնին Եղեսիայէն և կ'ուղղուին դէպի Հալէպ: Կը հասնին Գարմա: Հսկայ փարածութին մը փոռած դիակներ՝ այլանդակ կերպարանքներով, ցցահան սպաննուած, կացնահար բեկորներ, հեռազրի թելի գերաններու վրայ խաչուած և անզդնե-
րէ ու շուներէ յօշովուած մարմիններ... Վերապրողները, ցնցովի-
ներու մէջ ծուարած, կմախացած, ամէն փարիքի և հասակի մարդկային էակներ, որոնց թիւը 100 հազարէ աւելիի կը հասնի: Անօթութիւն և ծարաւ: Համազասպի քահանայ հայրը, խաչը ձեռ-
քին, փորել կու փայ հողը և բաւական չարչարանքներէ վերջ ցուրի հոր մը երեւան կու գայ: Կարաւանը կ'ուղղուի դէպի Հալէպ, որ համայնական գաղթակայան դարձած էր: Եղիսէ Քահանայ և

ուրիշ 50է աւելի կղերականներ Առաջնորդարանին մէջ ժողով մը կը գումարեն: Օդար պետութիւններու հիապատունները հայ ժողովուրդը փրկելու իրենց «անկարողութիւնը» յայդնած էին, սակայն թուրքերէն խնդրած էին գէթ եկեղեցականներուն խնայել եւ զանոնք Երուսաղէմ ճամբել: Եղիսէ Քահանայ կը նախընդրէ իր հօդին հետ մնալ:

Կառավարութիւնը կ'որոշէ գաղթականները գեղափոխել: Անոնք շոգեկառքի կայանը կը հաւաքուին: Կղերականները՝ դէպի Երուսաղէմ, իսկ ժողովուրդը՝ դէպի Ռասուլ-Այն կ'ուղղուին: Հեղինակին ընդունիքը կը հասնի Ռասուլ-Այն: Գաղթակայանի դժուար պայմաններուն հետ կը ջանան հաշուրիլ: Աղօքք եւ պարարագ կը մարդունուին: Օրական հարիւրէ աւելի մեռելներ կը քաղեն հասարակաց փոսին մէջ: Հաղորդութեան ժամանակ սորենի հարիկները նշխարի գեղ կը պրուէին: Այսպիսով կը բոլորեն 1915ը, իսկ 1916ի սկիզբը Սր. Ծնունդը եւ ջրօրինքը գոնելէ եղք, կրկին գեղահան կ'ըլլան: Ճամբուն վրայ կը կուգորեն ժողովուրդը: Տէր Եղիսէ եւս կը նահապակուի: Ողջ մնացողները կը հաւաքեն եւ նոր կարաւան մը կը կազմեն, որ 10 հազար հոգի կը հաշուի: Կ'անցնին Տիգրիսի միւս ափը: Կը հասնին Զախոյի մօվերը: Ճամբուն վրայ ժողովուրդը կուգորուելով եւ կուգորակուելով կը յառաջանայ: Կը հասնին Ճեղիրէ, կ'առեւանգուին գեղեցիկ աղջիկներն ու կինները: Համազասպ հրաշքով կ'ապագի կուգորածէն: Ան ուժաթափ գեվինին վրայ պառկած է: Ուգրի ելլելը երկար ժամանակ կ'առնէ: Գանկէն եւ ովքէն վիրատրուած՝ յուսահաբութեան կը մարդուի: Կարաւանին համրանքը կիսուած վիճակով ճամբայ կ'ելլեն դէպի Մուսուլ: Արսորականներուն թիւը հետքինքէ կը պակսի: Գիշագիշ անգոններ կ'ընկերանան անոնց: Կը հասնին Մուսուլի մօվ գիւղ մը եւ կը գեղատրուին: Հու 24 պարանիներ, մէջերնին ըլլալով Համազասպը, կը բանդարկուին սոված ձիերու ալսողին մէջ: Անոնք յաջորդ առարու հրաշքով ողջ դուրս կու գան ախոռէն: Երբ Էնվեր փաշա կ'այցելէ իրենց գաղթակայանը, այդ շրջանի պետեի կիններէն ոմանք կը մօվենան անոր եւ կը խնդրեն հայ պարանինները որդեգրել: Արփօնութիւն առնելին յեպոյ, փասներկու հայ որքեր իրենց հետ գիւղ կը դանին: Խափիձէ 24 Ապրիլ 1916ին կ'որ-

դեգրէ Համապասպը, կը լուայ անոր մարմինը եւ կը բուժէ անոր վերքերը: Զանի մը օր եկք որբերը կը բերուին հրապարակ եւ զիտին ամբողջ բնակչութեան ներկայութեան եւ խալամ կրօնաւորի մը գլխաւորութեամբ, իրաքանչիրին խալամական անուն մը կը դրուի: Համապասպը կը դառնայ Համզա: Այս զիտին մէջ հայ որբերը սակայն միշտ կը զանապանուէին փեղացիներէն, որոնք զանոնք պիղծ կը նկապէին: Այս որբերէն մէկը՝ Վարդան կը մահանայ: Որդեգրող ընդամիքը անոր դիակը պիղծ նկապելով, կը նեկրէ աղքանոցին մէջ: Ընկերները կը հաւաքուին եւ Վարդանի թաղումը կը կապարեն պարզած կերպով:

Որբերու որդեգրումէն չորս ամիս անցած է արդէն: Զիտացիները կը սպիալեն, որ որբերը խալամութիւնն ընդունին որպէս ճշմարիւր կրօնք: Համապասպ ջերմէ կը բռնուի: Որբերը խորունկ մրգաբանացութեան մէջ կ'իյնան եւ կ'որոշեն փախչի: Երեք ընկերներ՝ Համապասպը, Հայկը եւ Արամը կ'ուղղուին դէպի Մուսուկի կամուրջը՝ քաղաք երթալու համար: Ճամբուն վրայ կ'օգնեն պերելի կնոջ մը, որ վիրենք կը կերակրէ եւ ճամբու կը դնէ: Կը հասնին Մուսուկի հայոց եկեղեցին ու կը մշնեն անոր բակը, ուր 2000է աւելի հայեր պարսպարուած էին: Հոս Համապասպը զիտէն փախած քանի մը ընկերներու կը հանդիպի եւ նորերու կը ծանօթանայ: Համապասպը եւ ընկերները խանութէ խանութ եւ փոնէ փոն կը շրջին՝ պարատ մը հայի փոխարէն ձրի աշխարհանք կապարելու խնդրանքով:

Համապասպ սափրիչի աշկերդ կը դառնայ: Օր մը գործին մէջ քուրք պարանիի մը գլուխը ածիլած ափեն, ձախաւեր արարքով մը, կը վիրաւորէ զայն: Թուրքերը շուրջը կը հաւաքուին եւ ինք կ'իյնայ վրանգաւոր կացութեան մէջ: Մոլլա Մահմուլ անունով բարի կրօնաւոր մը կ'ապագէ զինք այս վրանգէն: Զգրիանալով այսքանով, Մոլլա Մահմուլ դպրոցի մը մէջ հսկիչի պաշփօն կու դայ Համապասպին: Վերոյիշեալ դէպրին համար Համապասպ դափարան կը կանչուի: ՎՃիռին գործադրութիւնը կը ձգուի Մոլլա Մահմուլին: Վերջինս, իր բարի դրամադրութեամբ, իր զիրցած ձեւով օգպակար կը դառնայ Համապասպին:

Հեղինակին այս հանգիստ կեանքը քանի մը ամիս կը դեմք, քանի որ Մոլլա Մահմուլ կը մահանայ: Համապասպ սէրքոմիսէր

Սուլէյման պէիհ դրան մէկ անդամը կը դառնայ: Ակսրնական շրջանին ան սերգորէն կը բարեկամանայ Սուլէյման պէիհ որդի-ին՝ պարանի Թեևֆիքին հետ, սակայն եփքը կը սփիպեն, որ խալամանայ եւ թլփարուի: Ոսդիկանապետ Սուլէյման պէի ապր-ձանակով նոյնիսկ կը սպառնայ Համազասպին, բայց ան վճռա-կանօրէն կը մերժէ կրօնափոխ ըլլալ: Իբր հեփեւանք՝ ան վունէն կը վփարուի: Հայ փղեկը կ'ուղղուի գեփեզերք: Պահ մը նոյնիսկ կը մփածէ անձնասպան ըլլալ: Ապա կ'երթայ հայոց եկեղեցին: Կը հանդիպի հասակակից ընկերներու եւ անոնց հետ միասին մուրացկանութեան կը սկսի: Մեծահարուսար սպայի մը ապարան-քին մէջ Համազասպ գործ կը գտնէ, իբր պարփիպպանի օգնա-կան: Դարփիպպանը, բարի հայ մը, կ'օգնէ Համազասպին: Օրին մէկը սպան կը յայգնէ Համազասպին, թէ զայն կ'ուուկէ էֆենդի ընել: Կարծ ժամանակ եփք սպան կ'որդեգրէ Համազասպը, ինչի շնորհի ան կ'ապրի ֆիզիքապէս ապահով, սակայն հոգեպէս դրանցանքներու մէջ: Դահիճներու վարձագրութիւնը՝ հայ որբա-ցած աղջիկներու պարերը գրեսնելով ան հոգեպէս կը դրանցուի: Այս դրանցանքներէն ապագելու համար, ան կը փախչի, կը գտնէ որբ ընկերները, անոնց հետ կը շրջի փողոցները՝ գործ ձա-րելու համար: Այս դրանցանքներէն ընկերները զոհ կ'երթան թուրք ոճագործ ճաշարանագրէրի մը ոճիրին: Երեւան կու զայ, թէ այս մարդակերպ հրէշը սպաննած է Համազասպին ընկերները եւ անոնց միտով ճաշ պարբռասպած իր յաճախորդներուն համար: Ինք հրաշքով կ'ապագի: Բարեքասպիկ ոփառուածով մը կ'աշխա-գի եւ կ'ապրի Չիլմերաններու ընդունիքին մէջ: Ան այս գերդաս-պանին կողմէ շաբ կը սիրուի եւ որոշ ադեն մը հանգիստ կեանք կ'ապրի:

Շատարշան /Տ. Շատարջ Աւագ քինյ. Մեհրասպեան/, «Մեծ Եղեռն Հայոց», լուս. «Արմենիա Լուսաշխագրանոց», Պուէնոս Այրէս, 1987, միջակ չափ 178 էջ (էջ 395-573):

Գիրք Բ., հավոր Բ.՝ «Դահիճներու Որջին Մէջ»:

Չիլմերաններու իբր զաւակ որդեգրուած արեն, Համազասպօր մը կը կողոպարուի երբ ազարակին փուն կը վերադառնար: Ան կը մնայ անապագին մէջ: Կը հանդիպի թրբական Ե. զօրաբանակի կարաւանին: Կառքին մէշէն սպայ մը վինք կը հարցուի փորձէ եւ անմիջապէս իր որդեգիրը կ'ընէ: Համազասպը անոնց հետ կառք կը բարձրանայ: Զինուորական կարաւանը կ'ուղղուի դէպի արեւուուք: Կը հասնին Նուսէյափինի մօվերը: Համազասպը սպային գրան մէջ կ'ապրի՝ սպային գիկնոց ֆրանսերէնի ուսուցիչը դառնալով: Երեւան կու գայ, որ իր նախկին հոգագրը վինուորականը՝ Բարակիմ փաշան, այս նոր հոգագրաբին՝ Սալահէդիփին պէտին եղբայրն էր: Համազասպ կը մրահոգուի, վախնալով որ իր ինքնութիւնը երեւան պիտի ելլէ: Նուսէյափինի մէջ հաւաքուած թուրք սպանները, որոնք մէկական դահիճներ են, խնաժոյք կը սարքեն եւ ճառեր կը խօսին: Համազասպը մօվէն ականապես կ'ըլլայ այս իրադարձութիւններուն: Սալահէդրփին պէտին կինը Թագուիի անունով հայուիի մըն էր, սակայն զայն Աջլա կը կոչէին: Համազասպ յարմար առիթով մը Թագուիիին կը յայգնէ իր հայ ըլլալը: Թագուիի իր կեանքին պարմութիւնը կը պապմէ Համազասպի: Ան կ'ըսէ, թէ իր ծնողներուն դահիճը եղած է իր ամուսինը: Համազասպ եւ Թագուիի կը մկերմանան եղբայրոց պէս: Անոնց յարմար հայու դժբախսութեան յան է: Անոնք գլեղեակ կ'ըլլան թուրք սպաններու ոճրային արարքներուն, որոնք պիտի գործադրուիէն 12 հազար հայ գաղթականներուն վրայ: Անոնք կ'իմանան նաև, թէ զօրանոցը աշխագող բոլոր հայերը ծրագրած են ջարդել: Համազասպ անոնց անմիջապէս լուր կու դրայ դարձրութեան մասին: Երկու հայեր՝ Դրն. Յակոբը եւ Նորիծանը, պարագախանապու դիրքերու վրայ են զօրանոցին մէջ: Համազասպ կը բարեկամանայ զօրանոցի հայու հետ եւ հայկա-

կան Զարդիկը միասնաբար կը դոնեն: Նուսէյպինի հայերը շարդէ կ'ապապին:

Երբ կը հասնի 1918ի աշունը եւ օսմանեան բանակը կը նահանջէ, Համազասպ միւս հայոց հետ Հալէպ կը վերադառնայ:

Շատարշան /Տ. Շատարշ Աւագ քինյ. Մեհրասպեան/, «Մեծ Եղեռն Հայոց», լուս. «Cooperativa Grafica», Պուէնու Այրէս, 1987, միջակ չափի 209 էջ (էջ 575-784):

Գիրք Բ., հայոր Գ.՝ «Յարութիւն Մեռելոց»:

Համազասպ կը մկնէ Սապուն Խանի որբանոցը Հալէպի մէջ: Ան մքահոգ է իր երկու քոյրերով, որոնք Պոլիս մնացած էին երբ ինքն ու հայրը գաղթի ճամբան բռնած էին Մարաշէն: Որբանոցին մէջ կը մտերմանայ հայ պատրանի Վահանին հետ, որու հետ փախուսդ կու գայ որբանոցին եւ շոգեկառքի կայարանը կ'երթայ: Բաւական դժուարութիւններէ երք, Համազասպ կը յաջողի շոգեկառք ելլեւ, մինչ Վահան պահակին հետ կորոի կը բռնուի: Շոգեկառքը ճամբայ կ'ենլէ: Աւելի ուշ, Վահանը կը յաջողի շոգեկառք բարձրանալ: Կը հասնին Ապանա, ուր հայ կամատրներու եւ վինուրներու կը հանդիպին, ականափես կ'ըլլան հայկական եռուն կեանքին: Ճամբայ կ'ելեն կրկին շոգեկառքով ոէպի Գոնիա: Պատրանի Վահանի սիրքը վրէժինդրութեամբ լեցուած է Սեբաստիոյ թուրք գայմագամին (գաւառապես) ոէմ, որ այժմ Գոնիայի կուսական է: Շոգեկառքը կը հասնի Գոնիա, ուր Վահան վար կ'իջնէ եւ շոգեկառքը կը շարունակէ ճամբան: Համազասպ վերջապէս Հայքար Փաշայի կայարանը (Պոլիս) կը հասնի: Համազասպ կ'ուղղուի Գալֆայեան աղջկանց որբանոցը, ուր կը գտնէ իր քոյրերը՝ Զարմուհին եւ Մագդաղինէն:

Համազասպ կը մկնէ Գարակէօվեան որբանոցը, ուր կը հանդիպի Սողոմոն Թեհիլրեանին: Ան նաեւ ուրիշ որբերու կ'ընկերանայ: Իրաքանչիւրք կը պարմէ անցած չորս տարիներու իր աքտորականի կեանքը: 1919ի գարնան երեկոյ մը, երբ Համազասպ աչքէ կ'անցընէ հրապարակութիւնները, օրաթերթէ մը կ'իմանայ Գոնիայի կուսակալին սպանութիւնը: Հոս հեղինակը կը յիշէ իր ընկեր Վահանը: Աւելի ուշ երբ Վահան որբանոց կու գայ, կը դեսակցին եւ Համազասպ կը շնորհաւորէ Վահանը իր հերոսութեան համար: Սակայն, Վահան զգուշութեան համար կը հերքէ իր մասնակցութիւնը Գոնիայի կուսակալի սպանութեան:

Շատարշան լ/Տ. Շատարշ Աւագ քինյ. Մեհրապեան], «Մեծ Եղեռն Հայոց», դադ. «Սարդարապատ Լուսաշարական Աշխարհանոց», Պուէնու Այրէս, 1991, միջակ չափի 119 էջ:

Գիրք Գ., հայոր Դ.՝ «Հօրս Նահապակութիւնը Եւ Ռասուլ-Այնի Զարդը» (թագրերգութիւնյուշեր), էջ 54-62:

Ռասուլ-Այնի գաղթակայանի երեսուն հազար հոգին կը հաղորդուին եւ երեք օրուան պարարագը կը վերջանայ: Եղիսէ Քինյ. Մեհրապեանի հրահանգով, ժողովուրդը միաբերան կ'երգէ «Ի Վերին Երուսաղէմ»ը: Չորս կողմէն թուրք գազաններ Տէր Հօր վրայ կը նեփուին եւ կը սկսին խոշփանգելով սպանալ, գլխուն փշէ պսակ կ'անցընեն, ձեռքին կու տան գաւազան մը եւ զայն ծաղրելով կը կոչեն «Հայոց թագաւոր», ինչպէս որ հրեաները Յիսուսը կոչեցին «Հրէիս թագաւոր»: Թրքավարի հայինյանքներով եւ վրան թքնելով, խոշփանգելով կը տանին եւ կը կապեն հետագրական թելի սինին: Համապասպ կը կառչի իր հօր փէշերուն, մինչեւ որ գազան մարդիկ քաշկովելով կը հետացնեն զինք իր հօրմէն: Համապասպ կը շարունակէ «Հայրի՝ կ, հայրի՝ կ,...» ճշալ: Այս միջոցին, ուսդիկանապես մը ձեռքը թուրք մը ճօճելով, խօսքը կ'ուղղէ հաւաքուած խուժանին եւ Տէր Հօր ամբասպանագիրը կը կարդայ: Բայ այս ամբասպանագրին՝ Եղիսէ Քահանայ 1914ի աշնան Խառնիի մէջ ժողովուրդը բողոքելու առաջնորդած էր գերեզմանապունէն ճամբայ բանալու դէմ, ապա, Ֆընդրճագի ապսպամբութիւնը առաջնորդած էր եւ Գաթմայի մէջ հոր փորել գոտած էր:

Ապա խօսք կու տան Տէր Եղիսէին: Ան քարոզելու նման խրխսի ձայնով կ'արդասանէ իր վերջին խօսքը: Ան բուռն կերպով կը դադապարդէ թուրքերուն գազանավայէլ արարքները, հրահիրելով զանոնք Անդրանիկի, Սերոբի, Մուրափի, Գէորգի, Քեռիի, Համապասպի եւ բիւրաւոր հայ ֆերայիներու դէմը կենալ եւ ոչ թէ անպաշտպան եւ անզէն հայերը ջարդել:

Ոսդիկանապեսքը շդիմանալով արդար խօսքերուն, կը սպանայ Տէր Հօր լեզուն կդրել: Ան առաջինը Տէր Հօր կողը կը

մկրնէ եաթաղանը: Անոր կը հեփեի գապանացած ամբոխը: Հարուածները անընդհափ կը շարունակեն տեղալ: Կափաղութեամբ կը հարուածեն սինին, որ կը բապալի...: Ոսդիկանապեփը կը հրամայէ զոհին բերանը բանալ, եւ լեզուն դուրս քաշելով՝ կը կրոք զայն: Դասիհճ մը մարմնէն անշարուած գլուխը եաթաղանին ծայրը կ'անցընէ: Ամբոխն ապա կ'ուղղուի դէպի սպանդանոց, ուր շարդը աւեր կը գործէ: Ամբոխը «Ճիհա՛ք, Ճիհա՛ք...» կը պոռայ: Սահմոկած այրեր ու կիներ Ասկուծոյ եւ Յիսուսի անունը կը մրմնջեն: Զեռնառումքեր կ'անձրեւեն եւ շարդուղները վրայ-վրայի կը քաւալին: Փախչիլ փորձողները կը դաշունահարուին կամ եաթաղանով կը խոցուին: Պապիկներ, մամիկներ, երիկասարդներ, աղջիկներ եւ մանուկներ դիմապասփ կ'իյնան: Երեսուն հազարէ բաղկացեալ բազմութեան միայն կէսը կը վերապրի այս գեհենին: Իրար կը յաջորդեն որոպում, կայծակ, տեղափարափ անձրեւեր եւ աւերիչ փոթորիկ: Զարդը մոլեգնօրէն կը շարունակուի: Տեր Եղիսէ Աւագ Քահանայ Մեհրապեանի գլուխը Ռասուլ-Այնի սպանդանոցի բարածքին կը ցուցադրուի:

**Կարապետ Ս. Սուրիասեան, «Հայրական Կրտսեր»,
դադ. «Արագ», Պէյրութ, 1987, փոքր չափի 96 էջ:**

Հեղինակը ծնած է 1868ին, Զմշկա-
ծագի Միավուն գիտը: 10 տարեկա-
նին կը մեկնի Պոլիս, հօրը քով, որ
աշխարելու գացած էր ին: Դալա-
թիոյ Կեդրոնական Վարժարանը կը
յաճախի: Փոքր եղած ապեն, ան
քուրք լակովներուն եւ սփահակնե-
րուն լաւ դաս մը կու դրայ: Հայրը կը
մահանայ երբ ինք 15-16 տարեկան
էր դրականին: 1891ին կ'անդամակցի
Հայակեան Կուսակցութեան: Անձ-
նական գործերով՝ երկու դրական հայ-
լէպ կը գրնուի: Իր ընկերներուն
խնդրանքին վրայ՝ Միավուն կը
վերադառնայ եւ թղթագրար կը
նշանակուի: 1894ին կը կին կ'երթայ
Հալէպ: Հոն կը ձերթակալուի եւ կը որկուի Խարբերդ, որը 14 հայ
ձերթակալուածներ կային, որոնցմէ չորսը՝ հնչակեան, իսկ մնա-
ցածը՝ անկուսակցական էին: Հարցաքննութեան ժամանակ սաս-
տիկ շարչարանքի կ'ենթարկուին եւ նոյնիսկ կը թունատրուին:
Վեց ամիս բանքը մնալէ եփք սուլթանական հրամանով ապագր
կ'արձակուին:

Կարապետը 1895ին դարձեալ Հալէպ կը մեկնի: Կը մգրադրէ
Զէյթուն երթալ՝ կոիններուն մասնակցելու: Հարցաքննութեանէ զերծ
մնալու համար, ճամբուն վրայ կը դաշունահարէ եւ կը սպաննէ
վիսրահոշակ ոսպիկան Թէնլէկսիզ Օղլը Ալին, որ ոճրագործ մը
ըլլալով, բանքին արձակուած եւ ոսպիկանութեան պաշտօնին
բերուած էր: Սր. Կարապետի մօգերը կռուած ապեն, հեղինակը
կը կորսնցնէ իր ընկերները: Լեռները մնալէ եփք կու գայ Ֆնուու
ու ընկերներով կը վերակազմէ 95 հոգինոց խումբ մը՝ պաշտօ-
ուած Զէյթունին օգնութեան փութալու համար: Հաճի Պետիկի

ԽԱՅՐԱԿԱՆ
ԿՏԱԿ

Պէյրութ - Լիբանան
1987

առաջնորդութեամբ կը յառաջանան դէաի Զէյթոն, կը յաշողին մինել արծուեքոյնը ու կոուին միանալ: Երոպական վեց պետութիւններու միջամբութեամբ համաձայնութիւն կը գոյանայ եւ մարդիկները կը փոխադրուին Մարսէլ, Ֆրանսա: Կ'այցելեն Փարիզ, ապա կ'անցնին Լոնդոն, Ամերիկա, միշտ հաւաքարին մնալով Հնչակեան Կուսակցութեան: Կարապետ կ'անցնի Կիպրոս եւ ապա Եգիպտոս, ուր կ'ամուսնանայ: 1913ին Հալէպ կը հասքարուի եւ Պաղպարի երկաթուղիի գործարանը կ'աշխափի:

1917ին Հալէպի մէջ կը ձերքակալուի եւ երեք օր բանքարկուելով կը հարցաքննուի իբր անգլիական լրտես: Ազադ կ'արձակուի: Նոյն դարին կրկին կը ձերքակալուի դաւաճան Արշակը Եսայեանի (Ճիշդը՝ Եսաեան - խմբ.) մագնութեամբ: Իրեն հետ ուրիշ չորս հայ բանքարկեալներ 8 օր գարշելի նկուղի մը մէջ պահելէ եղք, կ'աքսորեն Տէր Զօր: Զինք կ'աշխափցնեն արհեսքանոցի մը մէջ: Բարեքասպիկ դիպուածով մը ձեմալ փաշայի հրամանով Հալէպ կը դարուի եւ ապադ կ'արձակուի:

Արմէն Դարեան եւ Անդրանիկ Երկանեան (խմբագիրներ), «Պարմագիրք Եռվկապի Եւ Շրջակայից (Գամիրք) Հայոց», հրատ. Եռվկապի եւ Շրջակայից (Գամիրք) Հայրենակցական Միութեան, տպ. «Հայ Տիպ Քոմիկի կրաֆ Թեքնոլոգիան», Պէյրութ, 1989, մեծ չափի երկսինակ 1029 էշ:

1) Նուարդ Ալեանաքեան (Արալանեան), «Քելլերի Զորի Սպանդանոյէն Փրկուած Հայ Աղջնակի Մը Ողիսականը», էշ 482-502:

«Նուարդ Արալանեանի յուշերը, ձեռագիր վիճակի մէջ, կ'ընդգրկեն 780 էշ: Հակառակ այլապէս հերարքքարական իրենց բովանդակութեան, մենք, դեղի անձկութեան պատճառով, կը ներկայացնենք միայն այն մասերը, որոնք անմիջականօրէն աղերսուած են Մեծ Եղեռնին հետ» (խմբագիրներուն կողմէ):

1915, գեղահանութիւն Եռվկապէն: Նուարդի հայրը եւ մօրեղբայրը կը ձերբակալեն 800 այր մարդոց հետ, կը քշեն Քելլերի ձորը եւ կը սպաննեն: Ծափ չանցած Նուարդ, մայրը ու երկու քոյլերը գեղահան կ'ըլլան: Կարաւանը կ'ուղղուի դէպի Կեսարիա: Երեկոյեան կը հասնին Սարք Թորքաքը, ուր կը գիշերեն: Իններորդ օրը Քելլեր կը հասնին: Հսկողութիւնը կը սասպլանայ: Ճամբայ կ'ելլեն նորէն, բայց թիշ անդին վիրենք կառքերէն վար իջեցնելով, հեփիովոն կը տանին տափաստանի մը ծայրը, ուր կը հրամայեն նադիի: Հոս թուրք մը կ'առեւանգէ Նուարդը: Սարսափի աղեկութեան դակ, ուշակորոյս, ան 2-3 օր կը քնանայ: Երբ կ'արթննայ՝ ինքսինք երկու կիներով եւ մէկ աղջիկով շրջապատուած

կը գինէ: Իր անոնք Հանրմ կը դնեն: Կիներէն մէկը Նուարդը կ'ուզէ ամուսնացնել իր խորթ փղոն հետ, որ զայն առեւանգած էր: Նուարդ կը մվաղրէ փախչի դէպի Եռվկապ, ուր իր մօրաքոյրը կ'ապրէր: Մօրաքրոջ ամուսինը ամերիկահպատակ ըլլալով, անոնք փեղահանութենէ վերծ մնացած էին:

Իր բռնի փարուած գիտին մէջ Նուարդ կը հանդիպի ջարդէն վերապրած կիներու, որոնցմէ կ'իմանայ, թէ կարգ մը գիտերու հայ այրերը Չարի լեռները ապաստանած են և թուրքերուն դէմ կը կրուին:

Նուարդ վերջապէս ճամբայ կ'իյնայ դէպի Եռվկապ: Շաբարներով կ'ընթանայ մոլոր ճամբաներէ, և ուժասպառ, անօթի ու ծարաւ կը հասնի գիտ մը: Հոս Այշէ անոնով թուրք կին մը զինք շակելով իր փունը կը դանի: Նուարդ մէկ փարիէն աւելի կը մնայ այս յեփամնայ գիտին մէջ:

Օր մը Կեսարիայէն փուրքերու գանձիչը կու գայ այս գիտը: Ան կ'առաջարկէ իր հետը դանի հայ աղջիկ մը իրը սպասուիի: Նուարդ կամաւոր կերպով կ'ընկերանայ այս մարդոն և կ'երթայ Կեսարիա: Որոշ ագեն մը, Նուարդ իբր սպասուիի կը ծառայէ անոր դան մէջ, ապա, ուրիշ հայերու կարգադրութեամբ, Մեթերիսեաններուն փունը կը փախչի: Այս հայ ընդանիքը կ'որդեգրէ Նուարդը և լաւ հոգ կը դանի անոր: Ընդանիքին հայրը՝ դեղագործ Կարապետ, Զմիւնիա կը գինուէր: Կ'ուզէին հոն երթալ: Բախսի բերմամբ Նուարդ կը լսէ, թէ իր Հայկապոն մօրեղբայրը ողջ է և փինք կը փնտոէ:

Ընդանիքը կ'որոշէ երթալ Էրէլի և հոնկէ Զմիւնիա անսնի: Ապահով կը հասնին Էրէլի, ուրկէ շոգեկառքով կ'երթան Գոնիա: Շաբ դժուարութիւններու կը հանդիպին: Երեք ամիս Գոնիա կը մնան: Վերջապէս կը հասնին Զմիւնիա և կը միանան Կարապետ Էֆենսիին: Նուարդ կը գինէ իր մօրաքոյրները: Մօրեղբայրը կու գայ Պոլսէն և Նուարդը հետը կը դանի Պոլիս: Նուարդ ապա Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ կ'անցնի:

2) Մեսրոպ Մ. Մեսրոպեան, «Տեղահանութիւն Եւ Հաշուեյարդար», էջ 503-513:

15 Յունիս 1915ի առաօպուն կը սկսին ձերբակալութիւնները

Եռվկափի մէջ: Բանգը դրուածները, 650 հոգի, դէպի Թաշ Բունար կոչուած գիտը կը քշուին և Սեբաստիոյ ճամբուն վրայ, Գանլը Տէրէի մէջ կը սպաննուին:

Տեղահանութիւնը կը սկսի Օգոստոս 1915ին: Աղամեան գերդաստանը կաշառքի շնորհի ձիակառքերով կը հասնի Սուրիա: Մնացեալ հայերը՝ 500 այր մարդիկ և Քչօհնէ գիտաքաղաքէն 300 հոգի, կը քշուին դէպի Տէր Զօր: Անոնց կը յաջորդէ Ինձիրլիի հայութիւնը: Ասոնց եկրեւն կը դարագրուին կիներն ու մանուկները: Լքեալ գրուները կը կողոպարուին: Քելլէր գիտի Եարաշ Ճորին մէջ գեղի կ'ունենայ մեծ շարդ մը Եռվկափի թուրք մեծամեծներուն ներկայութեան: Առաջին պահուն, հարիրապետ Ղանարա Շիքրի հրեշը քաննամեայ Լութֆիկ Մահիւսի Թորոսեան անունով երիկասարդը կը զոհէ թուրք պարասխանապուներուն ուրբերուն առջեւ: Ասիկա շարդին ապդանշանը կ'ըլլայ: Այս թոլորը կը կարարուին Եռվկափի գայմագամ Ալի Քեմալի հրամանով:

Ոմանք Եռվկափ կը մնային դակաւին, ինչպէս հեղինակն իր ընդգույնիքով: Ասոնք եւս եկքը կը դարագրուին: Հապի ճամբայ եկած՝ ոսպիկան մը կ'անջապէ Մեսրոպի հայրը՝ Մանուկը: Յաջորդ օրը կէսօրին կը հասնին Չալաթլը գիտը: Գողութեան համար թուրքերը հոս կը խուզարկեն հայ բռնագաղթածները ու կը հրամայեն, որ այր մարդիկ բաժնուին կարաւաննչն: Կը հաւաքեն նաեւ 17 մանուկներ, որոնց մէջ է Մեսրոպը: Քիչ եկք Մեսրոպ եւս կը դրկուի մօրք քով՝ «10 դարեկան եմ» ըսելոն համար: Այրերը կը շարդուին: Մնացածները՝ կիներ և մանուկներ, 49 հոգի, կաշառք դալով Գարա Քայա գիտը կը հասնին: Մեսրոպ և ընդգույնիքը հոս կ'ապասպանին լքուած սենեակ մը: Հայ դարագրեալներն այսգեղ դեղեակ կ'ըլլան, թէ Եռվկափի հայութիւնը մաս առ մաս բռնագաղթել դալով կը շարդեն: Հայկական գերեզմանները կը սրբապղծուին և կողոպարուի կ'ենթարկուին: Հայր Գրիգորիս Ծ. վլր. Պալաթեանը եւս իր կարաւանով կ'անցնի Եռվկափէն: Այս հերթական բռնագաղթերը կը շարունակուին մինչեւ 1918ի գարունը, երբ Եռվկափի մէջ դակաւին ողջ մնացածները անծանօթ վայրեր կը քշուին:

3) Ռարել Քէշեան (Խաշխաշեան), «Հայուիներու Նա-

հապակութիւնը», Էջ 514-515:

Եռվկապի բոլոր այրերը կը քշուին խումբերով: Անոնց մէջ կային Եռվկապի Առաջնորդը և ուրիշ մվատրականներ: Երբ Սեբաստիա կը հասնին՝ անոնք կը շարդուին: Կարգը կու գայ կիներուն ու մանուկներուն: Ռաքել և ընդանիքը շրջակայ գիտերը կ'աքսորուին: Չորս ամիս հոն ապրելէ եփք, Ռաքել կը վերադառնայ Եռվկապ և ականափես կ'ըլլայ Փափազեաններու աղջկան՝ Բակուիիի և ուրիշ հայ կոյսերու նահապակութեան:

4) Լողոֆէթ Մկրեան, «Հայու Մը Կեանքը», Էջ 516-519:

Տեղահանութեան սկիզբը Եռվկապէն շորջ քան հայ ընդանիք Աղամեան ընդանիքին գլխատրութեամբ, կաշտելով օրուան կառավարիչը, սեփական կառքերով և ոսդիկաններու պաշտպանութեամբ ճամբայ կ'ելլէ Եռվկապէն Հալչպ:

Այրերը կը հաւարուին և կը սպաննուին: Մնացեալները մաս առ մաս կը քշուին: Լողոֆէթ ութ փարեկան էր 1915ին: Հայրը, փախսպական, գունը կը մնար: Փարաւոն անունով եղբայրը և Լեռն հօրեղբօրորդին մազապուծ կ'ապապին շարդէն: Փախսպական հայրը կ'որոշէ ինքնակամ և ընդանեօք միանալ գաղթի կարաւանին: Կ'անցնին Օսման Փաշա Թէքրէէն, Քելլէրէն և կը հասնին Դողավլեան: Ասկէ անտին կը սկսի սպանդը: Լողոֆէթ սպանդի ժամանակ նուաղած ըլլարով, ողջ կը մնայ ուրիշ երկու մանուկներու հետ: Երեք մանուկները եօթներորդ օրը դուրս կու գան ձորէն՝ անօթի, ծարաւ և ուժասպա: Անոնք կը հանդիպին թուրք կնոջ մը, որ հայ կու գրայ անոնց և իր գիտը՝ Էրքիլէթ կը գրանի զանոնք: Երեք ամիս հոս մնալէ եփք, կառավարութեան հրամանով երբ թուրքերու գուներուն մէջ մնացած հայերը կը հաւաքեն, ինք կը դրկուի Կեսարիա, ուր 50 հայ որբեր հաւարուած էին: Ուեձիպ անունով թուրք մը կ'որդեզրէ զինք և իր գունը կը գրանի: Անոնք Մեհմէթ կը դնեն: Լողոֆէթ Կեսարիոյ քանդրը գրնուող իր Եփրեմ հօրեղբօրը կ'այսելէ՝ հայ ու չամիչ գրանելով: Շուկով հօրեղբայրը կը փոխադրեն Անգարա՝ կախադան հանելու համար, բայց 1917ին ան հրաշքով կ'ապապի մահավճիռի գործադրութենէն: Հօրեղբայրը 1918ին Կեսարիա գալով կը միանան և կ'անցնին Եռվկապ: Ապա Լողոֆէթը կ'երթայ Կեսար-

իա եւ կը գրնէ իր Լետն հօրեղօրորդին, որ կառապանութիւն կ'ընէր:

Լողոֆէթ Մերսին կ'անցնի, նաև կ'երթայ Ալեքսանդրէթ, որ կը գրնէ իր բոյրը՝ Ֆիլեանէն:

Հալէպի մէջ Լողոֆէթ կը գրնէ իր Ղազարոս եղբայրը: Վերցապէս կը հասպակուի լիբանան:

5) Երուանդ Քեսպերեան, «Էջեր Մեր Արինով Աքսորէն Թապուր Աղասի Գասըմ Պէյ Եւ Ճիւճէ Շիքրի», էջ 520-523:

1915ին կը սկսի Եռվկապի գեղահանութիւնը: Երուանդ իր ծննդին հետ կը յառաջանայ: Կը հասնին Զալաթը Քէօփրիսի կոչուած դաշտը, որ Եփրեմ աղա Արալանեանի գլխաւորութեամբ կը կաշառեն հրամանափար Գասըմ պէյը, բայց շարդէ վերծ չեն մնար: 12 դարեկանէն վեր այր մարդիկը կը հաւաքեն ու կը դանին, իսկ մնացեալները՝ կիներն ու մանուկները, շրջակայ գիրդերը կը յորուեն, որ անոնք ամիսներով իրենց կեանքը քարշ կու դան: Կը վերադառնան Եռվկապ եւ բռնի կերպով կ'իսլամանան:

6) Գրիգոր Պարիկեան, «Աքսոր Պէպի Հալէպ», էջ 524-527:

Հեղինակը ծնած է Եռվկապ քաղաքը: 1915ին ձերբակալութիւնները կը սկսին Եռվկապի մէջ: Ինք դրունը կը մնայ ու որմնադարանի մը մէջ կը պահուըդի: Ոսդիկաններ կը խուզարկեն դրունը, բայց վինք չեն գրներ: Քիչ եւք ոսդիկաններու երկրորդ խումբ մը կու գայ: Գրիգոր այս անգամ պարբէկ կը փախչի: Քանի մը դրայի հայ ընդանիքներու հետ միասին կը կաշառեն կառավարիչ Այի Միւնիր Ճեմալը, որ կը կարգադրէ այս ընդանիքները ապահով կերպով Հալէպ հասցնել: Իրենց կարաւանը կ'անցնի Քելլէրէն եւ Դողավլեանէն, որ կը կողոպսուին, սակայն շարդուլէ վերծ կը մնան: Այս ճամբուն վրայ սարսափելի գեսարաններ եւ շարդի հեփքեր կը գեսնեն: Ճամբան թուրք խուժանը կը յարձակի, սակայն իրենց կարաւանին չէրքէ պահակները կը կրակեն եւ խուժանը կը շեղէ իր ուղղութիւնը: Կը շարունակեն ճամբան մեծ դժուարութիւններով: Ոսդիկանները կը նեղեն պի-

րենք, մինչեւ որ 30 հնչուն ուսկի կաշառք կը սդանան: Կը հասնին Կեսարիա, որ Գրիգորիս Շ. վրդ. Պալաքեանին եւ անոր խումբին կը հանդիպին, ապա կ'երթան Տարսոն (Թարսոս), Օսմանիէ եւ Բալահիէ:

Գրիգոր Հալէպ կը հասնի առանց կորսանցնելու իր ընդանիքին որեւէ մէկ անդամը:

7) Յարութիւն Ժամկոչեան, «Հրաշքով Ազատած Մը», էջ 528:

Յովիս 1915. ձերբակալութիւն, բանդ, սպանութիւն եւ փեղահանութիւն: Մանկահասակ Յարութիւն կը գինուի այն կարաւանին մէջ, որ Քելլէրի մօվերը կը շարդուի: Ան դիակներուն փակէն հրաշքով դուրս կու գայ եւ կը վերապրի:

8) Յովիաննէս Ինձէ Յակոբեան, «Բնչպէ՞ս Սկսաւ Եռոկապի Արսորը», էջ 529:

Յովիս 1915ին կը սկսին այր մարդոց ձերբակալութիւնները: Ձերբակալուածներուն մէջ կը գինուի Յովիաննէսին հայրը: Անոնք կը քշուին Սեբաստիոյ ուղղութեամբ եւ ամբողջովին կը շարդուին ձորի մը մէջ (հեղինակը կ'ակնարկէ Եարաշ անունով ձորին): 30-35 հայ հարուստ ընդանիքներ կաշառերվ կառավարիչը, կը գաղթեն Հալէպ: Ասոնց մէջ են նաև Յովիաննէսն ու անոր ընդանիքը: Վրանաքաղաքէն փախչելով, անոնք Հալէպի ծայրամասային թալերուն մէջ իրենց կեանքը վեց ամիս քարշ կու փան: Բախսդը կ'ունենան փոխանակ Տէր Զօրի, Ճարապլուսի կամ Պերէճիքի գիտերէն մէկը աքսորուելու: Զինադադարէն եփք Յովիաննէս Դոլիս կ'անցնի:

9) Գրի առաւ՝ Ներսէս Մկրտչեան. պատմեն՝ Երեւանաբնակ Օլեմի՝ Էպաճի Գամայէլի փոքր աղջիկը, էջ 530-531:

Եովկապի 1915ի փեղահանութիւնը կը սկսի: Ոմանք ձիաքարշ կառով, որիշներ եպներու սայլով, իսկ շաբեր ալ հեփիովն կ'ընթանան: Կարաւանը շուրջ փասր հազար հոգի կը հաշուէ: Օլեմի կ'ընկերակցի իր երեք քոյրերուն: Կը հասնին Քելլէրի ձորին բերանը: Նախ կը կողոպսուին: Ապա իրենց կը հրամայեն

ձորն ի վար իշնել: Խուժանը ամէն դեսակ վէնքերով կը յարձակի զոհերուն վրայ: Զարդը 3-4 ժամ կը դեռև: Օլեմի, վիրատը, գեփին կ'իյնայ: Առաօպուն ան կը լսէ մարդկային խօսակցութիւններ: Կը դեսնէ դարեց կին մը եւ անոր հարսը, որոնցմէ կը խնդրէ վինք սպաննել: Կեսուրը Օլեմիին կը խղճայ եւ իր գունը դանելով կը խնամէ աղջկան վէրքերը: Անոնք որպրապաշ էին: Չէրքէկ երիբասարդ մը գալով կ'առեւանգէ Օլեմին, իր գունը կը դանի եւ կը սպառնայ սպաննել եթէ փորձէ փախչիլ: Այդուհանդերձ, Օլեմի քարեքասպիկ դիպուածով մը կ'ապագի:

Եռովկապի հայոց ջարդին պարասխանագուները եղած են Աֆիֆ Ֆիյազ պէյ և Պէօյիք Միտքի Ալի Էֆենդի:

10) Բասհակ Ղարիպեան, «Սպանդանոյի Ճամբուն Վրայ», էջ 532-534:

Նախակրթարանը աւարդելէն ելք, ուսումը շարունակելու համար, հեղինակը կը մեկնի Կեսարիա եւ Սր. Կարապետ վանքը կը մքնէ: 1914ին Սոաշին Համաշխարհային Պարերազմին ծագումով, ինչպէս ամէն դեռ, դակնուվրայութիւն կը սկսի նաեւ Կեսարիոյ մէջ: Բասհակ դասնեակէ մը աւելի հայ երեւելիներու կախաղան բարձրացման ականագրես կ'ըլլայ: Ան հօրմէն նամակ մը կը սպանայ, որու մէջ հայրը կը յորդորէր վերադառնալ ծննդավայրը՝ Պողապեան: Վերադարձի Ճամբուն վրայ Բասհակ կը հանդիպի ձերքակալուած այր մարդոց կարաւանի մը, որուն մէջ կը դեսնէ իր հայրը: Կը հասնի Պողապեան: Կը ձերքակալուի, սակայն շուրջով ապագ կ'արձակուի իր դարիքին փորքութեան շնորհի: Այս կ'ըլլայ ջարդէն իր ապագելուն պարգատը:

11) Յարութիւն Քիւրքձեան, «Գայմագամ Քեմալի Դարպարութեան Վկան», էջ 535:

Եռովկապէն Ճամբայ կ'ելեն դէպի Քելլէր: Ճամբուն վրայ հայրը կը դանին: Կ'առեւանգեն քոյրը, որ ոճրագործներէն կը խնդրէ Յարութիւնն ապագել Քելլէրի ձորին մէջէն: Թուրքերը կ'ապագեն Յարութիւնը եւ գիտ կը դանին: Քոյրը կը թոնաւորեն:

1919ին Յարութիւն Պոլիս կը հասնի: Ռեմմի Էֆենդիի թելադրութեամբ, բնիկ եռովկապոյի փասդաբան Լետն Յարութիւնը եւ

անոր ազգականուիի Ազնի Քապաքեանը Քելլէր ձորի շարդէն իբրեւ ականափես վկաներ կը ներկայացնէ Պողավլեանի հայակեր գայմագամ Քեմալի դափավարութեան: Քեմալ կը դափուի և կախաղան կը բարձրացուի:

12) Կարապետ Միաբանեան, «Մահուան Ճանապարհն», էջ 536-537:

1915ին Եռվկապի բոլոր երեւելի հայերը կը ձերբակալուին: Մեծահարուափ ընդանիքներ կը գաղթեն դէպի Արաբիա: Կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ Կեսարիոյ ուղղութեամբ: Կը հասնին Էլեք-ձիլէր: Աւելի քան 10 հազար մարդիկ կը խուզարկուին և կը կողոպսուին: Ճամբայ կ'ելլեն և Քելլէր հայարնակ գիղարադարը կը հասնին: Կը բարուին Եարաշ ձորին բերանը, ուր թուրք խուժանը վինուած կը սպասէր: Մօրք աղաչանքին վրայ՝ ոսդիկան մը կ'ազապէ Կարապետը, որ ողջ կը մնայ:

13) Յարութիւն Պէրպէրեան, «Պողավլեանին Երեւան - Անձնական Յուշեր Եւ Ականափեսի Վկայութիւններ», էջ 538-544:

Պողավլեանի գայմագամ Քեմալի հրահանգով կը ձերբակալեն հայ երիբասարդները և Ապասահ ջրաղացը բանելով կը շարդեն: Պողավլեանի երեւելի հայերը լսելով այս դէպքին մասին, կը փութան այցելել Քեմալի, քայլ բոլորն ալ կը ձերբակալուին ու քանսոր կը դրուին: Նոյն օրը՝ 5 Յուլիս 1915ին, Պողավլեանի բոլոր հայազգի այր մարդիկը, 300 մարդ, այդ թիվին՝ Յարութիւնի հայրը՝ Տ. Յակոբ քահանայ Պէրպէրեանը, կը ձերբակալուին: Կը հաւաքուին 500 այր մարդիկ և կը որկուին Կեսարիոյ Եավը Զեփնի գիտը, ուր զանոնք կողոպսելէ եկը կը սպաննեն: Հայակեր Քեմալ դարձեալ կը յաջողի 250 այր մարդ ձերբակալել և զանոնք դրկել Կեատոր Տէրէսի կոշուած ձորը, ուր կը կովորուին:

Յարութիւնն ալ կը ձերբակալեն, կը ծեծեն ու կը չարչարեն: Զայն միւս քանդարկեալներուն հետ կը բանին Կեատոր Տէրէսի, որու սպանդէն ան կը փախչի ուրիշ երկու հայերու հետ և քենիին բունը կ'ազապարանի: Իր պահութքած վելէն ան Կեատոր Տէրէսի բարուտդ կիներ և մանուկներ կը բեսնէ: Յաջորդ

օրը կը դեսնէ նոյնքան կիներ եւ մանուկներ, որոնք Գարա Գոչ ձորը կը դարտուիին: Անոնց մէջ Յարութիւն կը դեսնէ մայրը, կինը եւ զաւակները: Ան կաշառով կ'ապագէ իր կինը եւ զաւակները: Հու կը մնայ մինչեւ վինադադար:

14) Խաչեր Պէրպէրեան, «Պողավլեանի Զարդը», էջ 545-546:

6 Յուլիս 1915ին Պողավլեանի հայ այրերը կը ձերբակալուին եւ կը բանվարկուին: Խաչերի եղբայրը իրենց դան պարզէցին մէջ կը թաքնուի եւ Խաչերը բանդ կը դրկէ իր քահանայ հօրմէն լուր առնելու համար: Տէր Հայրը որդիներուն գրաւոր կը թելադրէ իսլամանալ՝ ողջ մնալու համար: Յաջորդ օրը բոլոր բանվարկեալները կը դանին սպանդանոց ձոր մը եւ կը սպաննեն:

15) Պապմեց՝ Վերոնիքա Պէրպէրեան-Մկրտիչեան, գրի առաւ՝ Ն. Մկրտիչեան, «Զարհուրանքի Օրեր Պողավլեանի Մէջ...», էջ 547-552:

Գայմագամ Թեմալ 4 Յուլիս 1915ին ձերբակալել կու դայ Պողավլեանի հայազգի այր մարդիկը եւ զանոնք շարդել կու դայ Ապաս կոչուած շրադացին մէջ: Յաջորդ օր նորէն դդամարդոց ձերբակալութիւն դեղի կ'ունենայ: Վերոնիքայի գունը կը խուժեն եւ իր քահանայ մեծ հայրը կը դանին: Այս ագեն Վերոնիքա 8 դարեկան էր: Երեւելի մարդիկը բանդ, իսկ մնացեալները՝ զօրանոց կը դնեն: Զօրանոց դարտուածները Գարա Գոչ գիտին ձորը կ'առաջնորդեն ու կը սպաննեն: Յաջորդ օրը նոյնը կ'ընեն բանդը գիտուողներուն հետ: Հօրեղբայրն իր արիեսպին բերմամբ չի ձերբակալուիր, այսուամենայնի, ան կը թաքնուի դան մէջ: Բազմաթի հայ ընկանիքներ կը դեղահանեն եւ մերձակայ գիտերը կը դրկեն ձրի աշխատանքի համար:

Գայմագամ Թեմալ 6 Փետրուար 1916ին կը կազմակերպէ ուրիշ շարդ մը, այս անգամ Կեաւոր Տէրէսի մէջ:

Երբ խուժանը կը հասնի Պէրպէրեաններու դան բակը, բարեկամ ոսդիկանի մը միջոցաւ անոնք վնասուելէ եւ դեղահանութենէ վերծ կը մնան:

Գումգոյուցիներու հերոսական դիմադրութեան պարձառով

գիտը քարութանդ կ'ըլլայ: Վերապրողները Պողավլեան կ'ապաս-
փանին, որ հանդիպելով նոր վրանգներու, մօր 50 կիներ եւ
մանուկներ անձնասպան կ'ըլլան: Վերոնիքա ասոր ականափես
կ'ըլլայ:

Դրայի թուրքի մը փունը հայ կին մը անձնասպան կ'ըլլայ թոյն
խմելով: Վերոնիքայի մեծ մայրը այդ գրաբարախսու հայուիին
երեք որբերը իր փունը կը բերէ:

Վերոնիքայի Յարութիւն հօրեղբայրը բանակ կը գրարուի: Ան
1917ին կը փախչի եւ փուն կու գայ:

Բաբերդյի Աննիկ անոնով կին մը իրենց փունը կ'ապաս-
փանի: Պէրպէրեանները բոլորին զաղքնի կը պահեն այս եղելու-
թինը: Վերոնիքայի ընդունիքը այսպէս կ'ապափէ հարիւրայր
հայեր եւ անոնց հոգ կը գրանի: Պէրպէրեանները մինչեւ 1918ի
վինադադարը Պողավլեան կը մնան:

16) Կարապետ Մելիքոնեան, «Գարահալլըի Հայու Մը Կեանքին Վէպը», Երեւան, 1969, Էջ 553-556:

1915ին Կարապետ 8 գրաբեկան էր: Գարահալլըի այր մարդիկը
կը հաւաքեն եւ կը կոփորեն: Անոնց մէջէն ընդամէնը մէկ երիքա-
սարդ կ'ապափի, որ գիտ կը վերադառնայ, եւ, փնտելով, կը
մասնակցի Ազգադի՛ չորս գրարի գետած ինքնապաշտպանական
կոիններուն:

Կարգը կու գայ գիտի կանանց, աղջիկներուն եւ մանուկներուն: Կարապետը իր եղրօր եւ ուրիշ ընկերներու հետ կը պահուըփի
գոմին մէջ ու այսպիսով կ'ապափի: Երկար թափառումներէ եւքը
ան կը հասնի Անգարա, որ մարդ մը կ'որդեզրէ վիճը եւ հոգ կը
գրանի իրեն: Յեւրագային Կարապետ կ'անցնի Զմիւնիա, ապա՝
Պոլիս, յեւքոյ՝ Պէյրութ: Մեծ հայրենադարձութեան ժամանակ կ'եր-
թայ Խորհրդային Հայաստան եւ հոն կը հասպափուի:

17) Պարսում Հաճի Եղիայեան, «Բոնագադր, Կովորած Եւ Աքսոր (Գարահալլըն՝ Պուէնս Այրէս)», Էջ 557-559:

1915ին Պարսումը 14-15 գրաբեկան է: Հօրը եւ գիտայիններուն
հետ սայլերով Անգարա կ'երթայ գրութերը վճարելու: Վերադար-
ձին կը հանդիպին վրանգներու, որովհետեւ շարդերն արդէն

սկսած էին: Ճամբան դիակներ կը դեսնեն: Մայրը վիճք կը յանձնէ թուրք գիտացիի մը, որու մօր կը մնայ որոշ արեն: Գարահալլի հայերը կը շարդուին: Վարանգը նախարարելով, Պարում կը փախչի չէրքէ մարդու մը քով՝ աշխարելու համար: Եղօրմէն նամակ կը սրանայ, անոր կը հանդիպի Կեսարիոյ մէջ և մինչեւ վիճադադար հոն կը մնայ: Կ'անցնի Պէյրութ և ապա Արժանթին:

18) Ալպեր Էյլէնձեան, «Էյլէնձեսի Մօր Մահը», էջ 560-562:

Եռվկապի Էյլէնձէ գիտէն Ալպերը 1915ին 10-11 դարեկան էր, քոյրը՝ 9: Գիտին մէջ շաբ քիչ երիկասարդներ մնացած էին, անտնք ալ փախստական էին: Մեծ մասը զօրակոչի պարձառով բանակ գացած էր:

Գումգոյու գիտը կ'որոշէ դիմադրել: Մայրը Ալպերն ու քոյրը առնելով Գումգոյու կ'երթայ, յեկոյ կը վերադառնան Էյլէնձէ: Շաբ դժուարութիւններու և վիանգներու կը հանդիպին: Մայրը և քոյրը կ'որոշեն Եռվկապ երթալ: Ճամբան գամբռներ մայրը կը յօշուին: Ալպեր քրոջը կը դանի Եռվկապի որբանոցը և ապա ինք կը միանայ անոր:

Ալպեր կ'անցնի Կեսարիոյ Սք. Կարապետ վանքի որբանոցը: 1925ին ան Լիբանան կը հասպարուի:

19) Երուանդ Զէքիեան, «Շայ Շերոսի Մը Խաչելութինը», էջ 563-564:

Ոսդիկան-վինուորներ կը խուժեն Եռվկապ քաղաքի հայ գուները՝ վէնք փնտուելու պարուակով: Յաջորդ օրերուն կը ձերբակալեն Առաջնորդը՝ Ներսէս արք. Դանիէլեանը և միւս երեւելիները, զանոնք կը քշեն Սերասպիոյ կողմերը և կը կոփորեն ձորի մը մէջ: Կը հրամայեն զոհուածներու ընդամնիքները արսորել: Տարագրութեան առաջին և երկրորդ կարաւաններէն եկք 350 այր մարդիկ կը ձերբակալեն, որոնց կը դանին Սարը Թոփրաքլի կողմերը և կը սպաննեն, իսկ Եռվկապի մէջ մնացած հայերը շորջի գիտերը կը յրուին:

Առաքել աղա Մարկոսեան և քաջասիրու եղբայրը՝ Աբիսողոմ

կը պարպեսն Էլէնձէ գիտը ու դիրք կը բռնեն Գումզոյու գիտի քաջերուն հետ: Անոնց կը միանայ թէօհրէնկոյի հոչակատը մարդիկ Հաճի Պէ Փափազեանը: Մէկուկէս ամիս կոուելէ եւքը անոնք կը կորեն պաշարումի շղթան: Արխոտոն կը բռնէ Պոտուն Գրշլայի ուղղութիւնը, ուր մասնուելով կրօնափոխ հայու մը կողմէ, կը ձերբակալուի եւ չարչարանքներով կը նահապակուի:

20) Հայրապետ Չոլարեան, «Թերպիլիսի Որբի Մը Յուշերը», էջ 565-566:

Հայրապետի հայրն ու մեծ հայրը կը ձերբակալուին Թերպիլի գիտաքաղաքին մէջ, չարաշար ծեծի կ'ենթարկուին եւ կը սպաննուին գիտին այր մարդոց հետ: Ամրան կէսին գաղթի հրաման կու գայ: Սայլերով ճամբայ կ'իյնան բոլորը: Կարաւանին առջեւէն քալոդ 10-12 տարեկան մանչերը կը տանին եւ կը սպաննեն: Կը հասնին Գավարզ չէրքէպանակ գիտը, ուր իրենց կ'ըստի, թէ այլեւս ապաբ են: Մայրը կ'առնէ վինք եւ կը վերադառնայ Թերպիլի, ուր մայրը կը մահանայ: Երկու հայեր Հայրապետը կը պատսպարեն եւ Եռվկապի որբանոցը կը դրկեն: Երբ քեմալականները Եռվկապը կը գրաւեն եւ որբանոցի տնօրինն ու մարդակարարը կը սպաննեն, որբերը Կեսարիա կը փոխադրուին, ապա Մերսինի միջոցով Դէյրութ կը տարուին:

21) Լեֆթէր Պաղամեան, «Էջ Մը Սարսափներու Գիրքն...», էջ 567:

Հեղինակը ծնած է 1908ին, Թերպիլի: 1914ին հայրը վինուոր կը դարուի: Յուլիս 1915ին ոսդիկանները դեղահան կ'ընեն կիներն ու մանուկները եւ զանոնք մերձակայքի թրական գիտերուն կը բաժնեն իրը պատերազմական գերիներ: Մայրը եւ փոքր եղբայրը հիւանդանալով կը մահանան: Լեֆթէրը Մէօլէմէկ թրքաբնակ գիտը կը մնայ: Զինադադարին հայրը գիտ կը վերադառնայ, բայց սրբի կակիծն կը մահանայ: Հօրեղբայրը Լեֆթէրը Եռվկապի որբանոցը կը դնէ: Քեմալականները կը յարձակին որբանոցին վրայ, կը կողոպակն եւ տնօրինն ու քանի մը հոգի կը սպաննեն:

22) Աբրահամ Պարսամեան, «Թերպիլիի Կողորածը», էջ 568:

Քանի մը թուրք ոճրագործ պարասխանագուներ 70 ձիատրով Թերպիլի կու զան: Մունեփիկի մը միջոցաւ այրերը կը հաւաքնեն և կը սպաննեն, մնացեալները կը չարչարեն, գեղեցիկ հարսերն ու աղջիկները կը խլեն ու բազում չարչարանքներ կը գործադրեն անոնց նկատմամբ: Աբրահամ կ'ապարի հայ Վղամարդոց ջարդին: Նոյն ճակարագրին կ'ենթարկուին Գարա Եաղուա, Մըրըլսլար Չաք, Մենքեշէ և Բարնէճ հայկական գիտերը:

23) Յ. Բուշանեան, «Եւ Կեանքս Կը Պարփիմ Մեր Շան...», էջ 569-571:

Յ. Բուշանեան՝ 8-10 ամսուայ երեխայ, մօրը գիրկը, Չորխսուանի կարաւանին մէջ մորթուելու կը փարուի 1916ի Յուլիսին կամ Օգոստոսին: Մայրը կացինի հարուածը վիկին սպանալէ եւրք, կը սողայ և զաւակը ժայռի մը ու մայստի մը քով կը թողու: Մայրը կը նահապակուի: Հայրը եսս կը նահապակուի՝ կրուելով քուրքերուն դիմ: Իրենց շունը՝ Զափար, կը գդնէ մանուկը, իր մօրեղօրորդիին՝ Սամուէլի և հովիներու ներկայութեան: Հովի Բայրահիմը կ'ապարէ երախան, կը մեծցնէ զայն ու հոգ կը փանի անոր: Զինադադարին՝ Սամուէլ որբանոց կը դնէ երախան և ապա Ֆրանսա կը փանի:

24) Անդրանիկ Աւեփիսեան, «Բյուլիի Ջարռը», էջ 572:

Բյուլիի և շրջակայքի հայկական գիտերու երիբասարդութիւնը զօրակոչի կ'ենթարկուի: Միջին փարիքի մարդիկ և պարանիներ զօրքին պարէն փանելու պարուակով՝ Անգարա կը որկուին: Այսպիսով գիտերը իրենց այր մարդոցմէ կը պարպուին:

Բյուլիի մօգերը կայք հասպարած չէրքէներու գիտապետքը Յուլիս 1915ին վինեաներով գիտ կը մգնէ և Գրիգոր Գալուստեան մեծահարուափին փան մօգ ոիրք կը քոնէ: Կոհիը կը սկսի և չէրքէներէն հինգ հոգի կը սպաննուի: Երեք օր յեփոյ 500 ոսպիկան-վինուորներ գիտ կը մգնեն, մնացած հայ Վղամարդիկը կը ձերբակալեն ու մօքակայ ձոր մը փանելով կը սպաննեն: Ասկէ վեցեօթը ամիս եկք փեղի կ'ունենայ գիտին կիներուն և

մանուկներուն շարդը:

25)Ա) Սելվինապ Եսայի Տէրտիքեան, «Արինուր Պատկերներ Կիւվեճլիէն», էջ 573-574:

Հեղինակը ծնած է 1889ին, Պողապէտան գաւառակի Կիւվեճլի գիտը, որ շուրջ չորս հարիտ հոգի կը հաշուէր: Օր մը, զիշեր ապեն, թմբուկի ձայն կ'առնեն: Թուրքերը կը հաւաքեն հայ փղամարդիկը եկեղեցիին մէջ: Առաօպուն զանոնք չորսչորս իրարու կապելով կը փանին եւ կը սպաննեն Կեատրը Տէրէսի կոչուած ձորին մէջ: 15 օր եփք, կիները եւ մանուկները սայլերու վրայ կը փանին ձոր մը, ուր պինուած թուրք խուժանը կը կոփորէ զանոնք: Սելվինապը բախսով ողջ կը մնայ քանի մը ուրիշ փղոց հետք: Թուրք կին մը իր փունք կը փանի զայն իբր սպասուի: Զինադադարին կ'անցնի Պոլիս եւ ապա 1927ին՝ Խորհրդային Հայաստան:

Բ) Բարունակ Յովիաննէս Քեշիշեան, էջ 574:

Այրերը կը ջարդուին Յունիս 1915ին, իսկ կիները եւ մանուկները՝ 15 օր եփք: Բարունակը ողջ կը մնայ ականափես ըլլալու համար ուրիշ չորս երախսաներու սպանութեան: Մայրը, որ առեւանգուած էր, զինք կը գտնէ: Զինադադարէն եփք Բարունակ կ'անցնի Պոլիս եւ Խորհրդային Հայաստան կը հայրենադարձուի 1927ին:

26) Կարապետ Աւագեան, «Մենթեշէի Ողբերգութիւնը», էջ 575-576:

Հայրապետ Էֆենդի անդամ ըլլալով Պողապէտանի կառավարութեան՝ վեղեակ կը դառնայ իթթիհապականներուն ոճրային ծրագիրներուն: Մենթեշէի հնչակեանները երկու նամակ կը խմբագրեն, մէկն ուղղուած Եռվկապի Առաջնորդին, միասը՝ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեսարիոյ կեղրոնին: Արդէն ուշ էր: Այրերը կը հաւաքեն եւ կը սպաննեն: Կիներն ու մանուկները աւելի ուշ կը կոփորուին: Շապ քիչեր կ'ապափին:

27) Յակոբ Ելէյէնեան, «Հրաշքով Վերապրած Հայ Մա-

Նուկ Մը», Էջ 577:

Մենքեցէ գիտի հայ գրդամարդիկը բարած էին: Փախսպական հայերը թաքնուած էին: Օր մը կը հաւաքեն կիներն ու մանուկները և կը քշեն: Անոնք գիտէ գիտ կ'անցնին: Տեղ մը թուրք խուժանը կը յարձակի իրենց վրայ: Յակորի եղբայրը ուրնակոյն կ'ըլլայ: Մայրը հիւանդ ըլլալով՝ չի կրնար քալել: Թուրքերը զայն ողողող կը թաղեն, մնացեալները կը կուրորեն և հորի մը մէջ կը նեփեն: Յակոր երեք օր հորին մէջ կը մնայ: Թուրք անցորդ մը լսելով անոր լային ձայնը, կ'ապարէ և կ'որդեզրէ զայն, բայց ափեն մը եփք դրունէն դուրս կը նեփէ: Յակոր ամիսներով փողոցները կը թափառի՝ քարշ դրալով իր կեանքը: Ան կը գտնէ իր հայրը, որ ող մնացած էր:

28) Վահան Նազարի Գալթաքեան, «Այսպէս Ապրեցանք՝ Մեռնողներուն Երանի Տալով...», Երեւան, 1970, Էջ 578-583:

Վահան ծնած է 1908ին, Եռվկապ գաւառի Պողավլեան գաւառակի Մենքեցէ գիտը: Տարագրութեան ժամանակ հայ այրերը կը հաւաքեն և չարչարանքով կը սպաննեն: Կը մնան կիները և մանուկները: Թուրք դրայինները իրենց հարապութիւնները կը պահանջեն: Այս միջոցին, Ազրադ կորուղ չորս ապարամարդիկներ իրենց դրունը կ'այցելեն: Մեծ մայրը կ'ընդունի զանոնք: Թուրքերը անոնց մուկքը նկագելով՝ դուրս կը բախեն: Հայ քաջերը երկու ոսդիկան կը սպաննեն դրան առջեւ: Կապդած թուրքերը իրենց դրունը կրակի կու դրան:

Մնացեալ կիներն ու մանուկներն ալ գաղթեցնելու հրաման կու զայ: Վահան և քոյրը չէրթէվ ձիատրի մը շնորհի կ'ապարին: Մնացեալները կը կողոպարուին ու կը կոդրուին: Զիրենք ապարած Հաճի Աղան Վահանի մօրեղօր կինը առեւանգած էր: Անոնք միասին կ'ապրին:

Նոյեմբեր 1918ին, Վահանը և քոյրը Հաճի Աղային մօրին դուրս գալով կ'երթան Մենքեցէ, խնամապար հայ ձեռքերու կը յանձնուին և Կեսարիոյ որբանոցը կը դարտին: Թուրքերը որբանոցին հայ ուսուցիչները կը ձերքակալեն: Որբերը կ'ապրին ահ ու դողի մէջ և Թալասի որբանոցը կը փոխադրուին: Հոնկէ Վահանը և մօրեղօրորդին կը փախչին ու կ'երթան Մենքեցէ: Կը

վերադառնան Կեսարիա: Ապա Մերսինէն նաև առնելով կը հասնին Յունաստան: Վահանը Խորհրդային Հայաստան կը հայրենադարձուի 1932ին:

29) Կիլայէնկ Բ. Վարդանեան, «Անհեփ Կորած Հայ Գիրդի Մը Ողբերգութիւնը», էջ 584:

Հեղինակը Մեծ Եղեռնի ժամանակ 14 տարեկան էր: Ծնած է Եռվկար գաւառի Մըրքլսար Չաթ գիտը: 1915ի գարնան թուրք ուստիկաններ գիտին գտները խուժելով վինուրահաւար կ'ընեն, իրենց հանած աղջիկները եւ հարսերը կը խլեն: 1915ի ամառը այրերու ձերբակարութին դեղի կ'ունենայ: Ապա կիները եւ մանուկները կը քշեն: Վերջին կարասնը կը տարուի Քերիփիջձեր գիտը, ուր կը ջարդուի: Այս ջարդէն ապահած Կիլայէնկը ուրիշ մանուկներու հետ գիտ կը վերադառնայ: Անոնց պէս ուրիշներ ալ վերադարձած էին: Հոս ամենօրեայ չարչարանքներու եւ հայածանքի կ'ենթարկուին: Վերջապէս կը ձերբակալէն Կիլայէնկը եւ Եռվկար կ'ուղարկեն: Ճամբան ան կը յաջողի փախչի եւ թուրքի մը գտնինը ապաստանի, ուր ամենօրեայ հայի կրորի մը համար կ'աշխապի, ապա Կեսարիոյ որբանոցը կը պատսպարուի: Այնուհետեւ կ'անցնի Յունաստան, իսկ 1932ին կը հայրենադարձուի Խորհրդային Հայաստան:

30) Պարմեց՝ Լետն Ջելեձեան, «Ինձիրլիէն Մինչեւ Ամերիկա», էջ 585:

Հեղինակը ծնած է 1903ին, Ինձիրլի գիտը: 1915ին հայ գողամարդոց հետ Լետնն ալ կը ձերբակալուի եւ կը կապուի հօրը հետք: Հօր թուրք բարեկամը Ճամբան կ'ապարէ Լետնը եւ իր գունը կը տանի, ուր կը մնայ մէկուկէս տարի, ապա ուրիշ գիտ մը կը փախչի: Շապ թափառումներէ եփք վերջապէս կ'ապաստանի Ավանը ենթակայ Սէէփի թիրքմէնարնակ գիտը՝ իր հօր բարեկամ Ռիզա Էֆենդի կոչուտ բարի մարդու մը քով: Աւելի ուշ, միջոցներ գտնելով, կը մեկնի Ամերիկա:

31) Գրեց՝ Յակոբ Բարիրեան, պարմեցին՝ Յակոբ եւ Զամիդա Սարեան, «Ուզունլուի Ջարդը», էջ 586-587:

1915ի Յուլիսին, Ուկունլուի մէջ թուրքերը հայ պարանի մը կը սպաննեն, որու կը յաջորդէ եւս երկու հայոց սպանութիւնը: Այրերը կը կը հաւաքեն եկեղեցին և քշելով ամայի ձոր մը՝ կը սպաննեն: Փերբրուար 1916ին կարգը կու գայ կանանց ու մանուկներուն, սակայն Ահմէք էֆենդի անունով բարեսիրով թուրք մը կը հակառակի շարդին և իր տան մէջ 40 կիներ, աղջիկներ ու մանուկներ կը պարսպարէ: Անոնց մէջ է նաև Զամիդա Սարեանը: Ուկունլուի երեւելիներէն վեց հոգի, նախազգարով վրանգը, ապաստանած էին այգիին մէջ: Օր մը թուրքերը ատնցմէ հինգը կը սպաննեն: Վեցերորդը իր վէնքով կը դիմադրէ, սակայն կը սպաննուի:

2500 հայ բնակիչ հաշոտող Ուկունլուէն միայն յիսնեակ մը հայեր կ'ապարին:

32) Պարմեց՝ Բենիամին Հաճի Մանուկեան, «Երբ Ուկունլուցին Կը Յիշէ», էջ 588-590:

Հայ գրամարդիկը հաւաքելէ և շարդելէ եփք, Սեպիեմբեր 1915ին գեղահան կ'ընեն ամբողջ Ուկունլուի բնակչութիւնը: Աքսրականները 60 քլմ. հեռու եղող Պէքքաշլը կը հասնին: Արեն մը եփք կը վերադառնան Ուկունլու: Հոս բաւական նեղութիւններու կը հանդիպին: Սով կը սկսի: Հարուսագ մարդ մը Բենիամինը գործատը կը տանի իր մօգ: Արեն մը եփք Բենիամինին մայրը վինք դրուն կը բերէ: Կը մինչ Պողապլեանի որբանոցը, իսկ 1923ին մօր հետ Պէյրութ կը փոխադրուի:

33) Պարմեց՝ Կիրճի Քելեշեան, «Չաքմաքի Եղեռնը», էջ 591-598:

Չաքմաք գիտի հայերը կը գեղեկանան Ապպասի ջրաղացի շարդին մասին: Անոնք կը պարբրասպուին ինքնապաշտպանութեան համար Ազգադ բարձրանալ: Զգալով հայոց ոյժին գլկարութիւնը, թուրքերը գիտը կը խուժեն՝ շարդն սկսելու համար: Միսաք Քելեշեան իր խումբով գիտին ծայրը դիրք բռնած՝ կը դիմադրէ: Թուրքերը կը ձերբակալեն գիտին մէջ մնացած այր մարդիկը՝ շուրջ 250 հոգի և Եղեռնիսի կոչուած գիտին մօգ կը սպաննեն զանոնք: Կիրճիի հայրը՝ Յովհաննէս Քելեշեան, որ Անգարայի

բանդըն էր, ապար արձակուելով կու գայ Չարմաք: Ան իր բարեկամէն՝ Ճամպապ Մեհմէտին կը խնդրէ իր ընդունիքը պաշտպանել: Մեհմէտ Յովհաննէսի ընդունիքը կը դեղատրէ Պայրագը գիտի չէրքէներուն մօվ: Հայրը Ազգադի ճամբուն վրայ կը սպաննուի իր 45 ընկերներով, իսկ մայրը թեքքէ թրքական գիտը կը փարուի: Կիրճի ականապես կ'ըլլայ Քելլէրի գիտերու 4000ի հասնող կանանց եւ մանուկներու շարդին: Կիրճի Մեհմէտի գործին բերումով գիտէ գիտ եւ քաղաքի քաղաք կը շրջի:

Մայրը, քոյրը եւ ապօականները նոր շարդի մը զոհ կ'երթան Եռողունիսի գիտին մէջ՝ շուրջ 100 հայ կանանց եւ երախաններու հետի: Կիրճի պատսպարան կը գտնէ երկու բարի թուրք կանանց մօվ:

Կիրճի 19 փարեկանին, 1922ին, Պողավեանի մէջ անցագիր կ'առնէ եւ դուրս կու գայ Թուրքիայէն:

1966ին Պէջրութէն Չարմաք կ'այցելէ եւ իր դուռը կը դեսնէ:

34) Գրես՝ Նուրիցա Փիլիպպոսեան (ծնեալ՝ Թավեան), «Չարմաք Գիղաքաղաքի Պաշարումը», էջ 599-602:

Ապասի ջրաղացի ջարդէն ապարած Զանիէլ Թորոսեանն իր ձիով Չարմաք կը հասնի եւ բնակիչները կը զգուշացնէ: Չարմաք յինները խորհրդակցական ժողով կը գումարեն: Կը դիմեն Պայրագը Պեքիրի, որ պաշտպանէ վիրենք, սակայն ի զոր: Պատուիրակ կը դրկեն Պուտուն Գըշլայի հայութեան: Բայց ապարդին: Կապմակերպուելու ժամանակ չի մնար: Թուրքերը այրերը կը հաւաքեն հայոց եկեղեցին մէջ, ապա կը սպաննեն զանոնք, ինչպէս նաև Անգարայէն վերադարձող սայլապանները: Գիտին մէջ կը հասպագուին թուրք ոսկիկաններ, որոնք կողոպուր եւ սպաննութին կը գործադրեն:

35) Պարմես՝ Հածօ Թավեան, «Ականապես Վկաներ՝ Զարհուրանքով Լեցուն Տուամ Մը», էջ 603-605:

Հածօ ծնած է 1900ին, Չարմաք: Մեծ Եղեռնին՝ այրերը սպանելէ եւդք, կը յարձակին գիտին վրայ եւ զայն կը պաշարեն: Վարժուիի Նուրիցա Թավեան-Փիլիպպոսեան իբր հայ բողոքական հեռագիր կը դրկէ Պոլիս՝ Ներքին Գործոց Նախարարութեան:

Հրահանգ կու զայ շարդերը դադրեցնել: Այս միջոցին բազմաթիւ հայ գիտայիներ շրջակայ գիտերը կը սրուին: Հաճո Եռդուն-Հիսար կ'երթայ և կ'ապասփանի թուրքի մը մօվ, իբր հովի: Իր հովուոթեան շրջանին, հայոց նկարմամբ թուրքերու գործադրած բազմաթիւ ոճիրներու ականափես կ'ըլլայ և իր կեանքին սպառնացող վիանգներու կը հանդիպի:

36) Յակոբ Վ. Գասպարեան, «Չաթուի Պատանիի Մը Ողիսականը», էջ 606-607:

Մեծ Եղեռնի սկիզբի փարին Յակոբը 13 փարեկան եղած է: Արանացի Միքայէլ և Եռվկաբրու Մանուկ Չաթ գալով երիբասարդներուն խորհուրդ կու փան յարձակի ոսդիկաններուն վրայ և անոնց վէնքերն ու զգեսպները գրաւել: Սակայն, Չաթի երեւեկիները արգելք կ'ըլլան: Միքայէլ և Մանուկ կը ձերբակալուին, Անգարա կը դրկուին և կախաղան կը հանուին: Ուսդիկանները Չաթ մինելով կը ձերբակալեն բոլոր փղամարդիկը, ծերերը, պատանիներն ու կիները և բոլորը կը կովորեն Արէն կոչուած դաշտին մէջ: Յակոբի մայրն ու ծծկեր եղբայրը հոս կը նահապակուին: Ինք հօրը հետ լեռն ըլլալով՝ կ'ապագի: Յակոբ չորս փարի փառապալի կեանք մը կ'ունենայ:

Հայրը, հօրեղբայրը, եղբայրը և ինք լեռնէն վար իջնելով Կեսարիոյ մօվերը Զինձիրպէրէի ամերիկեան գոլէճը կ'ապասփանին: Հայրը և հօրեղբայրը կը վերադառնան Ազգադ և իրենց մինչեւ վերջին շունչը կը կրուին: Հոս ու հոն բաւական բափառելէ եղբք Թալասի ամերիկեան գոլէճը կը հասնին:

37) Ռուբէն Յ. Էմմիեան, «Չորխտփանէն Վերապրոռի Մը Պատմութիւնը», էջ 608-610:

Ռուբէն ծնած է 1904ին, Պողապլեանի Չորխտփան գիտը: Ծնողները զոհ կ'երթան 1915ի շարդերուն և ան որք կը մնայ: Իր հօրը բարեկամ Սալիֆ Էֆենդիին, որ Չանդը գիտին մէջ կը բնակէր, զայն իբր ծառայ կը փանի իր փունը, ուր կը մնայ մինչեւ 1919ի վերջերը: Նոյն փարին կը փարուի Պողապլեանի որբանոցը, հոնկէ՝ Թալաս, Կեսարիա և ապա Պէյրութ: 1926ին կ'անցնի Ֆրանսա, իսկ 1946ին կը հայրենադարձուի Խորհրդային Հայաս-

Վրան:

Ռուբէն կը յիշէ, թէ ինչպէս 1914ի գարնան, բանակ Վրանելու պարբուակով 18-45 Վրաբեկան Վրամարդիկը հաւաքեցին եւ կողորեցին: Կը պարմէ նաև 1915ին պարահած առեւանզումներու, կողոպութիններու եւ սպանութիններու մասին:

38) Գարեգին Թաշճեան, «Պուրուն Գըշլայի Զարդը», Պէյրութ, 1968, էջ 611-612:

Զանիիլ Թորոսեան, ապարած ըլլալով Ապպասի ջրաղացի ջարդէն, 4 Յուլիս 1915ին սեւ լուրջ հաղորդած էր նախ՝ Չարմաք, ապա իր ծննդավայրը՝ Պոտուն Գըշլա, որպէսզի ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան դիմէ: Ան շիփակ Ազգաղի լեռները կ'ուղղուի: Թուրքերը հայ հովիները կը սպաննեն: Պոտուն Գըշլայի մեծաւորներէն չորս աղաներ կ'ապասպանին Սելիմի գիտը՝ իրենց թուրք բարեկամ Սալիֆ Գարաքելիի մօք: Քսան օր եւրք թուրքերը իմանալով գաղփնիքը, կու գան եւ կը սպաննեն զանոնք: Կը հաւաքեն 120ի չափ այրեր եւ Պողապլեանի մէջ ջրաղացները փկել կու փան կոհերուն վրայ: Կը կողոպտեն Պուռուն Գըշլայի եկեղեցին եւ շուկան, կը յարձակին փուներու վրայ եւ մշկապէս կը կողոպտեն:

Հայկար պէս օր մը հերախուսութեան ժամանակ քարայրի մէջ պահուրդած երեք հայեր կը նշմարէ: Հայերը ինքնապաշտպանութեան կը դիմեն վէնքերով, բայց ի վերջոյ կը ձերբակալուին: 35 հոգի ապասպանած էին թաքսրոց մը, զոր թուրքերը կը պաշարեն: Հայերը ինքնապաշտպանութեան կը դիմեն, բայց ի վերջոյ գերի կ'իյնան: Ոմանք փախուստ կու փան: Արիտղոն Առաքելեան կը դիմարրէ հերոսարար, բայց անձնավոր կ'ոլլայ, կը փորձէ փախչի, բայց կը սպաննուի: Պոտուն Գըշլայի հայերը դեղահան կ'ըլլան: Կիներէն եւ մանուկներէն ողջ մնացողները շրջակայ գիտերը կը ցրուին: Առաջին ջարդէն վերապրողները հաւաքելով՝ 1916ի Փետրուարին երկրորդ ջարդը կ'իրականացնեն:

39) Հայրապետ Պէնեան, «Կոփորածի Ճանապարհներուն Վրայ», էջ 613-616:

Հայրապետ ծնած է 1899ին, Պոտուն Գըշլա: 1915ին ուսումը

կիսաւարդ թողելով՝ Կեսարիայէն ծննդավայրը կը վերադառնայ: Այրերը կը հաւաքեն եւ կը փանին: Կը պարահի Ապասահ ջրադասի սպանդը: Թուրքերը հայ հովիները կը սպաննեն: Դողապլեանի երկու քահանայ հայրերը կը ձերբակալեն եւ Հայրապետի մեծ հայրը՝ Տուրունը, կը սպաննեն: Թուրքերը կը խուժեն Պուռոն Գըշլայի գոտները եւ այրերը նորէն կը հաւաքեն, կը փանին Ախարձա ձորը ու կը սպաննեն:

Հայրապետը, հայրը եւ ուրիշներ կը միքնեն թաքսարոց մը, զոր թուրքերը կը գդնեն: Հայրապետը կ'ապադի եւ կանասի հագուստներ հագնելով կ'ապասպանի իր մօրենքօր փան թաքսարոցը: Ընդանիքին բարեկամ թուրք վաճառական Նայիլ պէջ Հայրապետը իր մօր կ'առնէ որպէս գրագիր: Այս միջոցին գայմագամ Քեմալ պէջ Փերրուար 1916ին կրկին կը հրահանգէ սպաննել մնացած հայերը: Նայիլ պէջ Հայրապետը կ'աշխատցնէ հողագործութեան մէջ: Հայրապետ հնարքով մը կը յաջողի հասնի Ազգաղ Մասրէն՝ իր հօրը բարեկամ Ֆայիր Էֆենդիին մօր: Այս վերջինը զայն իր պաշտպանութեան փակ կ'առնէ: Հայրապետ դրամ կը վասպակի հոս եւ մայրն ու ութը որքեր իր մօրը կը բերէ: Մինչեւ 1919 հոն կը մնան: 1923ին ընդանիքին հետ կ'անցնի Իսկէնդէրուն, ապա՝ Պէյրութ:

40) Հոհիփսիմէ Հաճը Յարութինեան, «Ականապեսի Վկայութիներ Սունկուրլուկն», էջ 617-618:

1915ին Հոհիփսիմէ 11 փարեկան էր: Քսանեակ մը հնչակեաններ բանսրը կը դրուին: Ամասիայէն եւ Մարզուանէն հայ արսորականներ կը հասնին՝ Եռվկապ դրկուելու համար: Կը ձերբակարուին Սունկուրլուի հայ զողամարդիկը, ապա կը հաւաքուին կիներն ու զողաքը, թիտվ 350 հոգի, եւ Եռվկապի ճամբուն վրայ Գասըլը Դողապի մէջ կը շարդուին: Հոհիփսիմէ եւ մայրը կը գդնուին կիներու երկրորդ կարաւանին մէջ, որ 480 հոգի կը հաշուի: Զիրենք Սունկուրլուի պանդոկը կը հաւաքեն: Գայմագամը հոս 100 աղջիկ կ'ընդորէ թուրք հարէմներուն նուիրելու համար եւ անոնց կ'առաջարկէ իսլամանալ: Ոչ ոք կ'ընդունի: Ռասդի, անոնք ճամբայ կը հանուին եւ երեք օր վերջ Գապաք Թեփէ կոչուած վայրը կը հասնին: Ապա կը փանին ձոր մը, ուր զինուած

խուժանը կը յարձակի իրենց վրայ: Ոստիկան Նորիք, որ իրենց ընդունիքին ծանօթ էր եւ օգտուած անկէ, իր պաշտպանութեան գրակ կ'առնէ Հռիփսիմէն եւ ազգականները՝ թիւով 26 հոգի: Յաջորդ առքու, այս նոյն ոստիկանը ծեր կիները սպաննել կու վրայ: Երրորդ օրը Նորիք վիրենք գիտի իմամին կը յանձնէ: Նորիք Հռիփսիմէի 9 գրաբեկան եղբայրը՝ Սեպուհը, կ'որդեգրէ: Ենովկապ- սի թուրք բարեկամ մը վիրենք կը գեղատրէ զանազան յարմար գործներու մէջ:

41) Վահէ Կենեթեան, «Սունկուրլուին Մինչեւ Գորֆու Եւ Երեւան», Էջ 619-620:

1915ի ամառը հեղինակին հայրը կը ձերբակալուի: Քանի մը օրուան մէջ կը ձերբակալեն Սունկուրլուի բոլոր այր մարդիկը եւ Զանդրը գրանելով փոսի մը մէջ կը սպաննեն: Շար չանցած ամբողջ բնակչութիւնը գեղահան կ'ընեն: Գիշերը կը հասնին Գորը կոչուած փորդիկ գիտը, ուր կողոպութի եւ յարձակման կ'ենթարկուին: Վահէի մեծ մայրը կը սպաննուի: Կը վերադաս- նան իրենց ծննդավայր գիտը: 1918ին Արքանային օգնութեան կը հասնի Վահէի մօրեղբայրը: Մայրը իր երեք զաւակները որբանոց կը յանձնէ: Կը գրարուին Գորֆու: 1925ին Վահէ որբերով կը հաս- նի Մակեղոնիա՝ Ալիսդրագ գիտաքաղաքը: Հոս որբերը կը վա- ճառուին գեղացիներուն: Վահէ ալ կ'երթայ մարդու մը հետ (Երեւանի անունը թէեւ յիշաբակուած է վերնագիրին մէջ, սակայն շա- րադրանքին մէջ ան կը բացակայի):

42) Փանոս Ջորդեան, «Սունկուրլուցի Մը Եղեռնի Յոր- ձանութին Մէջ», Էջ 621-625:

Անգարա ուսանող եղած շրջանին, հեղինակը հօրմէն նամակ կը սրբանայ Մայիս 1915ին, եւ կ'իմանայ, թէ յիսունէ աւելի սուն- կուրլուցի հնչակեաններ, ներառեալ՝ իր հօրեղբայրը, ձերբա- կալուած են: Փանոս բանդ կ'այցելէ: Երկրագործական վարժարա- նի իր թուրք ընկերը կ'իմացնէ իրեն, թէ բոլոր հայերը պիտի կուպորուին: Մէկ շաբաթ եղք ան կրկին բանդ կ'այցելէ, բայց հոն մարդ չի գտներ: Բոլորն ալ գրած եւ սպաննած էին:

Հայերը պիտի բնաշնչուիին Թուրքիոյ որոշումով եւ Գերման-

իոյ հաւանութեամբ: Տարուան հունձքը քաղելու համար աշխափող ձեռքեր պիտի չըլլային: Ասոր համար Գերմանիա հազարաւոր հնձող մեքենաներ յանձնած էր Թուրքիոյ: Այս մեքենաները ուսանողները գործի պիտի դնէին: Եռվկափի քաղաքավեր Հաճի Սհմէփ պէյ կ'ըսէ Փանոսի, որ անոր բաժին ինկած է Եռվկափի արեւելեան և հարաւային շրջանները: Փանոս կը մեկնի Ջէօհնէ: Հասնելէն քիչ եվք ան նամակ մը կը սպանայ Հաճի Սհմէփէն, որով իրեն կը հրահանգէ Պողապլեան երթալ: Սակայն Փանոս փոխսանակ Պողապլեանի, կը մրացրէ Եռվկափ երթալ: Դեռ չհասած, կ'իմանայ, թէ սկսած է Եռվկափի գեղահանութիւնը: Կը վերադառնայ Ջէօհնէ, կը գեսնուի իր դասընկեր Ֆուափի հետ և կ'երթան քաղաքավերարան: Նոյն Ֆուափի ցուցումով՝ Փանոս բանք կը դրուի: Ան դրամագրան կնօրէն Ասրմ պէյի նամակ կը գրէ: Նոյն օրը երեկոյեան ազագ արձակուելով կ'այցելէ Ասրմ պէյի, որ կը խոսքանայ Փանոսը աքսորէ վերծ պահել: Տնօրէնը Փանոսին կ'առաջարկէ կրօնափոխ ըլլալ:

Հետեւեալ օրը, չորումցիներու կարաւանը կը հասնի Եռվկափ: Փանոս ականագրես կ'ըլլայ անոնց թշուառութեան: Թուրքերը անոնց կ'առաջարկեն իալամանալ: Անոնք «ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ» կը պոռան: Չորումցիները ճամբայ կը հանուին: Ապա կը հասնի սովորույիներու կարաւանը, որոնց մէջ Փանոս իր հօրը կը հանդիպի:

Փանոս կրօնափոխ կ'ըլլայ և գործի բերումով գիտէ գիտ կը շրջ՝ ականագրես ըլլալով հայոց թշուառութեան:

43) Աղեքսանդր Ճղալեան, «Մայրս Չի Կրնար Խեղդել Իր Երեխան...», էջ 626:

Աղեքսանդր ծնած է 1921ին, Եռվկափի Տէյի Համզա կամ Սարը Համզա գիտը: Յուլիս 1915ին թուրքերը եկած և Ազգաղ լերան լանջին գրնուող այս գիտը պաշարած են ու բոլոր դղամարդիկը ձերբակալած: Թաքսկոցները պահուցքած այրերը ազագած են և եփքը Ազգաղ բարձրացած են: Հայրը սպանուած է: Փետրուար 1916ին երկրորդ ջարդ մըն ալ պարահած է: Աղեքսանդրի հօրեղբայրը՝ Յովսէփը կազմակերպած է մնացած գիտացիներուն Ազգաղ բարձրացումը: Եղբայրը՝ Ցաւակը ճամբու

ընթացքին մշտապէս կու լար: Կիները մօրմէն կը պահանջեն խեղդել երախան՝ քուրքերուն շմափնուելու համար: Մայրը չի կրնար այդ ընել: Ան երախան ժայռի մը մօր կը ձգէ ու կը հեռանայ կարաւանին հետ: Աղեքսանդրի միւս հօրեղբայրը՝ Այվազ Ճղակեանը, քննելու նպագուակով կարաւանի յեկսամասը կը շրջի եւ երախան գրեսնելով կ'ապագէ զայն: Այվազ կ'ամուսնանայ Աղեքսանդրի մօրը հետ: Այս ամուսնութենէն կը ծնի Աղեքսանդր, 1921ին: Անոնք 1924ին Խսկէնփէրուն կու գան:

44) Հայկապուն Յ. Եափուճեան, «Յիշապակարան Բումփիկինի», Էջ 627:

Բումփիկինի կուտրածին մասին ներկայացուած այս ամփոփ գրեղեկութիւնները քաղուած են Հայկապուն Եափուճեանի «Յիշապակարան Բումփիկինի» գործէն, լրս գրեսած Պէյրութ, 1967ին:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը բռնկելէն երկու ամիս եւրք, Բումփիկինի քուրք եւ հայ բնակչութեան միջեւ կոիր մը կը ծագի, զոր մեծ ծաւալ կը սպանայ: Ցաջորդ օր Պողապլեանէն ոսպիկաններ կը հասնին: Անոնք Բումփիկինի երեւելիններէն 40 այրեր կը ձերբակալեն: Որիշներ ալ կը ձերբակալուին եւ Ապաս-սի շրադացին մէջ կը սպաննուին:

Բումփիկինի այրերը զինուորահամարի պարուակին գրակ կը գրարուին եւ կը սպաննուին Թարաման գիտի դիմացի Ֆըրըն Տէրէսի ձորին մէջ: Պողապլեան գրարուած բանքարկեալները եւս կը սպաննուին Ճավլախ Տէրէ կոչուած ձորին մէջ:

Կը սկսի կանանց ու երախաններու աքսորը: Ճամբան քուրքերը գեղեցիկ աղջիկները, հարսերը եւ գրանները կը զարեն ու իրենց հետ կը գրանին: Մնացեալը կը կովորեն Օրոցիկ կոչուած լերան երեւը գրնուող Օթման ձորին մէջ: Հոսհոն մնացած հայեր Բումփիկինի մէջ կը հաւաքուին եւ գիտէն դուրս հանուելով կը սպան-նուին:

45) Աբրահամ Ազագեան, «Անհաւապալի Փախուսպ Մը՝ Թրքական Բանդէն», Էջ 628-629:

Հայթրքական միջադէպերը անպակաս էին Բումփիկինի մէջ: Թուրք ոսպիկանները ամէն յանցանք հայոց վրայ կը բեռցնէին:

Այդ օրերուն Աբրահամը իր ծնողներուն հետ կը գրնուէր իրենց ազարակը Ռումիկիլինէն դուրս: Միջադէպ մը կը պարահի գիտաքաղաքին մէջ, և քանի մը երիտասարդներ ձերքակալութենէ խուսափելու համար կ'ապաստանին իրենց քով՝ ազարակը: Ըստիկանութիւնը կը պաշարէ ազարակը և կը ձերքակալէ քանի մը երիտասարդներ, որոնց մէջ նաև ինքը՝ Աբրահամը: Նախ կը բանդարկեն Պողավեանի մէջ և ապա կը դանին Եռոկապ, որու բանդին մէջ կը չարչարեն վիրենք: Անելի ուշ կը փոխադրեն Կեսարիոյ բանգը, ուր Մեծն Մոլորդի (Համբարձում Պոյաձեան) և անոր ընկերներուն կը հանդիպին: Աբրահամի կրտսեր եղբայրը՝ 14 դարեկան Գրիգորը յաճախ կ'այցելէ իրենց բանդին մէջ, ուր թուրքեր ալ կային: Բանդին մէջ կ'իմանան, թէ Ծումսկիլինի մէջ թուրքերը վինուրահաւաք և կողոպուր կարարած են: Թուրք բանդարկեալներու ազգականները, քաջալերուած Գրիգորի բանդ ազարօրէն մինել-ելլելէն, անոր երկաթեայ իրեր կու դան: 40 բանդարկեալներ ծակ մը բանալով թերդին դակ՝ կը փախչին: Անոնց մէջ է նաև Աբրահամ Ազարեանը:

46) Յովհաննէս Քեշիշեան, «Գերդաստանի Մը Միակ Վերապրոդին Կրտսեր», Երեւան, 1969, էջ 630-631:

Յովհաննէսը ծնած է Եռովկապ գաւառի Պողավեան գաւառակի Գարահալլը գիտը (200 բնակիչ): 1914ին այրերը բանակ դարուած էին: Յովհաննէսի հօրեղբայրը իմանալով շրջակայ գիտերուն մէջ թրքական պետութեան գործադրած սպանդին մասին, խորհրդակցական ժողով մը կը գումարէ ինքնապաշտպանութեան մղելու համար Գարահալլը գիտը: Սակայն, շաբ ուշ էր: Նոյն օրը թուրքերը կը խոժեն գիտը, կը ձերքակալէն դղամարդիկը և Գրութէվիչի սպորտովը՝ Թաշ Օճախ կոչուած ձորին մէջ կը սպաննեն: Ամիս մը երգ կը հաւաքեն կիներն ու մանուկները և կը դանին Պապա Եաղմուր գիտի Պայաձը կոչուած ձորը և կը սպաննեն: Յովհաննէսի մայրը և երկու դարեկան քոյրը կը սպաննուին, իսկ ինք դաշոյնի հարուած մը կը սպանայ, սակայն ովքի կ'ելլէ ու հոս-հոն կը վագէ: Կը հանդիպի քիւրդ հովիի մը, որ կ'ապադէ վայն և Ահմէքը անունով մարդու մը կու դայ: Ահմէքի մայրը իսկական և հարազար մօր պէս հոգ կը դանի անոր: Հոս կը

մնայ մինչեւ 1922ը, երբ կ'հմանայ թէ հօրեղբայրը՝ Աւելիս Քեշիշեանը Ֆարխալը կը գտնուի: Յովիաննէս կը գտնէ հօրեղբայրը, որ զինք Կեսարիա փանելով՝ բարեկամ թուրքի մը մօպ իբր աշկերդ կը դնէ: Հոսկէ Յովիաննէսը Պոլիս կ'անցնի, եւ հոնկէ ալ Խորհրդային Հայաստան՝ 1929ին:

47) Սիմոն Փոլապեան, «Բէօհրէնկէն Պաղպապ», Էջ 632-634:

Սիմոն ծնած է Եռվկապ գաւառի Բէօհրէնկ գիտը: Ան կը վարէ իր հօրենական առեւգուրի խանութը: Թուրք զինեալներ կ'ուզեն առեւանգել զինք, բայց միջամբութեամբ կ'ապագի: Օր մը ոսպիկան-վիճուրներ բոլոր այրերը կը հաւաքեն Եկեղեցին: Սիմոնն ալ հոն է: Մէկ շաբաթ հոն բանվարկելէ Եփք կը կողոպակն վիրենք եւ Աղպուճաք գիտը կ'առաջնորդեն: Հոս չերքէվները կը վոնքեն զանոնք կապող թուրքերը եւ իրենք յանձն կ'առնեն: Չերքէվները կը քակեն անոնց կապերը եւ կ'ուղղուին դէպի Պողապեան: Քէօհնէն, Քելլէրէն եւ Եռվկապէն հայ գաղթականներ կը միանան կարաւանին եւ կ'ուղղուին դէպի Նիյդիք: Կ'անցնին Ինձեսու գիտը եւ ապա Պողանթիի լեռները: Գերմանացի վիճուրներ փեսնելով իրենց թշուառ վիճակը, փոխանակ խղճալու, կը ծիծաղէին: Կը հասնին Ինթիլի եւ կը մգնեն ճանապարհաշինութեան գործին մէջ: Որոշ արեն մը Եփք, զանոնք շոգեկառքով Ռասո-ու-Այն կը փոխադրեն: Հոսկէ Երեսուն-քառասուն օրէն Մուսու կը հասնին: Ճամբան կողոպուտը կը շարունակուի: Կիներն ու աղջիկները կը ծախւեն: Սիմոն Երեք ընկերներով Երկրագործութիւն կ'ընէ օրական վարձքով, ապա կ'աշխապին գերմանացիներուն քով իբր ձիաբոյժ: Անգիտայինները կը մգնեն Մուսու:

48) Իլիմոն Օպապաշեան-Տիլանեան, «Կորսուած Հայ Գիտի Մը Միակ Վերապրողը», Պէյրութ, 1969, Էջ 635:

Իլիմոն ծնած է Թերպիլի գիտաքաղաքին շաբ մօպ գտնուող Պեպեք գիտը: Թուրքերը 1915ի ամառը 40-50 այր կը վիճուրագրեն: Անելի մեծ թիւով այր մարդիկ ալ կը հաւաքուին եւ կը կողորուին Էսէրպէյ Տէրէսի կոչուած ձորին մէջ: Ումանք կ'ապաստանին Եռվկապ՝ թուրք բարեսիրդ Աքիա փաշայի փունը:

Կիներն ու մանուկները շրջակայ թրքական գիտերը կը սրուին: Օգնութեան կը հասնի Ազգադի դիմադրութեան դեկավարներէն Սամուկ Չառուշ Ինձէյեան, որ մերք անակնկալ կերպով կ'երեւէր շրջանին մէջ:

49) Սիրական-Սեղրակ Տեմիրճեան, «Յուշեր Քելէր Գիտաքաղաքէն», էջ 636-637:

Հեղինակը ծնած է Եռվկափ գաւառի Պողավլեան գաւառակի Քելէր գիտաքաղաքը: Դրօշի բակ կանչելու պարբուակով, այր մարդիկը՝ 800 հոգի 1915ի սկիզբները կը հայրեն և Եարաշ կոչուած ձորին մէջ կը սպաննեն: Երկու երիտասարդ վիրատր վիճակի մէջ կէս գիշերին գիտ կու գան: Անոնք դարմանուելէն վերջ Ազգադ լեռները կը բարձրանան՝ ինքնապաշտպանութեան խումբին միանալու համար:

Օր մըն ալ կը հայաքեն կիներն ու երախաները և Եարաշի ձորին մէջ կը սպաննեն: Զէրքէպները կողոպութ ընելէ զափ կը խլեն 35-40 աղջիկներ և մանուկներ, որոնց մէջ Սիրականը, և իրենց գիտերը կը բանին:

Սիրական մինչեւ զինադադար կը մնայ Պայրագլը գիտը, չարաչար աշխափելով իր խնամակալին քով: Ան, հայ որբահայր Սողոմոն Ելշէնեանի օգնութեամբ կ'ապափէ իր քոյրը և Եռվկափի որբանոցը կը բեղատորէ: Քելէրէն կ'ապափի 35-40 հոգի միայն:

Սիրական-Սեղրակ կը մնայ Քելէր, կ'ամուսնանայ որբուիի մը հետք և կը վերականգնէ իր պապենական օճախը: Քեմալական-ները կը զինուրագրեն զինք և կը բանին Կարին: Հոնկէ փախուստ դալով կու գայ Կեսարիա և ապա կ'անցնի Պէլոտիք: 1947ին կը հայրենադարձուի Խորհրդային Հայաստան:

50) Սեղրակ Հորիմեան, «Քելէրէն Աթէնք Եւ Երեւան», Երեւան, էջ 638-641:

1914ի ամառը երբ ընդհանուր զօրակոչ կը յայգարարուի՝ Սեղրակ ութ բարեկան էր: Օմար Օնպաշը կոչուող եռվկափոյի թուրք դահիճին հրամանով վէնքերը կը հայրուին: Բոլոր խելացի մարդիկը Կը ձերբակալեն:

Քելէրը 1915ի ամառը կը պաշարուի: Երբ կանանց եւ մանուկներու կարաւանը կը յառաջանար, Պայրագը գիտէն բարի չերքէԿ մը Սեղրակը եւ եղբայրը՝ Գրիգորը իր մօր կը դանի առանց բռնութեան: Հայրը բանակէն կը վերադառնայ Դեկտեմբեր 1915ին, եւ վերամուսնանալով, իր մօր կ'առնէ իր երկու որդիները: 1920ին հայրը զինք կը դանի Պողավուանի որբանոցը: Երեք օր անց զինք կը փոխադրեն Թալասի որբանոցը, որ կը մնայ մինչեւ 1922ը: Ապա կը փոխադրուին Լիբանան՝ Ճիպէլի որբանոցը: 1923ին կը միանայ Գրիգոր եղբօրը՝ Յունասպան: 1946ին կը հայրենադարձուի Խորհրդային Հայասպան:

51) Պատմեց՝ Եղսա Մանուկեան, գրի առաւ՝ Կիլալէնկ Կիրակոսեան, «Մահէն Դէպի Կեանք», Էջ 642-643:

Օգոստոս 1915ի պայծառ ու շաբ դաք օրերէն մէկը, Քելէր գիտին քնակիշները գաղթի ճամբան կը բռնեն: Կը հասնին Եարաշ ձորը, որ թուրքերը կացիններով, սուրերով եւ այլ գործիքներով կը սպաննեն զանոնք: Մայրը եւ եղբայրները կը մեռնին: Եղսա կացինի հարուած մը կը սպանայ վիզէն եւ գետին կ'ինայ: Երբ գիշերը կ'արթննայ՝ ճամբայ կ'ելլէ, կը հասնի ջուրի աղբիր մը եւ կը քնանայ խողովակի մը մէջ: Աւշար կիներ կը գտնեն զինք: Անոնցմէ մէկը Եղսան իր գոռնը կը դանի, կը բուժէ եւ հոգ կը դանի անոր: Եղսա չարաչար աշխադերով հոն կը մնայ չորս դարի: Կը վերադառնայ Քելէր եւ կ'ամուսնանայ Սողոմոն Մանուկեանին հետ: Երբ քեմալական շարժումը կը սկսի ծաւաի, կը գաղթեն Լիբանան, իսկ 1946ին կը հայրենադարձուին:

52) Վկայեց՝ Միսաք Տօնանեան, «Քելէրի Զարդը», Պէյրութ, 1960, Էջ 644-649:

1914ին Քելէրի մէջ զինքերը կը հաւաքուին: 20-45 դարեկան այլերը բանակ կը կանչուին, բայց բանակի պարենատրման պատրասխանագործու Սողոմոն Հաճի Մանուկեանը Պողավուանի դեղակալին քով երթալով երեք ամիսով կը յեփածգէ զինուորագործինը, մինչեւ հոնձքի եւ կալի եղանակին վախճանը: Ծագ չանցած, թուրքերը զայն խեղդամահ կ'ընեն Քերփիշճեր գիտին մէջ:

Յուղիս 1915ին Քելլէրը կը պաշարուի եւ այր մարդիկը կը ձերբակալուին: 423 այր մարդիկ կը փարուին Եարաշ ձորը ու կը սպաննուին: Տուներու թաքսվոցները խուզարկելով 225 այր մարդիկ կը գտնեն եւ կը սպաննեն:

15 Օգոստոս 1915ին կը սկսի բնակչութեան գաղթը: Այս միջոցին Միսաք, հայրը եւ որիշ քանի մը հոգի փունէն դուրս կ'ելլեն չձերբակալուելու համար: Անոնք երբ գիտին մօք յորենի արքերու մէջ պահուըրբած էին, կը փեսնեն Եռվկապի հայոց կարաւանը, որ կը փարուի Եարաշ ու կը շարորուի: Գիշերը կը փոթան հոն՝ հայ վիրատրներ ազարելու յոյսով: Կը վերադառնան գիտ՝ պարսպարուելու համար: Հոն թաքնուած որիշ 11 հոգիի կը հանդիպին, որոնցմէ կ'իմանան, թէ որիշ պահուըրբածներ ալ կան: Ասոնք իրենց հետ վէճրեր ալ ունէին: Այսպիսով խումբը 31 հոգի կ'ըլլայ: 14 հոգի կ'որոշէ կրկին Եարաշի ձորը այցելել՝ վերապրողներ գրնելու յոյսով: Անոնք ճամբուն վրայ կը թաղեն երկու մանուկներ, զորս թուրքերը մորթած էին Քեմալ պէյի ոսքերուն առջեն:

Այս խումբին փասը հոգի կը բաժնուի եւ կ'ուղղուի դէպի Եարապուտուն յունաբնակ գիտը, բայց աղէսի հանդիպելով, կը սպաննուի: Մնացեալ 21 հոգին, անոնց մէջ՝ Միսաք եւ հայրը, կ'որոշէ Ազրաք լեռները բարձրանալ: Ճամբայ կ'ելլեն, կը հասնին Պոտոն Գըշլա, որու հայերը փակախն հոն էին: Այս գիտին մէջ, հայրը եւ որիշ քանի մը փախստականներ կը սպաննուին: Միսաք եւ քանի մը որիշներ կալերուն մէջ կը պահուըրփին: Երեք օր եփք դուրս կու գան: Հայ կիներ կը շրջապատեն վիրենք, բայց կրօնափոխ դաւաճան հայ մը՝ Լետն աղա, որ Ալի վերակոչուած էր, շուրջով զանոնք ուսդիկանապուն կը յանձնէ: Հոս երկար հարցուիփորձերէ եփք Արիֆ Չատուշ, Ալիին հետ զանոնք կը դրկէ Թաշճեաններու փունը՝ աշխապունելու համար: Մէկ շաբաթ արփին մէջ աշխապելէ եփք, չէրքէվ Ապդալլա էֆենդի զանոնք կը յսէ եւ իր գիտը կը փանի: Այս միջոցին Պոտոն Գըշլայի հայ բնակչութիւնը կը քշուի: Մէկ ամիս կ'աշխապին եւ կրկին կը յանձնուին Արիֆ Չատուշին: Այս վերջինը վիրենք կը ծախէ չէրքէվ Ճին Հասանին: Երեք ամիս հոս աշխապելէ եփք, Միսաք կը փախչի եւ Քելլէր կու գայ: Էօմէր Օնպաշին վինք կ'աշխապունէ իր

մօվ՝ Էօմէրլի գիտը, ուր կը մնայ մէկուկէս դարի: 1923ին կը հասպագուի Լիբանան:

53) Կիլպէնկ Կիրակոսեան, «Քելէրէն՝ Լիբանան, Զարդերէն Դէպի Կեանը», Պէյրութ, Էշ 650-660:

Հեղինակը 1914ին երք չորս դարեկան էր, թուրք սինուորները Քելէր կը խուժեն, գիտին այրերը կը հաւաքեն և մօփակայ ձոր մը դանելով՝ կացիններով կը սպաննեն:

Հրաման կու գայ գիտի բնակիչներուն, որ սայլերով գաղթեն: Այս շրջանին՝ հայրը Պալքանեան պագերապմին մասնակցելու գայեր էր իբր թրքական բանակի վիճուր: Մայրը, եղբայրը՝ ուր դարեկան Արշակը և ինք դան մէջ կ'ապրէին: Մայրը անասունները դուրս կը բերէ գոմէն: Ասոնք սայլերուն չեն ուզեր կապուիլ և կը փախչին: Այս առիթէն օգտուելով, մայրը վինք, եղբայրը, հօրեղբօր կինը՝ Բերոնը և անոր երկու զաւակները յարդանոցին մէջ կը թաքնէ՝ դան դրները բաց թողնելով: Երեք օր անօթի և ծարաւ կ'անցընեն: Չորրորդ օրը գիշերը, մայրը յարդանոցին պարը ծակելով, մատունէն հաց ու ջուր կը բերէ: Վերջապէս կը փախչին և կ'ապասպանին Պարփալ կոչուած դըպըլաշական գիտը, Թեւֆիք աղային գտնոնք, որ Կիլպէնկի հօր բարեկամն էր: Հու 15 օր կը մնան: Ուրիշ բարեկամ թուրք մը՝ Թըլսը Պերիք, գիշերով կու գայ և զանոնք Ղըզըշլա գիտի իր գունը կը դանի: Պերիք Բերոնը և զաւակները կու դայ ուրիշ բարեկամի մը, որ կը ծախէ զանոնք: Կիլպէնկ, եղբայր և մայրը մինչեւ վինադադար հոս կը մնան և կ'աշխատին Պերիքի մօվ:

Զինադադարէն եկը Քելէրի իրենց գունը կը վերադառնան: Ագէն մը այսգեղ մնալէ եկը Եռվկապ կը փոխադրուին: Մայրը կ'աշխատի գուններուն մէջ լուսը ընելով, մինչ երկու եղբայրները շուկային մէջ բեռնակիր կ'աշխատին: Ապա Քելէր կը վերադառնան ու մօրաքրոջը գունը կ'ապասպանին: Կիլպէնկ Պողավեանի որբանոցը կը դրուի: Ապա որբերը կը փոխադրեն Թալաս, այնուհետեւ՝ Լիբանան:

54) Արսէն Մահմետեան, «Յուշեր Արհաւիրքի Օրերէն», Էշ 661-666:

Արսէն ծնած է 1903ին, Զելլէր: 1915ի ամառը վրամարդիկը կը հաւաքեն եկեղեցիին եւ գոմի մը մէջ: Յաջորդ առաօպր, զանոնք իրենց թեւերէն իրարու կապելով կը փանին Եարաշ Տէրէսի կոչուած ձորը ու կը կոփորեն: Այսպէս փասը օր շարունակաբար, ոսպիկաններ փունէ փուն մպնելով, այր մարդիկը ձերբակալելով Սարը Ղայայի կողմերը կը փանէին եւ կը սպանէին:

Շաբէ չանցած, Տէր Զօր գաղթելու իրաման կու գայ: Թուրք գիտացիները Զելլէր կը խուժեն: Սարը Ղայա գիտէն բարեկամ թուրք մը, Արսէնի մօր խնդրանքին վրայ, իր երէց եղբայրը հետքը կը փանի: Երբ կը մօփենային սպանդանոցին, մայրը թուրք խուժանին մէջ նկապելով Թահեր անունով թուրք բարեկամ մը, Արսէնը եւ փորք որդին անոր կը յանձնէ: Համագիտացիները զանոնք Միեահ գիտը կը փանին: Կարաւանը Միեահ գիտէն անցնելով, կը փանին Եարաշ Տէրէսի ու կը կոփորեն: Միեահ գլուուած միջոցին Արսէն կ'իմանայ, թէ Գումգույու գիտը ինքնապաշտպանութեան դիմած է, բայց կործանած:

Խուրչիպի կինը կը մերժէ պահել Արսէնը եւ Խուրչիպ կը սպիապուի զայն փալ Խալի անունով ուրիշ թուրքի մը, որ իր փունին մէջ արդէն երկու հայ աղջնակներ կը պահէր: Աւելի ուշ, Խուրչիպին կինը կու գայ եւ Արսէնը կրկին իր փունը կը փանի ու կը սկսի լաւ վարուիլ անոր հետք: Հրաման կու գայ թուրքերու փուները ապասպանած բոլոր հայերը հաւաքել ու սպաններ: Եղբայրը՝ Հայրապետ, զոհ կ'երթայ այս շարդին: Փոքր եղբայրը՝ Սեղրակ կը փախչի եւ իր մօք կու գայ, սակայն այս գեղն անյարմար գլուուալ նախսկին դեղը կը վերադառնայ:

1918ի աշնան գողեր կը կողոպւեն Խուրչիպը, որ երկրորդ յարձակումի մը ապեն կը սպաննուի: Խուրչիպի եղբայրը՝ Թահեր, Արսէնին կու փայ հորք մը, մարդաշ եկ մը, երկու այծ եւ յորեն, որպէսպի Զելլէր երթայ եւ իր պապենական փունը շէնցնէ:

Արսէն կու գայ Զելլէր, ուր ուրիշ վերապրողներ կը գտնէ: Քեմալական շարժումին ծառարումով, հայոց կեանքը հերսպիետէ անփանելի կը դառնայ Թուրքիոյ մէջ: Արսէն իր զարմիկներուն հետք Պէյրութ կը փոխադրուի:

55) Աւելիս Քելեշեան, «Թուրք Հոճայի Մը Շահապակութիւնները», էջ 667-668:

Եռվկապի մօրակայ շէն ու խաղաղ հայկական գիտերը ամայացած էին, պուները՝ քանդուած, ձորերը՝ հայոց անհամար դիակներով լեցուած: Սով կը փիրէր: Փոքրիկն Աւելիս ապաստան գրած էր Եռդուն-Հիսար գիտին մէջ, թուրքի մը պունը: Գիտին թուրք հոճան, որ առժամաբար Դէքքաշլը կը մնար, կը կեղեքէր ժողովուրդը: Աւելիս իր փիրոց բացակայութեան հոգ կը գրանէր անոր թոլոր գործերուն եւ թոյլ չէր գրար, որ հոճան սանձարձակ կերպով կեղեքէր իր փէրը: Օր մը երբ Աւելիսի փէրը կը վերադառնար գիտ, հոճան զայն փեսնելու եւ Աւելիսը վրապարփելու կը փութայ: Ան այնքան յատաջ կ'երթայ, որ կը հրամայէ մորթել «անհաւագ», այսինքն կեաւոր Աւելիսը: Տէրը անմիջապէս կ'ըմբռնէ կացութիւնը եւ կը վրարէ հոճան՝ սպառնալով անոր: Հոճան կը ներկայացնէ իսկական թուրք ոճրագործի փիպարը:

Տ. Ներսէս Աւագ Քահանայ Թատուգճեան, «Տառապանքի Օրագիր», խմբագրեց՝ Թորոս Թորանեան, դպ. «Հայ Տիկ Քոմիլի կրաֆթեքնովրես», Պէյրութ, 1991, միջակ չափի 408 էջ:

Տէր Ներսէս Թատուգճեան ծնած է 1870ին, Այնթապ: 1909ի աղէփէն եփք ան կը մասնակցի նպաստաբաշխ յանձնախումբին, մինչեւ Անդիռը եւ Քեսապ, ուղղուելով Հալէպէն: 1915ին կը դարագրուի եւ կը հասնի Համա: 1916ին, զիրենք Երուսաղէմ դրանելու պարբուակով, օսմանցիները խումբ մը քահանաներ կը դարագրեն Տամասկոսի կողմերը, ուր քանի մը ամիս դրառապանքով ապրելէ յեպոյ Համա կը վերադառնան: Հոկտեմբեր 1918ին անզիհացիր այդ քաղաքը կը մընեն: Համայի մէջ կը հանդիպի անգլիացի եւ ֆրանսացի պարասխանագործներու հետք Ապրիլ 1919ին հայերը կը սկսին Համայէն մաս առ մաս առաքուի դէպի Այնթապ եւ ուրիշ քաղաքներ: Ինք կը մեկնի Հալէպ, ապա կ'անցնի Այնթապ: 1920 Մարտին մինչեւ Մայիս կը դրեւն Այնթապի ինքնապաշտպանութեան կոհիները (Այնթապի ինքնապաշտպանութիւնն սկսած է 1920ի Ապրիլի սկիզբը եւ դրեւած մօք 1 դարի - խմբ.): Մայիսի վերջերը ֆրանսացիներու օգնութեամբ առաջին կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ: Ասոր կը հեգելին ուրիշներ: Տէր Ներսէս 24 Սեպտեմբեր 1920ին կը թողու Այնթապը եւ կը հասնի Հալէպ, ապա կ'անցնի Պէյրութ: Մէկ ամիս եփք դարձեալ կը վերադառնայ Այնթապ: Այս շրջանին կարաւան առ կարաւան Այնթապը կը պարագուի հայութենէ: Տէր Հայրը 8 Նոյեմբեր 1921ին վերջնականապէս կ'անցնի Հալէպ: Մօք 100,000 հոգի հաշոտ Կիլիկիոյ հայութինը 1921ի վերջը արդէն դարագրուած էր: Օրագրութիւնը կը շարունակուի մինչեւ 1933՝ յիշաբակելով եկեղեցական եւ ապօպային դէպեր:

Տ. Ներսէս Աւագ Շահն. Թահուացնեան

ՏԱՐԱՎԱՐԱԳՐԻ ՕՐԱԳԻՐ

ԽՈՎԱՐԻՑ ԹԱՐԱՎԱՐԱԳՐԻ

ՊԵՅՐՈՒԹ, 1991

Գառնիկ Բանեան, «Յուշեր Մանկութեան Եւ Որպութեան», դադ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անքիլիսս, 1992, միջակ չափի 280 էջ:

Գառնիկ Կիլիկինի մէջ բարեկեցի կեանք մը կ'ապրէր հինգ տարեկանին, երբ 1915ին ամբողջ ընդառնեօք կ'աքսորուի: Հեղինակը կը հասնի Համայի գաղթակայանը, ուր իր սիրելիներէն շագրեր կը մահանան: Որբանոց կը դրուի իր մեծ հօրը ձեռքով: Քանի մը ամիս եւքը որբերը Լիբանան կը փոխադրեն եւ Այնթուրայի թրքական որբանոցը կը փեղաւորեն: Ծագ դառապանքներէ եւքը, որբանոցը կը հայանայ 1918ին: Արդարեւ, զինադադարը կնքուելին անմիջապէս յեւքոյ, հայ դնօրէն, ուսույիշներ եւ պաշփօնէութիւն դպրոց ժամանելով, կը սպանձնեն որբանոցը: Կը վերադառնայ Կիլիկիա և ապա՝ Պէյրութ:

ԳԱՐԱԿ ԲԱՆԵԱՆ

ՅՈՒՃԵՐ

ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՈՐՊՈՒԹԵԱՆ

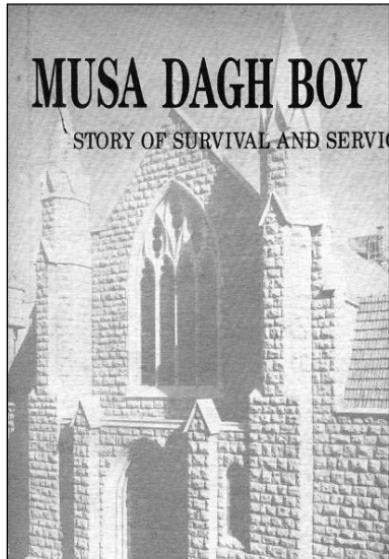
Տ Պ Ա Ր Ա
ՆԵՐՎՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱՆ
ՄԵՐ ՏԵՍ ՎԱՐԱԲ
Մթիւն — Արագած
1992

*Reverend Garabed S. Tilkian, "Musa Dagh Boy",
«Ապրիլ» հրատ., Լու Անձելը, 1992, միջակ չափի
142 էջ թերապապուելի Կարապետ Ս. Թիլքեան,
«Մուսա Տաղի Տղան», անգլերէն]: [էջ 148]*

Հեղինակը ծնած է 1906ին, Մուսա Լեռան Պիթիաս գիտը: 1910ին Պիթիաս 200 ընդանիք կը հաշուէր:

Անդինքի կառավարիչ Մաարուֆ պէջ 13 Յուլիս 1915ին հրահանգ կու դրայ իր փոխանորդին՝ Խալէկ էֆենդիի՝ ութը օրէն Մուսա Լեռան եօթը գիտերը դարագրել: Տեղոյն պարասխանապուները խորհրդակցական ժողով մը կը գումարեն Տէր Աբրահամ Տէր Գալուստեանի և Վերապապուելի Տիգրան Անդրիասեանի գլխաւորութեամբ: Ժողովը կ'որոշէ չենթարկուիլ թրքական կառավարութեան հրամանին: 4200 մուսալեռյի լեռ կը բարձրանայ և 53 օր կը կոորի թուրքերուն դէմ: Ֆրանսական «Փրովիվանս» նար վիրենք կ'ապագէ և 13 Մեպիւմբերին Եգիպտոս կը դանի: Հասրապուելով Փոք Սայիդ, անոնք կ'անցնին անգլիական հոգածութեան դրակ:

Փոքը խումբ մը, մեծաւ մասամբ Պիթիաս գիտէն, կը հնապանդի թրքական կառավարութեան որոշումին: 31 Յուլիս 1915ին երկու ոսպիկաններու հսկողութեամբ 64 ընդանիքներ ճամբայ կ'ելլեն անորոշ ուղղութեամբ: Ասոնց մէջն է Կարապետ Թիլքեան իր ընդանիքին հետք: Երեք օրէն Համա քաղաքը կը հասնին: Մեծ հայրն ու մեծ մայրը կը մահանան: Համայի կառավարիչը՝ Խայիր Ֆերուզան էֆենդի, բարի մարդ մըն էր: Ասով հանդերձ, դժուարութիւնները, անօրութիւնն ու համաճարակները կը շրջապատէին վիրենք: Կային նաև բռնութեամբ իսլամացնելու փորձերը:

1917ին սովը կը սկսի: Մայրը կը սպիալով աշխատի՝ փոտի մը համար վառելիք փայտ հայթայթելով: Նաև քոյրը կ'աշխատի ուրեմնի համար: Եղբայրը՝ Յակոբ կը սկսի սանրութ շինել, իսկ միս եղբայրը՝ Յովհաննէս զանոնք կը վաճառէ: Այս վիճակին մէջ 10 դարեկան Կարապետ մեծ ջանք կը թափէ փորը կշփայնելու համար: Ան մինչեւ իսկ մուրացկանութեան կը դիմէ: Սառա անունով քոյրը կը մահանայ թիֆիսէ: Ծանր աշխատանքի հետեւանքով՝ հայրը կը մահանայ 1916ին Պաղեստինի մէջ: 1917ին անօթութենէ եւ հիւանդութենէ կը մահանայ նաև մայրը: Կարապետ որբանոց կը մկնէ:

1918ի ամառը պատերազմը վերջ կը գտնէ Պաղեստինի մէջ: Որբերը կը փոխադրուին անդի մեծ որբանոց մը՝ Հայէալի մէջ: Յովհաննէս եղբայրը նոյն որբանոցը կը դրուի: Որբերը Այնթապ, այնուհետեւ Լիբանան կը փոխադրուին:

Արամ Հայկակ, «Չորս Տարի Քիւրդիսպանի Լեռներուն Մէջ», հրապ. «Գէորգ Մելիքինեցի Գրական Մրցանակ»ի թիւ 6, զայ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1972, միջակ չափի 512 էջ:

Ծապին Գարահիսարի ինքնապաշտպանութեան պայքարը վերջ գտած էր: Յովիս 1915ի սկիզբն էր: Արամ Հայկակ եւ մայրը բռնազարթուածներու կարաւանին հետ կը քալեն: Չորրորդ օրը կը հասնին Այծարդութեր հայկական գիղը, որ 300 դուն բնակչութիւն ունէր: Զիրենք գիտէն դուրս երկու գոմերու մէջ կը հաւաքեն: Յաջորդ օրը գիտ կը դանին եւ խանի մը ախտոր կը լեցնեն: Հոս, գիշերը, գաղթականներուն մշջէն հայ աղջիկներ կ'առեւանգեն: Կիներէն ոմանք կը թրքանան եւ գիտը կը մնան: Կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ: Կը հանդիպին թուրք խուժանին, որ կը կողոպպէ եւ կ'առեւանգէ: Մայրը կը խրապէ Արամն՝ թուրքի մը պաշտպանութեան դակ անցնիլ եւ աշխարհանքով հափուցէ: Արամ փորձ մը կ'ընէ, բայց եւր կու գայ: Սակայն, մնալը սրոյգ մահ է: Երկրորդ փորձ մը կ'ընէ եւ Պապրիկս քրիստոնական ցեղախումբէն Ալի բէկին որդեգիրը կը դառնայ Աղըլլար գիտին մէջ:

Ալի բէկը երեք կին ունի: Աւագը՝ Ֆեթհիէ հանըմ, չէշէն է, երկրորդը՝ լազ է, երրորդը՝ Ջեամիլէն է, նախկին Հայկանոյշը, հավի 15 օրուան հարս: Խորէն անունով հայ Վրդայ մըն ալ կայ դան մէջ: Կան նաև սպասաւոր Օսմանը եւ որիշ ծառայողներ՝ Կիլօն, Մսկօն, Հազգըն, Շեվզըն եւ հայ պատրանի մը՝ Գրիգորը իր երկու քոյրերով: Բրաքանչիր պատրանի իր պաշտօնն ունի: Անոնք բոլորն ալ Ալի բէկին համար կ'աշխարհին: Օսման Կիլիկար անունով հայ աղջկայ մը հետ կ'ամուսնանայ: Օսման եղբայրական սիրով կը վարուէր Միավիմ անուանափոխուած Արամի եւ հայ Վրդոյ հետ: Արամ Ալի բէկի եպները կ'արածէ Օսմանի հետ

ու անոր հետ կը մկերմանայ: Կիլիկարի յղութիւնը կ'ուղեկցուի հիանդութեամբ մը, որ կարձ ժամանակ փառապեսնելէ եփք Կիլիկարը, անոր մահուան պարգառով կը մահանայ:

Արամ պարփածանաց ձեւով իր պաշխօնը կը կափարէ քիլրփերու մօք: Ան յարգանքով կը վարուի Ալի բէկին հետ, որ, զգացուած Արամի վերաբերմունքէն, կ'որոշէ որդեգրել զայն և կը մկաղրէ պերական արձանագրութիւններու մէջ պաշշաճ գործողութիւնները կափարել անմիջապէս որ պարերապմը վերջանար: Տան մէջ բոլորին կը թելադրէ բարեացակամօրէն վարուիլ Արամի հետ:

Տան մէջ Արամին գործը դժուար չէր: Ան ժամանայի ժամանակ ալ կ'ունենար: Եզները արածելու ափեն թէ դանը, միշտ հետաքրքրական եւ հաճելի դրամունք կայ իրեն համար: Տան զամբոր եւ ձագերը բաւական կը զուարձացնեն զինք:

Փեփրուար 1916ի վերջերը լուր կը հասնի իրենց, թէ ոռուսերը Կարինը գրաւած են: Իրենք շաբ հետու չէին Կարինէն: Նոյնիսկ այս ժամանակ, թրքական կառավարութիւնը առիթ կը գիմնէ եւ շրջանին մնացած հայերը վերսպին հաւաքելով կրկին կ'աքսորէ: Ալի բէկ եւ միս բէկերը, չուպելով ձրի ծառայողներէ եւ գեղեցիկ կիներէ վրկուի, իրենց մօք գրնոտդ բոլոր հայերը կը պահեն: Սակայն, ուրիշ հարիւրատը դժբախսդ հայեր, ահաւոր այդ ցուրփերոն կը հասաքուին եւ աքսորուելու պատրուակով կը կուպորուին:

Կարինէն փախած թուրք զինուորներ կ'անցնին Չօպանլը գիւղէն՝ իրենց գեղեցերը հասնելու համար: Ալի բէկ իր հանույին չօռէ (հիանդութիւն մը) սապեկած հաւերը կարմրունելով անոնց կը ծախէ: Ջրախառն ալիրով եփած ապուր մը կը հրամացնէ անոնց: Բէկին հրամանով՝ վիրատը սպայ մը գոմին մէջ կը հիլրնկարուի: Հապի շարժելու եւ շնչելու կարող, ան խնամքի եւ կարել ցուրեան շաբ պէտք ունէր: Արամ կ'ափէր այդ սպան: Մինչեւ այդ օրը, ան գոմին մէջ անասուններու ընկերակցութեամբ երապանքի հաճելի ժամեր անցուցած էր: Գոմին մէջ կար «Երլիգը» անունով եռանդրդ եզ մը, զոր Արամ շաբ կը սիրէր: Վիրատը սպային գալէն եփք Արամ չէր ուվեր գոմ մփնել: Գիշեր մը Երլիգը եւ միս կենդանիները անօթի մնացած էին. Երլիգը կապդած էր եւ վիրատը սպան իր ուգրերուն դրակ անշնչացուցած:

Ոռուսական բանակը Ապրիլ 1916ին կը գրաւէ Երկնկան:

Վերապրող հայերը յոյսի, անձկութեան, սպասման եւ անորոշութեան օրեր կ'ապրին: Քիրփերը ինը հայ դուք կը հաւաքեն՝ զանոնք թլիափելու համար: Արամ եւս կը թլիափուի: Այս անորոշութեան ժամանակ, քիրփ բէկերը կը դափամսին՝ մնա՞լ իրենց կարուածներուն մէջ, թէ՝ մեկնի:

Այս օրերուն էր, երբ Խորէն եւ Արամ դասն մօք կը հանդիպին Համիլտ անունով մօփատրապէս 22 դարեկան թուրք գաղթականի մը, որ Բասէնի դաշտէն գիտացի մըն էր: Հայ դուքը թէեւ դարիքով փոքր էին, սակայն գիտակից էին անցուդարձերուն եւ ոխ կը պահէին թուրքերուն հանդէա: Համիլտ անոնց կը պագմէ իրենց դասն մէջ իբր ծառայ ծառայող հայ աղջկան մը սդիպողաբար իրեն ենթարկուելուն մասին, ապա, լկդիաբար կը չարախոսէ հայոց մասին: Լիճին մէջ թուրքը միասին լողալու ժամանակ, Խորէն եւ Արամ կը յաջողին այս թուրքը խեղդել:

Ալի բէկ կը հիանդանայ: Գիշերով բժիշկը գուն կու գայ եւ կը քննէ զայն: Պէտք եղած դեղը կը պակսէր: Բէկին աւագ կինը՝ Ֆերհիէ հանըմ կը հրամայէ քիրփ ծառաներուն, որ երթան բէկի հօր՝ Բարսիմ բէկի մօք եւ դեղը բերեն: Անոնք կը մերժեն, որովհետեւ գիշերով գերեզմաններու քովէն անցնելու կը վախնային: Արամ կ'ըսէ հանրմին, թէ կամատրապէս պիտի երթայ եւ բերէ դեղը: Երբ կինը կը հարցնէ Արամին, թէ գերեզմաններէ չէ՞ր վախնար, Արամ կը պարապահանէ բացասաբար, «բայց կը վախնամ մարդերէ...», կ'աւելցնէ ան՝ թուրքերը նկագի ունենալով: Արամ կ'երթայ, բայց ձեռնունայն կը վերադառնայ: Քանի մը օր եւրք, Ալի բէկ կը մահանայ: Անոր մօք մնացող հայ պաշտպանեալները կը դիսրին:

Քիրփերը, փոխանակ գունի ու դաշտի գործերով վրադելու, Երպնկայէն փախած թուրք վինուորները կը սպաննէին եւ զանոնք կը կողովագրէին: Այս թուրք վինուորներուն թիւը հետպիետէ կը շագնայ: Անոնք ժողովուրդին կը թելադրէին այդ շրջաններէն հեռանալ:

Ալի բէկի հայրը՝ մեծ բէկը մբահոգ էր: Ան յաճախ կը վրուցէր Արամի հետ: Օր մը ան կ'ըսէ Արամին, թէ հայերն են, որ ոռուական բանակը կ'առաջնորդեն: Արամ համարձակօրէն կը պարախանէ, որ եթէ թրքական կառավարութիւնը շարդած շրլար հայե-

ըր, այսօր անոնք հաւանաբար առաջնորդէին օսմանեան բանակը:

Իպրահիմ թէկի գերդաստանին բոլոր անդամները եւ ծառաները ճամբայ կ'ելլեն, բայի մէկ որդիին՝ Ռիփէթ թէկէն, որ կը նախընդրէ մնալ իր փան մէջ եւ դիմագրաւել ոուսերուն գալուստը: Կենաքը ցոյց փուա, թէ անոր ընդրած ճամբան ճիշդ էր, որովհետեւ ոուսերը չեկան:

Մեծ թէկի կարաւանը կը հասնի Պերան գիտը: Այի թէկի այրին անհեթեթ պարձառներով ոխ կը պահէ Արամին դէմ:

Այի թէկի եղբայրը՝ Գուանուրպատէ Նազըմ թէկը Զառայի գայմագամութեան միւրիդի (գաւառակապեր) պաշտօնը կը սպանայ: Ան ոնի երկու կին՝ Նայիլէն եւ Մեհրուսէն: Նախապէս Արամի հետ լաւ յարաբերութիւն ունեցող Նայիլէ իր մօք կ'առնէ պայն: Նազըմ թէկ իր առաջին կնոշմէն՝ Նայիլէն ունէր երկու դուսպը՝ Գապրիէն եւ Ֆախրիէն: Գապրիէն գեղեցիկ աղջիկ մըն էր ու գրեթէ փարեկից Արամին:

Նազըմ թէկի ընդրանիքը եւ Արամ փուն մը վարձած էին Գարաճա Վերան գիտին մէջ: Տանպիրուիին՝ Զէյնապ եւ անոր հարսը՝ Ալմաս նոյն շրջափակին մէջ կ'ապրիէն: Զէյնապի քանի մը օրուան բացակայութենէն օգփուելով, Արամ եւ Ալմաս սեռական բնոյրի թերեւ արկածախնդրութիւն մը կ'ունենան:

Նազըմ թէկ պաշտօնանկ կ'ըլլայ վինուրականութեան հետ ունեցած փարակարծութեան եւ վիճաբանութեան պարձառաւ: Ան Գանկալի Ելլիճէ գաւառակի միւրիդ (կառավարիչ) կը նշանակուի: Բոլորը յառաջիկայ ճամբորդութեան կը պատրաստուին: Մեկնելէ քանի մը օր առաջ, Նազըմ թէկ Արամը կը դրկէ գիտին ամենէն լաւ նշանառու Հասանի մօք՝ վինավարժութեան: Արամ այս փորձէն յաջող դրուս գալուն առթի Նազըմ թէկ Արամի դառնալով կ'ըսէ. «Զուր գեղը չէր, որ բերդ էիր ելած»: Ան զիփէր, թէ Արամ շապինգարահիսացի էր եւ ինքնապաշտանութեան կոիներուն բերդը գինուած էր:

Գարաճա Վերանը ձգելով՝ ճամբայ կ'ելլեն: Մուխթարին կողմէ Համզա Քրվա կոչուող մարդ մը առաջնորդ պրուած էր: Բաւական փեղ անվտանգ ընթանալէ եփք փորձանքի կը հանդիպին՝ իրենց հետեւող երկու աւազակ կը նշմարեն: Համզա ձայն կու փայ անոնց ու կը հասկցնէ, թէ կառավարական մարդիկ են եւ

քիւրդեր: Լարուածութիւնը կը փարափի եւ ճամբան կը շարտնակեն: Արամ լարուած մքնուրդին մէջ մփերմութիւն ցոյց փուած էր Գագրիէի, անոր վսպահութիւն ներշնչեր էր եւ քովէն կը քալէր:

Իրիկուան դէմ կը հասնին լերան գագաթը, ուր Խպէթ բէկի դրուներն են: Հոն կը գիշերեն: Յաջորդ իրիկուն կը հասնին Գապագ Շէվլիկ գիտը, ուր բնակարան մը պապրասպուած էր իրենց համար: Կը հասպափուին այս գիտին մէջ: Հոս հեղինակը յարաբերաբար լաւ օրեր կ'անցընէ: Գիտին մէջ իրեն պէս ապասպան գրած հայեր եւ հայուիիներ ալ կան:

Արամ խորունկ համակրանք ունէր Գագրիէի հանդէպ: Սակայն ան իբրեւ գիտակից հայ՝ գիտէր իր սահմանը: Գագրիէ միշտ յոյս ունէր Արամի հետ ամուսնանալու: Նազըմ բէկ, օր մը, շաբ գինով վիճակի մէջ, կը փորձէ լլկել իր իսկ աղջիկը՝ Գագրիէն: Արամ արգելք կը հանդիսանայ եւ կը փրկէ Գագրիէն:

Ընդանեօր կը փոխադրուին Պէջ Փունար: Հոս ալ հեղինակը կ'ունենայ իր կեանքի սովորական եւ անսովոր դէպքերը: Արամ արդէն լաւ գիտէր ձիավարել: Զինավարժութիւն ալ ըրած էր:

30 Հոկտեմբեր 1918ին Թուրքիա կը պարզուի եւ վէնքերը վար կը դնէ: Արամ իր ունեցածշունեցածը գրպանները լեցնելով օր մը ճամբայ կ'ելլէ: Բայց հապի կէս մղոն քալած կը վերադառնայ. ան կը սիրէր Գագրիէն եւ չիր ուվեր աղջիկէն բաժնուի: Հեռանա՞լ, թէ՞ ոչ: Գագրիէն Արամի հայութենէն աւելի՞ կ'արժէր: Արամի միշտը՝ «ո՛չ», իսկ սիրպը՝ «այո՛» կը պարասխանէր:

Արեն մը եղք, հաւանաբար Մայիս 1919ին, բաւական դարամս սելէ եղք, ան հեգիուսն ճամբայ կ'ելլէ: Երկար ժամանակ քալելէ եղք Արամ կը հանդիպի կնոշ մը, որ Նազըմ բէկի բարեկամ Խալի աղայի դրունը ցոյց կու դրա: Արամ Խալի աղային քով ընդունելութիւն կը գինէ եւ հոն կը գիշերէ: Կը հասնի Զինառա (Ժողովուրդը իր խօսակցութեան մէջ Զառա կ'ըսէր) քաղաքը: Հոս հայ սրճարանափիրոց մը օգնութեամբ կը գինէ իրեն ծանօթ ընդարանիք մը: Կարճ ժամանակ մը հոս մնալէ եղք, կը մեկնի Սեբաստիա: Անկէ կ'անցնի հօրաքրոջը քով՝ Պոլիս:

Պոլսոյ մէջ Արամ կը փափաքէր արհեսպի մը հետեւիլ: Հօրաքրոյ կը համովէ վինք, որ պէտք է դպրոց մինէ: Դպրոցն աւարդելէ յեփոյ Արամ Ամերիկա կ'անցնի:

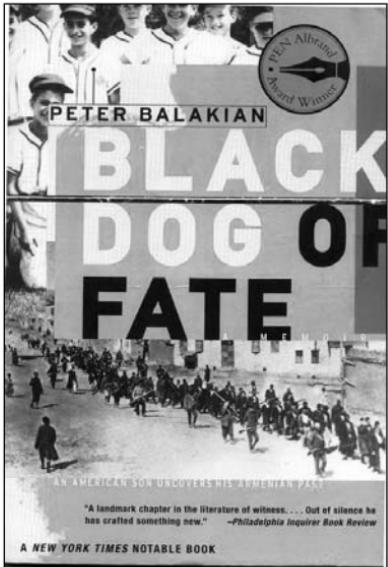
Peter Balakian, "Black Dog of Fate", "Broadway Books", New York, 1997, միջակ չափի 289 էջ /Փիրոք Պալարեան, «Ճակապագրի Մել Շունը», անգլերէն]:

Հեղինակը ծնած է Ա.Ս.Ն., 1951ին: 1960ական թուականներուն սկիզբ ան յարագետ շփման մէջ էր իր մօրական մեծ մօրը՝ Տիգրանակերպ մեծացած Նաֆինայի հետ, որու միջոցաւ ան դեղեակ կ'ըլլայ հայ ապօհ Մեծ Եղեռնին եւ յաւերուն: Կը յիշէ իր մանկութեան լած «իին երկիրի»՝ Հայաստանի մասին: Հեղինակին մօսք կար հայրենիքի ոչ մէկ շօշափելի գոյութիւն, ոչ մէկ պատկեր. իր երեւակայութեան մէջ միայն Նաֆինան էր, որ կը մարմնացնէր Հայաստանը:

Նաֆինան ծնած էր 1890ին և մահացած 1964ին: Անոր մահէն եւքը, Փիթրը յաճախ կը յիշէ զայն եւ անոր խօսքերը: Ան կը յիշէ մանաւանդ իր մեծ մօր խօսքը, երք ան բարի եւ չար ոգիններու մասին խօսած ապեն, չար ոգիններու իբր հոմանիշ կը գործածէ «քորքեր» եւ «ոճքագործներ» բառերը: Հեղինակը իր պատրարքեան շրջանին յաճախ կը յիշէ Հայաստանի մասին Նաֆինայի պատրամները, դեղանուններով հանդերձ, որոնք իր մդրին մէջ կը դպաւորուին:

Հեղինակի՝ պատրարքեան շրջանի յուշերէն են իր մօր հետունեցած խօսակցութիւնները, որոնք յաճախ կ'ըլլային Հայաստանի եւ Արարագ լերան մասին:

Փիթրի հայրը Պոլիս ծնած էր: Դադանութեան իր յուշերը հօր հետք՝ Պոլսոյ շուրջը կը դառնային: Նի Եռքի հայկական ճաշարաններու անուններէն ոմանք այդ շրջանի անուններ կը կրէին:

Հեղինակը դպրոցական շրջանին կը մկանիք ուսումնասիրութիւն մը պատրաստել Հայաստանի մասին: Գրադարանին մէջ աղբիրներուն մեծ մասը Թուրքիոյ կը վերաբերէր: Ան զարմանքով կը նկապէ, թէ այս աղբիրները պատմական Հայաստանի մասին ո՛չ մէկ յիշապակութիւն ունէին:

Աւելի ուշ, երբ ան երիտասարդութեան սեմին կը գտնուի, հայրը զինք Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդին մասին գիրքեր կարդալու կը մղէ: Փիթքը կը կարդայ դեսպան Մորկընթառի յուշերը: Հեղինակը իր նիթերը քաղելով հաւասպի աղբիրներէ եւ լսելով ականափեսներէ, կը նկարագրէ Հայոյ Եղեռնը եւ անոր հետք առնչութիւն ունեցող իրադարձութիւնները: Ան բաղդապականը կ'ընէ հայ ազգի շարչարանքներուն եւ հրեաներուն հանդիպած գերմանիոյ նայիներու գործադրած ոճիրներուն:

Պարանութեան եւ երիտասարդութեան շրջանին, Փիթքը Պալաքեան կը լսէ նաև իր մօրաքյոյներուն պատմածները հայկական շարդերուն մասին:

Մօրաքյոյներէն մէկը Փիթքին կը պատմէ իր մօր զարմուի Տօվիի (Աղանի) յուշերը, ինչպէս լսած էր անվէ: «Տիգրանակերպի մէջ խաղաղ կեանք մը կ'ապրէինք մինչեւ 1915ի ամառը: Այդ ամառ կը լսենք, թէ քաղաքին մէջ խանութպանները կը փարուին անյայք ուղղութեամբ: Մանուկներ չեն վերադառնար դպրոցէն, փղամարդիկ փուն չեն վերադառնար արքերէն: Կիներ, մասնաւորաբար երիտասարդ կանայք, կ'անյայքանան քաղնիքէն վերադարձի ճամքուն վրայ: Շատ խանութներ եւ գորգի մթերանոցը կը կողոպսուին քաղաքին մէջ: Հայկական դպրոցի Խանձեան անունով ուսուցիչ մը կը սպաննուի: Կը լսեն «վերահանութիւն, ձերքակալութիւն, քանչ եւ կախաղան» բառերը: Այս բաները կը պարահին Վանի, Կարինի, Սեբաստիոյ եւ ուրիշ քաղաքներու մէջ են:

Ծուփով կասութիւնը կը վագրարանայ Տիգրանակերպի մէջ ալ: Զինահաւաքի խուզաքլութիւններ կ'ըլլան փունէ փուն: Կու զան նաև իրենց փունը: Մայրը հօրը ավրձանակը կը յանձնէ: Թուրքերը կը հաւաքեն նաև միս կարելու դանակները:

Առաօտք մը, երբ Աղանի կ'արթննայ, հրդեհի հով առնելով, իսլամական փաթթու մը իր մարմնին շուրջն առնելով կ'իջնէ

փողոց, որ կիներու պոռչվութի ձայներ կը լսէ: Երբ աւելի կը յառաջանայ, կը հանդիպի թուրք ամբոխին, որ կը սկսի քարկոծել զինք: Աչքին մէկը ծանրօրէն կը վիրատրուի: Պատերը շօշափելով եւ խարխափելով կը վերադառնայ գրուն: Ամբողջ դէմքը վիրատրուած էր: Յաջորդ օրը հայրը ճամբորդութենէն կը վերադառնայ:

Օր մը երեկոյեան, թուրք ոսդիկաններ իրենց գրան դրուր կը քախսն: Հօրմէն զար ոչ ոք կը պատասխանէ: Քանի մը վայրկեան խօսակցութիւն գեղի կ'ունենայ. հայրը կ'ըսէ թէ ինք քրիստոնեայ ծնած է եւ քրիստոնեայ ալ պիտի մեռնի: Յաջորդ առաւոր երբ գնեցիները բակը կ'ելլեն, կը գեսնեն, թէ իրենց հայրը խաչուած էր բակին մէջ:

Աղանի օր մը առաօրուն դրուր կ'ելլէ գրունէն եւ կ'անցնի շուկային մէջէն: Թուրք ոսդիկաններով շրջապատուած 10:15 հայ կիներ եւ մանուկներ կը գեսնէ հրապարակին մէջ: Ոսդիկանները կը մսրակէին կիները եւ մանուկները՝ հրամայելով պարել: Կիները կ'աղօրէին: Քիչ եպք, ոսդիկանները քարիտ քափելով կ'այրեն զանոնք:

Յաջորդ առաօր, Աղանի իր մօրը, քրոջը եւ եղբայրներուն հետ գեղահան կ'ըլլայ: Առաջին գիշերը կ'անցընեն Տիգրիսի ափերուն՝ բայ երկինքի գրակ: Օրական գրանըլես ժամ կը քալն: Իրենց ուրեմնիքի պաշարը երրորդ օրը կը հագնի: Ամբողջ ժամանակը անոնք ուրեմնիք ճարելու կը ճգնին: Հինգերորդ օրը Աղանիի գլաք եւ հիւանդացած մայրը գետին կ'իյնայ ճամբուն վրայ եւ հոն կը մնայ:

Կը շարունակեն քալել: Ոսդիկանները կը մսրակեն եւ յաճախ դրամ կը պահանջեն: Անտնք սուկալի վայրագ ոճիրներ կը գործեն, կը ծեծեն, կը չարչարեն, կը խոշփանգեն եւ կը բռնաբարեն: Աղանի եւս կը բռնաբարուի:

Աւելի յառաջանալով, կը հասնին Եփրադի ափը, որ կը հանդիպին հայոց դիակներու, որոնք շար գէշ կը հովէին: Հոս բազմաթի կիներ եւ աղջիկներ Եփրադը ներուելով անձնասպան կ'ըլլան՝ բռնաբարուելէ խոսափելու համար:

Կարաւանը անապատային շրջաններ կը հասնի կովորակուած վիճակով: Եղբայրը՝ Տիգրանը կը մահանայ: Աղանի օր մը աւագ-

ներուն վրայ զգայավիրկ կը քնանայ ու յաջորդ առվու ինքվինք կը գտնէ քիւրփի մը ձիուն վրայ: Այս քիւրփը զայն հինգ տարի կը պահէ: Ան քիւրփին երկու զաւակներ կու դայ»:

Ապա, Փիթը Պալաքեան կ'անդրադառնայ իրեն ազգական Գրիգորիս Շ. վրդ. Պալաքեանի յուշերուն և վկայութիւններուն, կը մէջբերէ հապուած մը անոր՝ Ղերլինի մէջ Թեհլիրեանի դարավարութեան վկայութենէն:

Հեղինակը համոզում կը յայգնէ, թէ Հայոց Յեղասպանութեան Թուրքիոյ ուրացումը մարդկային պարմութեան մէջ եկակի արարք մըն է:

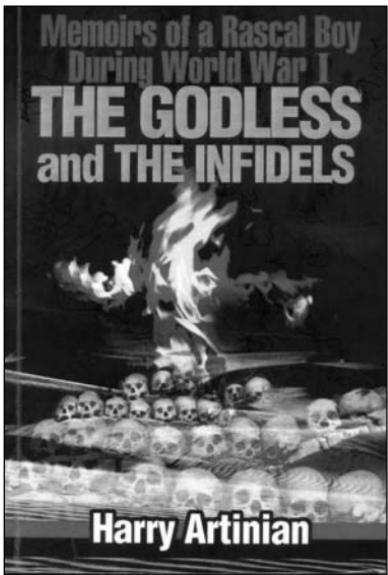
Հեղինակն այնուիեկեւ կը վերադառնայ իր մեծ մօրը՝ Նաֆինային: 1915-1918ի ջարդերէն եղք, ան իր ամուսնոյն Ա. Մ. Ն.ի քաղաքացի ըլլալուն հանգամմանքով, բողոքազիր մը կը ներկայացնէ թրքական իշխանութիւններուն, որու մէջ ան կը յիշէ իրենց ընդանիքի անդամներուն սպաննուիլը թուրքերու կողմէ, իրենց ունեցուածքին գողցուիլն ու փճանալը և ամբողջ ազգի մը բնաշնչումը: Ան այս հարցը ներկայացուցած էր դարարանի մը, որ կը պարկանէր Արեւմուգքի և ոչ թէ Թուրքիոյ, որ քրիստոնեաները և փոքրամասնութիւնները կը ճնշէր և կ'իրաւագրեկիր: Հեղինակը մըսովին կը պավկերացնէ իր մեծ մայրը՝ Նաֆինան, երկու աղջնակներու 29 տարեկան այս մայրը, որ Հալէպի փողոցներուն մէջ 1915ին հնու ու հոն կը շրջի՝ հին բարեկամներ և ծանօթներ գտնելու յոյսով: Նաֆինա վերջապէս կը փոխադրուի Նիի Ճըրպի, Ա. Մ. Ն., և իր վկայութեան ձայնը հին աշխարհէն կը բերէ դէպի նորը:

Harry Artinian, "Memoirs of a Rascal Boy During World War I - The Godless and The Infidels", Writers Club Press, U.S.A., 2000, միջակ չափի 125 էջ Հերքի Արթինեան, «Չարաձճի Մանուկի Մը Յուշերը Սուածին Համաշխարհային Պատերազմին - Անասպուածն ու Անհաւագները», անգլերէն]:

Հերքի Արթինեան գրի առած է Վերապրող Յովսէփի Պալեանի յուշերը: Վերջինս ծնած է 1905ին, Հաճըն: Չորս տարեկանին կը կորսընցնէ հայրը: Մայրը, երկու քոյրերը եւ ինք կը փոխադրուին Արանա եւ կ'ապրին երես եղբօրը եւ գիշեալու հետք: Մանկութինը խաղաղ կ'անցնի Արանայի մէջ: Ունի երկու սերպ ընկերներ՝ Մանուկ եւ Պողոս:

Յովսէփի քոյրը՝ Հոհիփափմէ կը նշանուի եւ մէկ շաբաթ եփք կը պսակուի իրենց դրացի հաճընցի երիտասարդի մը հետք: Պատկէն եփք գեղի ունեցած խնձոյքին ընթացքին չորս ոսպիկաններ կու գան եւ կը հրամայեն փեսային՝ իրենց ուղեկցիլ պինուորութեան երթալու համար: Յովսէփի եղբայրը կ'ընդդիմանայ: Ոսպիկանապետ Սուլյաման պէյ կը սպառնայ: Հոն գինուտդ տարեց մարդիկը զայն կաշառելով կը հանդարդեցնեն: Խնձոյքի վերջաւորութեան անոնք կը ձերքակալն փեսան:

1915ի գարնան, պեփական հրամանով, գաղթի ճամբան կը բռնեն: Երբ Օսմանիէ կը հասնին, գիշերով կը կողոպսուին: Քանի մը օրէն կը հասնին Գարմա: Աելի յառաջանալով, կ'անցնին Պապ քաղաքէն եւ կը յառաջանան դէպի Մեսքէնէ, որու արուարձաններուն մէջ կ'ապրին վրաններու մէջ: Զմեռը կ'անցը-

նեն քարայրներու մէջ: Հոս կը դիրեն անօթութիւնը, ծարաւ ու հիանդութիւնները: Վերջապէս, 1916ի գարնան, պայմանները քիչ մը կը բարեկատին:

Գաղթականներու նոր կարաւաններ կը հասնին: Դէպի Ապու Հարար Ճամբայ ելլելու հրաման կու զայ: Երբ հոն կը հասնին, Յովսէփ կը նկագի, որ իրեն հետ են միայն մայրն ու քոյրը, զորս կը կորսնցնէ դէպի Ռաքքա Ճամբուն վրայ: Ռաքքայի մէջ ան կը զբնէ իր մեծ քոյրը՝ Հոհիսիմէն ու կը մնայ բարի հայ կնոշ մը հետի: Ծափ չանցած՝ նոր կարաւան մը կը հասնի Ռաքքա, որու մէջ Յովսէփ իր մայրն ու կրտսեր քոյրը կը զբնէ: Երէց քոյրն ալ կու զայ իրենց մօր ու կը վերամիանան: Մայրը հիանդացած էր: Այս վերջին կարաւանին մէջ ան իր լաւագոյն ընկերները՝ Պօղոսը և Մանուկը կը զբնէ: Փոքր քոյրը խեղդամահ կ'ըլլայ Եփրափին մէջ: Յաջորդ օրը մայրը կը մահանայ: Յովսէփ երկու օր երէց քրոջը վրանին մէջ կ'անցընէ: Երբ կը վերադառնայ բարի կնոշ վրանը, հոն չի զբներ զայն. կինը թիֆուսէ մահացած էր և ամէն ինչ՝ այրած: Բր Մանուկ ընկերն ալ կը կորսնցնէ մայրը և քոյրը, որոնք փորորիկին և հրդեհին զոհ կ'երթան:

Երեք ընկեր կ'որոշեն Մեսքէնէ վերադառնալ: Առաօպտ մը ճամբայ կ'ելլեն: Ծափ դժուարութիւններու կը հանդիպին, նոր մորթուած դիակներ կը դիւսնեն: Արաք կիներ հասով կը կերակրեն վիրենք: Վերջապէս կը հասնին Մեսքէնէ: Յովսէփ կը զբնէ իր եղբայրը, իսկ Մանուկ՝ իր հայրը: Եղբայրը շափ չերմութիւն ցոյց չի փար իր հանդէա, իսկ Մանուկի հայրը կը մերժէ հոգալ իր որդիին: Եղբայրը Հալէպ կը փախչի և կը մերժէ վինք հետքը փանի:

Երեք ընկեր միասին կ'ապրին Մեսքէնէի մէջ: Յովսէփի չի յիշեր, թէ ձիշդ քանի՞ ամիս անցած է: Անօթութիւն, ծարաւ և վրանգ յաճախ կ'ընկերակցին իրենաց:

Օրին մէկը ոսպիկան մը կը յայլարարէ, թէ նոր վրաններ և օրական երեք անգամ ճաշ պիսի գրուին: Այդպէս ալ կը պարակի, բայց սա կը դիւէ երեք օր միայն, որմէ եփք բռնի կերպով ճամբայ կը հանուին դէպի անապատ: Գիշեր և ցերեկ ճամբորդելով՝ անօթի և ծարաւ կը հասնին Քեմալ փաշայի զօրանոցը Տէր Զօրի մօր: Զիրենք հոն հասցնող հայ կառապանները կը

սպաննուին: Այս հաւաքավայրը փոքրերուն համար է: Մեծահասակները ուրիշ գեղ կը դարտին: Հոս շաբ գէշ օրեր կ'անցընեն: Ապա զանոնք Մուսուլ դանելու հրաման կու գայ: Կը հաւաքեն Եփրափի ափին, իրաքանչիրին անունը կ'արձանագրեն և հայ կու դան: Բայց հայր շաբ աղի ըլլալուն պարձառով չեն կրնար ուրեմն: Դէքը է անցնին Սուվարէն, Ծեփրափէէն և Հասչէէն՝ Մուսուլ հասնելու համար: Այս ճամբուն վրայ կը դառապին անօթութենէն, ծարաւէն և սասպիկ դարէն: Կարաւանն առաջնորդող չէթէները աղջիկները և կիները կը բռնաբարեն: Կը հասնին Խապուր գեփի ափը, ու շարունակելով ճամբան, կը հասնին Ծեփրափէի մօգերը հաւաքավայր մը, ուր գաղթականներ կանգ առած էին: Հոս շաբ թշուառ պայմաններ կը դիրեն: Երեք ընկերները գաղթակայանէն դուրս կու գան՝ ուրեմնիք փնտռելու համար անապափին մէջ, բայց ոչ մէկ բան կը գինեն և կը վերադառնան գաղթակայան: Կը հրամայոի ճամբան շարունակել: Կը հասնին խոշոր փոսի մը առջեւ: Չէթէները վիրենք փոսին մէջ կը նեփեն: Երեք ընկերները հոն կ'իյնան: Յովսէփ ողջ կը մնայ և դուրս կու գայ: Միաները մնացեալ գաղթականներուն հետ կ'այրին փոսին մէջ: 75,000 հոգինոց այս կարաւանէն կ'ապափի դասներկու հոգի միայն: Ողջ մնացողները հինգ օր փոսէն դուրս կը փորձեն ելլել ու վերջապէս կը յաջողին: Կը վերադառնան Ծեփրափէ: Հոս կը հալածուին չէթէներուն կողմէ, սակայն կը յաջողին փախուափ դավ անապափին մէջ: Կը հանդիպին արար իշապանի մը, որ վիրենք գիտ մը կը դանի: Դեգենի արաբներու գիտ մըն էր՝ վրաններով լեցուն: Արար կին մը Յովսէփը իր վրանը կ'առաջնորդէ և հոգ կը դանի անոր: Հոսկէ նոյն գիտին մէջ ուրիշ, ալելի հարուստ ընդունիքի մը վրանը կը փոխադրուի:

Շաւարշ Նարդունի, «Արտորի Օրագիր», «Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Արխիմէներ» մասնաշար, պատ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 2000, մեծ չափի 71 էջ:

Անուանի գրողին այս գիրքը աքսորի, շարդի եւ լրատապանքի ապրուած վկայութիւն մըն է: Տարագրութիւնը կը սկսի 13 Օգոստոս 1915ին Արմաշէն, եսի սայլերով եւ ապա շոգեկառքով: Արտորի երթուղին է Արմաշ-Տէրպէնդ-Ղարապաղ-Պապարլու Արմաշ-Խասպաղ-Գանդրա-Գոճա Քէոյ-Գուրու Տէրէ-Արաբազար: Կարձ օրագրութիւններով գրուած այս վկայութեան մէջ հեղինակը ամփոփ ձեւով իրենց ամէնօրեայ ապրումները, ապագայի անորոշութեան սարսափը, սննդեղէնի պակասը, հիւանդութիւններու եւ մահուան անմիջական գոյութիւնը ներկայացուցած է: Նկադի առնելով, որ օրագրութիւնն արձանագրուած է արտորի պայմաններուն մէջ, անիկա կիսապ ձգուած է: Սա յսկակօրէն կ'երեւի օրագրութեան գեւդրակէն պատճենահանուած որոշ էջերուն մէջ, որոնք փառուած են գիրքին վերջատրութեան:

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Արխիմէներ, թիւ 2

ԺԱՄԱՐԸ ՆԱՐԴՈՒՆԻ

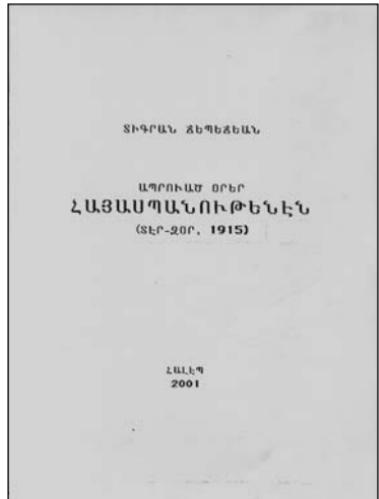
ԱՔՍՈՐԻ ՕՐԱԳԻՐ

Անդիշուա, 2000

Տիգրան Ճեպեճեան, «Ապրուած Օրեր Հայասպանութենէն. Տէր Զօր, 1915», հրապ. «Վիոլետ Ճեպեճեան Գրադարան»ի, «Կիլիկիա» հրապարակչապուն, Հալէպ, 2001, միջակ շափի 55 էջ:

1915ի Օգոստոսին յիսուն ընդառնիքներով եւ երկու ժանդարմաներու հսկողութեամբ ճամբայ կ'ելլեն Այնթապէն: Երկու օրէն կը հասնին Պապ, ուրկէ Տէր Զօր կը դարուին: Այդ ժամանակ Տիգրանը 27 դարեկան էր: Տէր Զօրի կուսակալը հայասէր եւ ազնի Ալի Սուսափ պէջն էր, որուն, Թալատի հրամանով, արիւնարբու չէշն Զեքին կը փոխարինէ: Վերջինիս Տէր Զօր հասնելէն եփք, կացութիւնը կը վագանայ: Ան, Ռաքրայէն դէաի Տէր Զօր Եփրափի գերեզմերքն ապրող բոլոր հայերը Տէր Զօր բերել կու դայ եւ մօտատրապէս 100,000 հայ գաղթականներ կը համախմբէ: Զեքի փաշա յայգարաբել կու դայ սուս լուր մը, թէ կառավարութիւնը եւ վինուրականութիւնը իրարու հետ համաձայն չեն, եւ թէ անոնք որոնք վինուրականութեան կը յարին՝ Ռասուլ-Այն պիփի մեկնին, իսկ կառավարութեան յարողները գերին միւս կողմը՝ Ճեպիրէ պիփի մեկնին: Այսպիսով, ան հայութիւնը երկութի կը բաժնէ՝ հաւանական ապարամբութեան մը առաջըն առնելու համար: Դանդոկները հաւաքուածները Եփրափի ափին կը շարդուին, իսկ միւս մասը Խապուրի գերեզմերքը կը դարուի:

Այրերը կիներէն բաժնելու հրաման կու գայ: Տիգրանը եւ իր ընկերը՝ այնթապսի Սարգսի Լալյեանը կը հարկադրուին Սուսարէն ճամբայ ելլել 600 հոգիով: Սպոյզ մահը գեւնելով՝ եօթը ընկերներով կ'որոշեն փախչիլ: Հեղինակը կը յիշեցնէ, որ պէտք չէ կարծուի, թէ հապարատը հայեր միայն երկու ժանդարմաներու հսկողութեան դակ կը դարագրուին: 50ի շափի չէշններ եւ 200

կառավարական պինոտրներ կը հսկէին հեռուէն:

Եօթը հոգի անապարին մէջ զիշերով ճամբայ կ'իյնան: Գիշերները կը ճամբորդեն, իսկ ցերեկները կը պահուըփին: Կը հանդիպին արաք պինեալներու, որոնք կը կողոպիտն պիրենք, նոյնիսկ չուրը եւ ուրելիքները կը խեն: Սարգիս իր մէկ ուսկին կը կլլէ: Այս դէպքէն եփք անոնք մերկ վիճակով կ'ուղղուին դէպի գեպեւուքը: Հոս՝ Քէօրէ, կը հանդիպին ուրիշ արաքներու, որոնք կը հիւրասիրեն պիրենք եւ երիտասարդներէն հինգը գործի համար կը պահեն: Մնացեալ երկուքը կ'երթան Ռաքքայի ուղութեամբ:

Տիգրան արաքի փարապով Տէր Զօր կը վերադառնայ եւ փախստական կ'ապրի: Քաղաքէն դուրս պանդոկ մը կ'ապստանի՝ հոնկէ Հալէպ երթալու համար: Կառապանը ճամբայ կ'ելլէ, բայց իր հայ ըլլալը յայփնի ըլլալով՝ Թէպնի շհասած Տիգրան կը հեռանայ կառքէն: Ճամբան կը հանդիպի վրանգներու, բայց հրաշքով կ'ապարի եւ կը հասնի Մեսքէնէ: Երկու օր հոս մնալէ յեփոյ, շատ դժուարութիւններով կը հասնի Հալէպ, իր հօրեղոր՝ Արմենակ Ճեպեճեանի մօվ:

Հեղինակը կ'անդրադառնայ իր երկ քրոջ՝ Արաքսիա Ճեպեճեանի նահապակութեանը Տէր Զօրի մէջ: Աւարդելէ եփք Այնթապի Հայկանյշեան վարժարանը, Արաքսիա կը հետեւի Աղջկանց Ամերիկեան Վարժարանին եւ յեփոյ Աղջկանց Ամերիկեան Գոլէճին Մարաշի մէջ: Ուսուցչական պաշտօններ կը վարէ Մարաշի Գոլէճին եւ ուրիշ, ազգային վարժարաններու մէջ: Կը մեկնի Անգլիա եւ Ուուկ Պրոու Գոլէճի դասընթացըններուն կը հետեւի: Անգլիայէն վերադարձին նորէն ազգային դպրոցներուն մէջ կը ծառայէ: Երբ պարերապմը կը ծագի, կ'աքսորուի Տէր Զօր, ուր մեծ ծառայութիւններ կ'ընէ վարագրեալներուն եւ կը քարուէ: Հոն կը բանգարկուի եւ չարչարանքներով կը նահապակուի:

1916ին, Տէր Զօր եղած արքեն, Արաքսիա նամակ մը կ'ուղղէ Գերմանիոյ Հալէպի հիւպարուսին, նկարագրելով թուրքերու ի գործ դրած վայրագութիւնները եւ հայ աքսորականներուն թշուառ վիճակը: Նաև նամակ մը կ'ուղղէ մեծ հայասէր օրդ. Պէտքիս Ռունըրին՝ նոյն նպագակով: Ուրիշ նամակներ ալ դրկած է վարքեր ուղղութիւններով:

**Վահան Պահարեան, «Արտորեալի Գողգոթան»,
«Զանգակ-97» հրապ., Երևան, 2001, միջակ չափի
114 էջ:**

Վահան Պահարեան կը հրարա-
րակէ պէյլանցի Կարապետ Պօյա-
ձեանի գողգոթայի յուշերը, զորս
զրի առած է նոյնպէս պէյլանցի
Ռաֆայէլ Վրթանմէսեանը:

Կարապետ Պօյաձեան իր հարա-
պակներով եւ 25-30 պէյլանցի ըն-
դուքանիքներով աքսորուած էր Տա-
մասկոսի մօք Խանը Ծեխ գիտը եւ
կ'աշխարհէր ճանապարհաշինութեան
վրայ: Թուրքերը հոնկէ զանոնք
Ռասող-Այն կը փոխադրեն: Արար-
ները ամէն օր իրենց աղջիկները
կ'առեւանգիին: Չէրքէկները նոյն-
պէս կը կեղեքիին զիրենք: Հոս
շաբ գրառապանքներ կ'ապրին:

Կարապետ մահացող կնոջ մը վերմակը վերցնելով՝ մէջէն ոսկի
կը գտնէ: Սակայն չէրքէկները մաքնիչի մը միջոցաւ իմանալով՝
կը յափշտակեն ոսկիները եւ Կարապետը կը ծեծեն: Ճեզիրէի
մօք, Կարապետ կը հասնի Թիրֆեր ասորի գիտը, որ ասորի-
ները հոգ կը դանին հոն հասած հայոց:

Ճամբան կը շարունակեն եւ Մուսուլ կը հասնին: Քաղաքը
մը պատճենու չեն արփօնուիր, ուստի Մուսուլէն դուրս վանք մը
կ'ապասպանին: Որոշ ժամանակ անոնք ապագ կը մնան եւ
Մուսուլ կ'երթան: Օսմանեան Տէրութիւնը հայի դրամ կը բաշխէր
հայ գաղթականներուն: Այդ օրը դրամ բաշխուելուն արգելք կ'ը-
լան խումբ մը թուրք զինուորներ ու զիրենք 15 օր բանվը կը
դնեն՝ եղբք կովորելու համար: Քաղաքին ասորիները կը բողո-
քեն գայմազամին եւ հայ բանվարկեալներն ապագ արձակել կու
դասն:

Կարապես և Եղբայրը կ'ուղղուին դէպի Թիրֆեք, ուր կարող էին հայ գտնել: Այդ գիշեր Եղբայրը կը մահանայ: Այսպիսով, 25 հոգինոց ընդանիքէն միայն Կարապեսը կը մնայ: Մէկ ամիս եւրք ան Մուսուլ կը վերադառնայ:

Կարապես իր ընկերոց հետ Պաղպապ կ'անցնի: Հոս հայերը կը խնամեն զինք: Անգլիացիները կը գրաւեն Պաղպապը և Կարապես կը սկսի անգլիացիներուն մօք աշխատիլ: 17-18 դարեկան հասակին ան կը միանայ հայ կամատրներու խումբին: Անգլիացիք վիրենք կը դանին Փոք Սայիդ, ապա կը մարզումներու համար: Կը վերադառնայ Փոք Սայիդ, ապա կը դրկուի Նապլու ու կը մասնակցի Արարայի ճակարտամարդին:

Պափերապմը կը վերջանայ: Կարապես Արանա կ'երթայ: Չորք Մարզպանի մէջ Կարապես կը գտնէ իր Աքրահամ Եղբայրը ու միասին Պէյլան կը հասպարուին:

Աւելիս Փափակեան, «Հայերի Յեղասպանութիւնը Թուրք Քաղաքական Գործիչների Յուշագրութիւններում», «Զանգակ-97» հրապ., Երևան, 2001, միջակ չափի 160 էջ:

«Թուրք Պետական Գործիչ Մեհմէփ Քեամիլ Փաշան Արեւմբեան Հայաստանի 19րդ Դարի Վերջին Քառորդի Իրադարձութիւնների Մասին» (էջ 19-103)

Մեհմէփ Քեամիլ փաշան սովորան Ապօռու Համիդի գահակալութեան շրջանի հանրայայց պետական գործիչներէն մէկն է: Իր յուշերուն մէջ ան կ'ըսէ, թէ խոհեմութիւն է ջնջել և վերացնել հայերը, որպէսզի օպարներուն առիթ չփրուի միջամբելու Օսմանեան Պետութեան գործերուն: Ան Անգլիան Թուրքիոյ վիճակից կը համարէ այս գործին մէջ: Թուրքերն ունին բոլոր միջոցները (քիւրք, չերքէկ, կուսակալ, դապատր, հարկահան, ոսպիկան, եւայլն), իսկ հայերը ո՛չ մէկ բան ունին:

1894ի Սասունի կովորածներուն ժամանակ, սովորանական կառավարութիւնը մեծ ջանքեր կը թափէ հանդարդեցնելու միջազգային հասարակութեան կարծիքը: Այս առթի Քեամիլ փաշան Ապօռու Համիդին խորհուրդ կու փայ հեգաքննող յանձնաժողովին վեկոյցը շփապ կերպով հրապարակել Անգլիոյ մէջ, որպէսզի ընդհանութիւն դրամադրութիւնը հանդարդի: Այս նպագակին հասնելու համար, բաւարար է, որ նշուած վեկոյցը հրապարակուի օպար պաշտպանեալներու սպորագրութեամբ:

Կապարուած ջարդերուն առնչութեամբ սովորան Ապօռու Համիդի հերքումները, լոյս գեսած երոպական մամուլին մէջ, իրենցմէ սպասուած արդիւնքը չեն փար: Այս առիթով ոուսական պետա-

կան խորհրդական ժապովածին արդարին գործերու նախարարութեան ուղղուած զեկոյցին մէջ կը յայփնէ, թէ երոպական մամուլին մէջ սուլթանին հերքումները չկրցան հասարակութեան ընդկումը հանդարդեցնել: Այս պարձառով, Թուրքիան արդասահմանեան բոլոր թերթերու երկիր մուտքն արգիլեց:

Թուրքերը նկատի չեն առներ Ֆրանսայի, Անգլիոյ և Ռուսասպանի դեսպաններուն ներկայացուցած առաջարկներն ու բարենորոգումներու ծրագիրը: Սեպտեմբեր 1895ին դեղի կ'ունենայ պոլսահայոց շարդը: Կովորած դեղի կ'ունենայ նաև Ֆրապիկոնի մէջ: Այս ուղղութեամբ Քեամիլ փաշան իր յուշերուն մէջ կը շեշտէ, թէ քիրութերու վիճարափումը և քրիստոնեայ պաշտօնեաներու նշանակումը ծանր անդրադարձ կրնան ունենալ քիրութերու վրայ, ուրեմն բարենորոգումներուն կիրարկումը կապուած է դժուարութիւններու հետ:

Անգլիական, ֆրանսական և ռուսական պետութիւններու՝ միաձայնաբար Բարձր Դրան յդուած յուշագրին իբր արդինք, սուլթան Ապրուլ Համիդ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք կ'առնէ: Այս առնչութեամբ սուլթանին արձակած հրամանին առիթով, Քեամիլ փաշա իր կարծիքը կը յայփնէ սուլթանին:

Ուրիշ մէկ գրութեամբ Քեամիլ փաշա կը վերլուծէ և իր կարծիքը կը յայփնէ հայաքնակ վիլայէթներուն մէջ բարենորոգումներ կարարելու կապակցութեամբ երեք մեծ պետութիւններու՝ 6 կէպերէ բաղկացած առաջարկին նկարմամբ:

1895ի Պապը Ալիի Ցոյցը Մեծ Վեպիր Սահիր Փաշայի Յուշագրութեան Մէջ

Սահիր փաշան (Մեհմէկ Ծափուր Չելեայի, 1838-1914) 19րդ դարու վերջին քառորդի թուրք ականատր քաղաքական գործիչներէն մէկն է: Սուլթան Ապրուլ Համիդի գահակալութեան շրջանին ան ինը անգամ նախարար նշանակուած է: 1908 թուականին՝ կը միանայ «Սիութիւն Եւ Յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան: Իր յուշերէն կը յայփնուի, թէ ան Հայկական Հարցը բանակցութիւններու և դիանագիրական միջոցներով լուծելու կողմնակից եղած է:

Կ. Պոլսոյ Պապը Ալիի հայկական ցոյցին մանրամասնօրէն

անդրադառնալով, Սահմա փաշա կը յիշէ թէ պեսութիւնը նախօրօք դեղեակ էր այդ ցոյցէն: Ան կը ձգփի զինուրական միջամբութեամբ կանխել թուրք խուժանին եւ հայ ցուցարարներուն բախտումները: Սակայն Ապրու Համիլտ եւ ռազմական նախարարութիւնը դիմումնաւոր կերպով կը ձգձգեն այդ միջամբութիւնը, որպէսզի զինուած ամբոխը հաշուեյարդար գեսնէ հայոց հետիւ: Ապրու Համիլտ ծրագրած էր հայկական ջարդ կազմակերպել: Ան գաղփնի կերպով կը զինէ սոֆթանեն ու իսլամ խուժանը, որուն մէջ կային ծագուած զինուրներ եւ կը դրկէ ցուցարարներուն վրայ: Միջազգային հասարակութիւնը խսպօրէն կը դադապարդէ այդ յանցագործութիւնները եւ կը պարփառդէ իր կառավարութիւններուն՝ ապդու միջոցներ ձեռք առնել: Ասոր իբր արդինք, Բարձր Դուռը կը վաևերացնէ «Մայիսեան Բարենորդումներ»ու ծրագիրը, որ հիմնուած էր Պերլինի Վեհաժողովի 61րդ յօդուածին վրայ: Այս կողորածներուն զոհ կ'երթան երկու հազար անմեղ հայեր: Աւազիմբեր-Նոյեմբեր 1895ին զանգուածային կողորածներ դեղի կ'ունենան Տրապիզոնի, Պերչանի, Բաբերդի, Երվնկայի, Ջղիի, Չարսանճաքի, Բաղէշի (Պիրլիս), Եղեսիոյ, Կարինի, Մելիսինէի, Խարբերդի եւ Տիգրանակերպի մէջ: 1894-1896 թուականներուն, հայ զոհերուն թիւը 300,000ի կը հասնի:

Օսմանիզմի գաղափարախօսութիւնը Երիվրուրքական գործիշ ձելալ Նուրիի Երկերուն Մէջ

Օսմանիզմի գաղափարախօսութիւնը ծնունդ առած է 19րդ դարու կէսերէն եւ կարեւոր դեղ գրաւած պետական մարմիններու գործունէութեան մէջ: Օսմանիզմը կը ձգիէր միաձուլել ոչ իսլամ ժողովուրդները «օսմանեան ազգ»ին մէջ: Այս եւ Ֆուադ փաշաները օսմանիզմի շարագրվներն էին: Այս գաղափարախօսութիւնը պարբանը մը դարձաւ, որովհենվել ան մէկ կողմէ կը ձգիէր պահպանել իսլամի փիրապեսող դրոյթները եւ միս կողմէ հայաստարութիւն դնել իսլամին եւ քրիստոնեային միջեւ: 1860-1870 շրջանին, «Նոր Օսմանները» յսդակօրէն կը շեշտէին թուրքերուն փիրապեսող դիրքը:

1908ի Երիվրուրքերու յեղափոխութենէն եղք, օսմանիզմը կը

վերակենդանանայ, սակայն շուրջով կը մոռցուի: 1910ին Երիտրութերու՝ Սալոնիկի մէջ դեղի ունեցած ժողովին, Թալաար յսպակօրէն կը շեշտէ, թէ չի կրնար հայասարութին գոյանալ թուրքին եւ քրիստոնեային միջեւ: Աւելի եփք, իթթիհապական-ներու 1911ի համագումարին մէջ կը շեշտուի, թէ Թուրքիոյ բոլոր հպատակներու օսմանականացումը պէտք է իրագործուի ոչ թէ համոզումով, այլ՝ վէնքի ոյժով:

1912-1913ի Պալքանեան պատերազմի շրջանին, համաթրականութիւնը (փանթուրքիզմ) եւ համիսլամականութիւնը (փանիսլամիզմ) կը դառնան Երիտրութերուն քաղաքականութեան առանցքը: Այս գաղափարախօսութիւններու ներկայացուցիչներէն էին Զիա Կէօրապիզ, Եռուուֆ Արշուրան, Ֆուադ Քէօփրիիլին, Բամայիլ պէտ Գասիրինսքին եւ Ճելալ Նուրիին:

Ճելալ Նուրին իր երկերուն մէջ ոչ-իսլամ ժողովուրդներէն յսպակօրէն կը պահանջէ հաշրուիլ իրենց իրաւագործկ վիճակին հետիւ եւ ազգային ձգրումներէն հրաժարիլ:

Հեղինակը՝ Աւելիս Փափազեանը թարգմանաբար կը ներկայացնէ Ճելալ Նուրիի «Օսմանիզմի Ապագան» գիրքէն հապուածներ, ինչպէս նաև «Հայկական Եւ Քրիստոնեական Հարցերը» գրութիւնն ու «Ազգամարդ» թերթին ուղղուած քաց նամակ մը: Փափազեանը կ'ընդգծէ, թէ Ճելալ Նուրին եւ Երիտրութերը երկդիմի ու ազգայնամոլական ծրագիրներ ունեցած են հայ եւ քիուր ժողովուրդներուն հանդիպ:

Հայկական Հարցը Եւ Մեծ Եղեռնը Ճեմալ Փաշայի Յուշագրութեան Մէջ

5 Յուլիսի 1919ին Կ. Դոլսոյ ռազմական արդարական ազետանը մահուան վճիռ կ'արձակէ Թալաարի, Էնվերի, Ճեմալի, Նավրմի, Ղեհաէփրին Շաքիրի եւ որիշներու նկարմամբ: Այս որոշումէն կարձ ժամանակ եփք Թալաարն ու Ճեմալը (որոնք փախուսպի մէջ էին) կը ձեռնարկեն իրենց յուշերը գրել: Այս յուշերուն մէջ, երկուքն ալ, սրելով, իրենք վիրենք մեղատր ու յանցատր չեն նկարեր Հայոց Մեծ Եղեռնին համար:

Հեղինակը կանգ կ'առնէ Ճեմալ փաշայի յուշերուն մէջ «Հայկական Հարցը» խորագրով գլուխին առջեւ: Ճեմալ 1915 թուակա-

նի ողբերգութեան դրդապարձառները կը վերագրէ յարական Ռուսիոյ վարած քաղաքականութեան: Ըստ իրեն՝ Ներսէս արք. Վարժապետեան Դափրիարքը Սան Սթեֆանօ գացած է յարին հովանատրութիւնը խնդրելու հայոց անկախութեան հարցով, մինչդեռ ան գացած էր ո՛չ թէ անկախութիւն հայցելու, այլ որոշ չափով վերջ դալու հայոց հանդէպ կարարուող ճնշումներուն, հարսպահարութեան եւ խպրականութեան: Ճեմալ փաշա ակնարկելով 1894-1896ի ջարդերուն, կ'ըսէ թէ թուրքերը անբարեացակամ վերաբերում չունեցան հայոց հանդէպ: Ան կը նշէ, թէ ինք եւ երիտրութերը խսդագոյն կերպով կը դադապարփեն այդ իրադարձութիւնները:

Ճեմալ փաշա 1909ի Արանայի ջարդերուն պատասխանագործութիւնն ամբողջովին կը բեռոցնէ Հնչակեան կուսակցութեան անդամ Մուշեղ եպիսկոպոսի (Արանայի հայոց թեմի Առաջնորդ Մուշեղ եպս. Սերոբեան - խմբ.) եւ Արանայի նահանգապետ Ճեմալ պէյի վրայ: Ըստ իրեն՝ Ճեմալ պէյ պէյքը է զգար վրանզը եւ վնասապերծէր եպիսկոպոսը: Այսպեղ Ճեմալ փաշա եւ որիշ երիտրութք պատասխանագործներ դիմումնատր կերպով խեղաթիւրած են ճշմարդութիւնը, քանզի Արանայի ջարդերը նախօրօք կազմակերպուած էին: Աւելի յառաջ երթարևը Ճեմալ կ'ըսէ, թէ 1914ի պարերապմի նախօրեակին, թուրքերը կը ձգտէին թուրքուսական համաձայնագրով իրենց սպանանած պարտականութիւններն իրագործել: Սակայն ճշմարդութիւնն այն է, թէ անոնք բռնի դեղահանեցին եւ ջարդեցին արեւմդահայերը: Ճեմալ հայերը կը նկագրէ դաւաճան եւ թրքական բանակը թիկունքին հարուածող, մինչդեռ հայերը դեղահան եղան եւ ջարդուեցան պարերապմի ճակարպէն շաբ հեռու վայրերու մէջ:

Ճեմալ փաշայի յուշերուն վերլուծումը ցոյց կու դայ, թէ անոր դեսակէտները կեղծ եւ խեղաթիւրուած են:

Հայոց Յեղասպանութեան Գլխաւոր Յանցագործ Թալաթար Փաշայի Յուշագրութեան Մասին

1941-1942 թուականներուն Թուրքիոյ մէջ կը խմորուին որիշ ազգերու նկարմամբ անհանդուրդողական ու թշնամական կեցուածքներ եւ գրգռիչ քարոզներով հանդէս կու գան բարձրաս-

դիման պերական ու հասարակական գործիչներ, ինչպէս վարչապետ Շիբրի Սարածօղլուն, որ համաթրքական մըն է: Թրքամոլ Օղուզ Թիրքանը կ'ըսէ, թէ համաթրքականները կը հաւաքան, որ թրքական ցեղը եւ թուրք ազգը ուրիշ ցեղներէ եւ ազգութիւններէ բարձր են: 1942ին, այսպիսիններու նախաձեռնութեամբ Պերլինէն Դոլիս կը բերուին Թալաաթի աճինները: 1946ին Հիսէն Ճահիկ Եալշընի համառօդ յառաջարանով լոյս կը դեսնեն Թալաաթի յուշերը: Անհրաժեշտ է նշել, թէ գիրքը հեռու է յուշագրութիւն ըլլալէ: Փոփոխութեան ենթարկուած է արդեօք օսմաններէն բնագիրը ժամանակակից թրքերէնի վերածուելու ժամանակ՝ մեկի համար անյայք է: Դարպ է, որ գիրքը հրապարակուած է որոշ նպագրակով ու կը համապարասխանէ փուեալ ժամանակի ոգիին: Այնդեղ ամէն ձեռվ նենգափոխուած են փասթերը եւ պարմական իրականութիւնը: Նպագրակը Անդրկովկասի մէջ թուրքերու նուաճողական նկրպումներէն ելլերով թուրք հասարակութեան շրջանակին մէջ թշնամանք եւ ապելութիւն սերմաննելն է հայ ժողովուրդին հանդէպ:

Հեղինակը՝ Աւելիս Փափազեանը մանրամասնօրէն կը թուէ գիրքին մէջ ուրիշ աղբիւրներէ առնուած մասերը եւ խեղաթիրումները: Արեւմբահայութեան վերաբերող նիւթերը միդումնաւոր կերպով աղաւաղուած են եւ իրականութեանը չեն համապարասխաններ: Այս յուշերուն հեղինակին ինքնութեան հարցը շափ կասկածելի է: Թերեւս Թալաաթ ոնեցած է օրագրութեան կամ յուշերու ձեռվ շարադրուած էջեր, սակայն հրապարակիչները նենզ նպագրակներով ընդարձակած են անոր ծաւալը, զայն խմբագրած եւ անոր շինծու փասթաքութեր կցած (Թալաաթի յուշերու՝ Թուրքիոյ մէջ վերջերս վերահրապարակուելուն առթիւ պարզուեցաւ, որ այդ յուշերու նախորդ հրապարակութիւնները պակասաւոր եւ խեղաթիրուած եղած են - խմբ.):

«Եղեռնը Վան-Ղասպորական սահման»-ի մուշտիքում», «Զանգակ-97» հրապ., Երևան, 2003, միջակ չափի 152 էջ:

1) Կալիփսէ Սոլախեան, «Դժոխային Տառապանքի Մի Երկար Ճանապարհ», էջ 5-33:

Կազմակերպուած ինքնապաշտպանութեան շնորհի Վանի հայութինը յաղթական դուրս կու գայ, սակայն կը հարկադրուի գաղթել: Գաղթը անկազմակերպ եւ դարերային կ'ըլլայ: Վերջերս իր զաւակը կորսնցուցած Կալիփսէ ճամբայ կ'ելլէ իր քոյրը ազգականներով միասին: Երբ դակաւին քիչ մը քալած էին, Կալիփսէի ամուսնոյն 93 դարեկան մեծ մայրը դուն կը վերադառնայ՝ ինք-վինք ճակարգորին յանձնելով: Կալիփսէի հօրեղբօր աղջիկը՝ Ետոկիան մեծ դժուարութիւններով կը ծննդաբերէ մանչ զաւակ մը, Ասանցի մէջ:

Ճամբու ընթացքին շագերն իրենց հարապարները կը կորսնցնեն: Հիանդներ եւ անկարներ դառապելով կը յառաջանան: Այս խառնիճաղանձին մէջ Կալիփսէ եւ քոյրը վիրար կը կորսնցնեն: Հոնկէ անցնող քովաքները զայն ինկած դեսնելով ճամբու եկերքին, կը վերցնեն եւ կառով կը դանին: Սակայն ան խղճի խայթ ունենալով, կ'իջնէ կառքէն եւ իր հարապարները կը փնտոէ: Ան կը հանդիպի հայ կամատրներու, որոնցմէ ձի մը կը խնդրէ եւ Բգիքիր կը հասնի: Հոս կը դեսնէ, թէ իրենց ծնողները կորսնցուցած 80 երախաներ դրուած են սայլի մը վրայ եւ կը սպասեն: Ան հոգ կը դանի անոնցմէ ամենափոքրին, որ իր մահացած զաւկին՝ Յակորիկին շաբ նման էր: Եփելը մնացողները կովորածի կ'նքարկուին: Վերապրողները Բգիքիր կը հաս-

նիս: Կալիփսէ իր հարազագները կը գինէ: Շուպով իր ամուսնոյն՝ Արփաշչսի պարագաները կը հասնին: Բգիփիրի մէջ Կալիփսէ կը հիւանդանայ: Նալպանդեան անոնով հայ ծանօթ մը կը դասաւորէ, որ զայն շոգեկառով Թիֆլիս փոխադրեն ուրիշ հիւանդներու հետ միասին: Կալիփսէն կը դանին Աղեքսանդրապոլ, ուր Մովսէսեան անոնով հայու մը դունք կը հանգստանայ: Մայրը եւ քոյրը կը հասնին իր մօր: Շուպով Կալիփսէ կ'ապարինի: Սակայն, անոր մայրը կը հիւանդանայ եւ հիւանդանոց կը դարուի: Կալիփսէ եւ քոյրը կ'աշխատին հիւանդանոցին մէջ եւ իրենց մօրը հոգ կը դանին: Շար չանցած մայրը կը մահանայ: Աղեքսանդրապոլ կու զայ իր հօրեղօրորդի Ղետնդը: Կալիփսէ ուրիշ վանեցի բարեկամներու կը հանդիպի, եւ «Հորիկոն» թերթէն կ'իմանայ, թէ Արշակ Սաֆարեան անոնով ծանօթ մը զինք եւ քոյրը կը փնտոէ ու կ'ուզէ, որ Թիֆլիս երթան: Թիֆլիս կը մեկնին եւ Շէյքան կոչուած թաղամասը կը դեղատրուին: Սաֆարեանի միջոցա, Կալիփսէ գործ կը գինէ Հայրենական Սիոնթեան որբանոցին մէջ: Թիֆլիսի մէջ Կալիփսէ իր գերդաստանի անդամներէն շագերուն մահը կ'իմանայ:

Կալիփսէի ծառայած որբանոցը կը գինուէր Ծիրանաւոր վանքին մէջ: Իր գործակիցներուն հետ ան մեծ շանք կը թափէ լաւագոյն կերպով օգնելու համար մանուկներուն: Կալիփսէի գլխաւորութեամբ՝ հիւանդ երախանները Դիլիջանի որբանոցը կը դրկեն: Մարտ 1918ին ան կը դեղափոխուի Երեւան եւ որպէս ուսուցչուի աշխատանքի կ'անցնի Գայեանեան երկրորդական վարժարանին մէջ: Երբ Երեւանի Պետական Համալսարանը կը բացուի, Կալիփսէ իր ուսումը այնպեղ կը շարունակէ:

2) Գրիգոր Բակենպէրեան (Բականդարեան), «Մարգրնչողները Յաղթեցին, Բայց Բոնեցին Գաղթի Ճանապարհը», էջ 34-50:

Ճեսպէթ փաշայի հրամանադրութեան դակ գինուող թրքական զօրքերը, վանեցիներու ինքնապաշտպանութեան պարձառաւ, 27 օր եւդք, 3 Մայիս 1915ին կը սպիփուին նահանջել: Վանի հայութինը յաղթական է: 6 Մայիսին յառաջապահ հայ կամաւորները եւ ոռոսական բանակը մուտք կը գործնն Վան: Յաջորդ օրը

ոռութերը Արամ Մանուկեանը Վանի նահանգապետ կը նշանակեն:

Գրիգոր Բակենպէրեան իր ընդունակին հետ քաքարուցին կը փոխադրուի փուն, որ քանդուած վիճակի մէջ էր: Քանի մը օր վերջ, իրենց փան առջեւ կրակոցի սոհ կ'երթայ իր քոյրը: Կը պարզուի, թէ սպանութիւնը ոչ դիմումնաւոր է՝ կամաւոր մը կը փորձէր իր վէնքը յիմարօրէն...

Օրերը յուսադրող են և ժողովուրդը պայծառ գալիքին կը սպասէ: Վանեցին կը կարողանայ երկուրուկէս ամսուան ընթացքին վերանորոգել քանդուածը: Բայց կը գումէ ահաւոր լուրը վանեցին պէտք է բռնէ գաղթի Ճամբան, որովհետեւ ոռուական բանակը կը հեռանայ և թուրքերը Վանի կը մօգենան:

Կը սկսի խուճապային գաղթը: Եօթը օր եկը Վան կը լեցոի շաբախսի հայ գաղթականներով: Կը պարզուի, թէ միայն Անդրանիկը իր հազար հոգինոց բանակով թրքական ահեղ բանակին առջեւը փակած էր, որպէսզի Շաբախսի ժողովուրդը կարենայ գաղթել: Ճամբուն Վրայ Անդրանիկ քրքական ցեղերու եկները բռնազրաւելով բաժնած էր գաղթականներուն: Այս եկներէն կը բաժնէ նաև Վանի բնակիչներուն: Գրիգորի հայրը և հօրեղայրը եկներ կը սպանան և ճամբայ կ'ելլեն իրենց ընդունիքներով ու երեք օրէն Բերկրի կը հասնին: Օրական 10-12 ժամ կը քալեն: Գիշերը հրացանաձգութեան ձայն կը լսեն: Գրիգորի հայրը նախապեսելով, թէ Զիլանի քիւրքերը կրնան յարձակիլ և կամուրջը փակել, կը հրահանգէ իր խումբին շարժիլ և կամուրջը անսնիլ: Այդպէս ալ կ'ընեն: Հօրեղայրը իր ընդունիքով կը մնայ իր գիշերը: Նոյն գիշեր կորորած գեղի կ'ունենայ և հօրեղայրն ու ընդունիքը կը զոհուին: Այս ջարդէն ողջ մնացածները կը վերադառնան Վան և եկը Անդրանիկի ոյժերուն հետ կը գաղթեն Պարսկասպան, ապա Ճուղթայէն անցնելով կը հասնին Երեւան:

Կամուրջը անցնելին եսք, Գրիգորի ընդունիքը կը յառաջանայ առանձին՝ Բանդիմահու գերին եկներքէն: Առաօպուն, անոնք ոռուական բանակի եփ մնացած հայ կամաւորներու կը հանդպին: Եօթներորդ օրը, ծարաւ, յոգնած և անօթի, կը հասնին Իգդիր: Կը խմեն ճահճային ջուրէն, որու պարգառաւ շաբեր կը հիսանդանան: Գրիգորի հայրը նախապէս այս գիշերէն անցած

ըլլալով եւ գիտնալով այս շուրերուն մասին, թոյլ չի փար, որ իր ընդունիքին որեւէ մէկը խմէ անոնցմէ: Ճամբան կը շարունակեն եւ կը հասնին Էջմիածին, ուր գիշեր մը անցընելէ եղք կ'անցնին Երեւան: Գրիգորի հայրը, մեծ դժուարութեամբ, Շանթաղ թաղին մէջ սենեակ մը կը փարձէ իր ութը հոգինոց ընդունիքին համար:

Գրիգոր կը յիշէ Երեւանի մէջ անցուցած փարիները՝ հիանդութին, սով, դժուարութիւններ եւ յարաբերաբար լաւ օրեր: Կը յիշէ Ամերկոմի («Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամարտյ» ընկերութիւնը - խմբ.) ըրած օգնութիւնները, դաշնակցական կառավարութեան հետապումը եւ Կարմիր հեծելազօրքին՝ Քանաքեռի Ճամբով մուկրը Երեւան 29 Նոյեմբեր 1920ին (Ճիշդն է 2 Դեկտեմբեր 1920-ը - խմբ.), երբ ինք 14 փարեկան էր:

3) Էկուարդ Կոբրակեան, «Վանի Վիլայէթի Էրերին Գիտի Գաղթը 1915ին», էջ 51-59:

Հեղինակը իր գրածը լսած է Եղեռնի սարսափները ապրած իր մեծ մօրմէն՝ Հայկանոյշէն:

Հայկանոյշ ծնած է 1896ին, Վան, արհեստաւոր Գէորգ Սարաձեանի ընդունիքին մէջ: 1896ի դէպքերուն, թուրքերը իրենց փունը կը խուժեն եւ հայրն ու հօրեղբայրները կը սպաննեն: Մայրը՝ Կափարինէն, իր երեք աղջկներով (որոնցմէ ամենէն փոքրը Հայկանոյշն է), իր եղրօր փունը կ'ապաստանի: Շար չանցած՝ Կափարինէ կը մահանայ: Հայկանոյշ կ'ուսանի Վանի Օրիորդաց ութամեայ վարժարանին մէջ: Ան 15 փարեկանին կ'ամունանայ Էրերին գիտի ուսուցիչ Արմենակ Կոբրանեանի հետ: Հայկանոյշ 1913ին կը ծննդաբերէ Հայկը՝ հեղինակին հայրը, իսկ 1915ին՝ Սիրարիին: Վանի 1915ի ինքնապաշտպանութեան յաղթանակէն քանի մը ամիս եղք երբ ուսական զօրքը կը նահանջէ, քաղաքի եւ շրջակայքի գիտերու հայերը գաղթական կ'ելլեն:

Էրերին գիտը Վանէն 20-25 թլմ. հեռու կը գտնուի: Բնակիչները ամբողջ գարին գառելս կ'որսային եւ նաւաշինութեամբ կը զբաղէին: Անոնք լաւ լողորդներ էին: Ունէին 300-350 մանք եղջերաւոր անասուն, 45-50 գլուխ կով, գռմէշներ, եղներ, ձիեր եւ առանակներ: Գիտին մէջ երկու ջրաղաց կար, նաև՝ ձկնորսութեան համար երեք լաստանաւ:

1915ին օր մը Էրերին գիտի բնակիչները գաղթի ճամբան կը քոնեն: Անոնք իրենց ուստելիքին հետ կը վերցնեն նաև զէնքերը: Կը շարժին դէպի հիւսիս: Կամատրները կը քաջալերէին ժողովուրդը, որ շրապ կերպով անցնի Բերլինի ձորը:

Հայկանոյշը եւ ամուսինը կը գրկեն իրենց երկու փարեկան որդին (ապագայ հերոսը) եւ վեց ամսական դրափրը ու ճամբայ կ'ելլեն: Բանդիմահու գետքը կրրած ապեն թշնամի քիրքեր կրակ կը բանան: Շափերը գետին մէջ կը զարնուին եւ կ'իյնան: Հայկանոյշը եւ ընդանիքը գետքը կ'անցնին մեծ դժուարութեամբ: Ռուս ձիատը մը կ'օգնէ իրենց: Յաջորդ օրը կէսօրին քիրքերը կրկին կը յարձակին կարաւանին վրայ: Հայ կամատրներ դիրքեր բռնելով կը կոռին եւ կը պաշտպանեն գաղթականները: Այս կոհիր երբ կը վերջանայ, գաղթականները իրենց հարապատները կը սկսին փնտուել: Քանի մը գրանցալից օրերէ եփք անոնք Իգրիր, ապա Արարագիեան դաշտ կը հասնին: Հայկանոյշի պարագաները իմանալով, որ հոս այգիներ եւ պղղագու ծառեր կան, Ղամարլու (Արդաշար) կը հասպատուին: Անոնք իրենք վիրենք բախտատը կը նկագեն, որովհետեւ մարդկային զոհ չէին գրուած:

Շար շանցած, Հայկանոյշ եւ ընդանիքը կը դեղափոխութին Երեւանի մօրակայ Նորագալիթ գիտը, ապա՝ Երեւան, ուր Ասկաֆեան (յերագոյին՝ Աբովյան - Խմբ) փողոցը ապրող ազգականի մը դրունը կը պարսպարուին:

4) Վահան Կորանեան, «Լիմ Անապագում», էջ 60-81 (պարմեց 15 Սեպտ. 1947ին, Ֆրոյլենթալ հիւանդանուցին մէջ |Գերմանիա|):

Ապրիլ 1915ին Էրերին գիտին բնակիչները կը լսեն, թէ Վանի մէջ կրի կայ թուրքերուն դէմ: Երիփասարդները կ'ուզեն անպայման մասնակցիլ կրիներոն, իսկ փարեցներ կը մրածեն Վանայ լիճի Լիմ կղզին ապասպանիլ: Բերլինի գայնագամ Ռիվա պէյր մօդ երկու հարիր ոսպիկաններով եւ քանի մը հարիր թալանչի քիրքերով կը յարձակի Ասկուածածին կամ Տիրամայր գիտին վրայ եւ բոլոր բղամարդիկը կը կորորէ, ապա կ'անցնին Չոնիկ գիտը ու զայն ալ կը կովորեն: Քիրքերու գիտերով շրջապարուած խիրկուրինսիները, դեսնելով այս բոլորը, Լիմ կղզի կը

Վեղափոխութին: Այս փոխադրութեան կը հսկէ փիրկարիքսի խմբապետ Սիրունը իր 25-30 փինուած գողաներով, որոնք ահաւոր եւ անհաւասար կորոի մէջ կը մտնեն թուրքերուն և քիւրքերուն դէմ Չոնիկ գիտի գաղթականները պաշտպանելու համար: Լիմ Անապատի վանահայր Յովհաննէս Շ. Վրդ. Հիւեանը օգնութեան կը հասնի եւ վանքի ուրելիքները միաբանութեան հետ մակոյկով կը գրեղափոխէ կղզին: Միաբանները պատրարագ կը մարուցեն: Հազի պատրարագը վերջ գրած, կը նշմարեն, թէ նաև մը կը մօքենայ կղզիին: Սկուգելէ եփք՝ կ'արտօնեն անոր մուգքը եւ կ'իմանան, թէ Աչքապի Օվանի խումբն է եկողը: Վարդապետը դժուարութեամբ կը համովէ վանոնք, որ ծովափը կոի մղող Սիրունի խումբին օգնութեան հասնին: Արդարեւ, Օվանի խումբը կը հասնի ծովափ եւ Սիրունն ու անոր խումբը կ'ապագէ մղձաւանչային վիճակին: Յաղթանակը հայերունն էր:

Այս կոհիններուն յաջորդ օրը, Լիմ Անապատին մէջ խորհրդաւոր յուղարկատրութեամբ կը թաղուին երկու նահապակ հերոսներ՝ Խժիշկի կոհիններուն զոհուած սոսրապսի Տիգրանը եւ նաւուն մէջ սպաննուած ովմեցի Ապօն: Այս վերջինը գրնուած էր Էրերին գիտին մէջ, երբ Օվանի խումբը Փերրուար 1915ի վերջերը հնն եկած էր: Հեղինակը կը յիշէ, թէ մեծերը ինչախսի՝ գովասանքներով կը խօսէին ովմեցի Ապօյին մասին:

Օմար էֆենդին Մարդ ամսուան մէջ 30 ոսդիկաններով կը պաշարէ Էրերին գիտը: Գիւղայինները կ'որոշեն գաղփնի կերպով հեռացնել Օվանը եւ անոր խումբը, որպէսպի կոի գրեղի շունենայ: Անոնք ոսդիկանները կը հրաիրեն իրաքանչիրն իր գրան մէջ սեղան նսդելու, որպէսպի զինեալ գրոց գիտէն դուրս գալը չփեսնեն: Մէկ ոսդիկան միայն կը յանառի մնալ գունիքին վրայ: Գիւղայինները ճաշերը կը գրանին անոր մօք եւ կը շրջապատեն զայն: Սակայն, կը պատրահի անբաղալին, եւ այս ոսդիկանը, նշմարելով քաջերուն դուրս գալը, կը կրակէ: Հրացանաձգութինը կը սկսի եւ հայ սուրհանդակ մը կը վիրատրոի: Այս միջոցին ովմեցի Ապօն ոսդիկանին գլուխի գլխարկը կապարով կը թոցնէ: Յաջորդ օրը Էրերին գիտը կը շրջապատուի Պորհանէսքին պէի գլխաւորած 200 ոսդիկաններով ու կրակի կը դրուի: 17 գրաբեկանէն վեր բոլոր գողամարդիկ կը բանդարկուին:

Ցուները կողոպսելու ժամանակ, երբ լազ ոստիկաններ Վահանի գան մէջ այդ գործով կը վրադին, բարեկամ ոստիկան մը կը մօքենայ և արգելք կը հանդիսանայ: Վահան և ոստիկան մը կը դիմեն Պոլիհանէփրին պէյին՝ գունը հրդեհէ ազաթելու համար: Վերջինս կ'արգիլէ Վահանի գունը այրել և նոյնիսկ ամբողջ թաղի գուները հրկիվուելէ վերծ կը մնան: Ձերքակալուածներուն մէջ կար նաև Վահանի մեծ եղբայրը, որ Վան կը վրարուի, բայց եփրը 103 հոգիներու հետ միասին ազաթ կ'արձակուի:

Էրերին գիտի հրկիվման յաջորդող օրերուն, քանի մը խելահաս մարդիկ կ'որոշեն Լիմ կղզին ապասրանիլ: Վահանի հայրը՝ Մկրտիչ Կորանեան և ուրիշներ ընդունեօր կղզի կը վեղափոխուուին: Զինուորական իշխանութիւնը կը վարէ գաղթականներուն բոլոր գործերը: Խմբապետ Միրունի և այլոց կողքին առաջնորդարանի անդամ կը նշանակուի Մկրտիչ Կորանեան:

Էրերին գիտի բնակիչները Լիմ փոխադրելու համար նաև մը կը գրամադրուի: Այս ժամանակ Էրերինէն խումբ մը երիտասարդներ ծովափը քիրտերուն հետ անհաւասար կռուի կը բռնուին ու կը նահարակուին: Վահանի մայրը և քոյրերը Էրերին կը մնան:

Լիմ կղզիի վրայ կեանքը հեգուհեգուէ կը դժուարանայ: Ժողովուրդը կը շաբնայ և մթերքը կը պակսի: Հիւանդութենէ օրական 60-70 հոգի կը մահանայ:

Այս միջոցին, Տիրամայր գիտի շարուերէն հայ գրայ մը կ'ապափի բարեկամ քիրտի մը օգնութեամբ և կղզի կու գայ: Ան իր բարերարէն լսած էր, թէ ոուսերը կը մօքենան: Տղան այս լուրը կղզիի գաղթականներուն կը յայգնէ: Ոմանք կ'ուրախանան, մինչ ուրիշներ չեն հաւաքար: Հակառակ չհաւաքացողներուն՝ ժողովուրդը ուրախութեան մէջ է:

Վանի ինքնապաշտպանութեան յաղթանակէն եփր, կամատրներ Վանէն Լիմ կու գան: Ժողովուրդը նաև երով դուրս կու գայ և իր գիտերը կը վերադառնայ:

5) Արծրունի Յարութիւնեան, «Եւ Ամբողջ Մի Ընշող Քաղաք Ամայացաւ», էջ 82-90:

Հեղինակը կը յիշէ 1915ը, երբ ինք՝ վեց-եօթը դարեւկան երախսայ, կ'ընկերանայ Վանէն դուրս եկող կարաւանին: Տակախն նոր ճամբայ ելած էին, երբ իրենց կովը (Մարալ) կը յամառի քալելու՝ բողոքելով իր վրայ բեռոցուած ապրանքներուն դէմ: Վանի Այգեստանին մէջ իրենց փունը կը գտնուէր Չաղլի Փողան (Վողոց): Հօրեղբայրը՝ Արթին աղան թաղին ջրաբաշխն էր: Արծրունի կը յիշէ ջրամբարները, առուակները եւ Այգեստանի պարփէկները:

Հայրը՝ Ուստա Մարտիրոսը դերձակ էր: Կը յիշէ հօրը աշխատանոցը, ենթավարպետը, թաղին ոսպիկանը, ձկնավաճառը, ոսկերիչ Տրդապը, իր մեծ մայրը՝ Զարուիին եւ որիշներ: Արծրունի կը յիշէ, թէ ինչպէս Տէր Արթինենս մայրը՝ Զարուիի, կը մերժէ փունը թողով եւ գաղթել: Զարուիի յոյս ունէր, թէ իրենք օր մը պիտի վերադառնան Այգեստան: Կը յիշէ նաև ոսկերիչ Տրդապին երրորդ փունդարձը, երբ անոր փունը չկար այլեւ: Զաղաքը քանի մը անզամ ձեռքէ ձեռք անցած էր:

6) Նորա Մելիքեան, «Մեր Շին Տնից Փրկուեսինք Երկուս», էջ 91-101 (պարմես իր Վարդիթեր հօրաքոյրը):

1915ի աղէսին, Վարդիթեր 11 դարեւկան էր: Հայրը՝ Խաչագուրը Պոլիս կ'աշխատէր: Մայրը՝ Մաքրուիին, 28-30 դարեւկան, չորս զաւակի դէր դանդիկին էր: Կը բնակէին Չաղլի Փողան, Այգեստան, Վան:

Երբ Վարդիթեր հիւանդ պառկած էր, հայրը Պոլսէն փուն կու գայ եւ կ'ուսէ ընդունակիք հոն փոխադրել ապահովութեան համար: Երբ Վարդիթեր կ'ապաքինի եւ կրնային ճամբայ ելլել դէպի Պոլիս, այս անզամ ուրիշ արգելք մը կը յայդնուի: Մօրեղբայր՝ Վահանը Պաղպապ ճամբորդած էր:

Այգեստանը թրբական զօրքերով կը պաշարուի: Չափահասները վէնքի կը դիմեն ինքնապաշտպանութեան համար: Կոփիններէ եւքը վանեսիք ի վերջոյ կը վայելեն յաղթանակի բերկրանքը: Սակայն ուրախութիւնը երկար չի դեւեր: Օր մըն ալ, եկեղեցիին զանգակը Այգեստանի ժողովուրդը հրապարակ կը հրափրէ: Վ'առաջարկուի գաղթել եւ հեռանալ նահանջող ոուսական զօրքին հետ:

Եւ կը սկսի գաղթը:

Մկիցքը, մայրը կը մերժէ գաղթել: Ինը փարեկան Վարապդավ եղբայրը, որ իր կարողութիւններուն չափովը մասնակցած էր ինքնապաշտանութեան, կը պնդէ գաղթելուն վրայ: Մայրը փեղի կու դրա եւ ճամբայ կ'ելլեն:

Երբ բաւական ճամբայ կդրած էին, իրենց կը հասնի ֆեփայի դարձած մօրեղբայրը եւ խորհուրդ կու դրա հասնիլ Թիֆլիս՝ միս մօրեղբայրներուն՝ Տիգրանի եւ Աղավարդի մօք: Ճամբուն վրայ առաջին փորձանքը իրենց կը հանդիպի Բանդիմահու գեփին մօք: Իրենց կովը կը փախչի: Մայրը յաջողութեամբ բոլորն ալ գեփը ապահով կ'անցընէ: Ապա, Բերկրիի ձորին մէջ անոնք կ'ապրին մահուան սարսափը՝ քիւրփերու յարձակման ենթարկուելով: 30-40 զինուած հայ երիտասարդներ, բարձրանալով շրջակայ լեռները, կը կռուին քիւրփերուն դէմ: Շափերը կը զոհուին: Հայերը կը յաղթեն, սակայն միայն 10-15 երիտասարդներ կը վերադառնան կարաւանին: Մայրը կը հիւանդանայ եւ Արաքը շանցած, Մարգարա գիտին մէջ կը մահանայ: Վարդիթերի երկու փոքր քոյրերը եւ եղբայրը՝ Վարապդավ մեծ յոյսով իրեն կառչած կը մնան: Վերջապէս օգնութեան կը հասնին հայ զինուորներ եւ կարաւանը կը հասցնեն Էջմիածին: Անոնք որբանոց կը յանձնուին:

Փոքր քոյրերը իրենցմէ զափելով՝ փոքրերու որբանոց մը կը դրանին: Վարդիթեր եւ Վարապդավ կը մնան միասին: Անոնք կը հիւանդանան: Երբ կ'ապաքինին, կ'այցելեն այս փոքրերու որբանոցը, ուր իրենց կը յայդնեն, թէ փոքր քոյրերը մահացած եւ թաղուած են:

Այսպիսով կ'ապաքին ընդամէնը մէկ քոյր եւ մէկ եղբայր: Վարդիթեր կը մահանայ 1987ին:

7) Յարութիւն Պէրպէրեան, «Արինութ Պափերներ Արհամիրքի Օրերից», էջ 102-106:

Պողապէեանը Եռվկապի մօք, Անգարայի շրջանին մէջ գաւառական վարչական կեղրոն մըն էր 23 գիողերով եւ 1200 դրուն բնակչութեամբ: Ան 700 հայ եւ 400 թուրք դրուն կը հաջուէր: Այս շրջանի հայերը Վան-Վասպուրականէն եկած էին: Այս իրողու-

թինը փաստուեցաւ 1908 թուականին, երբ Պողապլեանի գերնափոք եկեղեցւոյ թաքսուոցն 10 մագաղաթեայ կտորներ գտնուեցան:

1915 թուականի սկիզբները եկեղեցւոյ աւագ քահանան Յարութինի հայրն էր՝ Տէր Յակոբ Պէրապէրեանը, որ բոլորէն սիրուած էր:

Կառավարիչը իր մօք կը կանչէ Տէր Յակոբը և անոր կ'իմացնէ, թէ մեծ վրանգ մը կը սպառնայ հայոց. կա'մ պէտք է խալամանալ, թրանալ և կա'մ ընդանեօք հեռու ու ապահով գեղ մը գաղթել ու ապագիլ աքտորուել: Տէր Յակոբ երկու ընդուռութիններն ալ կը մերժէ և կը նախընդրէ իր հօգին հետ մնալ: Յաջորդ օրը կը սկսին հաւաքել Վողամարդիկը և կը բանդարկեն: Կը պարզո՞ի, թէ աքտորի անուան բակ կ'ուզեն ժողովուրդը բնաշինչ ընել: Քսաններեք գիտերու ծաղիկ երիբասարդութինը կը հաւաքեն և բանդերը կը լեցնեն: Ասոնց մէջ էին հեղինակին մօրեղբօր որդիները՝ դապական պաշտօնեայ Միասկը և փաստաբանի օգնական Սեղբակը: Երբ Յարութին ուզելիք կը գանի բանսդ, կը նկագէ, թէ անոնք այնքան խոշքանգուած են, որ ծամելու ոյժ չունին: Այդ օրերուն շրջակայ գիտերէն 60 երեւելիններ կը հաւաքեն և Պողապլեանի հայկական դպրոցին մէջ կը բանդարկեն, ապա, գայմագամ Քեմալի հրամանով, ուրիշ 200ի չափ Վողամարդիկ կը հաւաքեն: Հայ բանդարկեալները զարելով ճամբար կը հանեն: Անոնց եղեւէն կը հասնի արինախում Խոռոչին պէտի գլխատրած հեծեալներու խումբ մը: Երբ կը հասնին Ապասի շրադացը, հայերը հոն կը լեցընեն ու անոնց մեծ մասը կը սպաննեն: Միայն քանի մը հոգի կը յաջողի փախչի:

Երկրորդ օրը երեւելի հայերէն բաղկացած 300 հոգինոց խումբ մը կը շարդեն Ղուրիք Տէրէսի կոչուած ձորին մէջ: Ամէն օր թաքսուոցներէն կը հանեն 30-40 հոգի և կը սպաննեն: Յարութին 50 օր կը մնայ թաքսուոցին մէջ: Քեմալ 500 հայ Վողամարդիկ Կեսարիոյ բանդը կ'ուղարկէ:

Ապա կը սկսին անգէր մնացած կանանց և երախաններու գաղթն ու շարդը: Յարութին Պէրապէրեանի կինը թոյն խմելով կը փորձէ անձնասպան ըլլալ, սակայն Յարութին իր քրոջ օգնութեամբ և օգտագործելով 10 հակիթի դեղնուցներ, նահէն կ'ապա-

Վրէ իր կինը:

Յարութին եւ իր ընդանիքը սահմոկեցուցիչ ողբերգութեան մը ականափես կ'ըլլան. շրջակայ գիտերէն գաղթած կիներ, թուրքերն ձեռքը չիյնալու համար, իրենց դրայիի գոմին մէջ կախաղաներ կը շինեն եւ մէկը միաը կարգով կը կախէ:

Այսպէս, չորս կարի շարունակ, թուրքերը ամէն դեսակի գաղանութիւններ կը գործադրեն:

8) Վարագդապ Յարութինեան, ««Կեանքիս Քառուղիներում» Յուշապագումից», Էջ 113-136:

Վարագդապ Յարութինեան 1914ին երբ հինգ դարեկան մանուկ էր, կը յիշէ արեաի խաւարումը եւ անոր ընկերական շարաբասպիկ լուրերը: Պարերազմը կը պայթի: 1915ի սկիզբը Վանի շրջակայ գիտերու կոփորածը կը սկսի: Լաւ կը յիշէ Բշխանին յուղարկատրութինը եւ Վանի կուսակալ Ճեւիդը պէի կարարած սպանդները: Վանի հայութինը կը սպիալուի վինուիլ եւ ինքնապաշտպանութեան դիմել:

Ինքնապաշտպանական կոփիները, յաղթանակը, ոռուսական բանակին ու հայ կամատրներուն մուտքը Վան, Ազգեստան եւ ուրախութիւն: Ասոնք բոլորն ալ իր յուշերուն մէջ դեղ կը գրաւեն:

Ան կը յիշէ գաղթը իր մօրը՝ Կալիֆսէի, քրոջ՝ Արփենիկի եւ եղրօրը՝ Գուրգէնի հետք: Կը հասնին Իգդիր: Հոս թշուառութինը եւ հիւանդութինը կը դիրեն: Գուրգէն եղբայրը կը հիւանդանայ ու կը մահանայ: Ապա կ'անցնին Վաղարշապագ: Դրութինը դագնապալի է: Թշուառութինն, անօթութինն, ծարաւ եւ հիւանդութինն: Հայրը, պահպանելու համար ընդանիքը, զայն անմիջապէս Թիֆլիս կը փոխադրէ: Թիֆլիսի մէջ ունին երկու ազգական ընդանիքներ, որոնք 1896ի ջարդերէն եվք հոն հասդարպուած էին: Հայրը, մայրը, Արծրուն եղբայրը եւ ինք Արամեանցի հիւանդանոցը կը դեղափոխուին: Թիֆլիս գալուն երկրորդ ամիսը հայրը կը մահանայ: Վարագդապ Ծիրանաւոր վանքի որբանոցը կը դեղափոխուի: Միրանոյշ քոյրը եւ Արծրուն եղբայրը իրեն հետք են: Մօրը հետք կը մնան Աղասի եղբայրն ու Արաքսի եւ Արփենիկ քոյրերը: Վարագդապ արդէն 7 դարեկան է եւ կը կրէ 204 թիւը որբանոցին մէջ:

Զիրենք այսպեղէն ուրիշ որբանոց մը կը գեղափոխսեն Հալապարի մէջ: Անոնդը կը պակսի հոս և զանազան հիւանդութիւններ յառաջ կու գան: Օր մըն ալ Վարապդափ, եղբայրն ու քոյրը, ձեռք-ձեռքի փուած, թոյլփուտթեամբ իրենց մօր մօփ կ'երթան: Անոնք այսպիսով փախուսփ կու դան և կը մնան իրենց մօր մօփ: «Աղբիր-Տարապ»ի հրափարակից Տիգրան Նազարեան իր ճաշարանի այգիին մէջ գեղ կը գրամադրէ գաղթական-ներուն, որոնց մէջ են իրենք: Տպարանի բանուոր Աղասի եղբայրը կը հիւանդանայ և կը մահանայ:

Վարապդափի քոյրերէն Արաքսին կ'ամուսնանայ և Վարապդափ, Արծրուն ու անոր ընկերը փեսայի կօշիկի մաքրման խանութը կ'աշխափին: Անոնք կը գեղափոխուին փեսային վարձած գունը, Թիֆլիսի մէջ:

Վահան Յ. Համամճեան, «Յուշեր Տարագրութենէն», պայ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անքիլիաս, 1968, միջակ չափի 183 էջ: Նոյնին անգլերէն թարգմանութիւնը կարարած է Գոկու. Յակոբ Տէր Կարապետեան: Թարգմանութիւնը վերնագրուած է «Վահանին Յաղթանակը Հայկական Յեղասպանութենէն Փրկուած Երիտասարդի Մը Կենսագրութիւնը», հրապարակուած Նիւ Բնկլլնդ (ԱՄՆ), 2004, միջակ չափի 144 էջ:

1915ին, Վահանին հայրը կը բանդարկուի եւ կը սպաննուի Պեհեսնիի մէջ: Վահան իր երեք քոյլերուն եւ մօրը հետք կը դարագրուի: Կ'անցնին Եղեսիայէն, Սուրուձէն եւ կը հասնին Պապ: Կը գորուին Համա եւ Հոնմա: Ճամբուն ընթացքին Վահան կը կորսնցնէ իր բոլոր սիրելիները: Հոնմսի, ապա Հալէալի մէջ որբանոց կը մկնէ: Զինադադարին կ'անցնի Արքանա, ապա Տարսոն եւ Մերսին, յեպոյ՝ Պէյրութ, ուր կը սկսի վերակազմել իր կեանքը, երբ արդէն մօդատրապէս 18 դարեկան էր:

**«Վերապրողները Կը Վկայեն», կազմող՝ Դոկտ.
Սեդա Քիլէճեան, «Համապայինի «Վահէ Սէր-
եան» պա., Պէյրութ, 2005, փոքր չափի 125 էջ:**

Ժողովածուն կ'ընդգրկէ հակիրձ
վկայութիւնները Մեծ Եղեռնին հե-
տեւեալ վերապրածներուն.

- 1) Արուտեալ Մարտուակեան (Մագ-
մանեան), ծնեալ 1892ին, Արանա:
- 2) Եղիսաբէթ Սարգիսեան (Զուլում-
եան), ծնեալ 1895ին, Տիգրանակերպ:
- 3) Մանուկ Չոլաքեան, ծնեալ 1898ին,
Կիրինի Աշոսկի գիտը:
- 4) Նուրիձա Աշխարեան (Ֆրնուց-
լեան), ծնեալ 1900ին, Էյպէս:
- 5) Փերուզ Իսմիրլեան (Սալլա-
խեան), ծնեալ 1903ին, Արանա:
- 6) Մարիամ Մանուկեան (Գասպար-
եան), ծնեալ 1905ին, Մերասպիհա:
- 7) Բարսեղ Շաքոյեան (արարագէլո),
ծնեալ 1905ին, Տիգրանակերպի Տըպլի գիտը:
- 8) Միհրան Դաշնակեան, ծնեալ 1906ին, Բումփիկին:
- 9) Միսաք Չոլաքեան, ծնեալ 1906ին, Միւ:
- 10) Մարիամ Զափիկեան (Արթինեան), ծնեալ 1907ին, Միւ:
- 11) Միրվարդ Մերձանեան (Սօլաքեան), ծնեալ 1907ին, Պոլիս:
- 12) Արաքսի Պէրաքեան (Խանիմէ Ֆէլէկեան), ծնեալ 1909ին,
Արանա:
- 13) Արեգնապ Միքայէլեան (Հաճի Յակոբեան), ծնեալ 1909ին,
Չոմախլը:
- 14) Զաւէն Չագըրեան, ծնեալ 1909ին, Էվէրէկ (Ղարաբէօյ):
- 15) Կիլվիկան Ճչօմէկեան, ծնեալ 1910ին, Միւ:
- 16) Գասպար Գասպարեան, ծնեալ 1910ին, Լափաշ:
- 17) Գրիգոր Մկրտիչեան, ծնեալ 1910ին, Լափաշ:
- 18) Արամ Թաշճեան, ծնեալ 1910ին, Եռոկապ:

- 19) Աշխէն Բէրէնեան (Սարգիսեան), ծնեալ 1910ին, Քիլիս:
- 20) Մայրենի Աթիկեան (Հաճի Մանուկեան), ծնեալ 1910ին, Եռուկապ:
- 21) Միքանուշ Արզումանեան (Սանձեան), ծնեալ 1911ին, Մարաշ:
- 22) Լուսին Գլաւեան (Մատլեան), ծնեալ 1912ին, Կիորին:
- 23) Իզապէլ Գալայձեան, ծնեալ 1912ին, Այնքապ:
- 24) Շաղիկ Գոյցումձեան (Շողովեան), ծնեալ 1914ին, Բումփիկին:
- 25) Լուսիա Գրիգորեան (Գարբինեան), ծնեալ 1914ին, Սիս:
- 26) Մաքրուհի Պաարլինի (Մերոքեան), ծնեալ 1915ին, Զէյթոն:
- 27) Մարգրիփ Սիմոնեան (Չըլըքեան), ծնեալ 1915ին, Պուրսա:
- 28) Պէաթրիս Եազուպեան (Աւեդիսեան), ծնեալ 1918ին, Ափանսա:

**Գոնսալօ Գուարչ, «Հայկական Տոհմածառ»,
սպաներէնէ թարգմանեց Մերի Սուրիասեան,
Հայաստանի Գրողներու Միութեան հրապարակ-
չութիւն, Երեւան, 2005, միջակ չափի 400 էջ:**

**1) Տարօն Նոխուրեանի (բնա-
գիրին մէջ միշտ պատուած է
«Նոխուրեան» ձեւով) խոսքո-
վանութիւնը**

Մայրը՝ Մարի Նոխուրեանն է:
Տղամարդը, որմէ ծնունդ առած է
ինք, կը կոչուի Քեմալ Համիլը: Սա
պարմութիւն է այն մասին, թէ թուր-
քերն ինչպէս իրազործեցին Հայոց
Յեղասպանութիւնը, թէ ինչպէս
որոշ քաղաքական գործիչներ իշ-
խանութեան հասան եւ այս ոճիրը
գործադրեցին: Պարահեցաւ այն,
ինչ պէտք չէ ըլլար:

Մարի Նոխուրեանի ծնողներուն
Տրապիզոնի փունը իրեն մնացած
էր: Յեղասպանութեան գրաբիներուն այս փունը վերածուած էր
մեծ պահեստի, ուր հեղինակին հայրը՝ Քեմալ Համիլը կը կու-
րակէր իր աւարը, համոզուած թէ ո՛չ մէկու հաշիւ պիսի գայ: Մարի Նոխուրեան բնաւ չէր խօսեր այս փուիկերուն պարու-
նակութեան մասին:

Տարիներու ընթացքին մայրը ինքնամփոփի, ներփակ, զինք
շրջապատող իրականութեան հանդէպ անդարբեր կը դառնայ: Անոր կեանքի վերջին գարիներուն Տարօն ո՛չ մէկ բառ լսած էր
անկէ: Տարօն շուկով կը հասկնայ ասոր պարձառը: Մայրը չէր
կրցած դիմանալ իր ամբողջ ընդունիքը կորսնցնելու ցաւին: Չէր
կրցած դանիլ սարսափելի յեղասպանութեան այդ ահաւոր
յնցումը, որ իր կեանքը փշուր-փշուր ըրած էր:

2) «Արմադները Փնտուիլիս»

Տարօնի մայրը՝ Մարի Նոխուտեան, որդիին շաբ քիչ բան պարմած էր պարահած դէպքերու մասին: Ան միշտ կը պնդէր, թէ ինք Ազագուի Նազարեանի եւ Պողոս Նոխուտեանի դուսպրն էր: Տարօն իր հօր՝ Քեմալ Համիդի հայրը՝ Օսման Համիդը հեռատր ու ափելի կերպարի մէջ կը դիւնէ:

Տարօն եւ մայրը կ'ապրէին Պոլսոյ մէջ: Տան մէջ գիրքերով եւ արձանագրութիւններով լեցուն շաբ դարակներ կային: Օր մը Տարօն հոն կը գդնէ բոլոր արձանագրութիւնները, կանաչ ժապաւէնով կապուած ծրաբի մը մէջ: Յանկարծ կը մդածէ, թէ ինք բան չի գիտեր իր ընդունիքին պարմութեան մանրամասնութիւններուն մասին: Արդեօր ի՞նչ կապարուած է իրականութեան մէջ: Կը ճանչնայ իր մօր՝ հայերէն գրուած ձեռագիրը, ուր արձանագրուած էր հետեւեալը.

«Ազագուի Նազարեան (հայուի), դուսպրը Պետրոս Նազարեանի եւ Զեսիիոն Արագեանի: Ծնած է Եղեսիա, 1876ին եւ մեռած Տրապիզոն 1915ին: 1895 թուականի կովորածներու ագեն, ան առեւանգուած եւ բռնաբարուած է Տիգրանակերպի նահանգապետ Օսման Համիդի կողմէ եւ ասոր իբր հետեւանք ծնած է Մարի Հ. Նոխուտեանը: Այս մականունը գրուած է անոր, որովհետ կը Ազագուիին կրցած է փախչիլ եւ ամուսնանալ Պողոս Նազարեանի հետ, որմէ ունեցած է երկու զաւակներ՝ Օհաննէս եւ Ալիք Նոխուտեանները»:

Ազագուի Նազարեանի Պարմութիւնը.

Նազարեանները Եղեսիա կ'ապրէին: Ազագուիի հայրը ծխախուտի գործով կը վրադէր: 1894ին երբ հայրը կը մահանայ, անտոք իրենց հարազութիւնները հետպիելով կը կորսնցնեն:

Սոլլթան Ապկու Համիդի հրամանով կը սկսին 1894ի շարդերը: Գիշեր մը, թուրքերը կ'այրեն հայոց պահեստանոցները, որոնց մէջ՝ Նազարեաններունը: 1 Յոնուար 1895ին կը սկսի կովորածը Եղեսիոյ մէջ: Հայերը կ'ապահարանին եկեղեցին, զոր թուրքերը կրակի կու փան: Ազագուիի մազապուրծ կ'ապագի, բայց ճամբան քարկոծուելով գետին կ'իյնայ ուժաքափ: Ինքովնք կը գդնէ թուրքի մը ապարանիքին մէջ: Կը պարզուի, թէ Տիգրանակերպի եւ ապա Եղեսիոյ նահանգապետ՝ Օսման Համիդի

փունն է: Օսման Համիդ պինք Սալիմա կը կոչէ: Նահանգապետը լկվիօրէն կ’ըսէ, թէ Ազադուհին փրկած է պարզապէս անոր փիրանալու համար: Հակառակ Ազադուհիի ընդդիմութեան, Օսման բազմաթիւ անգամ կը բռնարարէ պայն: Ազադուհի կ’ըմբռս-դրանայ եւ արհամարհանքով կը նայի անոր, յուսալով իր մահը գիրնել անոր ձեռքով եւ ազադի սպրկութենէն: Ազադուհի լաւ գիտէր, թէ հայոց դէմ կարարուող բոլոր դէպքերուն պարասխա-նարուն Օսման Համիդն է:

Կը պարզուի, թէ Ազադուհի յղի է: Ան կ’ուզէ սպաննել իր զաւակը, սակայն աւելի ուշ կը հրաժարի այդ միւրքէն: Օսմանի միակ ցանկութիւնն էր Ազադուհիին զաւակ մը ունենալ: Ազա-դուհի կ’ողբայ իր ծնողները, եղբայրները, քոյրերն ու ամբողջ ընտանիքը, ինչպէս նաև Եղեսիոյ եկեղեցին մէջ այրած բոլոր հայերը:

Ազադուհի կ’որոշէ յարմար առիթով մը փախչի: Ան համոզ-ուած էր, որ ծնելիք զաւակը աղջիկ մըն է եւ կը մփադրէ պայն Մարի կոչել: Այս միջոցին, պարասխանարուներուն գաղփնի հրաման կու գայ դադրեցնելու հայոց դէմ հալածանքները եւ սպանները՝ զերծ մնալու համար երոպական ճնշումներէն: Օս-ման շրապ կերպով Պոլիս կը կանչուի: Ազադուհի առիթէն օգ-դուելով կը մինչ անոր գրասենեակը եւ գաղփնի նամակ մը կը կարդայ: Նամակին պարունակութիւնը երոպական ճնշումներուն եւ հալածանքը դադրեցնելուն մասին էր:

Ազադուհի Նազարեանի պարմութիւնը հոս անաւարդ կը մնայ:

Տարօն անպայման կ’ուզէ իմանալ անցեալի մասին: Իրեն բարեկամ անգիտացի Ճշխման օգնութեամբ ան Անգլիոյ արդարին գործերու նախարարութեան գլխաւոր արխիմերէն կ’օգդուի եւ դուրս կը բերէ հետեւեալ տեղեկութիւնները.

Բանակի սպայ եւ ապա Ֆիզրանակերպի նահանգապետ Օս-ման Համիդ (1856-1920) ամուսնացած էր Այշա Շուգարի հետ: Անոնց որդին՝ Թեմալ Համիդը (Տարօնի հայրը) պարասխանա-րու դեր խաղած է հայկական կողորածներուն մէջ: Օսման Համիդ բացառիկ անգթութիւն ցուցաբերած է հայոց եւ ընդհան-րապէս քրիստոնեաներու, ու բացառիկ հաւաքարմութիւն՝ սուլթա-

նին հանդիպ: Ցմահ բանգարկութեան դադապարփուելէ յեկոյ, 1920 թուին անձնասպան եղած է Պոլսոյ վինուրական ուղղիչ կալանավայրին մէջ:

Մեղադրեալ Օսման Համիդը կանխամբածուած դաժանութեամբ գործած է հայոց կուրորածները: Իր ղեկավարած զօրամասի բոլոր հայ նորակոչիկները սպաննած է: Երբեք գերի չէ վերցուցած: Ան հապարփացած է «այրած հողի» իր ռազմավարութեամբ: Եղեսիոյ վիտոր դէպքերուն ժամանակ աննկարագրելի դաժանութիւն ցուցաբերած է այրելով քրիստոնեայ հայերով լեփլեցուն եկեղեցին:

Տարօն իր հօրը՝ Քեմալ Համիդի մասին եւս գեղեկութիւններ կը գինէ: «Երբ վինք հայր կը կոչեմ, խորշանք կը զգամ», կ'ըսէ Տարօն: Ան կը կարդայ Քեմալ Համիդի յուշագրութիւնները, ուր վերջինս լրբօրէն կ'արդարացնէ իր գործած ոճիրներն ու կեղերումները հայոց դէմ: Յուշերուն մէջ ան կը յիշէ, թէ թուրք մոլլա մը կ'արդարացնէ այս ոճիրները ըսելով, թէ Ասկուած թուրքերուն հետ է: Կը յիշէ Աթիֆ պէջ անոնով իթթիհափական մը, որ վինուրականները կը հրահրէ հայոց դէմ: Քեմալ կը միանայ իթթիհափական կուսակցութեան: Մոլեռանդ թուրքերը կը կազմեն «Յափուկ Կազմակերպութիւն» (Թէշրիլարի Մախսուսէ) անոնով մարմինը՝ հայերը բնաջնջելու իրք գործիք: Անոնք Քեմալին կը սորվեցնեն ապել եւ խարել մեծ սառնասրփութեամբ: Զայն կը դրկեն Գերմանիա, ուր կը դեսակցի քանի մը անձնատրութիւններու հետ, որոնք զայն հայութեան դէմ կը հրահրեն: Կը հանդիպի նաև իթթիհափական պարասխանափու բժիշկ Նապլմին: Գերմանացի պարասխանափուներ անոր կը պարմեն Սերասդիոյ մէջ իրենց գործած ոճիրներուն մասին:

Տարօն ամօթ կը զգայ ոչ այնքան Քեմալի արիւնը ժառանգելու, որքան՝ խաւարամիդ եւ անհոգի նախնիներ ունենալու համար: Ան կ'ըսէ, թէ Քեմալ իրեն ծնունդ գուած է ո՛չ թէ զաւակ ունենալու համար, այլ՝ իր մայրը բռնաբարելու նպարակով: Տարօն զարմանք կը յայգնէ, թէ Քեմալ կ'արդարացնէ այն ոճիրները, որոնք ան եւ անոր նման շափերը գործադրած էին: Աելի սարսափելի է զղումի բացակայութիւնը յուշերը սառնասրփորէն գրելու ժամանակ:

3) Ալիք Նոխուրեան

1965ի օրերէն մէկը Ալիք Նոխուրեան կը բակէ Մարիի և Տարօնի վան դուռը Պոլսոյ մէջ: Ան ինքվինք կը ներկայացնէ Տարօնի, որ վայն կ'առաջնորդէ իր մօրը՝ Մարիի սնարին մօպ: Մարի թէեւ հոգեվարքի մէջ էր, բայց կը ճանչնայ Ալիքը: Ջիշ եփք Ալիք դուրս կու գայ և կը վրույէ Տարօնի հետ: Ան կը պատմէ, թէ գրած է իր եղբայրը՝ Օհաննէսը Գահիրէի և անոր որդի Տաճարը՝ Փարիզի մէջ: Ալիք կ'իմացնէ, թէ երբ ինք հազի 15 դարեկան էր, Թեմալ Շամիկ վինք բռնաբարած էր և ինք վաւակ մը ունեցած էր Գրիգոր անունով, որ խոռվարար հիթլերական մը դարձած էր յեփագային: Վոլֆի անուանափոխուած Գրիգորը պատերազմէն եփք կը հասպարուի Տաճասկոս և չ'ուվեր գլեսնել իր մայրը՝ Ալիքը: Երբ վակաին Ալիք վան մէջ կը գինուէր, Մարի կը մահանայ:

1915ին երբ խոռվութիւնները կը սկսին Թուրքիոյ մէջ, հայոց մեծ հալածանքն ու սպանդը եւս սկիզբ կ'առնեն: Պողոս Նոխուրեան կը ծրագրէ ընդառնեօր երկրէն հեռանալ: Կինը՝ Ազարուի Նազարեան կը մահանայ: Պողոս իր ընդառնիքը կ'առաջնորդէ նաւահանգիստ, սակայն հոն թուրքերը կը յարձակին և ընդառնիքը սկսուի ու սակայն կ'ըլլայ: Ալիք բարեկամ ձկնավաճառ վինուրի մը ձեռքով կ'ապասի, սակայն շուկավ կը ձերքակալուի և կը միանայ գեղահանուած հայոց կարաւանին: Բազում չարչարանքներէ եփք, նօսրացած կարաւանը կը հասնի արաբական անապատ, ուր պետքի ընդառնիք մը կ'որդեգրէ Ալիքը: Երեք վարի հոս կ'ապրի: Թուրքերը կը յարձակին իրենց վրայ, կը վանին Ալիքը ու կը յանձնեն իրենց պատասխանապու սպային՝ Թեմալ Շամիկին: Ճակարտագիրն այսպէս գնորինած էր:

Մարին, չմեռած, իր յուշերը գրելով յանձնած էր իրեն հոգ վանող բուժքոյրին՝ Սամիա Սուլուֆին, որ յուշերը պարունակող ծրարը կու գրայ Տարօնին: Իր կարգին, Տարօն վայն կու գրայ Ալիքին, որպէսպի վերջինս բարձրածայն կարդայ:

1915ին, նաւահանգիստին մէջ թուրքերու յարձակման ափեն, Մարի մինակ կը մնայ «Միրգայ» կոչուած շոգենախն վրայ, որ իր խորթ հօրը՝ Պողոս Նոխուրեանին կը պարկանէր: Նար կը բախի հասպարուն բանի մը և շուրին մէջէն անծանօթ մը

կ'ազարք Մարին: Անծանօթը իրեն հետ կը խօսի ֆրանսերէնով: Կը հասնին նաևահանգիսդ եւ Մարին պարզաբանով դուրս կը հանեն: Ան կ'ապրէր հայու մը դունք: Օր մը կու գան եւ զայն կը դանին նաևահանգիսդ՝ ըսելով, թէ ընդանիքին մօք կը դանին: Մարին դանողը բժիշկ Նազըմ կը կոչուիր: Նազը կը հասնի Պոլիս եւ Մարին կը դանին Օսման Համիդի մօք, որ զայն շոգենատվ Տրապիսոն կը դանի ու կը յանձնէ իր որդույն՝ Քեմալի, որու հանդէա Մարի առաջին վայրկեանէն արելութիւն եւ արհամարհանք կը դաժէ: Քեմալ կը բռնաբարէ Մարին, որ կը յիշանայ: Զինք խնամող հայ դեղագործը Նազիր Կարիր (Քապիր [արար.] խմբ.) կը կոչուիր: Երբ սպասուի Սալիման սենեակէն դուրս կու գայ, Մարի կ'իմացնէ դեղագործին, որ զինք առեւանգած են: Կը ծնի Տարօնը:

Երբ Թուրքիա պարփութեան ճամբան կը բռնէ եւ դէպքերը ի նպասդ Դաշնակիցներուն կ'ընթանան, Քեմալ, առնելով Մարին եւ Տարօնը, նատվ կը փախչի: Ճամբան Քեմալի նաւը կը հանդիպահ ոռուական նաւու մը, որուն մէջի զինուորները կը հրամայեն յանձնուիլ: Քեմալ կը մերժէ եւ անձնակազմով միասին ծովը կը նեփուին: Նաւը կրակ կ'առնէ, զոր ոռուերը կը յաջողին մարել:

Օդեսայի մէջ Մարին կը հանդիպահ քենի Մուրավեանին: Երեք դարի Օդեսա կը մնայ: Քեռին կ'որդեգրէ զինք: Պագերապմը վերջանալէ եւրք անոնք կ'անցնին Պոլիս, ուր Մուրավեան կը մահանայ եւ իր հարսդութիւնը կը թողու Մարիին:

4) Օհաննէս Նոխութեանի Վկայութիւնը

Ալիքն ու Տարօնը Գահիրէ կը մեկնին եւ Օհաննէսին ու անոր ընդանիքին կը հանդիպահին: Կը ծանօթանան Օհաննէսի դիկնոց՝ Նորա Ազարքեանին եւ որդույն՝ Տաճարին: Կը զրուցեն եւ կը խօսին մինչեւ առաօտք: Ապա Նորան Տարօնին կը յանձնէ Օհաննէսի յուշագրութիւնը:

Օհաննէսի համար ամէն ինչ սկսած է իր մօրը թաղման օրը, երբ թուրքերը կը յարձակին եւ ընդանիքը յիր ու ցան կ'ըլլայ: Օհաննէս կը յաջողի փախչիլ եւ դունք հասնիլ: Հոն կը հանդիպահ իր հօր մօք աշխաբող նաւավար Յարութիւն Անդրէասեանին: Վերջինս Օհաննէսին խորհուրդ կու դրա թրքական դարապ հագ-

նիլ եւ փախչիլ: Ան կը քալէ դէպի հիւսիս-արեւելք՝ նաւահանգիստ հասնելու համար: Ճամբան կը հանդիպի կարինցի փախստական հայ ընդունիքի մը եւ անոնց հետ նաւահանգիստ կը հասնի մեծ դժուարութեամբ:

5) Պարգամ Լէյլային

Լէյլա դրաստրն է Գրիգորի եւ Նավիա Հալիի: Նավիա կը կապուի Ալիքի հետ եւ զայն Տամասկոս կը հրատիրէ իր թռոնուհիին՝ Լէյլային հետ հանդիպելու համար: Նախսապէս Նավիան եւ Ալիքը Փարիզի մէջ հանդիպած էին: Տարօն կը մեկնի Դամասկոս եւ կ'այցելէ Նավիային: Տարօն Նավիայի կը պարմէ իր ընդունիքի անցեալին պարմութիւնը: Միրալիր մքնուրուրի մը մէջ, Նավիան Տարօնի կը ներկայացնէ իր 12 դարեկան դրաստրը՝ Լէյլան: Ապա Նավիա Տարօնի կը յանձնէ թուղթէ ծրար մը, որ Նավիայի մայրական մեծ հօր՝ Մոհամմէդ փաշայի յուշագրութիւնը կը պարունակէր:

Մոհամմէդ փաշա 1875ին կը մեկնի Փարիզ՝ շոգեկառքի ճարպարագիպութիւն ուսանելու: Հինգ դարի ուսանելէ եւդր կը սպանայ իր վկայականը, կը վերադառնայ Պոլիս եւ Օսմանեան երկարութիւնի գնորէն կը նշանակուի: Ժողովներու կը մասնակցի նախարարին եւ այլ պարասխանակուներու հետ: Ուղղամմիդ մարդ ըլլալով՝ ան կ'օգնէ հալածուած հայոց: Պանք Օթոնմանի դէպէն եւդր ան կը հովանաւորէ 200 հայոց՝ շոգեկառքով փախուստը դէպի հարաւ: Նոյն գիշեր ան հայր կը դառնայ առջիկ զաւակի մը՝ Լամիային:

Հայոց օգնած ըլլալուն համար Մոհամմէդ փաշա կը վրկուի իր պաշտօնէն: Շուրջով սակայն վինուրական մայրակարարուներու պարասխանակու Բամայիլ Հարիրը իրեն կ'առաջարկէ դէկավարել Պաղպատի երկարութիւն ծրագրը:

Մոհամմէդ փաշա 1915ին անձնասպան կ'ըլլայ Պաղպատի մէջ:

Տարօն կ'եպրակացնէ, թէ սխալ է մեղադրել ամբողջ թուրք ժողովուրդը իբր յանցակից հայկական ջարդերուն: Հայերը կը ներեն, սակայն չեն մոռնար:

6) Հեղինի պոհմածառ

Հեղինը Օհաննէս Նոխուրեանի որդույն՝ Տաճափի տիկինն է: Տարօն իր մայրական մեծ հօր՝ Լոիի Տէօ Վիլեէի և մայրական մեծ մօր՝ Նոյեմի Մովկեանի յուշերը կը կարդայ Տաճափին այսելութիւն մը գրուած ապեն, Նիւ Եռքրի մէջ:

Այս յուշագրութիւններուն մէջ կ'երեւին Օսմանեան Թուրքիոյ՝ հայոց դէմ գործադրած հալածանքները, կեղեքումները և ոճիրները:

Տարօն կը կարդայ նաև Հեղինի հայրական մեծ հօր՝ Ժազ Վարչի յուշերը:

7) Էօժին Վարչի օրագիրը

Տարօն կը կարդայ Հեղինի հօր՝ Էօժին Վարչի օրագիրը, որ կ'ընդգրկէ 1914ի և 1915ի քանի մը ամիսները: Օրագրին մէջ յսկակ կ'երեւի հայութեան դէմ սարքուած հալածանքը: Էօժին իբր հոգեբոյժ Պոլսոյ մէջ ականափես կ'ըլլայ հայութեան ապրած նեղութիւններուն:

8) Նապիայի արմագները

Տարօն Նապիային և անոր Լեյլա դաբերը կ'այսելէ Պոլսոյ իրենց դասն մէջ: Նապիան խոսքայած ըլլալով Տարօնի օգբակար ըլլալ իր փնտութիւններուն մէջ, անոր կը յանձնէ իր հօր՝ Խալիլ պէյի յուշագրութիւնը, որ կ'ընդգրկէ 1909 թուականը, երբ Խալիլ պէյ կը ծառայէր սուլթանի Տօլմապահչէի ապարանքին մէջ:

Նապիա Տարօնի կը յանձնէ իր մօր՝ Լամիայի յուշերը ևս:

9) Կորած վեկոյց (Նոյեմբեր 1996)

Տարօն իր բարեկամներէն Զօրավար Նուրիի օգնութեամբ ձեռք կը ձգէ թրբական բանակի արխիվներէն վեկոյց մը, որ կ'ընդգրկէ նաև գաղփնի տեղեկութիւններ հայոց դէմ գործադրուած ոճիրներուն մասին:

10) Տարօն Նոխուրեանի պագմութեան աւարտը՝ Արամ Նոխուրեան (Պարու, Ապրիլ 1997)

Ա.Ա.Ն.ի արդարքին գործոց նախարարութեան պաշտօնեայ, 34 դարեկան Արամ Նոխուսիեանը Փենթակոնի դրամադրած օդանաւով Նիւ Եռքին դէպի Անգարա կ'ուղղուի: Ասիկա գործով այսելութիւն մըն է այն երկիրը, որ մօք անցեալին Հայոց Ցեղապանութեան հեղինակը եղած է: Անցեալի մասին իր մօրմէն գեղեկացած Արամը իր ճամբորդութեան ընթացքին անդադար կը խորհրդածէ: Ան պատերազմական օդանաւով կ'անցնի Պարու, ուր մահափորձի կ'ենթարկուի ինքնաշարժի արկածով:

11) Աչյլա Հ. Խալի

Աչյլա կ'այցելէ Լեռնային Պարաբաղի Հանրապետութիւն՝ Սպեհանակերպ: Ան հեռաձայնով կ'իմանայ, թէ Տարօն Պոլսոյ մէջ հիւանդանոց դարուած է: Աչյլա կը վերադառնայ Պոլիս, ուր Տարօնէն կ'իմանայ, թէ Արամ Նոխուսիեանը ծանր վիրատը է Պարուի մէջ, թէեւ ապաքինման յոյսը մեծ է:

Ալեքսանդր Թօփիճեան, «Եւ Անգամ Մահից Յեպոյ», վէպ, Հայաստանի Գրողներու Միութեան հրապարակչութիւն, Երեւան, 2005, մեծ շափի 591 էջ:

**Ա. մաս. Էրոսի Եւ Թանապո-
սի Միջեւ կամ Taedium Vitae
(Խորշանք Կեանքից)**

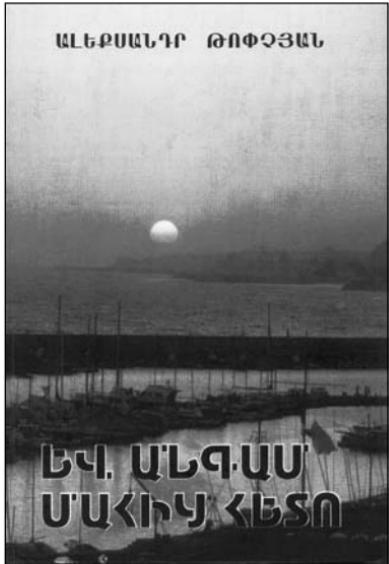
Դոլսոյ Սիլիվրի թաղամասի երկաթագործ Ցովհաննէս Չիլին կիրեանի որդին՝ Ռուբէն (Մեւակ) շոգեկառով կը ճամբորդէ դէպի Լոզան, Զուիցերիա: Ան մփադրած է բժշկութիւն ուսանիլ: Ճամբուն վրայ կը ծանօթանայ թուրք երեւելի փաշայի մը որդոյն՝ Քենանին, ինչպէս նաև կոմսուիի Ալիսին: Խօսակցութեան ընթացքին, Քենան Ռուբէնի կ'ըսէ, թէ օսմանցիք երէկուանը չեն այլեւս: Անոնք փոխուած են, շա՛ գր փոխուած են....:

Հասնելով Լոզան, Ռուբէն համալսարան կը մընէ: Իր դասախոսներէն ամենէն շաբ մօգիէն կը ծանօթանայ դրկվոր Ռուի հետի: Յաճախ երեկոները անոր հետ աղքադ հիւանդներու կ'այցելէ:

Ռուբէն որիշ ուսանողներու կը ծանօթանայ: Անոր նախագահութեամբ կը կապմուի «Արմենիա» միութիւնը, որ յագկապէս կարիքատր ուսանողներու պիտի օգնէ:

Ռուբէն Քենաննէն կ'իմանայ, թէ անոր փաշա հայրը ձերքակալուած է Դոլսոյ մէջ եւ աքսորուած: Անելի ուշ կը լսէ անոր խեղդուիլը Գոնիայի բանդին մէջ:

Ռուբէն Սիլիվրիի իր հարազարներէն զար, «Լոյս», «Արեւելեան Մամուլ» եւ «Մասիս» թերթերու խմբագրութիւններէն նամակներ կը սրանայ:

Արդէն առաջին դարին ան դոկտոր Ռուի հետ գեսած էր Զուիցերիոյ սպուերով կողմերը՝ թշուառութիւն, անարդարութիւն և մարդկային էութեան քսամնելի դրսեւրումներ: Սակայն, կոմսուիթիւն սենեակը ակամայ լած հարցերը բոլորովին ուրիշ բան կ'ըսէին իրեն:

Բ. մաս. Եւրոպայի Առեւանգումը

Ռուիքն թիֆլիսահայ ուսուչուիի մը նամակէն կ'իմանայ, թէ Սիամանք Վէյկէնի (Զուիցերիոյ մէջ զիտ մը) թոքախափանոցներէն մէկուն մէջ կը գտնուի: Վէյկէն մեկնելով, Սիամանթոյի կ'այցելէ և կը խօսակցին:

Համալսարանին մէջ թէ շրջապարը՝ կեանքր կը շարունակուի իր գիտուր և ուրախ կողմերով: Ռուիքն 17ամեայ գերմանուիի Եաննիին կը սիրահարի:

Երիփրուրքերը բուռն գործունէութիւն ծառալած էին Զուիցերիա ուսանող թրքահպարակներուն մէջ: Առանձնայափուկ նախաձեռնութեամբ անոնք կը հետապնդէին երիփասարդ ուսանողները՝ խօսելով Սուլթան Ապփու Համիդի բռնապետութեան դէմ: Ծագ վրոյցներ կային հրապարակի վրայ: Թրքահպարակ հայ ուսանողներուն գրեթէ բոլորը չէպոք, սպասողական դիրք բռնած էին և կը փորձէին ամէն դեսակէփով հեռու մնալ այդ վրոյցներէն:

Միւս կողմէ, Փարիզի մէջ, երիփրուրքերու ղեկավարները բաւական կը «մշակեն» Քենանը՝ սուլթանին հանդէպ անոր անձնական վրէժը նկազի ունենալով:

Ռուիքն կը վերադառնայ Դոլիս՝ արձակուրդով: Վերադարձը երիփրուրքերու յեղաշրջման օրերուն կը զուգադիպի: Չքնաղ նշանախօսքեր եւ խոսքումներ կը լսէ ան յեղափոխական թուրք վիճուրներէն: Բռնապիրութիւնը վերջ կը գտնէր...:

Ռուիքն Դոլսոյ մէջ, իր ընկերներուն հետ կը գործակցի թափերական ասպարէսին մէջ: Ռազմական նախարարութենէն ծանուցում կը հրապարակուի վիճուրքագրուելու: Ռուիքնի հայրը նախապէս 45 ոսկի պետել (վիճուրքագրութեան փոխարէն պուրք) վճարելով ապափած էր: Հիմա ալ նոյն բանը կարելի է ընել, սակայն դժուարութիւններ կան: Ռուիքն իր բարեկամ Քենանի հետ կը ներկայանայ գնդապետին և հարցը կը լուծուի 60 ոսկի վճա-

թելով: Քենան եւ գնդապեզրը իթթիհապական էին ու նախապէս ալ վիրար կը ճանչնային: Ռուրէն Լուսական կը վերադառնայ:

Երբ Լուսական կը հասնի՝ Եաննիի հետ կը թղթակցի: Թերթին մէջ կը նշմարէ «Արանա», «Տարտոն», «Տէօրթ Եօլ» եւ ուրիշ ծանօթ անուններն ու 20,000-25,000 թիւերը: Կը պարզուի, թէ Կիլիկիոյ մէջ շարդեր գեղի ոնեցած են (1909):

Ռուրէն կ'ամուսնանայ Եաննիի հետ: Կ'ունենան մանչ մը եւ դուսպր մը, զորս Լետն եւ Շամիրամ կ'անուանեն:

Ռուրէն կ'աւարդէ բժշկական ուսումը եւ ընդունեօթ Պոլիս կը դառնայ:

Գ. մաս. «Երթա՛լ...»

Պոլիս հասնելէն եփք, Ռուրէն սկսած է աշխապիլ հիւանդանոյի մը մէջ:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը կը սկսի: Օր մը երկու սինուորներ գունը կու գան եւ իբրեւ թէ զայն հիւանդի մը քով կը փանին, Բերա: Ան պարզապէս բանակ կը փարուիր իբր բժիշկ սպայ: Եաննի լսած ըլլալով քաղաքին մէջ կապարուտ ձերբակալութիւններուն մասին, գիշերը մկապանջութեան մէջ կ'ինայ: Հիլմի փաշա, զոր Ռուրէնը բուժած եւ մահէն փրկած էր Լուսականի մէջ, կը փորձէ ապագել զայն: Եաննի Հիլմիին հետ գործակցաբար կը դիմէ գերմանայի սինուորականներուն, որոնք վսպահաբար կրնային ապագել Ռուրէն Սեւակը: Ակնյայր էր, որ այդ օրերուն, գերմանական դեսպանավունը Պոլսայ թրքական դեկավարութեան տէրն ու փիրականն էր: Եաննի գերմանայի սինուորական Կոնսարանդին ֆոն Նոյրաթին կը դիմէ:

Գաւառներէն եկած լուրերը հայոց կովորածները կը գումէին: Ռուրէն Սեւակ արձակուրդով գուն կու գայ: Դանիէլ Վարուժան կ'այցելէ անոր: Երկու բանասպեղները կը սրուցեն: Ապա կը վերադառնայ բանակ՝ իր պաշտօնին:

Նոյրաթ կը յաջողի գինել աւելի բարձր պաշտօնով գերմանայի սինուորական մը՝ Ենիանը, որ Եաննիի հօրելբայրն էր: Ենիան եւս կը շանայ ապագել Ռուրէնը: Անոնց նպագակն էր Ռուրէն Սեւակը եւ ընդունիքը Գերմանիա փոխադրել:

Շոգեկառքը կը շարունակէ ճամբան եւ կ'ուղղուի դէպի Էնկիւ-

րի (Անգարա): Ճամբուն վրայ դեղ մը կանգ կ'առնեն: Ոսդիկան մը Ռուբէն Սեւակը հեգր առնելով կ'ուղողի դէպի մօքակայ աղբիր մը իբր թէ շուր բերելու: Կը մքնեն ամայացած գիտ մը, ուր ընդամէնը մէկ թուր ընդամիք կը բնակէր: Ընդանիքին հայրը իրենց կը պատմէ, թէ ինչպէս հայերը դեղահան ըրին իրենց գուներէն, զանոնք դարին գիտին եկեղեցին, և քարիտ քափելով անոնց վրայ, կրակի գուին: Ռուբէն Սեւակ կը դեսնէ այդ եկեղեցին:

Սեւակի դիկինը՝ Եաննի գերմանացի պինուրականներուն հետ շանք չի խնայեր ապագելու համար ամուսինը:

Շոգեկատքը կը հասնի Էնկիրի, ուր Սեւակ հայապագեկան քանդուած և այրած գուներ կը դեսնէ: Հայերը դարագրուած են այսպեղին: Ոսդիկանները զայն ոսդիկանապուն կ'առաջնորդեն: Ոսդիկանապետը Ռուբէն Սեւակը ռազմական դարարան կ'ուղարկէ: Կառքով կ'անցնին ջարդեր դեղի ունեցած վայրերէ և գիշերը կը հասնին Գալեձիք: Ամէն դեղ կողոպուր և մահ սփոռուած էին: Բժիշկը հոս կը հանդիպի «Ապագամարդ»ի մէջ աշխապող Յակոբիկին: Ոսդիկանները վիրենք գեփին եվերքը կը դանին: Բազմաթի հայ մքատրականներ հոս իրարու կը հանդիպին, ապա ճամբայ ելեկր կը հասնին Զանդըրը: Հոս բոլորին կ'առաջարկեն իսլամանալ՝ իինք վայրկեան պայմանաժամ դարով: (Իսլամացողները չին դեղահանուեր, այլ՝ կը շարունակէին մնալ իրենց բնակավայրերուն մէջ): Հայ մքատրականներու խումբէն ոչ ոք կը համաձայնի իսլամանալ: Թուրք սպան կը իրամայէ ճանապարհը շարունակել ուքրով: Բոնագաղթը սկսած է: Մքատրականները կը մնան Զանդըրը: Ջիշ անդին, աներեւակայելի բաներ կը պարահին: Ծեծ, խոշփանգում և ջարդ: Զանդըրի 700 հայերէն ողջ կը մնան միայն 70ը, որոնք դէպի կիրճերն ու ձորերը կը քշուին:

Հայ մքատրականները իրարու քով կը հաւաքուին և կը վրուցին: Հոն են Դանիիլ Վարուժանը, Ֆիւզանդ Ջեշեանը, Տիրան Ջելեկեանը, Կոմիփաս Վարդապետը և ուրիշներ: Անոնք բոլորն ալ ժամանակատրապէս կը մնան Զանդըրը:

Գերմանական պինուրական կեղրոնք Լուսական կը սքանայ զնդապետ Ֆրանց Ապելի գրած նամակը: Գնդապետը Եղիանի

ապական էր: Ան կը միշնորդէր Ռուբէն Մետակի ապագ արձակման համար:

Եաննի կրկին կ'այցելէ Գերմանիոյ դեսպանին, և խօսակցոթեան ընթացքին կ'ըսէ, թէ հայոց կեանքը դժոխքի վերածուած է:

Չանդըրը քաղաքի տէրն ու փիրականը արապաճիպաշը (կառապան) Իսմայիլն էր, որ դուսպր մը և եօթը որդի ունէր: Ռուբէն Մետակ կը բուժէ անոր հիանդ աղջիկը՝ Այշէն, որու քոքերը մըսած էին: Այս առիթով Ռուբէն արապաճիպաշը Իսմայիլէն նահանգապետը փեսնելու արգօնութիւն կը վերցնէ: Ան նահանգապետէրէն կ'իմանայ, թէ Թալաաթ փաշա հրահանգած է հաշուել Չանդըրը աքսորեալներուն թիւը և զանոնք շուրով ճամբայ հանել դէպի Այաշ:

Այս օրհասական օրերուն, հայ մրատրականները կրկին կը հաւաքուին ու կը խորհրդակցին: Անոնք միաձայնաբար կը մերժեն իսլամանալ և կ'որոշեն պայքարի մինչեւ մահ: Հոն են Գրիգորիս Վրդ: Պալաքեանը, երկու քահանաներ, բժիշկ Վահան Ալթունեանը, Միքայէլ Շամբանձեանը և ուրիշներ:

Որոշուած էր Ռուբէն Մետակը, Դանիէլ Վարուժանը, Օննիկ Մաղապաճեանը, Վահան Ջեհեայեանը և հացագործ Յարութիւնեանը Այաշ ուղարկել: Զեռնաշղթաններով աքսորականներուն թուրք ոսկիկաններ կ'ուղեկցին: Ճամբուն վրայ 10 պաշլապօպուր աւապակներ անոնց ճամբան կը կպրեն և հինգ աքսորեալները կը սպաննեն Օգոստոս 1915ին:

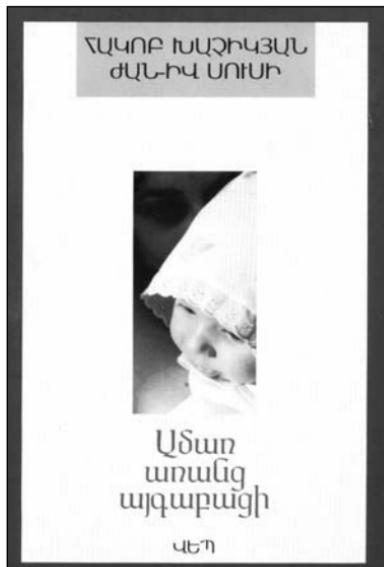
15 Հոկտեմբեր 1915ին, Ռուբէն Մետակի վիկինը՝ Եաննի իր երկու զաւակներուն և մօրը հետ կը մեկնի Զուիցերիա՝ վերջնականապէս թողելով այն երկիրը, որ գերեզման դարձաւ ողջ հայ ժողովորդին համար:

Յակոր Խաչիկեան, Ժան-Բալ Սուսի, «Ամառ Առանց Այգարացի», Գրանսերէնէ թարգմանեց՝ Ամալիա Շահումեան, «Հայ Գրողներու Միութիւն» հրապարակչութիւն, Երևան, 2005, միջակ չափի հասպէկել 762 էջ (վէպ):

Նախարանին մէջ հեղինակները պատմական ակնարկ մը կը նեփեն Օսմանեան Կայսրութեան պատմութեան վրայ, ապա կը ներկայացնեն Գոնիայի մէջ կարարուած խժդութինները և դեսպան Մորլկընթառի այցելութիւնը Թալաաթի, յայգնելու համար իր վրդովմունքը հայոց դէմ կարարուած անարդարութիւններուն:

Հեղինակները կը նկարագրեն Սեբաստիա քաղաքը, որմէ դուրս գտնուող վինուորական հիւանդանույին մէջ Վարդան Պալեանը բժիշկ սպայ էր: Սեբաստիայիներու գեղահանութեան հրամանը եկած էր: Օսմանեան բանակին մէջ Վարդանի ծառայութեան համար, անոր ընդունիքը պէսքը է վերծ մնար գեղահանութենէն: Այդուհանդերձ, 38 տարեկան Վարդանը միշտ զգոյշ է: Անոր հայրը՝ Թովմաս Պալեանը Սեբաստիոյ մէջ ափիոնի արդեր ունէր և ափիոն կ'արդածէր Եղոպա ու Ամերիկա՝ բժշկական նպագրակներով գործածուելու համար:

1896ի դէպքերը ապդած էին Վարդանի վրայ և անոր նախասիրութիւնը քաղաքականութիւնը դարձուցած: Հայրը կ'ուվէր, որ Վարդան քիմիագէտ դեղագործ դասնար՝ օգտակար ըլլալու համար իրենց ափիոննի գործին: Բուռն վիճաբանութիւններէն եկը, Վարդան սփիպուած կ'նսթարկուի հօրը կամքին և Պոլսոյ հայկական Կեդրոնական Վարժարանը աւարփելէ եկը Ռոպըրթ Գոլէճը կը մկնէ: Ան իր մօրեղօր՝ Մեսրոպ Մեսրոպեանի փունը կ'ապ-

րէր: Մեսրոպի աւագ որդին՝ Պարզեւը Նիւ Եռքը կը մնար եւ Պալեաններու ափիոնի գրասենեակը կը ղեկավարէր: Կրպսեր որդին՝ Տիրանը շատ մտերմացած էր Վարդանի հետ: Ան եւս քաղաքական հակումներ ունէր Վարդանի պէս, այն դարբերութեամբ որ Տիրան վինուած պայքարի շափագով էր, մինչ Վարդան կը հաւաքար սահմանադրական բարեփոխումներուն:

Վարդանի ուսանած ժամանակ հայրը կը մահանայ: Երեք ամիս եւրը կը մահանայ մայրը՝ Թագուհին: Վարդան այլեւս պարզաւորուած չի զգար գուն վերադառնալու, որովհեեւեւ իր եղբայրը՝ Նուապարը յանձն առած էր ընդանեկան գործին կառավարումը: Ան Պոլսոյ մէջ Եփիգուլէի հայկական հիւանդանոցը պաշփօնի կը կոչովի:

Վարդան քան դարեկան էր, երբ իր յօդուածներն սկսան հրապարակուիլ արդասահմանի մէջ: Ան կապ հասպարած էր Անպող Ֆրանսի հետ: Զգուշանալով թշնամիին հետ գործակցելու ամբավանութենէ, ան քանի մը ամիս իր թղթակցութիւնները կը դադրեցնէ: Վարդան հրապարակած էր շատ մը աշխավութիւնները, որոնց ամենին նշանաւորն էր «Ազգերու Կայսրութիւն» գիրը: Երիշտուրքերը կասկածով կը նայէին անոր, եւ ան մէկ դարի կը սպիտով պահուրպած կեանք մը ապրիլ իր ընկերներուն մօր, յաճախ փոխելով հասցէն: 1908ին սահմանադրութեան հոչակումով՝ Վարդան ապագութիւն կը գտնէ: Ան օսմանեան քանակ կը մինչ եւ կը սկսի ծառայել որպէս բժիշկ-դեղագործ: Կառավարութեան մէջ Էնվերի եւ Թալաարի մեծ ապրեցութիւնը կը վրդովեցնեն Վարդանը:

Վարդանի կինը՝ Մարօն մփահոդ էր Սեբասդիոյ մէջ կապարուող անցուարձերով: Երբ ան իր մրագրանջութիւնը կը յայրնէ ամուսնոյն, վերջինս կը հանդարդեցնէ զայն ըսելով, թէ դեղահանութեան որոշումը չի կիրարկուիր վինուրականներուն եւ անոնց ընդանիքներուն նկատմամբ:

Վարդանի Սեբասդիոյ դրան մէջ կ'ապրէին ինք, կինը, զոքանը՝ Ապնիւր եւ Վարդանի ու Մարոյի որդին՝ Թովմասը: Ասոնցմէ զայն կային 11 դարեկան երկու քիորդ սպասուիիներ՝ Ճամիլան եւ Զէնապը: Հօքադ Արշակն ամէն առփու կու գար եւ կովերը արածելու կը դանէր: Վարդանի ձիուն անոնը Հուր Կրակ էր:

1915ի ամրան առաօտք մը Վարդանի և Մարոյի խօսակցութեան նիթ կը դատնան հայոց գեղահանութիւնն ու ընդհանուրին սպառնացող վրանգը: Ջիշ եփք երբ Վարդան Հոր Կրակը հեծնելով աշխարանքի վայրը կը հասնի, կը հանդիպի մոլլայի մը, որ վինք կ'ուզէր գետնել: Վարդան երբ իր վրանը կը հրատիրէ մոլլան, կը պարզուի, թէ ան յեղափոխական Շիրակ Թետնեանն է: Վարդան և Շիրակ կը զրուցեն Անապուրի հայերը ապսարմբութեան առաջնորդելու նիթին շուրջ: Ջիշ եփք Շիրակ, վրդոված, կը բաժնովի Վարդանէն:

Ներքին գործոց նախարարի հրահանգով՝ անոր օգնական Գանի պէջ Սերասրիա կը ժամանէ: Ան կը հանդիպի ոսդիկանապես Մուսթաֆա Ռահմիին, որ կ'իմացնէ Գանի պէջին, թէ հրամանը կափարուած է և գաւառապես Մումթավ պէջ՝ սպաննուած: Վերջինս հայոց նկարմամբ մեղմ էր և լաւ յարաբերութիւններ ունէր անոնց հետ:

Թովմասի կնքահայրը՝ Արմէն Սիրմելեան, իր հետ առնելով իր սանիկը, կ'ուղղուի Սր. Մինաս Եկեղեցին, ուր քահանային և Եկեղեցայ խորհուրդին հետ ժողով կը գումարեն՝ գեղահանութեան հարցը քննելու համար: Ներկաներէն Շիրակ Թետնեանը կողմնակից է վինեալ պայքարի գաղափարին, սակայն անդամներուն մեծամասնութիւնը կը հակառակի: Երբ ժողովը վերջ կը գտնէ և պարագագ կը սկսի, եփելի շարքերէն մէկը կը նկագէ, թէ ոսդիկանները կը շրջապատեն Եկեղեցին: Ոսդիկանութիւնը իմացած էր, թէ Շիրակ իր վինեաներով կը գտնուէր Եկեղեցիին մէջ: Ժողովուրդին մէջ իրարանցում կը սկսի: Եկեղեցին գտնուողները արագ քայլերով դուրս կու գան: Արմէն Թովմասին ձեռքէն քննած կ'ուղրուի դէահի գուն: 15 երիտասարդներ կը ձերբակալուին: Հրացանաձգութիւնը կը սկսի Շիրակի մարդոց և ոսդիկաններուն միջեւ: Թուրքերը Եկեղեցին կրակի կու դան, ուսդի քաջերը, սդիկուած, դուրս գալով կը յանձնուին: Շիրակ Թետնեան վիրատը վիճակի մէջ կը ձերբակալուի: Տէր Խորէն քահանան և որիշ կղերականներ ալ կը ձերբակալուին:

Այս միջոցին, Վարդան հիանդանոցը կը գտնուէր աշխարանքի: Երբ ան դուրս կու գայ, իր ձին պահող թուրքը ադելութեամբ և խեղաթիրումներով կը պարմէ պարահած քաները: Վարդան

ապա գոտն կ'ուղղող անցնելով թրքական թաղերէն, որու գրգռուած եւ ափելավառ ոգիով ամբոխը փողոց իջած էր:

Այդ օրը՝ 30 Յունիս 1915թ Թովմասի վեցերորդ տարեդարձն էր: Կնքահայրը՝ Արմէն Սիրմէլեան եւ տիկինը՝ Արաքսին ճաշի հրամած էին վիրենք: Այդ երեկոյ Պալեաները կ'որոշեն այդ գիշերն իսկ հեռանալ Սերասպիայէն: Արմէնի եւ Արաքսիի մեկնումէն երք, անոնք մեկնելու պարբասարութիւններ կը տեսնեն: Վարդան յանկարծ պարուհանէն կը տեսնէ, թէ հրապարակը լուսաւորուած է եւ իրարանցում մը կայ: Ան զիկէ, թէ թուրք խուժանը հայկական թաղերուն վրայ յարձակելու կը պարբասարուի: Վարդան ձին կը հեծնէ անմիջապէս եւ կը փութայ հրապարակ, որ նահանջող զինուորներու կը հանդիպի: Օգբուելով իր սպայի հանգամանքէն, զինուորներուն կը հրամայէ խուժանը կանգնեցնել: Կը յաջողի: Սակայն իրեն մօտիկ բարեկամ կարծուած գնդապետ Բպրահիմ Ալիզափէն հեծեալներով կը հասնի դէպքերուն վայրը, կը ձերբակալէ Վարդանը եւ ոսպիկանապուն կը տանի պայն: Մուսաքաֆա Շիլմի անոր ձեռքերը կապել կու տայ, ապա անոր զինուորական համազգեսպը հանել դրանք պայն նկուղը կը բանդարկէ: Բարեկամ գնդապետ Բպրահիմը Վարդանի ձին գոտն կը տանի եւ կը յանձնէ Մարտին:

Բանսի խույէն հանուելով, Վարդան կը դարուի Գանի պէջի մօր՝ հարցաքննութեան: Դյէր Վարդանին կ'առաջարկէ իսլամանալ եւ գործակյիլ իրենց հետք: Դոլիս եղած միջոցին Վարդան ամբասպուած էր օրդար միջազգային թերթերու մէջ Օսմանեան Պետութեան դէմ յօդուածներ գրելու համար: Վարդան կը հասպարէ, թէ ինք շինչ քննադապութիւններ ըրած է միայն:

Գնդապետ Բպրահիմ կ'այցելէ Վարդանին իր խույին մէջ եւ կը դեղեկացնէ, թէ ինք կը շանայ դապավարութիւնը զինուորական ապեանին մէջ կապարել դայ:

Վարդանի կինը՝ Մարօն, թուրք կնոց հազուագներով կ'ուղղող քանսր եւ կը դեսակյի Գանի պէջի հետք: Մարօ կը պաշտպանէ Վարդանի անմեղութիւնը: Գանի պէջ կը խոսպանայ իր կարելին ընել: Մարօն եւ Արմէնը կ'այցելեն զուիցերիական որբանոց՝ դեղահանութենէն առաջ Թովմասը հոն դեղափոխելու համար: Այս միջոցին ոսպիկաններ կը կողրեն դուրսի դուրս եւ

Ներս մդնելով կը բռնագրաւեն ձիերը: Երբ Ազնի խանումը կը հակառակի, ոսքիկան մը բռունցով կը հարուածէ անոր դէմքին: Խեղճ կինը գետին կը փռոի:

Վարդան անգամ մը եւս կը փարուի Գանի պէջի մօս եւ կյորուկ կերպով կը մերժէ իալամանալու կամ համագործակցելու առաջարկները: Այս մերժումին վրայ, Գանի պէջ սուր վկայի մը միջոցաւ ամբասպանութիւն կը յօրինէ Վարդանի համար, թէ Մումթազ պէջը սպաննողը Վարդանն է: Գանի պէջ Վարդանը հրապարակին մէջ կախաղան բարձրացնելու վճիռ կու փայ:

Վարդանի ընկանիքը կը պարրասփէ սայլերը՝ մեկնելու համար: Տեղահանութիւնը կը սկսի: Արմէն, իր կարգին, Արաքսիի հետ միասին կը պարրասփէ սայլը:

Մարօն, Թովմասը եւ Ազնի խանումը սայլին վրայ կը բարձրանան եւ ճամբայ կ'ելլեն: Արմէնի սայլը առջեւէն կ'երթայ, իսկ Մարօն կը հետքելի անոր: Կարաւանը դէպի հարաւ կ'ընթանայ: Ճամբու ընթացքին ոսքիկանները կը կողոպտեն սիրենք: Կ'անցնին Հալիսի (Ալիս գետ) հովիտը եւ կը հասնին լեռնալանցերու առջեւ, այնուհետեւ՝ Ցուդայի վանքը: Հոս կրակոցներ կը սկսին: Գաղթականներէն մեռեալներ եւ վիրատրներ կ'իյնան: Կը պարզուի, թէ վանքը հայ սինուած երիտրասարդներով եւ գաղթականներով լեցուն էր: Մէկ ժամ վենոտ կոհիէ եփք՝ հայերը կը յանձնուին: Ոսքիկանները կը սպաննեն յանձնուող երիտրասարդները: Կարաւանը ճամբան կը շարունակէ: Լերան գագաթը հասնելով՝ հոն կը գիշերեն: Թուրք ոսքիկանները հոս գիշերով ժողովուրդը խոշփանգումներու, բռնաբարումներու եւ կողոպութի կ'ենթարկեն:

Առաօպուն, երբ գաղթականները ճամբայ ելլելու կը պարբասպուիչին, թիրտ աւազակներ կը յարձակին: Անոնցմէ մէկը կը փորձէ առեւանգել Մարօն, բայց կը ձախողի: Աւազակները կը սպաննեն Արմէնը երբ ան կը փորձէր Մարօն պաշտպանել:

Քիչ եփք երբ քաղաքի մը կը մօքենան, ոսքիկանները աղջիկներն ու փողաքը վաճառքի կը հանեն այդպետի ժողովուրդին: Կը յառաջանան եւ ձորի մը յարակը կը հասնին: Հոս Արաքսին եւ միսները կը թաղեն Արմէնը: Քիչ եփք, Երզնկայէն եկող կարաւան մը կը միանայ իրենց կարաւանին: Մարօ կը նկարէ, թէ

Արարսին ալ ինկած է Արմէնի գերեզմանին վրայ եւ մահացած:

Գնդապես Իպրահիմ Վարդանը կախաղանէն կ'ապագէ վերջին վայրկեանին՝ անձնական նախաձեռնութեամբ: Ան Վարդանը կառավարչապուն կը դանի, ուր Վարդան կը հանդիպի էին բարեկամ Խալիք փաշային: Իրենք միասին «Ազարութիւն Եւ Յառաջդիմութիւն» (Ճիշտն է «Միութիւն Եւ Յառաջդիմութիւն» - խմբ.) կոմիտէին մէջ էին եւ միասին խորհրդարանի անդամ էին: Անոնք կը խօսին հայոց կրած չարչարանքներուն մասին: Վարդան իր բարեկամներուն հրաժեշտ կու դրայ եւ կը սկսի իր ընդանիքը փնտուել: Իպրահիմ Վարդանի ձին՝ Հոր Կրակը եւ ապրձանակ մը կու դրայ անոր:

Կարաւանը կ'ընթանայ: Բբր յդի կին ծպկուած Մարօն, Ազնի խանումը եւ Թովմասը առանձին կը քալեն: Այս միջոցին հայ ֆեկայիներ կը յարձակին թուրք պահակ եւ աւազակ ոսպիկաններուն վրայ ու կոհիր կը սկսի: Ոսպիկանները կը հաւաքեն զարթականները եւ քարայրի մը մէջ կը դեղատրեն:

Մարօ ոսպիկաններու մեծատրին դիմելու զաղափարը կը յդանայ: Ռիզա պէջ կ'ընդունի զայն իր վրանին մէջ: Մարօ կը յայգնէ, թէ իր ամուսինը՝ Վարդան Պալեան սպայ է օսմանեան քանակին մէջ եւ հեկեւաբար, իր ընդունիքը պէտք չէ դարագրուեր: Ան կը յայգնէ իր հիւանդ մօր եւ Թովմասի մասին: Ռիզա պէջ իր պաշտպանութեան դրակ կ'առնէ զանոնք: Մարօ կը փութայ քարանձաւ՝ մայրը եւ որդին Ռիզա պէջի մօր դրանելու համար: Քարանձաւին մէջ մայրը՝ Ազնի խանումը կը մահանայ, եւ Մարօ, իր հետ առնելով Թովմասը, կ'ուղղուի Ռիզա պէջի մօր:

Միւս կողմէ, գնդապես Իպրահիմ կը դապուի եւ կը պարտուի՝ Վարդանը ապագած ըլլալուն համար:

Մարօ եւ Թովմաս կը նարին Ռիզա պէջի կառքին մէջ եւ ձամբայ կ'ելլեն: Կառքը կը պաշտպանուիր դրանեակ մը հաւաքարին արաք հեծեալներով: Կը հասնին Տերենսփէ եւ պանդոկ մը կ'իշեւանին: Այս միջոցին, Վարդան, ձիուն վրայ նարած, կը հասնի Մելիքինէ: Ան փնտուքութի մէջ էր եւ կը շրջէր: Իր փնտուքութի ժամանակ ան յօշուրուած դիսկներ եւ մարդկային խարոյկներ կը դրեսնէ: Վարդան կը հանդիպի Գալապեան այրիին (սվապյի), որ խորաբոյսերով դեղեր կը պարրասպէր եւ անկէ

Վրեղեկութիններ կը քաղէ իր ընդունիքին մասին: Ապա ան կը հանդիպի զուխցիքական միսիոնարութեան որբանոց եւ կը վրեսակցի անոր մեծատրին հետ:

Աւելի հարաւ իշնելով, Ռիվա պէյի կառքը կը մընէ Այնթապ, որ կը գրնուի անոր բնակարանը: Մայրը՝ Պէօյիթ խանումը կ'ընդունի վիրենք: Ռիվա պէյ քանի մը կին ոնի: Ան մօրը կը ներկայացնէ Մարօն եւ Թովմասը: Մայրը շաբ զուսպ կերպով կ'ընդունի զանոնք: Ռամազան ամիսն է: Տան մէջ հայ սպասուիիններ կային:

Վարդան երեք օր կը մնայ զուխցիքական միսիոնարութեան փան մէջ: Իր գրած նամակներուն եւ յօդուածներուն առաքումը ան կը վարահի օրիորդ Լանկէին: Գիտի մը մէջ Վարդան կը հանդիպի թուրք գիտացիի մը, որ զինք իր փան մէջ կը հիւրընկալէ, քանի որ ջերմախսքէ կը փառապէր: Տնեսյիք Վարդանի հոգ կը փանին՝ իբրեւ բանակի սպայ: Սակայն, թուրք գիտացին կը կասկածի, որ Վարդան վինուրական սպաննած մէկը կրնայ ըլլալ ու զայն կը յանձնէ ոստիկաններուն, որոնք կը կոռոպագեն Վարդանը եւ սասպիկ խոշփանգուած ու վիրատր վիճակի մէջ զայն փոսը կը ձգեն ու կը փախչին: Վարդանի ձրի դասաւանդութիններէն օգբուուծ գիտի աղքադ երախանները զայն փուն կը վրեղափոխեն եւ անոր հոգ կը փանին: Կը պարզուի, թէ Վարդան կը գրնուէր Բրկիւա գիտին մերձակայքը, Կեսարիոյ մօվ: Այրի Խալիֆէն եւ ուսուցիչ Քերիմը կը հիւրասիրեն զինք: Կը բայցայսուի, թէ Խալիֆէ Արուսեակ անունով հայուի մըն է:

Գանի պէյ Պոլսէն նամակներով կը մեղադրէ Այնթապի գաւառապետ Ռիվա պէյը: Իր նամակներուն մէջ ան կը յիշափակէ Վարդան Պալեանի՝ արեւմբեան երկիրներու մամուլին մէջ լոյս վրեսած յօդուածները թուրքերուն դէմ:

Մարօ նամակ մը կը յանձնէ սպասուի Այլային (Վարդուիի), որպէսպի շուկայի հայ վաճառականի մը միջոցաւ հասանէ Պոլիս՝ Մերուա Քեռիին: Նամակը չարաբասպիկ դիպուածով մը Ռիվա պէյին ձեռքը կ'անցնի, որ կ'արգիլէ զայն ուղարկել: Ռիվա պէյ կը յանձնարիէ իր օգնական Պետրիին՝ հսկել Մարոյի վրայ եւ որեւէ թղթակցութին ամէն կերպ արգիլել:

Այս միջոցին Վարդան թաքնուած կը մնայ Խալիֆէի (Արուս-

եակ) մօք: Ոսպիկանութիւնը երկու անգամ խուզարկութեան կու գայ իր գդնուած փունը, բայց ան կ'ապապի: Ապա Ռիվա պէջի օգնական Պետրին կու գայ փուն եւ Խալիդէն կը հարցաքննէ:

Ուսուցիչ Քերիմը Կեսարիայէն կը վերադառնայ եւ Վարդանին կը բերէ քանի մը թրքական թերթեր, որոնք հայոց վիճակին կ'անդրադառնային եւ կառավարութեան կեցուածքը կը պաշփառնէին: Անոնք կ'ակնարկին նաև օդար թերթերու մէջ դպուած՝ թուրքերը վարկարեկող յօդուածներուն: Վարդան կը շարունակէ անգլերէն յօդուածներ եւ գիրքեր գրել Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մասին:

Ծպուուած եւ երաժիշտներու ընկերակցութեամբ՝ Վարդան Արդանա կը մեկնի: Հոս ես Վարդան յօդուածներ կը գրէ հայութեան կրած չարչարանքներուն մասին եւ արդասահմանեան մամուլին կ'ուղարկէ: Ան հայ որք աղջնակ մը կ'ապապէ փողոցին եւ կը դեղատրէ հայու մը դան մէջ:

Մարօն եւ Թովմասը դրականի Ռիվա պէջի դպուած կ'ապրէին: Մարօ կը հիւանդանայ: Կը կարծեն, թէ դիֆէ բռնուած է: Կանչուած բժիշկը կ'ըսէ, թէ Մարօ թունատրուած է: Ռիվա պէջ կը կասկածի իր երրորդ կնոջմէն: Բժիշկը Ռիվա պէջին նաև կը յայգնէ, թէ Մարօ յոի է:

Վարդան երաժիշտներուն հետ միասին շոգեկառքով կ'ուղղուի դէպի Հալէպ: Օսմանեան իշխանութիւնները չէին կրցած թրքացնել Հալէպը, որ Անապուրի քաղաքներէն կը դարբերէի իր խանդավառ կեանքով եւ քաղմազգ բնակչութեամբ: Փողոցներուն մէջ աւելի յաճախ արաքերէն կը լսուիր, քան թրքերէն: Հալէպի մէջ Վարդան կը շրջի հայկական թաղերուն մէջ՝ գդնելու համար Մարօն եւ Թովմասը: Վարդանը եւ ընկերները Նահիյէ խանը իշեւանած էին: Վարդան կը դիմէ ամերիկեան աւելարանական միսիոնարութիւններուն՝ փնտուելով իր հարազարդները: Ան կը դեսակյի դիկին Մաթիուի հետ, որ Վարդանին կը յայգնէ, թէ իր ամուսինը ամիսներէ ի վեր կը փափաքէր իրեն հետ դեսակյի եւ քաղաքականութեան մասին խօսի:

Յաջորդ առքու Վարդան կը դիմէ Տէր Գէորգ քահանային՝ Մարոյի եւ Թովմասի մասին դեղեկութիւն սպանալու համար:

Վարդան կը վերադառնայ Արգունայ՝ Արուսեակի մօք: Անոնք

հայ որք մանուկներ կը խնամեն, ապա զանոնք որբանոց կը յանձնեն:

1917ի Մարտ ամիսն է: Անգլիայիները Դադրաբր կը գրաւեն: Ռիվա պէջ կը գիրակացի, թէ Թուրքիա շուրջով պարբութիւն պիտի կրէ: Մարտ Ռիվա պէջէն զաւակ մը կ'ունենայ՝ Նորիհանը: Թովմաս կը փախչի Վունէն: Ռիվա պէջ իր բոլոր կարելի միջոցներով փնտուել կու բայ Թովմասը Այնթապի և շրջակայ գաւառներուն, նոյնիսկ Հայէպի մէջ:

Այս միջոցին Ռիվա պէջ թրքական թերթերուն մէջ կը նկարէ Վարդան Պալեանի յօդուածներուն մասին գրութիւնները: Ան ջանք կը թափէ և կ'աշխապի, որ Մարօն Վարդանի ողջ ըլլալը շիմանայ:

1918 դարուն վերջը կը մօդենայ: Թուրքիա կը պարբուի: Թալաաթ ու միւս ղեկավարները կը հրաժարին: Այս ժամանակ, Վարդան Պալեան իր երաժիշտ ընկերներուն հետ կը հասնի իր ծննդավայր Աֆիոն-Գարահիսար, կ'այսելէ իր մանկութեան և երիվասարդութեան գունը՝ անոյշ յուշեր ապրելով:

Իրկիւափի մէջ Վարդան ծանօթացած էր Արամ անունով վրիժառու հայու մը: Վարդան կը հանդիպի իր ապագմանը նպաստած, իրեն բարեկամ վինուրականին՝ Խալիկ փաշային: Դեպրի կը սպաննէ Խալիկ փաշան, սակայն այդ միջոցին Արամը յայգնուելով՝ կը դաշունահարէ Դեպրին: Վարդան թոյլ չի բար, որ Արամ սպաննէ Դեպրին: Վարդանն ու Արամը կը փախչին: Վերջինս Վարդանին կը պարուն, թէ Դեպրիի մարդիկն ինչպէս վինք և Արուսեակը սոսկաի չարչարանքներու ենթարկած էին Բրկիւափի մէջ և Արուսեակ մեռած էր:

Արամ կը յայգնէ, թէ Մարօն և Թովմասը Այնթապի գաւառապետին գունը կը գրնուին: Անցեալ փարիներու ընթացքին Վարդան արդէն սկսած էր Արուսեակը սիրել:

Վարդան և Արամ շոգեկառով Դոլսոյ Հայրար Փաշա կայանը կը հասնին, կ'ուղղուին Կալաթա և կ'այսելեն Մեսրոպ քեռիին ու ընդանիքին: Վարդան կ'իմանայ, թէ Մեսրոպ քեռիի որդին՝ Պարգելը իբր կամաւոր միացած է Սուրիոյ մէջ կրուող Փրանսական բանակին: Անոնք կը խօսին անցած դէպքերուն մասին: Կը յիշեն, թէ Վարդան անդադար յօդուածներ կը դրկէր

արեւութեան մամուլին՝ պաշտպանելով Հայկական Հարսը:

Վարդան յաջորդ օրը կը դիմէ Մերձատր Արեւելքի Օգնութեան (Ճիշդը՝ Նպաստամափոյց - խմբ.) Կոմիտէին, որպէսպի իր կինն ու զաւակը իր քով բերեն Այնթապի գաւառապետ Ռիվա պէջ մօքին: Մէկ օր եղք, Վարդան նոյն հարցով Մեծն Բրիւրանիոյ դեսպանափունը կը դիմէ: Դեսպանափունէն դուրս գալով, ան իր քեռորդի Տիրանին հետ սրճարան մը կը նսպին, Հայաստանի կենացը կը խմեն, նկատի ունենալով, որ Հայաստանի Հանրապետութիւն մը Պոլիս կը գինուէր:

Ռիվա պէջ Մերձատր Արեւելքի Օգնութեան (Ճիշդը՝ Նպաստամափոյց - խմբ.) Կոմիտէին կը պարասխանէ, թէ իր մօք որեւէ հայուի չի գինուիր:

Վարդան իբր դեղագործ կ'աշխատի Պոլսոյ հայկական գլխատր հիւանդանոցին մէջ: Երեկոյ մը ան կ'երթայ Թոքաթլեանի պանդոկը եւ կը հանդիպի ամերիկացի լրագրող Տեւարնի հետ: Երկութով կը վրուցեն Վարդանի յօդուածներուն, ապա Մարոյի եւ Թովմասի մասին:

Վարդան կ'ուղղուի բրիւրանական դեսպանափուն եւ կը հանդիպի քարպուտար Տէյվիդ Պուգնամի հետ, որ կ'ըսէ, թէ Ռիվա պէջ կը պնդէ Մարոյի հետ իր օրինատր կերպով ամուսնացած ըլլալուն վրայ: Տեղին է յիշեն, թէ այդ ժամանակ Ռիվա պէջ կը գործակցէր անզիասիներուն հետ:

Արամի, Տիրանի եւ որիշ ընկերներու օգնութեամբ Վարդան կ'առեւանգէ Ռիվա պէջը եւ կը հրամայէ անոր՝ ապադ արձակել Մարօն եւ Թովմասը: Ռիվա պէջ կը յայգնէ, թէ Թովմաս երկու գրադիէ ի վեր անյայպացած էր: Յաջորդ օրը Պոլսոյ թերթերը կը հալորդեն Այնթապի գաւառապետին առեւանգման լուրը:

Երկար քանակցութիւններէ եղք, Պետրի կառքով Պոլիս կը բերէ Մարօն, եւ միասին նսպած Թոքաթլեանի պանդոկը՝ համաձայնութեան գործադրման կը սպասեն: Բոլորը մէկ կը հասնին քայ դաշտ մը, ուր Մարօ կը հանդիպի Ռիվային եւ կը յիշէ Նուրիհանը, ապա կռնակը անսեալի դարձուցած, կը յառաջանայ դէպի Վարդանը եւ կը գրկախանուի անոր հետ: Այս միջոցին Պետրի կը պարուասպուի կրակել Մարոյի վրայ, սակայն ան շաբարագօրէն կ'իյնայ ֆերայի Արամի գնդակով:

Վարդան եւ Մարօ կը միանան ու կ'ուղղուին Վարդանի վարձած գոտնը Պոլսոյ մէջ: Մայրաքաղաքի թերթերը յաջորդ օր կը գովարանեն բրիգանական դեսպանական դիւնագէտները, որոնք բանակցած էին Ռիզա պէջի հետ եւ ազագած Մարօն:

Վարդան արդէն իմացած էր, որ զնդապետ Բարահիմ մահացած էր չարչարանքներու տակ, իսկ իր ազագմանն օժանդակած Խալիք պէջը նոյնպէս սպաննուած էր:

Երուսաղէմին կը ժամանէ Վարդանի եղբայրը՝ Նուպար Պալեանը իր տիկնոց՝ Տիրուիկի հետ:

Վարդանի յօդուածներուն պարճառաւ, թշնամիներ իր բացակայութեան կը կոդրեն տան կղպանքը եւ գոտնէն ներս կը մկնեն: Այս դէպքը վրանգ եւ անապահովութիւն կը ներշնչէ Վարդանի եւ Մարոյի:

Զոյգը նամակ մը կը սպանայ զուիցերական միսիոնարութենէն: Կարդալով նամակը՝ անոնք կ'իմանան, թէ Պատրոպէտէն թերուած Թովմասը Ժընեի որբանոցը կը գտնուի: 10 Մայիս 1919ին Վարդան եւ Մարօ Ժընե կը ժամանեն ու որբանոցին մէջ կ'ողջագուրուին Թովմասի հետ: Ապա երեքը միասին կ'ուղղուին Մարսէլ եւ անկէ՝ Ա.Ս.Ն.:

Վարդան Պալեանի եւ իր ընդանիքին Ա.Ս.Ն. մեկնելին քանի մը ամիս եղք, Պոլսոյ դագարանը մահապարփիծ կ'արձակէ օսմանեան կառավարութեան նախկին դեկապարներուն դէմ, որոնք յանցաւոր կը նկարուին հայկական փոքրամասնութեան քնացնչման փորձի համար:

Տորա Սաքայեան, «Զմիւնիա 1922 - Բժիշկ Կարապետ Խաչերեանի Օրագիրը», Խմբագիր՝ Լաւորա Մանուկեան, Հայոց Յեղապահնորդեան Թանգարան-Փնտիկուլի հրապարակութիւն, «Եսահապետ» հրապարակութիւն, Երեւան, 2005, միջակ չափի 224 էջ:

Գիրքին սկիզբը կայ Թեսաս Հովմանի գրած նախաբանը Զմիւնիոյ մասին: Ապա հեղինակը՝ Տորա Սաքայեան կու դայ իր մօրական մեծ հօր՝ բժիշկ Կարապետ Խաչերեանի կենսագրութիւնը:

Կարապետ Խաչերեանի օրագրութիւնը կը սկսի 15 Օգոստոս 1922ին և կ'աւարդի 7 Ապրիլ 1923ին: Գիրքը կը բովանդակէ նաև Խաչերեան գերդաստանին դոհմածառը, ներածութիւն, քարիշներ և լուսանկարներ:

Կարապետ Խաչերեան կը բնակի Զմիւնիոյ Չալգըճը Պաշը թաղը, իր կնօշ՝ Էլիպայի և զաւակներուն հետք: 1922ի Օգոստոս ամիսն է: Իր բոլոր զաւակները, բայց կրպսեր դուսպրէն՝ Վարդուիիկն, մեկնած են Ագ-Հիսար՝ իրենց մօր ծնողին մօպ: Բժիշկ Խաչերեան երեք դարի անդադար աշխապելով Զմիւնիոյ մէջ՝ յաջողած է գոհացուցիչ դիրքի մը հասնիլ:

Այս օրերուն, Օգոստոս 1922, շշուկներ կը դարածուին Զմիւնիոյ մէջ, թէ թուրքերը յարձակում գործած են Աֆիոն Գարահիսարի ձակագը և փորքիկ յաջողութիւն մը արձանագրած: Այս լուրը կարեւորութենէ զուրկ կը համարեն: 29 Օգոստոսին այս լուրը բերմէ բերան կը շրջի, սակայն ամէն մարդ իր գործով վրադած է:

Օգոստոս 30, Չորեքշաբթի օրը պաշտօնական հաղորդագրութենէ մը կը հասկցուի, թէ հելլէնական բանակը կը լրէ Աֆիոն

Գարահիսարը: Արդագաղթը կը սկսի: Հայերը լեղապատա կը փախչին հալածող թուրք խուժանին առջեւէն: Հիւանդանոց կը հասնին Ցումլուփրնար լեռներուն վրայ վիրատրուած կիներ եւ գողամարդիկ: Երեկոյեան շոգեկառորվ Զմիւնիա կը հասնին հայ գաղթականները, որոնք կը գեղատրուին Սր. Սրբահանոս եկեղեցին բակը եւ Մեսրոպեան վարժարանին մէջ: Հայկական Կարմիր Խաչը կ'այցելէ գաղթականներուն:

Օգոստոս 31, Հինգշաբթի օրը սպոյզ կը դառնայ, թէ քեմալական բանակը ճեղքած է ուազմաճակարը: Ցունական բանակը կը նահանջէ դէպի հարաւ: Թուրքերը մեծ բանակութեամբ զինամթերք եւ ուփեսպեղէն կը գրաւեն: Ուշաքը պարպելէ առաջ յունական բանակը այրած է զայն:

Ուրբաթ, 1 Մեպիեմբերին, Գարահիսարէն, Ուշաքէն, Ալաշեկիրէն եւ ուրիշ վայրերէ փախած գաղթականները կը լեցընեն Զմիւնիա քաղաքը: Ամէն մարդ այլեւս կը հասկնայ, թէ հելլինական բանակին քայրայումը սկսած է: Բժիշկ Խաչերեան, գագնապած, կը մշտածէ իր զաւակներն ու ազգականները Զմիւնիա փոխադրելու կերպի մը մասին:

Յաջորդ օրը եւս քաղաքը շաբ խճողուած է: Ունետք դասակարգը կը պապրասպուի մեկնելու Զմիւնիայէն: Խուճապը մեղմելու համար, կառավարութիւնը կը հրապարակէ պաշտօնական հաղորդագրութիւն մը՝ իբր թէ թրքական բանակի նահանջի գիծը կդրուած է եւ քեմալական կարգ մը գունդեր գերի ինկած են:

Գաղթականներու կողքին կայ նաև վիրատրներուն հարցը: Բժիշկը կ'երթայ կայարան եւ հոն կը տեսնէ հարիւրատը յոյն վիրատը վինութրներու փոխադրութիւնը: Ուրախութեամբ կը դիմատրէ իր զաւակները, իր աներորդի Կոսպանի ու անոր տիկնոց՝ Մարիի ընկերակցութեամբ: Անոնք ԱգՀիսարի յոյն քաղաքապետին տիկինը իրենց հետք բերած էին: Կոսպան կը գեղեկացնէ, թէ յոնական կառավարութիւնը վճռած է պարպել ո՛չ միայն գաւառները, այլ՝ նաև Զմիւնիան: Կայութիւնը շաբ լուրջ է, սակայն անհաւանական կը թուի, թէ Զմիւնիոյ մէջ խմժութիւններ կրնան գեղի ունենալ, որովհետեւ քաղաքին բնակչութեան կարեւոր մասը թուրքերուն անկեղծ բարեկամ իշալացիներէ եւ ֆրանսացիներէ կազմուած է:

3 Մեպիեմքեր, Կիրակի օրը կը լսեն, թէ յունական բանակը կ'այրէ լրած քաղաքները՝ Ալաշեհիրը, Նազիլին, Գասապան եւ այն ու խժդութիւններ կը գործադրէ: Իրենց վէնքերը ծախող դասալիք յոյն վինուրներ կը փեսնուին Զմիտնիոյ մէջ:

Յաջորդ օրը խճողում եւ իրարանցում կը փիրեն փողոցներուն մէջ: Ցոյն վինուրներ եւ քրիստոնեայ գաղթականներ իրենք վիրենք նաւահանգիստ թափած են՝ որեւէ միջոցով Յունաստան երթալու համար: Քաղաքին մեծամասնութիւնը կը հաւաքայ, թէ շնորհի ֆրանսական եւ իրավական զրահանակուրուն եւ անոնց առեւզրական շահերուն, ու քաղաքաբնակ ֆրանսայիններուն եւ իրավայիններուն, քաղաքը քեմալական յարձակումէ վերծ պիտի մնայ:

Հայր եւ սննդամթերքը կը պակսին քաղաքէն: Բժիշկին ընկանիքը գան համար սննդելին կը պատրաստէ եւ արժէքաւոր իրերը կը ծրաբէ: Բժիշկն ալ շագ ուրիշներու պէս կը հաւաքայ, թէ քաղաքը քեմալականներուն ձեռքը պիտի չանցնի: Իրալիոյ հիւպապուր կը հաւասպիացնէ, թէ քաղաքին մէջ որեւէ դէպք չի կրնար պարահի եւ Հայնոյը (հայկական թաղը) զօրաւոր կերպով պիտի պաշտպանուի:

Ազ-Շիսարի յունական իշխանութիւնները կ'ուզեն քաղաքը պարագել յոյններէն եւ հայերէն ու զայն կրակի գալ: Սակայն հայերն ու յոյնները թուրքերուն հետ ժողովի նսդելով եւ երկուագեք երդուելով կը համաձայնին վիրար պաշտպանել եւ քաղաքը չհրկիվել:

6 Մեպիեմքերին Զմիտնիա կը հասնի բժիշկին քեռայրը՝ առանց Ազ-Շիսարէն անցնելու: Ան գեղեակ չէր այդուելի գագնապահ կայութեան:

Ունեւոր հայերը Զմիտնիայէն կը մեկնին: Զինուրական գրադիր ունեցողներէն շաղերը կ'երթան: Կարավելու Խաչերեան թուրքերուն դէմ որեւէ սխալ բան չէր գործած, այլ հաւաքարմաբար ծառայած էր իբր բժիշկ: Հետեւաբար, ան Զմիտնիայէն հեռանալու կարիքը չի զգար:

Զմիտնիոյ մէջ այլեւս անիշխանութիւն է, նաւահանգիստը՝ իրարանցումի մէջ: Ոմանք սակայն գրակալին կը կարծեն, թէ քաղաքը ապահով է, որովհետեւ նաւամաքոյցը լեցուն է ամենազգի զրահաւորներով: Մեկնողներուն համար անցագրային գործողութիւններ չկան այլեւս: Կոսպանն ու Մարին Կիալրոս կ'երթան:

8 Սեպտեմբերին, Ուրբաթ օրը, Ճամբաները կը դեսնուին յոյն դասալիք վիճուրներ, որոնք դէպի նաւահանգիստ կը շրապեն: Ոմանք անկէ անդին՝ դէպի Չէշմէ կ'երթան:

Յոյները պարագած եւ այրած են Մենեմէ քաղաքը: Բժիշկը նաւահանգիստէն դրու վերադարձի Ճամբուն վրայ կը հանդիպի ֆրանսական հիմապոսարանի փաստաբան Պրն. Յարութիւն Սիսկեանին: Վերջինս կը հաւասդիացնէ բժիշկին, թէ այս անգամ որեւէ վրանգ չի սպառնար եւ թուրքերը Զմիւնիա կը մինեն քաղաքակիրք ձեռով:

9 Սեպտեմբեր, Ծաբաթ. դադիվանի գիշեր մը անսցընելէ եկը, բժիշկը գործով Կոկար Եալը կը մեկնի: Ճամբուն վրայ եւ ամէն դեղ նահանջող յոյն վիճուրներ կը դեսնէ: Կը լսէ, թէ անգլիացիներու հրահանգով, յունական վրահաւրները կը հեռանան Զմիւնիոյ նաւահանգիստէն: Բժիշկը կը մեկնի Կէօր Թեփիէ: Ճամբան կը հանդիպի նահանջող հելլէն վիճուրներուն: Վերադարձին՝ շոգենախին մէջ ձեռքը կ'անցնի հրեաներու հրադարակած ֆրանսերէն թերթ մը, որ կը դեղեկացնէ, թէ յոյն վիճուրներ քուրքերուն ձեռքը գերի ինկած են: Թերթը կը փառաբանէ Մուսաքա Քեմալը եւ անոր յաղթական բանակը:

Թուրք յառաջապահներու ժամանման պատճառով, Հայնոցը անկարգ վիճակի մէջ է: Թրքական հաւանական յարձակումներէ վերծ մնալու համար՝ հայերը կ'որոշեն նաւահանգիստի շրջանը փոխադրուիլ գէր կարձ ժամանակուան մը համար: Բժիշկը եւս ընդունեօք կը փոխադրուի Դերձ Սիլվրիիսարեանի դրունը, նաւահանգիստի շրջանին մէջ: Հոս նոյնիսկ, բժիշկը իրարանցում եւ անապահովութիւն կը դեսնէ: Կէսօրին քեմալական հեծելապօքը կը մինէ ծովափ: Թուրքերը կեղծ ու պատիր խօսքերով կը հանդարդեցնեն քրիստոնեաները, բայց նոյն իրիկունն իսկ կը սկսին կողոպութը: Կարապետ Խաչերեան կը դեղեկանայ նաև, թէ Հայնոցի մէջ թուրք խուժանը եւ վիճուրները կը կողոպին եւ կը սպաննեն: Ան կուրծքին կ'ամրացնէ նախապէս պարզեւ սպացած օսմանեան շքանշանը:

Կիրակի, 10 Սեպտեմբերի առաօպուն, կ'արթննան հանդարդութեան մէջ՝ գոհ, որ թրքական գրաւումը դեղի ունեցած է առանց արինահեղութեան: Սակայն, շուրջով փողոցը կը նկագեն

15-ամեայ պարանիի մը դիակը: Կ'ուղղուին դէպի Հայնոց: Ճամբուն վրայ հայ երիբասարդներէ կ'իմանան, թէ Հայնոց ենթարկուած է կողոպուտի և հայ կիներ ու աղջիկներ առեւանգուած են, Սր. Սփեփանոս եկեղեցին ու Առաջնորդարանը՝ պաշարուած: Բարեկամները նաւահանգիստի շրջանը կը վերադառնան, իսկ Կարապետ Խաչերեան և սպասուի Արաքսի թժիշկի դան շրջակայ թաղերը կը շրջին: Հայոց գուները կողոպսուած են: Թժիշկը երբ կը փորձէ իր դան դուռը բանալ՝ չի յաջողիր: Կղանքը փհացած է...: Ան կու գայ այն եւրակացութեան, որ քուրքը միշտ նոյնն է ամէն գեղ՝ շարդարար և կողոպտիչ:

Գիշերային լուրթեան մէջ թնդանօթի որովներ և կրակոյի ձայներ կը լսեն:

11 Մեպիեմբերի առաօպեան թժիշկը շուկայ կ'երբայ միս գնելու: Մեծ բազմութիւն մը խմբուած է շուկան: Թրքական գարապներով մարդիկ շագր պատ և համարձակ կերպով կը շրջին քաղաքին մէջ: Կը վերադառնայ գուն: Տիկին Վերգին կը ծննդաբերէ զոյգ մանչեր՝ մէկը՝ առողջ, երկրորդը՝ մեռած:

12 Մեպիեմբերին ձերբակալութիւնները կը սկսին: Հալածանքներն ուղղուած են մասնաւրապէս հայոց դէմ՝ պարզապէս անոր համար, որ գաւառէն եկող հայ գաղթականները Առաջնորդարանը և դպրոց ապաստանած էին: Հայերը դուրս եկած էին միայն ֆրանսացի վինուտրներու ընկերակցութեամբ: Առաջնորդ Ղետոնդ արք. Դուրեանը դուրս եկած էր լավին կղերականներու հետք: Թժիշկը իր գունը կ'այցելէ և պարզգամէն կը գեսնէ, թէ ձերբակալուած քրիստոնեանները խումբ առ խումբ կը գարուին գարբեր ուղղութիւններով:

Յաջորդ օրը, թժիշկը նորէն կ'այցելէ իր գունը Չալգըճը Պաշրթաղին մէջ: Մարդիկ իրենց գուներուն վրայ ֆրանսական և իբրական դրօշներ կը պարզեն՝ յարձակումներէ վերծ մնալու համար: Յոյնները իրենց թաղերուն մէջ թրքական դրօշակը կը պարզեն: Բժիշկը կ'իմանայ, թէ Հայնոցի մէջ կարգ մը գուներ յարձակումի ենթարկուած են: Երբ գուն կը վերադառնայ, կը նշմարէ, թէ հայկական թաղերէն ծոլս կը բարձրանայ: Կրկին ճամբայ կ'ելլէ սպուգելու համար պարահածը: Առաջնորդարանին շրջակայքն է, որ կը հրկիկուէր դիմումնաւոր կերպով: Հայնոցի

հրդեհը աւելի ընդարձակ եւ ծաւալուն է: Կարապես Խաչերեան սարսափով կը դիմքէ փախուսպը հայ գաղթականներուն, որոնք յունական եւ իբալսկան հիւանդանոցները կը լեցուին: Այս հրդեհը բժիշկին համար աննկարագրելի եւ անբացարելի կը դառնայ: Կրակը նաւահանգիստի գեղակերպ շէնքերը կը դարածուի: Մահուան սարսու կ'ապրին: Տան բնակիչները դուրս գալու եւ Փունքայի արդերուն մէջ պարսպարուելու կը պարուասպուին: Հինգշաբթի, 14 Մեպիեմբերին, կապոցները պարուասպած կը սպասեն մինչեւ առաօպր: Բժիշկը ընդանեօք փողոց կ'իշնէ փախչելով հրդեհին, սակայն կրակոցի ձայներ լսելով եփ կը դառնան դողահար:

Թուրքերը բռնագրաւած էին առագաստանաւերը եւ կորած մակոյկները, քրիստոնեաններուն՝ զրահանաւեր բարձրանալն արգիլու համար: Միայն օպարահպատակները հանգիստ կերպով նաև կը բարձրանան: Բժիշկը եւ ընդանիքը կ'ապրին ծովեկերեայ պապնէշի եփին: Այս միջոցին հրացանի ընդհադրնդիավ ձայներ կը լսեն: Անոնք յուսահավական վիճակի մէջ են: Ահա այս գեղեցիկ բժիշկը կը գիրակցի իր սխալին՝ պէտք էր հեռանալ նախան քաղաքին գրաւումը: Ունանք ծով կը ներուին, լողալով կը մօքենան զրահատրներուն ու կը բարձրանան անոնց նաւերուն վրայ: Բժիշկին եւ ընդանիքին անդամներուն թախանձագին աղաչանքները մակոյկ վարողներուն՝ ապարդին կ'ըլլան:

Այս միջոցին բժիշկը կը նշնարէ զրահատրներուն վրայ շարժանկարի գործիքներ, որոնցնով նաւապները մահուան սարսափին ապրողներուն դժբախսութիւնը կը լրացնկարէին՝ առանց միջամբեկու դէպքերուն: Անդին հրդեհը կը շարունակուի Հայնոցին մէց: Քաւական թափառելէ եփը՝ Աղամեան եւ Խաչերեան ընդանիքները Սիվրիիհարեաններու վրոնը կը վերադառնան: Կէսօրէ եփը հայ որբերու խումք մը ամերիկեան դրօշի պաշտպանութեան դրակ կը դարուի նաւահանգիստ՝ Դոլիս որկուելու համար: Քանի մը ընդանիքներով նաւահանգիստ կ'իշնեն փորձ մը եւս կապարելու համար եւ ապարդին կը վերադառնան: Գիշերը չեն կրնար քնանալ, հակառակ անոր որ աներեւակայելի չարչարանքներէ շափ յոգնած էին:

Ուրբաթ, 15 Մեպիեմբերի առաօպր նաւահանգիստին մէջ հայ

գաղթականները կուտակուած էին ոչխարի հօպերու նման: Հայնոցն մինչեւ Փունքայի շրջակայքը 24 ժամուան ընթացքին աւերակ դարձած էր հրդեհին: Թրքական թերթերը կը գրեն, թէ հայ յեղափոխականները այրելէ եփք Մաղնիսան, այժմ կրակի կու դրան Զմիտնիան: Մինչդեռ հայերը եթէ այդպիսի բան ուզեին ընել՝ թրքական թաղերէն կը սկսէին:

Իթթիհագրական թուրքերը Հայնոցը ոմբակոծելու և զայն կրակով փականներու մարդութիւն ունիին երբ Դաշնակիցներուն զրահատրները Զմիտնիա հասնէին: Եթէ այն ժամանակ, հանգամանքներու բերումով, հարկ չփեսան այս աւերիչ ծրագիրն իրագործելու, այժմ քեմալականները կ'ընէին այս գործը:

Բժիշկ Կարապետ Խաչերեանը հանդիպած էր թուրք անհագուներու, որոնք միփումնաւոր կերպով կրակի դրուած էին քրիստոնէական և մանաւանդ հայկականը թաղերը: Անոնք այս յայգնութիւնն ըրած էին բժիշկին՝ զայն թուրք կարծելով:

Մունեփիկը կը յայգրարէ, թէ դրուած քաղաքայինները կրնան կառավարութեան դիմել, որպէսպի իրենց բնակապեղի յափկացուի: Սակայն, Զմիտնիոյ կամ Թուրքիոյ որեւէ մասին մէջ այլեւս մնալն անխոհեմութիւն կը նշանակէր հայուն համար:

Բժիշկը Արամ Սոռաքելեանի հետ դուրս կու գայ դրունէն՝ Շալգը ճը Պաշըի իրենց սեփական գրուները սպուգելու համար: Ճամբուն վրայ ականափես կ'ըլլան հրդեհին սպեղծած ահաւոր ու դժոխային վիճակին: Բազմաթի թրքուիիներ ու թուրք պատանիներ կիսաւեր գրուները կողոպութի իջած են: Եթբ կը շարունակեն ճամբան, երկուորվ կը ձերքակալուին ու կը բանդարկուին: Բժիշկը գիշերը անքուն կը մնայ: Ամբողջ գիշեր ան իր ականջներով կը լսէ վարի յարկին մէջ 12 թուրք վինուրներու բռնաբարած մանկամարդ կնոջ մը աղաղակը:

Շաբաթ, 16 Սեպտեմբերի առաօպուն, ոսդիկանները և կարգ մը բանդարկեալներ կը մեկնին: Բժիշկը Արամ Սոռաքելեանի հետ կը խորհրդակցի ոսդիկանապեսը կաշառելով ապագ արձակուելու մասին: Ան պարզգամէն կը դեսնէ քսանէ աւելի հրկիւուած մարդկային դիակներով բեռնուած սայլ մը: Քիչ եփք ոսդիկանապունը բազմաթի նորեկ բանդարկեալներով կը լեցուի: Բժիշկը ականափես կ'ըլլայ հայ երիտասարդի մը բրգորէն

Ժեծուելուն: Աւելի ուշ կը բերուին 6-7 հայ երիտասարդներ, որոնք երկաթուղիի կայարանի պաշտօնեաներ էին:

Սեպտեմբեր 17, Կիրակի առաօպուն բժիշկը և որիշ բանվարկեալներ զօրանոց կը փանին: Բանփին մէջ թէ զօրանոցը ան միշտ ոսպիկան Հիւէջնի օգնութիւնը կը խնդրէ միջամբելու և նույրներ կը խոսքանայ: Այս պահուն վինք կը դասեն 45 փարիքէն վեր եղողներու մէջ և յաջորդ օրը ապագ արձակելու յոյս կու փան: Ժամը ուշ ըլլալուն՝ գիշերը հոն կ'անցընեն:

Երկուշաբթի, 18 Սեպտեմբերի ամբողջ օրը զօրանոցին բակը կ'անցընեն: Ոսպիկանները բանի մը անգամ կը փորձեն կողոպագիկ բժիշկը, որ կ'ընդդիմանայ: Յաջորդ օրը, երիտասարդ բանվարկեալները կը փանին Բունար Պաշրի ուղղութեամբ: Ճամբան կը կողոպագին, կը խոշփանգեն և կը սպաննեն: Այդ օր կը հանդիպի ծանօթներու, որոնք կը պարմեն պապահած դէպքերը:

20 Սեպտեմբեր, Չորեքշաբթի: Զօրանոցին հրապարակը լեցուած է աղփեղութեամբ: Դուրսէն բերուող բանվարկեալներուն բազմութիւնը հերպիկելու կը մեծնայ: Բժիշկը յոյս ոնի, որ մինչեւ իրիկուն վինք ապագ կ'արձակեն: Բայց երեկոյեան զօրանոց կը բերեն 2000ի շահ մարդիկ և ընդհանուր թիւը 10000ի կը հասնի: Զինուորները իրենց գիշերային կողոպագիկն կը սկսին: Անոնցմէ մէկը ուղղակի բժիշկին կը մօքենայ և դրամ կը պահանջէ: Բժիշկը կը դիմադրէ: Այդ գիշերուան ժամերը իր բանվարկութեան և թերեւս ամբողջ կեանքի ամենասարսափելի ժամերը կ'ըլլան:

Հինգշաբթի, 21 Սեպտեմբերի առողուան ժամը 8ին մէկ կողմէ կը շարեն փարեցները, որոնց մէջ է բժիշկը: Քննութիւն անցընելէ եփք, ան անպարփ դուրս կու գայ: Ոմանք կ'ըսեն, թէ ապագ պիտի արձակեն, որիշներ՝ թէ աքսորի պիտի հանեն: Վերջապէս, դուրս գալու հրամանը կը դրուի: Բանփի հրապարակէն դուրս կ'ելլեն և շարքով, պահակ վինուորներու հսկողութեան դրակ կ'ուղղուին դէպի նաւահանգիստ: Զինուորները կը գոռան: «Կեցցէ՛ Մուաթաֆա Ջեմալ փաշան, կեցցէ՛»: Ոմանք կը կրկնեն: Այս մաղթանքը կարարելէ եփք պահակ վինուորները ապագ կ'արձակեն կանոնք:

Բժիշկ Խաչերեան Սիվրիհիսարեաններու դրունը կը հասնի վերջապէս: Առաջին գործը կ'ըլլայ լոգանք առնել: Ապա կը խորհր-

դակույին Զմիւռնիայէն հեռանալու մասին: Կը դեղեկանան, թէ ամերիկեան հիւպարուսարանին մէջ շոգենաի գոմսեր կը վաճառուին: Կը զնեն գոմսերը և կ'ուղղուին ամերիկեան հիւպարուսարանին պաշտպանութեան դակ գոնոտող շէնք մը՝ Էլմաս-դեաններուն գունը, որ մեծերուն՝ հայ, իսկ փոքրերուն՝ խորացուած կաթ կը բրուի: Մէկ շաբաթ անքուն մնացած բժիշկը հոն հանգիստ քուն մը կը քաշէ:

Ուրբաթ, 22 Սեպտեմբերը սպասման օր կ'ըլլայ: Էլմասդեաններուն գունը հերպիելու կը խճողուի նորանոր փախստրականներով:

Յաջորդ օրը, Շաբաթ, բժիշկը կը յաջողի իր բարեկամներէն 21 հոգի հասարակ հնարամդութեամբ մը գունէն ներս առնել: Այդ օր եւս շոգենա կը սպասեն, բայց չի գար:

Կիրակի, 24 Սեպտեմբերին կը դեղեկանան, թէ շոգենա բարձրանալու համար Փունթայի կայարանը պէտք է երթար: Անվանագ կը հասնին հոն: Հազար դեսակ դժուարութիւններով, հրելով և հրմշվելով բժիշկը և ընդհանուր հոգի, նաև կը բարձրանան: Նատւն մէջ անոնք յարաբերաբար հանգիստ դեղ մը կը գիրնեն գիշերելու համար:

Կէս գիշերէն եւրք նաւը Միկիլիի կը մօգենայ: Միկիլիին ծանօթ է բժիշկին: Տասը դարձ առող կառավարիչն էր հայոց համակիր, ծագումով քիւրք Ֆայիք Ալի պէջ բանասդեղծ բարեկամը: Ան միակ անձն էր, որ ընդհանուր դեղահանութեան ժամանակ երբ Կուտինայի կառավարիչն էր, յաջողած էր արտրէն վերծ պահել այդ գաւառի հայերը՝ զանոնք ամէն կերպ երաշխատրելով:

Բժիշկը ուրախ և հանգիստ է, որովհետեւ իր քոյրը Միկիլի կը գիրնուի: Ընդհանոթ կը հասնին քրոջը գունը, որ անոնք կը հասպարուին ակամայ: Բժիշկ Կարապետ Խաչերեան ամէն օր կղիին նախահանգիստը կ'այցելէ մօրմէն, երբօրմէն և ազգականներէն լուր մը առնելու ակնկալութեամբ: Դէքերէն առաջ անոնք Ագհիսար կը գիրնուին: Ագհիսարի քրիստոնեաններուն և մանաւանդ հայոց մասին սարսափելի դեղեկութիւններ կը սպանան:

Բժիշկը Միկիլիի մէջ կը սկսի աշխատիլ, բայց եկամուգը գոհացուցիչ չէ: Ան կը միածէ Եղիպառ երթալու մասին, սակայն Սելանիկ կը հասպարուի:

Սիմա Քեշիշեան, «Յուշեր Հայկական Զարդերէն», անձնական հրապարակութիւն, Պէյրութ, 2005, միջակ չափի 260 էջ, արաքերէն:

Հեղինակը 1987ին պարահմամբ կը հանդիպի ծերունի Յովսէփ Մալքոյեանին, որ իր կեանքին դրուագներէն կը պարմէ Սիմային: Վերջինս Յովսէփին կը խնդրէ աւելի մանրամասնել իր յուշերը: Սիմա մէկէ աւելի հանդիպումներու ընթացքին գրի կ'առնէ զանոնք ու Յովսէփին կը խոսքանայ այդ յուշերը իրապարակել:

Յովսէփ Մալքոյեան ծնած է Մարաշ, 1904ին, հայ կաթողիկէ քավմանդամ ընդանիքի մը մէջ: Անվեց եղբայր եւ երկու քոյր ունէր:

Տեղահանութեան հրամանը կու զայ: Հայրը կառք մը կը վարձէ եւ ընդանեօր կը միանան կարաւանին: Կ'ընթանան դէպի հարա: Կը հասնին Հալէպ, ապա կարաւանով կ'ուղղուին դէպի Հոմս:

Հոմս հասնելուն յաջորդ օրը Կիրակի էր: Յովսէփի հօրը հետ եկեղեցի կը մփնէ: Պարարագէն եփք ան կը տեսնէ հոգեւոր հովհիք՝ Գէորգ Վարդապետը եւ կը զրուց անոր հետք: Վարդապետը կ'առաջարկէ հօրը, որ Յովսէփը թողու իրենց մօք: Հայրը կը համաձայնի: Յովսէփի վանքին որբանոցը կը մփնէ: Վանքին մէջ զայն «Եղբայր Լուիս» կը կոչեն: Գէորգ Վարդապետ Յովսէփը կը խոսքանայ որկել Լեռնալիքանանի Քեսրուանի շրջանի Զմմառի վանքը՝ ուսում սպանալու համար:

Յովսէփի շոգեկառով կը հասնի Զահլէ Լիբանան: Հայ կաթողիկէ եւ օփար վարդապետներ որոշ արեն մը զայն իրենց մօք կը պահեն, ապա Յովսէփը իշապանի մը հետ Զմմառ կը որկեն:

Յովսէփի կը սկսի ուսանիլ Զմմառի վանքին մէջ: Սակայն, կը

պարզուի, թէ ան ուսումի արակ չէ: Աւելին՝ ան չի փախաքիր կրօնական դառնալ ապագային: Այս պարձառաւ, պարասխանափու փնօրինը զայն վանքն կը վրարէ: Յովսէփ սկիզբը կը շուարի, թէ ո՞ւր երթայ: Բայական թափառումներէ եւ դժուարութիւններէ եփք, կը հասնի Պէյրութ, ուր իր ապրած կեանքին դրուագները շափ են: Ափեն մը Սր. Եղիա հայ կաթողիկէ եկեղեցւ շրջափակին մէջ յաճախ կը հանդիպի վարդապետի մը, որ զայն սիրալիր կերպով կ'ընդունի եւ կը հիւրընկալէ:

Պարերապմն արդէն վերջացած էր: Յովսէփ որբանոցէն ելլելով կը գրնէ իր մօրեղբայրը Թրիփոլիի մէջ: Ան երիբասարդ փարիքին կը սկսի աշխափիլ ճաշարանի մը մէջ: Գործին բերմամբ, պետական մարդու հետ կը ծանօթանայ: Յովսէփ կ'ամուսնանայ եւ Պէյրութ կը հասպապուի:

**Երուանդ Օպեան, «Անիծեալ Տարիներ. 1914-1919
(Անձնական Յիշապակներ)», Բ. հրապարակու-
թին, Շայու տառերի գիւղի 1600ամեակի մասե-
նաշար թիւ 6, Թեհրան, 2005, փոքր չափի 479 էջ:**

Հեղինակը 12 տարի Պոլսէն դուրս, յարկապէս Անգլիա, Ֆրանսա, Վիեննա եւ Եգիպտոս մնալէ եւրք, 1909ին Պոլիս կը վերադառնայ: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը ծագելէն եւրք, քանի մը ամիս հեռու կը մնայ դունիչ՝ չձերբակալուելու համար: 1915ին կը քանի պարարկուի եւ կ'աքսորուի: Տարագրութեան ճամբան՝ Պոլսէն Նիկոմեդիա, ապա՝ Տարսոս եւ Հալէպ: Վախնալով, որ վինք Տէր Զօր կ'ուղարկեն՝ կը փախչի Համա՝ իր մօրելքօր քով: Մարնութեան մը հետեւանքով, ուրիշներու հետ կ'աքսորուի Հալէպ, ապա Տէր Զօր:

Զանոնք կը դանին Տէր Զօրէն ալ անդին՝ Եփրամ եւ Խապուր գերերուն միջեւ է: Պուսէյրա: Կը փորձէ անգլիացիներու գրաւած Պաղպամ փախչի: Չի յաջողիր: Փախուսպ կու դայ Տէր Զօր, ուր նախ կը քանի աշխարհանոցի մը մէջ, ապա գերմանական բանակարեղին մէջ իբրեւ թարգմանիչ: Դարձեալ կը փախչի, այս անգամ՝ Հալէպ, ուր կը ձերբակալուի եւ կ'աքսորուի Գոնիա: Չեն թողուր, որ Գոնիա մնայ, այլ՝ կ'աքսորեն Սուլթանիէ, ուր քանի մը ամիս մնալէ եւրք հասպարագիր մը ձեռք անցընելով կը հասնի Պոլիս՝ Սուլթանիէն Յակոբ անունով 12 տարեկան որք դդայ մը իր հետ առնելով:

ԱՆԻԾԵԱԼ ՏԱՐԻՆԵՐ

1914-1919
(անձնական յիշապակներ)

Կարապետ Գարիկեան (Գումական Սեբաստիոյ), «Եղեռնապապում», վերահրապարակութիւն (Ա. հրապարակութիւնը՝ Պութըն, 1924), դաշտ. Կարողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիս, 2006, միջակ չափի 629 էշ:

Կ. Գարիկեան հնչակեան էր: Չուզելով վրանգել իր պարագաները, կամատք կերպով կ'աքտորուի ընդանեօք: Կ'անցնի Թէօր Տուղլայի աղահանքէն, Ուղար գիտի դիմայի մարգագելինչն, շրջակայ գիտերէն երիբասարդներու հետ կը գիշերէ Ալածա Խան գիտին մէջ, ապա կ'անցնի Թէօրի Խանչն: Ճամբան կը դեսնէ սամսոնյի հայ գարագրեալ կանայք, մանուկներ եւ երեք մայրապետներ՝ բոլորն ալ սպաննուած քիրքերու կողմէ: Կը հասնի Սեբաստիա-Խարբերդ ճամբոն Վրայի Հասան Շեխայի գիտը: Հոս վրամարդիկը կը հաւաքն եւ կը սպաննեն: Կարապետ որոշ հնարամդութեամբ մը կը պահութի եւ ուրիշներու հետ կ'ապագի սպանդէն: Այսգեղէն շաբ դժուարութիւններով կը հասնի երկրորդ սպանդարան մը՝ Հերիմ Խան: Շաբ անօրի եւ ծարաւ, վերջապէս կը հասնի Մելիքինչն եւ կ'իշեւանի քաղաքէն դուրս, ուրկէ կ'ուղղուի դէպի շաբ սպանդներ դեսած Ֆըրընձըլար աննշան գիտը: Հոս երբ բոլոր գարագրեալները կը հաւաքուին, կառավարիչը անոնց սայլերն ու եզները կը գրաւէ: Սպիտուած, աքտորականները իրենց ճամբան կը շարունակեն հետիուն, եփին ձգելով հիւանդներն ու անկարները: Հեղինակը կը պարմէ ամբողջ ճամբու ընթացքին (Եղեսիա, Սուրուա, Ռաքքա, Համամ, Հալէպ) եղած սպանդներուն ու կողոպութիւններուն մասին:

Կարապետ Գարիկեան 1919ին կ'անունանայ սեբաստիոյի այրի գիլիին Ապնիի հետ: 1920ին 11 որբերու հետ կ'ուղղուի Երուաղէմ՝ Ժառանգաւրացի մէջ ուսուցութեան համար:

Յովակիմ Դիշդիշեան, «Տէր Զօրի Անապատներում...», Հ. Շի Գիլութիւնների Ազգային Ակադեմիայի «Գիլութիւն» հրապարակութիւն, Երևան, 2006, միջակ չափի 270 էջ:

Յովակիմ Դիշդիշեան ծնած է 1906ին, Ջիլէ:

1915ի ամառը բոնագաղթը կը սկսի: Ջիլէ աւանին հայ գարագրեալները չորս ամիս թափառելէ յեպոյ Հռկվեմբերին կը հասնին Պիեճիք: Անսնք չորս հարիր հոգի մնացեր էին, որոնց մէջ՝ նաև Ամասիայէն բոնագաղթածները, մինչդեռ գաղթէն եւ շարդերէն առաջ Ամասիա եւ Ջիլէ 15 հազար հայութիւն կը հաշուէին: Երբ Պերճիք կը հասնին՝ Յովակիմի բազմանդամ գերդասպանէն մնացած էին ինք, Աննա քոյրը եւ հօրաքրոջ աղջիկը միայն:

Երկու շաբաթ Պերճիք մնալէ եփք Մեսրէնէ կը քշուին: Հօրաքրոջ աղջիկը կը մահանայ: Քոյր եւ եղբայր գաղթականներուն հետ լասպերով կը հասնին Ռաքքա: Յովակիմ եւ Աննա այսպէս գիտէ գիտ եւ քաղաքէ քաղաք քարշ կու փան իրենց գոյութիւնը: Ծնորիի իր սորված քանի մը արաքերէն բառերուն, Յովակիմ իր թարգման կը վարձագրուէր քանի մը լրուշով: Այսպիսով կը հասնին Տէր Զօր, ուր շաբ դժուար օրեր կ'անցընեն: Իրենց ունեցած խեղճուկրակ ինչքերը ծախելով կը վասպէին 11 դրուց, զոր թուրք կրաներ շուկով կը գողնան իրենցմէ: Յովակիմը, Աննան եւ հասակակից ընկերներ խումբ մը կազմելով, ուփելիքի, վառելիքի եւ այլ պարասխանագուտթիւնները կը բաժնեն իրենց միջեւ: Քոյրը որբանոց կը փարուի: Անծանօթ հայ կին մը մահանալով՝ կնկան գոյքերը կը ծախեն եւ 100 դրուց կը շահին: Նոյն օրը Յովակիմ քոյրը դուրս կը հանէ որբանոցին: Խումբը կը յրուի

ԴԵՐՁՈՅՄԱՆԱԳԱՏԵՐՈՒ...

եւ կը մնան երեք հոգի՝ Յովակիմը, քոյրը եւ Յարութիւն անոնով ընկեր մը:

Տէր Զօրէն հայ գաղթականներու կարաւաններ կ'երթան դէպի Մուսուլ: Յարութիւն կը յաջողի միանալ երկրորդ, իսկ Յովակիմն ու քոյրը՝ չորրորդ կարաւանին: Անոնք կը յառաջանան ճամբուն վրայ խոփեր ուփելով: Կը հասնին ԷլԽոյապին զիտը, որ արաքները բարեացակամ վերաբերում ցոյց կու տան իրենց նկապմամբ: Ապա կը հասնին Սուվար: Հոս կը մնան երեք օր՝ իրենց գոյութիւնը պահելով գարի ուփելով: Կը յաջորդեն սոսկալի անօթութիւնն ու ծարաւը: Ասկէ եփք կենցաղային պայմանները յարաբերաբար կը բարելաւուին: Յովակիմ կը ծանօթանայ արաք ապինի առեւպրականի մը, որ կը խոսքանայ զինք եւ քոյրը թողով արաք ընդունիքներու մօպ իբր հոգեպատճեկ: Կարաւանը կը հասնի Այն Կապել զիտը: Տատուք անոնով արաք մը կ'որդեգրէ Յովակիմը եւ կը տանի իր տունը՝ Մինձարի զիտերէն մէկուն մէջ: Այսպիսով ան կը բաժնուի իր 11 տարեկան քրոջմէն՝ Աննայէն:

Տատուքի տան մէջ Յովակիմ շաբ մեծ հիւրասիրութիւն եւ հոգափարութիւն կը գտնէ: Քոյրը՝ Աննան վերագրնելու մեծ փափաք մը կը զգայ, սակայն կը հիւանդանայ եւ 15 օր անկողնին կը ծառայէ: Չի յաջողիր գտնել Աննան:

1918ի աշնան անգլիացինները Մուսուլ կը մկնեն: Հայերն այսուհետեւ ամէն դեղ ապար են: Մկիզքը Յովակիմ կը տափամսի, սակայն եփքը կ'որոշէ վերադառնալ հայ ապգին: Ան կը միանայ Մուսուլէն Հալէպ գայող կարաւանի մը, Հալէպ կը հասնի ու Մհարոն Պարուելիի (վեր. Մհարոն Շիրածեան - խմբ.) որբանոցը կը մբնէ: 1920ին Պէյրութ եւ ապա Պոլիս կը տանին զինք: Հոնկէ կ'անցնի Յունասպան, ուրիշ 1924ին Խորհրդային Հայասպան կը հայրենադարձուի:

**Նորայր Աղալեան, «Մեր Քառակուսի Կարմիր Անապակում», «Լուսաբայ» հրատարակչություն,
Երևան, 2008, միջակ չափի 287 էջ:**

1918ի գարունն է: Երվնկայի մէջ, շարդերէն եւ գարագրութիւններէն վերապրողները եւ սուրբիական անապակներէն վերապրած հայերը անգամ մը եւս կը պարբասփոխն գաղթելու, այս անգամ՝ դէպի արեւելք, Կարինի ճամբով, դէպի Արարագիրեան դաշտ եւ անկէ ալ՝ Երեւան:

1915էն ի վեր Տերսիմի, Ակնի, Սասնյ, Մուշի եւ Երվնկայի մէջ Սեբաստիացի Մուրափի գլխատրած կրիններուն մասնակցած Ներսէս Ալթուննեան այս գաղթը կառավարողներէն մէկն է: Պարբասփոտղներուն մէջ է հեղինակին հայրը՝ Մարգիրոս Աղալեանը: Ներսէսի օգնականն է Վահրամը, որ քանի մը շաբաթ առաջ ծպոտուած Երվնկա կու գայ Մուրափի յանձնարարութեամբ՝ ողջ մնացած հայոց գեղափոխութեան գործը կազմակերպելու համար: Դէպի Կարին ճամբան նախընդրելի է եւ յուապու:

173 մարդէ բաղկացած կարաւանը կ'երկարէր լեռներով շրջապատուած կանաչ դաշտին մէջ, ուր Եփրաբը կը հոսէր: Միայն Արմենակ Սեփեթեանն իր ընդամենը կը մնայ Երվնկա, որովհենքեւ մայրը շար ծեր էր: Առաջապահները կ'ընթանան հեծեալ՝ Վահրամի առաջնորդութեամբ: Ներսէս Ալթուննեան կարաւանին եփելին կ'ընթանայ: Թուրքերը անոր ծնողը եւ երեք քոյրերը յօշողած էին: Ներսէս իր խոմբին մէջ հաւաքագրած էր հայ մարգիկներ Հայաստանի զանազան շրջաններէն:

Որոշուած էր զիշերը հանգստանալ ԲԿուան զիւղը: Ներսէս դադար կու գայ կարաւանին: Գաղթականները կը ճաշեն եւ պահ

ՆՈՐԱՅՐ ՎԴՎԵՑՎԱՆ

ՄԵՐ ՔԱՌՎԿՈՒՄ
ԿՎՐՄԻՐ ՎԼՎՊՎՏՈՒՄ

մը հանգիստ կ'ընեն: Երբ ձամբայ ելելու կը պատրաստոին, յանկարծ եկեղեցին դօղանջները կը լսեն: Երբ լուրիթին կը փիրէ՝ ձամբայ կ'ելլեն: Կը հասնին ԲԿուան և հոն գիշերելով կը պատրաստոին յաջորդ օր շարունակելու երթը: Ներսէս գիտին շուրջը պահակներ կը կարգէ, որովհետեւ շրջակայքը թուրքեր կային:

Առաջարկուն կարաւանը կը շարժի: Երբ կարաւանը երեք ժամէն Վասկերդի հովիպոր կրրած էր, Եփրեմ քառասունի չափ զինեալ քիւրքեր կը նկարի: Հրացանաձգութիւնը կը սկսի: Կը պարզուի, թէ անոնք թուրքեր են և ոչ թէ քիւրքեր: Կարաւանին մէջ խուճապ և իրարանցում կը սկսին: Կոռի ընթացքին, թուրքերը միշտ կը փորձեն կարաւանին հասնիլ և շարդի սկսիլ: Հայ ապարամարդիկները բուռն կերպով կը դիմադրեն: Ներսէս հեռուէն կը գեւնէ թուրք Բամայիլը, որուն հանդիպած էր գիշերը՝ ԲԿուանի մէջ: Թուրքերը յանկարծ կը սկսին նահանջել: Հայ գրաքը կը հալածեն զանոնք: Հայերը 37 նահարակ կու քան: Ներսէս կ'ըսէ Վահրամին, որ այս կոհիէն ապարած Նանէին զէնք գրայ: Ներսէս Նանէին հանդիպած էր առաջին գիշերը ԲԿուանի մէջ: Լաւ օրերուն ան Նանէի ուսուցչը եղած էր:

Կարաւանը կը շարունակէ ձամբան ու երեք օր կը քալէ Ջեշիշ Տաղ կոչուած լեռնաշղթայի լանջերուն վրայէն: Գաղթականները կը հասնին Դերձան գաւառի Աղլալայի դաշտը, ուր կրկին կը հանդիպին Եփրափին: Այս ձամբուն վրայ կը մահանան երկու մանուկներ, չորս կիներ և հայ զինուոր մը, որ Վասկերդի մէջ վերքեր սպացած էր:

Ձամբուն ընթացքին բոլորին ուշադրութիւնը կը գրաւէ 18 դարեկան, յոի և այրի Սուսանը: Ան ծնած էր Կեչուսիկ գիտը և քանի մը ամիս առաջ Երզնկա հարս եկած էր: Բոլորը կ'անորէին անոր համար: Պարզ խօսակցութիւն մը կը սկսի անոնց միշտ, թէ ծնելիք զաւակը ի՞նչ պիտի դառնար, ի՞նչ արհեստով պիտի վրադէր: Բրաբանչիրը արհեստ մը կը յիշէ, սակայն Սուսան կը պատրասխանէ, թէ ինք կ'ուզէ որ իր զաւակը Փերայի դառնայ հօրը պէս: Ներսէս Ալթունեան կ'ոգեւորուի այս խօսքով և բոլորը կը լրեն:

Նանէ, արդէն զէնքը ձեռքին, կը մասնակցի թուրքերու և քիւրքերու դէմ կոհիներուն: Ներսէս կը հեղաքրքրուի բոլորին հան-

գիսպով եւ ապահովութեամբ: Կը հասնին Օձնի վանքը, կը դարձուին անոր շուրջ ու կը պառկին, կ'ուրեն, կը խնամեն հիւանդները եւ կը զրուցեն: Քանի մը օր հոս կը մնան:

Այս միջոցին, դասնապետ Նավիմ, 15 վինուրներով եւ առջելէն ձիով ընթացող Մոթոյի առաջնորդութեամբ, կ'անցնի Սեպոհ լեռներուն արեւմբեան սրորութներէն: Մոթո պահ մը կը մփածէ լքել Նավիմը եւ փախչիլ: Անոնք կ'երթային Մուրափը ձերբակալելու անոր խրձիթին մէջ: Մոթո ինքսինքը կը զգայ երկու կրակի միջև: Առջեւը՝ Մուրափն էր, եկեւը՝ Նավիմը: Մոթո լաւ գիտէր, թէ Մուրափի հետ հաշի մաքրելը դիրին գործ չէ: Կը հասնին եւ կը մօփենան այն խրձիթին, որ Մուրափը պէտք է գրնուէր: Կը շրջապափեն խրձիթը եւ կը կանչեն Մուրափը: Ոչ մէկ արձագանգ: Խրձիթէն կը կրակեն: Մոթո գետին կը պառկի պաշտպանուելու համար: Նավիմ հրաման կու դայ ողջ բռնել Մուրափը: Խրձիթէն դարձեալ կը կրակեն: Նավիմ կը կրակէ խրձիթին ուղղութեամբ: Կը փորձեն դուռը ջարդել: Մուրափի ձերբակալութեան հրամանը գուտղը Մեմբոհ Մաթան է: Այս միջոցին կամացուկ դուրս կու զայ Մուրափի կինը՝ Մարիամ, ձեռքին մանուկ մը գրկած: Կը սպառնան Մարիամի: Նավիմ Մարիամի կ'առաջարկէ թրանալ եւ իր կինը դառնալ, բայց կը մերժուի: Մոթո արագ շարժումով մը կը փորձէ սպաննել Մարիամը: Նավիմ թոյլ չի դար եւ կը սպաննէ Մոթօն, քանի որ գիտէր, թէ Մոթօն ալ հայ է: Նավիմ վեհանձնօրէն ողջ կը թռողու Մարիամն ու երախան, եւ կը հեռանայ: Մուրափը գրնել եւ ձերբակալել անկարելի կ'ըլլայ:

Կարաւանը կանգ կ'առնէ Կարինէն քիչ մը հեռու գրնուող ձորակին մէջ: Ներսէս Վահրամն ու Յարէթը քաղաք կ'ուղարկէ լուր բերելու համար հոն փիրող կացութեան շուրջ: Քանի մը ժամէն անոնք կը վերադառնան յայգներով, թէ քաղաքը թուրքերուն ձեռքն անցած էր: Անդրանիկ իր վինուրներով եւ ողջ մնացած ժողովուրդով Սարիդամիշ Կարս անցած էր: Մուրափէն ոչ մէկ գեղեկութին կայ: Կարաւանը ծանրօրէն ու դանդաղօրէն կը շրջանցէ Կարինը, կ'ուղղուի դէպի արեւելք ու Կաղզուան գաւառը կը մփնէ: Տղաքը կը հսկեն կարաւանին: Ներսէս կ'ընթանայ առջեւէն: 113 հոգի են: Կ'անցնին Ազքիլսա գիտէն եւ բացօթեայ

Վրել մը կը հասնին: Սուսան հոս ծննդաբերութեան ժամանակ կը մահանայ: Քար լուրիին կը փիրէ: Կարաւանը երեք օր կ'ընթանայ Կաղուան գաւառին մէջէն՝ անցնելով Ազարակ, Չուրուկ, Ենիճա, Շաբեւան, Ճպալ, Պաշրէ գիտերէն: Կ'ուտիկին ծաղիկներ, խոփ, ծառերու քարացած խէժը, արմագր ու կեղեններ: Եփրեմը, Մկրօն և Յարէթը կ'երթան Սարիղամիշ՝ պարէն բերելու: Հոն կը տեսնեն, թէ թրքական զօրքը և խուժանը կը ջարդեն ողջ մնացած հայերը:

Կարաւանը, առանց մկնելու Կաղուան, կը յառաջանայ հարակի ուղղութեամբ և Արաքսի ձորաբերանը կը մկնէ: Մայիս 1918ի վերջաւրութիւնն է: Կարաւանին մէջ յանկարծ աղմուկ և իրարանցում կը սկսին: Կը փնտուն Արարափեան դաշտ փանող ճամբայ մը: Կոի կը սկսի և փղաքը կը յաջողին վկանգը հեռու պահել կարաւանէն: Թուրքերը կը փախչին և կարաւանը աւելի ապահով վայր մը կը մկնէ: Կը պարզուի, թէ այս կոհիին՝ Նանէ վէնքը ձեռքին նահապակուած է: Ներսէս իր ձեռքերով և դաշոյնով կը փորէ հողը ու կը թաղէ Նանէն: Կը հասնին Բագարան, ուր մէկ շաբաթէն աւելի կը մնան: Կը հանդիպին թուրք կանանց, սակայն Ներսէս թոյլ չի փար զանոնք սպաննել ու «թրքանալ», այսինքն՝ կիներ սպաննել:

Կրկին կը հանդիպին թուրք վինուրներու: Կոհիը կը սկսի: Հայերը թէեւ զոհեր կու փան, սակայն ապահով կը հասնին Արարափեան դաշտ:

Ճիւան Արխապակէսեան, «Այրուող Հորիսոններով Քայլողը», գրական իմքազիր՝ Գէորգ Գիլանց, «Տիգրան Մեծ» հրատ., Երևան, 2008, միշտակ չափի 240 էջ: (էջ 1-131)

Ճիւան Արխապակէսեանը ծնած է 1906ին, Դերջանի Խնսորի գիտը:

Ան կը յիշէ իր մանկութինը, մայրը, մեծ հայրը (որուն ինք կը կռչէ Տայու), հօրեղայրները եւ հօրեղբօրդրիները՝ Թորգոնն ու Սարաթը եւ գիտին լաւ օրերը: Կը յիշէ նաև 1914ի պինտորահաւաքը: Այն օրերուն, գիտին մեծաւրն էր Ալի Օսման կռչուող թրքացած քիւրքը:

1915ի օրերէն մէկը, երբ արքին մէջ կ'աշխապէին, անծանօթ քիւրք մը վազելով իրենց մօք կը բերէ կուրորածին գոյժը: Անոնք գիտ կը վերադառնան: Ծուլով այրերը կը հաւաքուին եւ կը փարուին: Երբ մանուկները կը հաւաքեն, անծանօթ քիւրք մը կ'ազարէ Թորգոնը, Սարաթը ու Ճիւանը եւ զանոնք իր վունը կը փանի: Գիտին բարեկեցիկ քիւրքերը կու գան եւ կը փանին Ճիւանը՝ որդեգրելու կամ արքերուն մէջ աշխապշնելու համար: Զինք վերյնողը ծեր եւ բարի մարդ մըն էր՝ Ծապանենց Բամայիլ: Աւելի ուշ, Ճիւան կ'իմանայ, թէ կիները փարած էին Թորոս լերան կողմը, կողոպարած, խոշփանգած, առեւանգած եւ սպաննած: Ողջ մնացած քիչերը վերադարձած էին գիտ եւ կ'աշխապէին քիւրքերու մօք՝ կպոք մը հայի փոխարէն: Այսպէս, ան մասամբ մը իրապեկ կ'ըլլայ այս կուրորածին մանրամասնութիւններուն: Քիւրքերը Ճիւանին կու փան Խալի նոր անոնը:

Անհոգ անյեւալը Ճիւանի համար այլեւս երազ կը դառնայ, եւ ան Բամայիլի մօք կ'աշխապի իր ոյթերուն ներած չափով: Ամէն

կողմ դիակներ եւ ուկորներ կը դեսնէ: Ճիան կը հատաքէ ուկորները եւ դամբարան մը կը շինէ, մփրին մէջ ունենալով իր մեծ հայրը՝ Տապոն: Ան կը յիշէ, թէ երբ ոռուերը կը գրաւեն Կարինը, թուրք վիճակները փախուստ դալով կը նահանջեն: Խնսորի գիտի քիրքերուն փոքր մասը կը մփաղրէ հեռանալ: Ողջ մնացած հայ կիները կ'ուզեն ոռուերուն գալուստն ու ողջ մնացած հայ մանուկներուն ապարումը: Այի Օսման եւ Բամայիլ ճամբայ կ'ելլեն միասին: Ճիան կ'ընկերանայ Բամայիլի կարաւանին: Երբ Ճորոխ գետի ափը կ'իջեւանին, Ճիան կը դեսնէ իր հօրեղօրորդիներ Թորգոնմ ու Սագարքը, երբ Բամայիլի յանձնարարութեամբ եկները արածելու կը դանի: Թորգոնմ եւ Սագարք լսելով, որ ոռուերը մօքեցած են՝ կը փախչին դէպի Խնսորի: Ճիանը չի յաջողիր հասնի անոնց: Կը շարունակեն ճամբան եւ կը հասնին Ալպիստանի գիտերը: Ապեն մը հոս կը մնան: Կարաւանին հետ եկող քանի մը հայ քրոյ կը հանդիպի: Ճամբան շարունակելով կը հասնին Չայան գիտը: Կարճ ժամանակ հոս կը մնան, ապա կ'ուղղուին դէպի արեւուստը ու Չիֆլիք գիտը կը հասնին:

Այս միջոցին քիրքերը կ'իմանան, թէ ոռուերը հեռացած են ու կը վերադառնան Խնսորի: Աշնան վերջաւորութեան էր: Ամէն կողմ՝ սով: Կարճ ժամանակով հոս կը մնան ու կը գաղթեն Կարինի կողմերը, լած ըլլալով բռնահանուած հայոց ինչքերուն մասին: Ճամբուն ընթացքին Ճիան կը նկատէ, թէ հայու ոչ մէկ հետք մնացած է: Մամախարունի մէջ կը դեսնէ շարարով, ալիրով եւ որիշ ուղեսպետինով լեցուն ամբարները, որոնք ոռուերը ձգած գացած էին: Կային նաև վինամթերքի պահեստներ: Հայ գաղթականները Կարինէն կ'անցնին, կը յառաջանան ու կը թեքուին դէպի Օլրի: Այս կողմերու հայերը ամէն ինչ թողած, փախսած էին: Բամայիլի կարաւանը կ'ուղղուի դէպի Կարս: Բաւական բափառումներէ ետք կը վերադառնան Խնսորի՝ ահազին պաշարով: Կը մահանայ Բամայիլի որդին՝ Չիա, երկու ամիս անց՝ միւս որդին՝ Մեմեփը: Բամայիլի հարսերը կը սրուին եւ օփար գրուներ կ'երթան: Բամայիլի միակ ժառանգորդը Ճիանը կը դառնայ: Ան կ'ուզէ ապագային Ճիանը ամուսնացնել իր թոռնուիիին՝ Այլիի հետ: Բամայիլ Ճիանը գործով Տրապիզոն կը դրկէ քիրքերու հետ: Ճամբուն ընթացքին, ան կը հանդիպի Կովմա անունով յոյն

Վրու մը, որ իրեն կ'ըսէ, թէ ամէն Վրեղ սկսած են հայ որբերը հայաքել եւ թէ Տրապիզոնի մէջ ալ հայոց համար որբանոց կայ:

Երբ կը հասնին Տրապիզոն, գործի կը լծոին: Վերջին օրը, հայ որբեր դիպուածով մը կ'իմանան Ճիանի հայ որբ ըլլալը եւ անմիջապէս կ'իմացնեն իրենց պարասխանակո՞՝ Պարոն Սիարոնին: Այս վերջինը հարցաքնութիւն մը կ'ընէ Ճիանին եւ անոր ընկերակցող քիրքերուն: Այդ երեկոյ Ճիան կ'երթայ քիրքերուն հետ այն յոյսով, որ Պարոն Սիարոն յաջորդ առաօպտ կրկին պիտի գայ իրենց մօպ: Յաջորդ օրը, Ճիան հայ զնելու պարուակով քաղաք կ'երթայ եւ կը փնտոէ որբանոցն ու հայկական եկեղեցին: Դիպուածով մը կը հանդիպի Կովմային, որ վինը որբանոց կը յանձնէ: Ուրեմն, 1918ին է, որ ան կը մինչ Տրապիզոնի «Սահակ-Մեսարոպեան» որբանոց-դպրոցը, որուն առաջնորդը Գարեգին Վարդապետն է (Գարեգին Վրդ Խաչապորեան, յերագոյին՝ արքեպիսկոպոս, Կ. Պոլսոյ պարրիաքք, գրչանունը՝ Տրապիզոնի - Խմբ.), իսկ ընդհանուր վնօրէնը՝ ամերիկացի հիւապարոս, հայաշէր, լաւ հայերէն եւ թրքերէն գիւղող Սթեփիլոնը: Ուսուցիչները հայեր էին: Լեզուներու եւ թուաբանութեան կողքին աշակերդները կը սորվէին նաև երաժշգութիւն, նկարչութիւն, մարզանք եւ թագրոն: Տրապիզոնի հայութինը նիւթապէս կ'օժանդակէ այս որբանոց-դպրոցին: Ծնորիի մարզանքի եւ լողալու դասերուն, բոլոր աշակերդները լաւ լողորդ կը դառնան: Ճիան մեծ հաճոյքով հայերէն գիրքեր կը կարդայ եւ լաւ շարադրութիւններ կը գրէ:

Երկրին իրադարձութիւնները կը սկսին փոխուիլ: Քեամիլ փաշա Տրապիզոն կ'այցելէ: Հայերը, յոյները եւ քրիստոնեանները վախով ու նկահոգութեամբ կը մասնակցին բարի գալուստի շքերթին, իսկ լավերն ու թուրքերը շափ կը խանդավառուին: Փաշան կ'այցելէ նաև որբանոցը, որ պայն կը դիմաւորէ անոր ու Մուսաֆա Քեմայի նկարներով եւ թրքական դրօշակներով:

Քեմալական շարժումը կը ծավալի եւ կը սասպրկանայ: Որբերը 1923ի աշնան Յունաստան կը փոխադրուին: Ամերիկեան «Նիր Իսր Ռիլիֆ»ը կ'որոշէ որբերը հայաքել Յունաստանի Լութրաքի ծովեկերեայ գիւղը: Ճիանը չորս քարի Յունաստան մնալէ եփք, 1927ին կը հայրենադարձուի Խորհրդային Հայաստան:

Ճիան Արխավակէսեան, «Բմ Մօրաքրոշ Յիշողութիւն-ներից», Էջ 141-146:

Հեղինակին մօրաքոյրը ծնած է 1895ին, Դերջանի գիտերէն Գառնիկեթակ: Շայրը Տէր Աւելիիք Քահանայ Խոսրովեանն է: 1911ին հարս գայած է Խարբիին գիտը:

1915ին Ճիանի մայրը՝ Պահար, չղիմանալով աքսորի և սպանդի պայմաններուն, ինքսինք Կոթերի կամուրջէն վար կը նեփէ:

1915ին երբ մօրաքոյրը ճաշի նստած էր, իրենց համագիտացի, Մամախաթունի մէջ պաշտօնեայ Համբարձում աղան ներս կը մտնէ և կը գումէ, թէ թուրքերը պիտի կոփորեն հայերը, եթէ կրօնափոխ ըրլան: Գիտին հայերը կը պատասխանեն, թէ իրենց հայութիւնը յաւերժական է և հայութեան հաւաքրով կը զոհուին: Երեկոյեան՝ թուրք զօրքը և զինուած խուժանը կը մտնեն գիտ ու կը սկսին կոփորել, առեւանգել և հալածել: Մօրաքոյրը թուրք դրացի Մեմեփի փունը կ'ապասպանի: Թուրքերը մնացածները կը հաւաքեն և փագրողը թոնրապունը կը լեցնեն: Մօրաքոյրն ալ դրացիին փունին դուրս կը հանեն: Բոլոր կիները կ'որոշեն գետը նեփուիլ և անձնասպան ըլլալ: Այդպէս ալ կ'ընեն: Մօրաքոյրը իր գիրկի զաւակին հետ շուրք կը նեփուի, սակայն հոսանքը դուրս կը քշէ զայն: Թուրքերը կը բանքարկեն զայն և ապա կ'աշխարցնեն: Ապա, երբ հայերը կրկին կը հաւաքեն և կը կոփորեն, ան իր մանուկին հետ կը յաջողի փախչի: Նորէն կ'ապասպանի Մեմեփ աղայի փունը: Դարձեալ վկանզի հանդիպելով իր երախային հետ կը փախչի Գառնիկեթակ: Թուրք կին մը հոս զինք կը ճանչնայ և իր փունը կը փանի: Սակայն, դնեսկիք կ'ուղեն, որ ան ամուսնանայ իրենց փուն հետ և զաւակը սպաննէ: Մօրաքոյրը, այս վկանզատը պայմաններու փակ ընկճուած, զաւակը շուրք կը նեփէ և նորէն կը փախչի: Կրկին կը փորձէ խեղդամահ ըլլալ գետին մէջ, բայց կ'ապափի: Կը հասնի Բագատիձ գիտը: Հոս կը լսէ, թէ ամուսինը՝ Անդրանիկ ողջ է թրքական բանակին մէջ և Հողեկ գիտը կը գրնուի: Կը գրնէ ամուսինը: Միասին կը փախչին քիրքերու մօք: Ամուսինը կ'երթայ Գումակ, որ հաւանաբար ձերքակալուելով ուրիշ հայ երիքասարդներու հետ՝ կը փանին Մերասպիոյ կողմերը և կը շարդեն:

Մօրաքոյրը առանձին կը մնայ: Գիտէ գիտ անցնելով կը հասնի Չամուտ Տէրէ, ուր կը գտնէ իր մօրաքոյրը: Ան առանձինն կ'երթայ Ազարակ: Հոս կ'աշխափի քիրփի մը փան մէջ, մինչեւ որ ոռուական բանակը գիտ կը մտնէ:

Բոլոր հայերը իրենց գիտերը կը վերադառնան: Ճիանի մօրաքոյրը կը վերամուսնանայ ազգականի մը հետ, որ հայդուկ մըն էր: Երբ ոռուերը կը նահանջեն Երպնկայէն, անոնք կրկին կը փախչին: Երկրորդ ամուսինը կը զոհուի կոհիի ընթացքին: Մօրաքոյրը կը հասնի Մամախաթուն, ապա, Մուրափի և դարաբաղյի գողաներու օգնութեամք՝ Կարին: Հոս կու գայ Զօրավար Անդրանիկը և կը խօսի Կարինի հայութեան: Կարինէն նահանջի ընթացքին Իջեան կը հասնի: Հոս երրորդ անգամ կ'ամուսնանայ և զաւակներու ու թոռներու փէր կը դառնայ:

Վահրամ Կաքասեան (Վիքթոր Կարպոն), «Կեան-քի Կանաչ Արեւը», ֆրանսերէնէ թարգմանեց Աւելիս Եափուճեան, թերթոն «Զարթօնք» օրթի թի 53, Պէյրութ, 1964, միջակ չափի 216 էջ:

Գիրքը հեղինակին մանկութեան յուշերն են Վանի մէջ: Վահրամ կը յիշէ իր մէկ ազգականին՝ Հմայեակի նշան-գույքը Պայծառի հետ: Զինուրական ծառայութեան փոխարէն գուրքը չվճարելուն պարձառաւ ոսպիկանները նշանգույքի ժամանակ կու գան ձերքակալելու Հմայեակը, որ քիչ առաջ արդէն փախուստ գուուծ էր: Հմայեակ կը սիրէր Վահրամի զարմուիին՝ Հայկանյշը, սակայն նախընդրեց Պայծառը, որուն հայրը հարուստ ըլլալով, խոսքացած էր Հմայեակի եղբայրը ազագել բանդին:

Վահրամ կը յիշէ, թէ Վանի մէջ իր մանկութեան ինչպէս կապուի ձագեր կը բերէր գուն եւ յարդանույին մէջ կը պահէր եւ կամ ինչպէս գարնանը ծիրան կը հաւաքէր: Նկարագրով ըմբոսադ ըլլալով, ինք բնաւ չէր հանդրիմեր անարդարութիւնը: Կը մագնանշէ այն արենուան սրբկամբութիւնը: Կը պարմէ, թէ ինչպէս իր ոսկերիշ հօրը՝ Յարութիւնի յաճախորդներէն թուրք մը որտորութեան ժամանակ իրենց պարկէվին մէջ կը սպաննէ սոխակ մը եւ ինք շաբ ընդպկելով՝ կը յարձակի մարդուն վրայ: Հեղինակը իր մանկութեան շրջանին պատահած միջադէպ մը կը նկարագրէ, շեշտելով թուրք ոսպիկանապետին կողմնակալութիւնը եւ արելութիւնը հայոց հանդէպ: Այս միջադէպին մէջ թուրք գողեկ մը կը սպաննուի, սակայն Վահրամ անմեղ ըլլալով՝ պատիժ չի կրեր:

Հեղինակի յուշերուն մէջ մեծ գուեղ կը գրաւէ իր մեծ մայրը՝ «Մեծմա»ն: Ան զինք եկեղեցի կը դանի, կարկանդակ կը շինէ եւ

կը բուժէ դան հիւանդները, ինչպէս բուժեց Հմայեակը:

Վահրամ Հմայեակի եւ Պայծառի պսակադրութեան խաչեղբայրը կ'ըլլայ: Հայկանոյշ անձնասպան կ'ըլլայ:

Վահրամի մօրաքոյրը՝ Ալմասդ թուրքերու թաղը կը բնակէր: Թուրք դրացիներէն մէկը անոր աղջկան՝ Սիրարփիի վրայ աչք դրած էր եւ կ'ուզէր դայն կնութեան առնել: Այս պագճառաւ Սիրարփի կը մնար Վահրամի դունք՝ «Մեծմա»ին մօվ:

Հեղինակը ականապես կ'ըլլայ իրենց դան մէջ իր հօր մօվ հաւաքուած արմենականներու ժողովին: Հայկական գիտերը յարձակումի ենթարկուած էին եւ գաւառներուն մէջ դէպքերը՝ բազմապարկուած: Նոյն գիշեր հոն կը հասնի Վահրամենց դան սպասաւոր Սարգիսի եղբայրը՝ Մարգիրոս, դաշունահարուած վիճակի մէջ: Ուսկեհավ Մեծման կը խնամէ վայն: Հոս հեղինակը կը մագնանչէ 1908ին պարահած դէպքերը: Դէպքեր եւ ջարդեր կը պարահին նաև Վանի մէջ, սակայն Յարութիւն եւ եղբայրները ուրիշ հայերու հետք միասին ուշ գիշեր դունք կը հասնին ֆրանսական հիւպարուսարանին օգնութեամբ:

Այն պահուն, երբ Վահրամ քաղաք՝ Ալմասդ մօրաքրոջ մօվ գացած էր Սիրարփիի կիսակօշիկները բերելու, դան դրացիները կը յարձակին եւ կը սպաննեն Սիրարփիի հայրը՝ Թովմասը, Ալմասդը եւ անոնց երեք աղջնակները: Այս միջոցին, կօշիկները բերելու համար ձեղնայարկը բարձրացած Վահրամը հոն ապահով կը մնայ: Ան յեպոյ կ'իջնէ եւ երեսի պարփէկին մէջէն կ'ուղղուի դունք ու կը պարմէ պարահածը:

Թուրք ոսդիկանութիւնը խիսդ հսկողութեան դակ կ'առնէ Վանի Ազգեստանը, ուր հայ վինեալներ գաղփնի գործունէնութիւն կ'ունենային: Ոսդիկանները կը սպաննեն հայ քաջերէն Սեպուիը, որ Արարկիրէն եկած էր: Կարօ կը ձերբակալուի որտորդական վէնքեր պահած ըլլալուն համար: Զէնք յայդնաբերուտդ դան դէրը կը ձերբակալուէր եւ դունք կրակի կը դրուէր:

Թուրքերը կը սպաննեն Վահրամենց դրացի Սաքենիկը, որուն ամուսինը Պարսկասպան կը գինուէր:

Հեղինակին հայրը, հօրեղբայրները եւ հայ ապարամարփիկները կը թաքնան իրենց վէնքերը դան գաղփնարանին մէջ: Սակայն ուրիշ գաղփնարան մը գինելով, թուրքեր քաննիինդ

քաջեր կը ձերբակաղեն:

Թուրքերը կը յարձակին Ակրփիի վրայ, հայերը կը սպաննեն և անոնց գուները կը հրկիվեն: Հոնկէ փախած 18 դարեկան աղջիկ մը՝ Արաքսին կը հասնի Վահրամենց պարփէվը:

Դուրսի լուրջինը յանկարծ կը փոխուի գոռում-գոչումներու, որոնք կ'աւելի սուլթան Ապքող Համիդի անկումն ու «Միութիւն և Յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան իշխանութեան դիրանալը:

Վահրամ Կաքաւեան (Վիքոր Կարպոն), «Զմբուխակիր Ասպետը», ֆրանսերէնէ թարգմանեց Աւելիս Եափուճեան, թերթոն «Զարթօնք» օրթիթի 57, Պէյրութ, 1965, միջակ չափի 562 էշ:

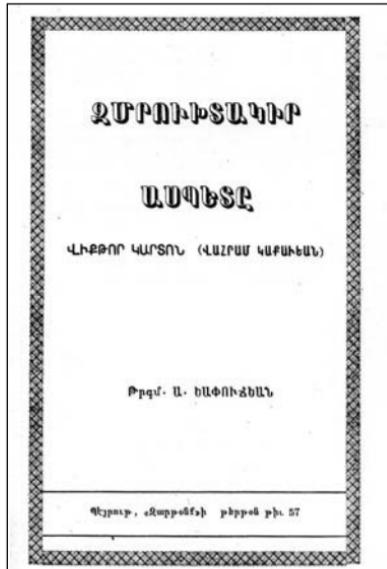
Այս հագործը շարունակութիւնն է հեղինակի «Կեանքի Կանաչ Արել» յուշագրութեան:

Օսմանեան սահմանադրութեան հոչակման յաջորդող օրերուն էր: Վահրամ օր մը երբ կունք մէկը չկար, որմնադարանին դուռը բանալով ներս կը մինէ և կը գինէ մազաղաթ մը ու ասպետի մը նկարը՝ ձեռքին խաչ: Խաչին վրայ զմրուխսը մը կար: Մազաղաթին վրայ գրուած էին ոսկիի և գոհարեղինի պահուած դեղերը, Վարագայլերան մօվերը:

Վահրամենց կան մէջ արմենականներու հաւաքներ դեղի կ'ունենային, Կարոյի, Եկարեանի և թուրք զօրավար Սելիմ պէյի ներկայութեան:

Տան խօսակցութեանց մէջ հեղինակը կը մակնանշէ «Մեծմա»ին ողջմկութիւնը սահմանադրութեան վերահոչակումին նկարմամբ: Ան չի վսկահիր թուրքին, մինչ իր վաւակները սահմանադրութեան վերահասպառումին մէջ հաւասարութիւն, արդարութիւն և եղբայրութիւն կը դեսնեն:

Վահրամի հօր՝ Յարութիւնի յաճախորդ Սահի Հիլմի Էֆենդի անոնով արաքը կը զգուշացնէ Յարութիւնը, որ Երիբասարդ Թուրքերու (Բթթիհապ) խոսքացած «ապագութեան» հաւաքք չընծայէ: Ան կը մակնանշէ սահմանադրութեան յայգարարութենէնք քանի մը ամիս եկար Ապանայի մէջ դեղի ունեցած շարդերը, որուն 30 հազար հայեր զոհ գացած էին:

Իրք Արմենական Կուսակցութեան պատգամատը՝ Յարութիւն Պոլիս կը մեկնի:

Վահրամի դրան մէջ էր իր զարմուհիներէն Արաքսին, որուն ծնողները վերջին դէպքերուն սպաննուած էին: Ան կը սիրէր դրայիին դրան՝ Զաքարը, որուն հայրը անոնց ամուսնութեան համաձայն չէր: Այս պատգամատ, Զաքար օր մը կը փախչի ու կ'ուղղուի Դիլման՝ իր մօրեղբօր մօպ, սակայն Ռուկեհապ մեծ մայրը կ'ըսէ, թէ անոր մօրեղբայրը այլեւ Դիլման չէ, այլ՝ Թիֆլիս, եւ Վահրամի հօրեղբայր Սարգիսն ու Վահրամը կը դրկէ Զաքարի եւրեւէն, որպէսպի եւր բերեն զայն: Ճամբան Սարգիսն ու Վահրամը կը գիշերեն բարեկամ քիւրփերու մօպ, որոնց մեծատրը՝ Պաշ Աղա, Սարգիսի միջոցաւ կը զգուշացնէ Յարութիւնը, որպէսպի վէճք հաւաքեն իրենց մօպ, բարեկամանան հայրարանցի եւ մամկանցի քիւրփերու հետ՝ ինքսինքնին իթթիհապական քուրքերէ պաշտպանելու համար: Սարգիս եւ Վահրամ յաջորդ առփու Զաքարը կը գտնեն Պաշքալէի մէջ եւ կը վերադառնան Ռուկեհապ Մեծմային մօպ:

Յարութիւն, Պոլիսէն վերադառնալով, իր դրան մէջ արմենական ընկերներ կ'ընդունի: Խոսակցութիւնը կը կեղրոնանայ այն իրողութեան վրայ, թէ իթթիհապական կառավարութիւնը կ'ուզէ ոչնչացնել հայերը, մինչ Պոլսոյ մէջ բնակող արմենականներ բարեկամ կը նկատեն Իթթիհապը:

Քանի մը օրով անոնք արմենական ընկերներու ընկերակցութեամբ կ'երթան Վարագայ լեռը՝ գանձերը փնտուելու: Կը յայգնաբերեն դրամ կարասներ, որոնք սակայն հողով լեցուած էին: Անոնք վիճեալ կորուի կը բռնուին քիւրփերու հետք: Հայ քաջերը 14 քիւրփ սպաննելով, կ'աւարեն անոնց վէճքերը եւ փամփուշփները: Դէպի Ռուսիա իր ճամբուն վրայ, Զաքար սպաննուած էր հաւանաբար այս քիւրփերուն ձեռքով:

Վրայ կը հասնի Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը: Գնդապես Մելիմ պէյ Վահրամի զարմուհի Արաքսիի ձեռքը կը խնդրէ, խոսպանալով վիրենք բոլորը պաշտպանել գալիք շարիքներուն դէմ: Ան յաճախ Յարութիւնի դրունը եւ խանութը կ'այցելէ: Յարութիւն բանակ կ'երթայ:

Ռուսերը Պաշքալէն կը գրաւեն, ապա կը նահանջեն: Թուրքերը

քրիստոնեաներուն, ասորիներուն եւ հրեաներուն մեծ ջարդ կու դան Պաշքալիշ մէջ: Հրեայ Հեփթաէի, անոր դուսպրն ու որդին կ'ապասպանին Վահրամենաց գունը՝ ընդանիքին միւս անդամներն սպաննուած ըլլալով:

Վանի կառավարիչ Թահսին պէջը, իր դան սպասները ոսկեպօծել դրալու նպատակով, Յարութիւնը բանակէն բերել կու դայ: Բանակին մէջ ծառայող արմենական Յովակիմը ականապես կ'ըլլայ հայ զինուորներու գնդակահարման՝ խրամներ փորած ապեն: Ան կ'ապարի դուրս գալով դիակներու մէջէն եւ դրուն կու դայ:

Գիտերու մէջ ջարդը արդէն սկսած էր: Ճեւպէթ Պէջ Վանը պաշարելու վրայ էր: Արմենական Կարօն եւս հնարքով մը փախուսպ կու դայ բանակէն: Դաշնակցական գործիշներ Վոամեան եւ Իշխան կ'այցելեն Յարութիւնի՝ անոր դան մէջ խորհրդակցելու համար: Իշխանն ու ընկերները կը սպաննուին նենգութեամբ, իսկ Վոամեան կը ձերքակալուի:

Վանի ինքնապաշրպանութեան կրիները կը սկսին: Վահրամ կորոտ հայ մարդիկներու խումբին մէջ կը մփնէ: Ան կը գործէ որպէս սուրհանդակ: Շայերը քաջարար կը կոռիին եւ կը յաջողին թուրքերու զօրանոցը պայթեցնել: Ծրչակայ գիտերէն վերապրած գաղթական հայեր կը լեցընեն Այգեսպանի գուները, ինչպէս նաև Վահրամենաց գունը: Մեծման իր դան մէջ կը խնամէ վիրատրները: Վերջապէս, ոռուսական բանակը կը մփնէ Վան, եւ թուրքերը, դեռի դրալով, կը նահանջեն:

Սակայն, կարձ ապեն մը եփք, ոռուսերը կ'որոշեն նահանջել եւ Վանը իր ժողովուրդին պարպել: Գաղթը կը սկսի: Մեծման եւ Յարութիւնը սայլով, իսկ մնացեալը քալելով կը հեռանան: Անոնք շաբ մեծ դժուարութիւններով կ'ընթանան: Վահրամ իր հարազարդները կը կորսնցնէ Բերկրիի մէջ եւ կը հանդիպի ոռուսահայ զինուորներու, որոնց հետ միասին թուրքերուն դէմ օրհասական կրիներ կը մղէ Բերկրիի ամբողջին մօվ: Զարդուող գաղթականներուն մէջէն ան Միհրդապ անունով պպիրիկ դրայ մը կ'ապարէ: Անոնք կը հանդիպին հայ գաղթական կիներու, որոնք իրենց հետ քիչ մը ուվելիք ունէին: Կիները Խաչուն գիտէն էին:

Վահրամ եւ Միհրդապ խումբը կը կորսնցնեն եւ առանձին կը

մնան: Գիշերով ասպղերուն ուղղութեամբ անոնք կ'ընթանան դէպի հիւսիս: Կը հասնին Թանգուրէկի մօպերը, որ ոռու զինուորներ բանակած էին: Ակին մօպը կը հանդիպին Միշա անունով ոռու զինուորի մը, որ իրենց հոգ կը տանի: Ճամբայ կ'ելլեն դէպի Պայտապիտ: Կը հասնին Քպըլկուկ, որ Վահրամ կը գպնէ իր եղբայրը՝ Վարդգէսը, Սեպուիր հիւսնդ վիճակի մէջ և Տիգրան հօրեղբայրը: Վարդգէս կ'ըսէ, թէ մնացեալները սայլով Իգդիր գացած են: Անոնք կառուվ կ'երթան Իգդիր և կը գպնեն միւսները, սակայն Մեծման չկար: Իգդիրի մէջ Սեպուիր կը մահանայ:

Իգդիրի մէջ, Վահրամ գրադարանին գիրքեր կ'առնէր և կը կարդար: Ան կը մասնակցի արմենականներու ժողովին:

Վահրամ կը մեկնի Թիֆլիս իր հօրը՝ Յարութիւնի մօպ և Ներսէսեան Ճեմարանի երկրորդ դասարանը կը մփնէ: Այս միջոցներու ուղարկութեամբ կը գրաւեն Վանը: Տիգրան հօրեղբայրը կը մփաղըք Վան վերադառնալ՝ անյայլացած Մեծման փնտուելու համար:

Victor Gardon (Vahram Gakavian), "L'Apocalypse Ecarlate" Ակրթոր Կարպոն (Վահրամ Կաքավեսն), «Ժիկակարմիր Յայբնութիւնը», ֆրանսերէն, editions Stock, Փարիզ, 2008, միջակ չափի էշ 667-1027 Առաջին պապութիւն՝ "Calmann-Levy" հրապարակութիւն, 1970):

Այս եռահավոր գիրքը առաջին անգամ ֆրանսերէն լոյս դեսած է 1970ին. առաջին երկու հավորները Աւելիս Եափումեանը թարգմանած է հայերէնի և որպէս թերթօն լոյս դեսած են «Զարթօնք» օրաթերթին մէջ 1964ին և 1965ին [ամփոփումը դեսնել վերը], իսկ 2008ին լոյս դեսաւ ֆրանսերէն Բ. պապագրութիւնը "Le Vanetsi, Une enfance arménienne" («Վանեցին, Հայկական Մանկութիւն Մը») վերնագրով:

Հեղինակը գաղթականի վիճակով Թիֆլիս կը գտնուի: Մայրը՝ Աղանի, հայրը՝ Յարութիւն, հօրեղ բայրները՝ Հրանդ և Տիգրան, զարմուհին՝ Սիրարփի, որդեգրուած քոյրը՝ Արաքսի և եղբայրը՝ Վարդգէս իր հետ են: Վահրամ դպրոց կը յաճախէ հինումաշ կօշիկներով:

Այդ օրերուն հայկական գաղութը Թիֆլիսի հայոց եկեղեցւոյ մէջ կ'ընդունի Ռուսիոյ Նիքոլայ Բ. Ճարին այսելութիւնը, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե. Սուրբնեանսին ներկայութեամբ: Վահրամ հոն ներկայ է իր դասընկերներով և ուսուցիչներով: Ճարին ներկայութեան ան երգ մը կ'երգէ՝ արժանանալով ուսուաց կայսեր 500 ռուբլի պարգևապրութեան: Այդուհանդերձ, Վանէն գաղթելու և հնամաշ կօշիկներով մնալու իրականութեան պարագանակուն 13 դարեկան պարանին Ճարը կը նկատէ:

Վահրամի ամենէն մեծ մկրագանջութիւնը իր մեծ մօր անյա-

դրացումն է: Ան կը մկրադրէ դրամ հաւաքել եւ իր մեծ մայրը՝ Ռուկեհապէ Խաթունը փնտուել: Յաճախ, այդ մկրադրութեան իրագործման ծրագիրներ կը մշակէ իր ուղեղին մէջ: Այս նպագակով ան առանձին կ'երթայ երկարուղագիծի կայարանը:

Թիֆլիսի մէջ հայ գաղթականները յաճախ իրարու մօպ կու գան: Վահրամ Ֆընդրձագէն, Խնուսէն եւ այլ վայրերէ եկած պատանիններու եւ աղջիկներու կը հանդիպի:

Գաղթական աղջիկները - երեք բոյրեր - կը պարմեն, թէ թուրքերը ինչպէս վիրենք գրած եւ հանած էին թաքսորութեան: Իրենց ամուսինները նախապէս բանակ գարուած էին: Մնացած երկրասարդները, որոնք ձերբակալուած էին, բոլորն ալ սպաննուած եւ դժակները հրապարակը իրարու վրայ նեփուած էին: Այս գեղեկութիւնը «Վան-Տոսպ» թերթին մէջ կը հրապարակուի:

Վահրամ երբ կը լսէ, թէ փոխարքան Թիֆլիս պիտի ժամանէ, կը խնդրէ իրենց դրացուիի Շուշանէն ընկերանալ իրեն իբր թարգման: Անոնք կ'երթան եւ կը յաջողին մօգենալ փոխարքային եւ խօսիլ հետքը: Շուշան կը թարգմանէ Վահրամի խօսքերը: Վահրամ արգօնագիր մը կը խնդրէ փոխարքային, որ օգտակար կրնար ըլլալ իրեն՝ իր մեծ մայրը փնտուելու մէջ:

Վահրամ շոգեկառուվ առանձինն կը մեկնի Երեւան՝ իր մեծ մայրը փնտուելու: Նոյն շոգեկառքին մէջ կը գրնուիր Տիգրան հօրեղբայրը: Վահրամ կը հանդիպի շար հայերու, որոնցմէ կը փորձէ գեղեկութիւններ հաւաքել իր մեծ մօր մասին: Երբ Երեւան կը հասնի, ան զօրանոց կը ոդիմէ ու փոխարքային արգօնագիրը կը ներկայացնէ: Ռափիկանապետը՝ Լէյքենսանթ (հարիւրապետ, փեղակալ) Փեթրով իրեն թարգման մը եւ երեք ոստիկան կը յակելացնէ: Կը պարզուի, թէ արգօնագիրը խորդին մէջ հրաման մընէր փոխարքային՝ ուղղուած Ռուսական Կայսրութեան սահմաններուն մէջ գրնուող բոլոր քաղաքական եւ վիճուրական հեղինակութիւններուն՝ փնտուելու եւ գրնելու Ռուկեհապէ Խաթունը: Ռուս ոստիկանները Վահրամը բանդարկեալներու մօպ կ'առաջնորդեն: Անոնցմէ մէկը՝ Դաշ աղայի որդին՝ քիւրդ Զովհալը, կը ձանչնայ վիճ եւ գեղեկութիւն կու վրայ Ռուկեհապէ Խաթունին մասին: Զովհալ կ'ըսէ, թէ ինք եւ իր հայրը Վահրամին մեծ մայրը պատած են թուրքերու ձեռքէն Բերկրիի մէջ եւ թէ ան ներկայիս

կ'ապրի իրենց աշխրէթին հետ: Վահրամ դուրս կու գայ եւ կ'աւելի Տիգրանին, թէ Ուսկեհավ Խաթունը ողջ է: Վահրամ ներս կ'առաջնորդէ Տիգրանն ու անոր բարեկամը՝ Կարօն, որ լաւ քրդերէն կը խօսի: Կարօ կը խօսակցելու համար Երեւանի կառավարիչին հետ: Վերջինս, լսելէ եփք Վահրամին հարցը, կ'ըսէ թէ պէտք է երթալ Պայազիւր, ինչը բացարձակապէս արգիլուած էր: Վահրամ անմիջապէս ցոյց կու դրա փոխարքային արփօնագիրը: Կառավարիչը իսկոյն կը խոսքանայ յաջորդ օրը առաօպուն իրենց գրամադրել զինուորական ձիակառք մը դէպի Պայազիւր երթալու համար: Կառավարիչը նկատի ունէր այն իրողութիւնը, թէ կայսերական պահակագունդի հրամանաբար Ջարիթէն (հապարապէս) Սերկէ Ալեքսանդրովիշ Պեհպուրովը, բացառիկ առաքելութեամբ մը կը գտնուի Պայազիւր: Կառավարիչը Պեհպուրովին ուղղուած նամակ մը կը յանձնէ Վահրամին: Հրաժեշտի պահուն, Երեւանի կառավարիչը մինչեւ դուրը կ'ուղեկցի Վահրամին:

Յաջորդ օրը, զինուորական ձիակառքը Վահրամը եւ Տիգրանը Երեւանէն Պայազիւր կը փոխադրէ: Երեւանէն քասը վանեցի ձիաւորներ իրենց կ'ընկերանան: Պայազիւրի զօրանոցին մէջ Վահրամ Ջարիթէն Պեհպուրովին կը յանձնէ Երեւանի կառավարիչին նամակը: Ջարիթէնը կը յօժարի օգնել իրենց, արփօնելով որ քիւրք Ջուղիալը բանդէն արձակուի եւ իրենց ընկերակցի մինչեւ իր գիւղը, ուր կը գտնուի Ուսկեհավ Խաթունը: Պեհպուրովը անձամբ, վեց քառամեր եւ զանազան ոլորդներու մասնագէտներու խումբ մը կ'ընկերանան իրենց: Ճամբուն ընթացքին Պեհպուրով կը զրուցէ Վահրամին հետ: Խօսակցութեան ընթացքին Վահրամ կ'ըսէ, թէ Վանի մէջ իր հայրը եւ ընկերները հայոց բնաջնջումի հրամանները յայբնաբերած են: Նախապէս այս վայրերէն անցած Տիգրանը կը վերյիշէ այդ դեղերը ինկած հայ նահապակներու դիակներուն դեսարանները:

Խումբը Մուշ կը հասնի: Ճամբուն վրայ կը հանդիպին հայոց, որոնք թուրքին ձեռքէն փախչելով սահմանը կ'անցնէին: Պեհպուրովի խումբը ճամբուն վրայ օրինազանց թուրքեր եւ քիւրքեր կը ձերբակալէ:

Վահրամ եւ Ջուղիալ իրենց հանդիպած քիւրք մը կը հարցու-

փորձեն: Ան կը դեղեկացնէ, թէ Ուսկեհափ Խաթունը կը գիրնոի Միքալան լեռներուն շուրջը, որ իրենց գպնուած վայրէն երկու երեք օրուան ճամբայ հեռու էր: Պեհպութովին ընկերակցող բժիշկը կ'ըսէ, թէ հոն կարելի է հանդիպիլ Ռուրին փաշային:

Տիգրան եւ Վահրամ կը խօսակցին վերապրող հայ կանանց հետ, որոնք իրենց գրառապանքը կը պարմեն: Կ'անցնին Արածանի գետին վրայի Սուլուկի կամուրջէն ու կը հանդիպին Ռուրին փաշային: Վահրամ կը դեսակցի անոր հետ: Այս մեծ խումբը ժողով մը կը գումարէ եւ կ'որոշէ փնտուպութը շարունակել: Խումբը Մուշ կը վերադառնայ: Ռուրին փաշայի օգնականները՝ Մուշեղ եւ Մկօ, աշխոյժ կերպով կ'օգնեն խումբին: Անոնք ճամբուն վրայ կը վերցնեն հայ վերապրող աղջիկ մը, Թագուհի անունով:

Խումբը կը հասնի Գարապեկան, ուր Զովհապի հայրը կը գպնուի: Այսպեղի քիրպերը կ'ըսէն, թէ Ուսկեհափ Խաթունը գրասը օր առաջ դէպի Երզնկա մեկնած է: Պեհպութով կը հանդիպի Դաքուէն եկած թուրք զինուորական Քարիենի, որ հայոց դէմ կ'արդարայագուի: Գիտի մը մէջ կը հանդիպին Արմէն անունով թրքացած հայ դրդու մը, որ իր հայրը կեղերող եւ սպաննող Բայրահիմ պէյի դրունը ցոյց կու դրայ: Այնպեղ քանի մը թրքացած հայ աղջիկներ կը գիրնեն եւ կ'ապագեն զանոնք: Երբ կը յառաջանան Երզնկա գրանող ճամբուն վրայ՝ հայոց դիակներ կը դեսնեն: Վահրամ, Զովհալ եւ Տիգրան Երզնկայի մօրակայ բոյրոնը գիտը կը մկնեն զամփոի մը առաջնորդութեամբ: Հոս Վահրամ վերջապէս կը գիրնէ իր մեծ մայրը՝ Ուսկեհափ Խաթունը, քիրպի մը շրեղ դրան մէջ: Մեծ մայրը հարց կու դրայ Վահրամին, թէ ինչո՞ւ Վան չեն վերադարձած: Վահրամ կ'ըսէ, թէ Ռուսիոյ ձարը հայոց Վան վերադարձը չի փափաքիր: Ուսկեհափ Խաթուն կը հարցուիորձէ Վահրամը իրենց ընդունեկան պարագաներուն մասին: Վահրամ իր մեծ մօրը կը պարմէ իր փնտուպութին բոլոր մանրամասնութիւնները: Այս քիրպին շրեղ դրան մէջ խումբին անդամները կը վրուցեն դեղի ունեցած բոլոր անցուդարձերուն մասին: Հիմնական նիթը հայկական ջարդերն են...: Ալմասդ անունով հայ աղջիկ մը կը ծառայէ այս դրան մէջ:

Խումբը վերադարձի ճամբան կը բռնէ՝ Ուսկեհափ Խաթունը եւ

թրքացած ու քրդացած հայ աղջիկներ եւ մանչեր իր հետ առնելով: Անոնք Թիֆլիս կը հասնին: Մեծ մայրը Յարութիւնին եւ միսներուն կը միանայ:

Վահրամ կը վերադառնայ դպրոց ու կ'իմանայ, թէ պարմութեան ուսուցիչը Սիակերիա արսորուած է, իսկ որիշ ուսուցիչներ հայկական կամատրական շարժման միացած են: Դասարանին մէջ Վահրամ կ'առաջարկէ Անի քաղաքը այսեկել դպրոցական կազմով: Դարմութեան նոր ուսուցիչը գաղափարը կը հանի, իսկ գնորէնութիւնը կը վաւերացնէ: Ծոգեկառով ճամբայ կ'ելլեն: Վահրամի այս շրջապարոյթին ընկերակացողներէն է Անսարա անունով դասընկեր մը, որու հետ Վահրամ կը խօսակցի: Կ'անցնին Հաղրապ, Սանահին, Լալվար եւ Բողվարդ գիտերէն ու Անի կը հասնին:

Սկզբնական շրջանին, ուսուերէնի դասընթացքները Վահրամին դժուար կը թոփին:

Վահրամի հայրը՝ Յարութիւնը արմենականներու հանդիպում մը կը կազմակերպէ: Անոնք կը նշեն Վանի ինքնապաշտպանութեան առաջին գարեղարձը: Մէկ վայրկեան յուրնկայս լուրթեամբ կը յիշեն Վանի մէջ եւ գաղթականութեան ճամբուն վրայ ինկած նահապակները:

Ուսկեհագ Խաթունը անյայս կորսուած համարուող իր զաւակէն՝ Վահրամին (որու անունով կոչուած էր թոռը՝ Յարութիւնի որդի Վահրամը) ծրար մը գրութիւններ կը սպանայ: Երէց Վահրամը օսմաններէն կը պարմէ իր կեանքին պարմութիւնը: Ան Պոլիսէն անցած էր Արքանա, ապա Հալէպ, հասած Տիգրանակերպ, թրքացած եւ Պահրամ պէջ անունն ընդունած: Ան Տիգրանակերպի վինուրական իրամանապարի պաշտօնին նշանակուած էր: Իր պաշտօնավարութեան շրջանին ան հոգ կը գանի հայոց եւ կը պահնի հայոց պաշտպանէ զանոնք: Ցեղասպանութեան գարիներուն ապրած անոր կեանքը ցոյց կու գայ գառապող հայոց դրուագները: Ան կապ ունէր թուրք բարձրասպիճան բազմաթիւ վինուրականներու հետ: Անոնց միջնորդութեամբ եւ օգնութեամբ՝ փախստական եւ դառնապող շար հայեր կ'ապագէ: Ան կը պարմէ նաեւ Եղեսիոյ ինքնապաշտպանութեան հետ առնչուող դէպեր, մանաւանդ Մկրտիչ Եօրնեղբայրեան հերոսին մասին:

Յարութիւն կը մեկնի Վան, ուրկէ նամակով մը կ'իմացնէ, թէ իրենց գունը քանդուած է, մրգասպանը եւ այգին՝ չորցած, շուրեւը՝ յամքած:

Օր մը, երբ Վահրամ դպրոց կ'երթայ, ճամբան թիշ մը ամայի կը գտնէ: Դպրոց հասնելուն, կ'իմանայ, թէ յեղափոխութիւն ծագած եւ ձարը գրապալած էր:

Մեծ մայրը Թիֆլիսի մէջ պարտէկով գուն մը կը գնէ իրենց համար:

Ամիսները կ'անցնին: Կու գայ 18 Մայիս 1918ը: Սարդարապատի ճակարամարտին կը մասնակցին Վահրամը, Տիգրանը, Անահիտը եւ Թագուհին: Մասնակցողներէն Վահրամ կը յիշէ Գարեգին արք. Յովսէփեանցը (Սարդարապատի ճակարամարտի օրերուն Գարեգին Յովսէփեանցը եպիսկոպոս էր՝ օծուած ըլլալով նախորդ տարի: Արքութեան պատիին ան պիտի արժանանար 1925ին - խմբ.) եւ Քարիթէն Պեհպութեանը (Պեհպութով): Ճակարամարտը եօթը օր կը տեսէ: Անոր կը մասնակցին նաև Եպիփիներու ղեկավար Ճահանկիր պէկը եւ մեծ թիուվ կամատրներ, այդ թիին՝ ապագայ գրող Ակսել Բակունցը՝ 17 տարեկան, անոր հայրը՝ 36 տարեկան, մեծ հայրը՝ 58 տարեկան, մեծ հօրը հայրը՝ 81 տարեկան եւ մեծ հօր մեծ հայրը՝ 105 տարեկան: Անոնք քարարձակող հրացաններ կը գործածեն: Հոն էր Ժեներալ Վանօ Բաղրամեանը (Խօսքը կը վերաբերի այդ օրերուն կրտսեր սպայ Յովհաննէս, ոռուական անուանաձեռով՝ Բվան, վրացական անուանաձեռով՝ Վանօ Բաղրամեանին, որ վօրավարի (Ժեներալ) ասդիճան սպացաւ շուրջ երկու տասնամեակ յեփոյ - խմբ.): Վահրամ կը հանդիպի նաև Գնդապետ Ջորջովովին, Ջոշոյին, Մարգոյին, Կոկորին, Շամոյին եւ ուրիշներու: Ճակարամարտը վերջ կը գտնէ հայոց յաղթանակով:

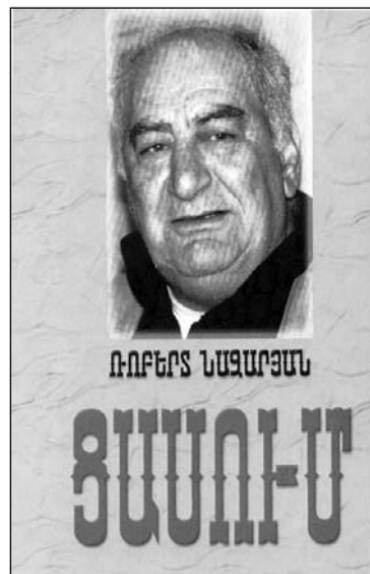
Ոռպերթ Նազարեան, «Յասում - Բասենյիների Պայքարն Ու Կենցաղը», «Այսօր» հրատարակութիւն, Երեւան, 2008, միջակ չափի 420 էջ:

Ոռպերթ Նազարեանի մեծ հայրը կը կոչուիր Գալուստ, մեծ մայրը՝ Շողիկ: Անոնք եօթը զաւակ կ'ունենան: Վերջին զաւակի ծննդաբերութեան ժամանակ Շողիկը կը մահանայ:

Գալուստի հայրը՝ Անդրանոս, յաճախ Կարս կ'երթար: Ան լաւ յարաբերութիւններ ունիր ոռուերու հետ: Կարսի ոսպիկանապես Մաճիստ պէտքագիր մը կը մշակէ սպաննելու այն բոլոր հայերը, որոնք ոռուերուն հետք կը յարաբերէին: Հետեւաբար, ան կը սպաննէ Անդրանոսը: Մաճիստ պէտք 30 ուրիշ հայեր եւս սպաննելու ծրագիր ունի: Մաճիստ պէտքի օգնական Օվալը եւ ուրիշներ համաձայն չեն անոր մվադրութեան: Օվալ Գալուստին իմաց կու դրա Մաճիստ պէտքի այս ծրագրին մասին: Գալուստ եւ իր հօր քարեկամը՝ կարսեսի Սահակը ծրագիր մը կը մշակեն վերացնելու համար Մաճիստը եւ անոր հայազգի հոմանուիի Նազիկը, որ վաճառական Օննիկի կինն է: Գալուստ կը սպաննէ Մաճիստն ու Նազիկը: Կարս քաղաքի ոսպիկանապես կը դառնայ Օվալը: Գալուստ կ'ամուսնանայ Սահակի այրի աղջկան՝ Նարկիսի հետ:

Երիտրուրքերը բաւական ամրապնդած էին իրենց իշխանութիւնը: Անոնց մօդ օրըսպօրէ կը գրգռուիր եւ կը զօրանար իրենց նախորդներուն ապելութիւնը հայոց նկարմամբ: Հայերը մշքական սարսափի եւ անհանգստութեան մէջ էին ու անվսրահութեամբ կը նայէին գալիք օրերուն:

Օսմանեան Կայսրութեան ամենէն հզօր եւ ամենէն վկրագաւոր թշնամին կը համարուիր Ոռուիան: Մեծ պարերապմի մը

շոնչը զգալի էր ո՞չ միայն Երոպայի, այլև ամբողջ աշխարհի մէջ: Պատերազմը հրաշալի առիթ մըն էր թուրքերուն համար՝ բնաջնջելու համար հայերը ճիշդ այն արեն, երբ Երոպական երկիրները վրաղած կ'ըլլային իրենց հարցերով:

Անհանգիսկ իրադարձութիւնները կը սկսին վիրար յաջորդել: Կարսի ոստիկանապեկ Օպալ Տալիպապա գիտը կ'այցելէ: Գալուստի փան մէջ սեղանին շուրջ կը հաւաքուին գիտին երեւելինները եւ պատի կու փան անոր: Օպալ հրամայական ձեռով կը թելադրէ հաւաքարիմ մնալ կառավարութեան, վէնքերը յանձնելու հրահանգ կու փայ, ապա յստակ կերպով կ'որոշէ հաւաքութիք փուրքին քանակը ու կը հեռանայ: Յաջորդող օրերուն գիտին երեւելինները կը հաւաքեն գումարը, իսկ հարուստները կը լրացրնեն պակասը: Զիրքերը, կարծեն թուրքերու հետ համաձայնութիւն կնքած, կը սկսին հայկական փոքր գիտերուն վրայ յարձակի, սպաննել եւ կողոպչել:

Գիտին հայ երեւելինները, Գալուստի փան մէջ ժողովի նախած արեն, կը մրածեն փախչի ոռուերուն մօք: Անոնք կը համաձայնին կաշառել Օպալը եւ վէնքերը շանձնել:

Այդ երեկոյ, Գալուստ կ'ընդունի Դոլիսի իր ընկերոց՝ Մանուկի այցելութիւնը: Ան ծագուած կը մկնէ Գալուստի փոնը: Վիշգն ու վրէժը զայն սպիտակած էին թափառական դառնալ: Մանուկ բախուզով ապահած էր սպաննուելէ, սակայն իր կինն ու երկու զաւակները փոննէն փարուելով, անյայդ կը մնային: Ան ճիշդ կը գրնէ Տալիպապա գիտի բնակիչներուն դէքի Ակեքսանդրապոլ գաղթելու ծրագիրը, ու կը խոսքանայ իր մարդիկ ընկերներով պաշփառնել զանոնք, պայմանաւ որ Ակեքսանդրապոլ հասնելին եւրդ գիտին երիտասարդները իրենց հետ վերադառնան եւ լեռներուն վրայ կռուին թուրքերուն դէմ:

Յաջորդ առողու գիտէն քանի մը երիտասարդներ, Գալուստի գլխատրութեամբ, իրենց հետ առած փուրք գրուելիք արջառը, կը մեկնին Կարս: Գալուստ եւ Գեղամ ոստիկանապեկ Օպալի կը ներկայանան: Տուրքերէն բացի, անոնք 200 ոսկիով կը կաշառեն Օպալը, որ շաբ գոհ կը մնայ եւ անոնց կը պարզէ օրուան կացութիւնը: Ան կ'ըսէ, թէ շրջանի հայութիւնը ոռուերու օգնութեամբ կը ծրագրէ ապստամբութիւն բարձրացնել թրքական

կառավարութեան դէմ: Ըստ իրեն՝ ասիկա թիկունքին դաշյով հարուած մըն է կառավարութեան: Ան աւելի յառաջ կ'երթայ եւ իբրեւ բարեկամական խրագ, կ'առաջարկէ ամբողջ գիտով ընդունի թուրքին հաւաքքը եւ հալածանքէ զերծ մնալ: Այս առաջարկը յանկարծակիի կը բերէ Գալուստն ու Գեղամը, որոնք կը խոսքանան այս հարցը քննել եւ ժամանակ կը խնդրեն Օպալէն՝ ծրագրած ըլլալով Տալիպապա գիտը երկու շաբաթէն պարպել:

Գալուստ եւ Գեղամ Սահակի վորոնը կը փութան: Անոնք հոն գիտուող երիտասարդները եւ Խանումը իրենց հետ առնելով շփապ կերպով կը մեկնին Տալիպապա:

Գիտը պարրասպութեան մէջ էր: Հեռանալ որոշած անձինք կը նորոգէին սայլերը եւ կը պարրասպէին ծրարները: Գիտին աւագները յսկակօրէն գիտէին այն ճանապարհը, որկէ պիտի անցնէր իրենց կարաւանը: Դժուար, բայց անվտանգ ճամբաներ էին անոնք: Այս միջոցին, Գալուստ անգամ մը եւս կ'այցելէ Օպալի, Կարսի մէջ: Օպալ Գալուստին կը յիշեցնէ թրքանալու կամ իսլամանալու առաջարկը:

Կարաւանին մեկնելու օրը երբ կը մօքենայ, աշնանային սասպիկ անձրեւներ կը սկսին: Գալուստի տան մէջ գիտին աւագները ժողովի կը նսկին: Կ'առաջարկուի մեկնումը յեփածգել: Գալուստ անձրեւային այս եղանակը շագ յարմար կը նկագէ, որովհետեւ որիշ ճամբայէ ընթանալով անոնք զերծ պիտի մնային թուրքին գետողութենէն: Նոյն օրը երեկոյեան կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ: Մանուկի զլսաւորութեամբ 15 սինեալ մարդիկներ կ'ընկերանան անոր: Անձրեւին պարճառաւ անոնք յաճախ կանգ կ'առնեն: Եզր մնացողներուն քանակը հեկվիելու կը մեծնայ: Ջիւրդ աւագակները կը յարձակին կարաւանին վրայ: Հայ Վողաքը կը շրջապատեն աւագակները, կը խլեն անոնց վէնքերը եւ զանոնք կը սպաննեն: Վերջապէս, կարաւանը ոուսական սահմանը կ'անցնի: Գաղթականները Ալեքսանդրապոլ կը հասնին եւ վարձուած գոտներու մէջ կը վեղաւորուին:

Գաղթականներուն թիւր կը մեծնայ: Անոնք կու գան Մուշէն, Վանչն, Սասունչն, Կարսէն եւ Կարինչն ու Ալեքսանդրապոլ կը հասպագուին: Տեղի իշխանութիւններն ամէն շանք կը թափեն նե-

յուկ կանգնելու գաղթականներուն: Տեղի եւ մթերքի նեղութեան պատճառաւ, գաղթականները Արեւելեան Հայաստանի բոլոր կողմերը կը յորուին:

Գալուստ, իր եղբայրները եւ որդիները՝ Աղասին (հեղինակին հայրը) ու Արամը, 13 եւ 15 տարեկան, օրն ի բուն կ'աշխափին սայլերով հայ ապահովելու համար գաղթականներուն: Գալուստի վունքը բնակողներուն համար նեղ կու գար:

Աւագը եւ Գալուստի աղջիկը՝ Ազնիր կը սիրահարին: Աւագը Սահակի հօրեղբօրորդույն՝ անասնավաճառ Անդրանիկի կրթուեր որդին էր: Երեք տարի առաջ Անդրանիկ գործով Նախիջևան գայած էր ու չէր վերադարձած: Աւագ քաղաքին կեղրոնք կաշեվաճառի խանութ ունէր: Ան եւ իր մայրը՝ Շուշան, Գալուստի վունքը այցի կ'երթան եւ Ազնիրին ձեռքը կը խնդրեն: Գալուստի համաձայն կը գտնուի: Կացութիւնը ծանրակշիռ ըլլալուն՝ անոնք Սր. Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ շուկրով կը պսակեն Աւագը եւ Ազնիր՝ Տէր Մինասի ձեռքով: Աւագի բոյրը՝ Ռեհանը, որ 30 տարեկան էր եւ քիթը խոշոր ըլլալուն համար չէր ամուսնացած, անձնասպան կ'ըլլայ:

1915ի խստաշունչ ձմեռը կ'իջնէ Շիրակի դաշտին վրայ: Շագ ձին կը դեղայ: Համաշխարհային պատերազմը իր ընթացքին մէջ է: Ամենէն գէշ լուրերը կու գան Թուրքիայէն: Սպանդէն մասապութ ականափեսներ կը պատմեն հայոց եւ յոյներու հայարական կովորածներու, դեղահանութեանց եւ արսորի մասին:

Գալուստ մկանոց է Թուրքիոյ լեռներուն վրայ թափառող Մանուկով ու անոր ջոկապով: Մանուկ իր ջոկապը դարած է երկրին խորերը եւ կը բնակի Սերասպիոյ շրջանին մէջ: Երեսունինգ հոգինոց ջոկապը բաժնուած է երեք խումբերու, որոնք կը գործեն Մանուկի հրամանագրարութեան դրակ: Անոնք յաճախակի ընդհարումներ կ'ունենան թուրքերուն հետո:

Աղքադ դասակարգի մարդիկ մնացած էին Տալիպապայի մէջ եւ չին գաղթած: Անոնց ջարդը կապմակերպած եւ իրազործած էր Օպալը՝ զանոնք եկեղեցիին մէջ հաւաքելով ու սրբավայրը կրակի դարով: Այս բոլորին մասին Գալուստը եւ ջոկապի դրաքը կ'իմանային թափառական եւ կիսախելագար վերապրողներէն, որոնք իրենց աչքերով դեսած էին կիրճերուն եւ դաշտերուն մէջ

գնդակահարուած հայոց դիակները:

Զաքար կ'անցնի Ախուրեանը եւ կ'ուղղով ոռւսական սահման: Ուուս զինուորներու կողմէ հարցաքննութելէ յեպոյ՝ անտնք կ'անցնին սահմանը եւ կը հասնին Ալեքսանդրապոլ: Գալուստի զաւակները՝ Սեղբակն ու Լետնը կը գրկախառնուին իրենց հարազագներուն հետ: Գալուստ կը հիւրասիրէ Վրիժառուները: Գալուստն ու Մանուկը կը կը վրուցեն օրուան կացութեան մասին: Վերադարձին, Մանուկ ջոկապին հետ միասին կը դանի Գալուստի կրտսեր զաւակը՝ Աղասին: Չմեկնած՝ Գալուստ եւ Մանուկ Էջմիածնի կաթողիկոսարանին մէկ սայլ ուփելիք կը նուիրեն Վրիժառուներու ջոկապին կողմէ: Այս ջոկապը կը գործակցի ոռւսական բանակին հետ՝ գնդապեր Միվովի միջնորդութեամբ:

Ջոկապը, վերածուած 150 ձիաւրներու խումբի, երեք վաշշերով կ'անցնի թրքական սահմանը եւ երկրին խորքերը կ'ուղղով: 16 դարեկան Աղասին իրենց հետ է: Անտնք կը հանին Տալիպապա գիտին շրջանը, որու թրքական վիճանույին վրայ կը յարձակին, չորս հարիւր թուրք սայայ կը կուրորեն եւ գործածելի բոլոր վէնքերն ու վիճամթերքը կը հաւաքեն:

Գալուստ կ'որդեգրէ ջոկապին մէջ կոռուող աղջիկ մը՝ Շովինարը:

Զօրավար Անդրանիկի համբաւը կը դարածուի Ալեքսանդրապոլի մէջ: Գալուստ կը լսէ նաև ուրիշ դաշնակյական ղեկավարներու՝ Արամ Մանուկեանի, Նժդեհի, Դրոյի, Ռութին Տէր Մինասեանի եւ Ալեքսանդր Խապիսեանի անունները:

Մանուկի ջոկապը կ'ուղղով դէպի Տրապիկոնի շրջանը: Մանուկ կ'որոշէ պայքեցնել Ռիվկի ծովելերեայ հրեփանային մարդկուցները: Չորս վրիժառուներ, թուրք ուսպիկանի հագուստներով, երկաթ թելեր կդրող գործիքներով վիճուած, կը մկնեն կեղրոնպահակագունը: Վերջապէս, ջոկապը կրակի կու դայ բանակագելին: Մարդիկներէն մէկը՝ Արծուին կը վիրատրուի այս գործողութեան ընթացքին, ապա կը մահանայ: Ջոկապէն մաս մը կը վերադառնայ Ալեքսանդրապոլ:

Մանուկին վաշտը թուրքերուն ահն ու սարսակը դարձած էր Տրապիկոնի շրջանին մէջ:

Ուուսերու հետ գործակցելով՝ Զաքար բաւական ժամանակ

պայքար կը դանի թուրքերուն դէմ: Իրենց գիտը՝ Տալիպապան ռուսերու գրաւած հողերուն մէջ կ'իյնայ, սակայն գիտայիք գիտ վերադառնալու չեն աճապարեր: Այս միջոցին, թուրքերուն դէմ պայքարը կը սրի: «Վրիժառուներու շոկագը» կը յաջողի շաբ բնակավայրեր ապագագրել:

Դժբախսդաբար սակայն, Ռուսիոյ ներքին կացութիւնը հեփս-հեփէ կը վարդարանայ: Ռուսերը կը նահանջեն: Անոր կը հեփե-ի նաև հայոց նահանջը Արեւմբեան Հայաստանի քաղաքներէն եւ գիտերէն:

Մուսթաֆա Քեմալի ազդեցութիւնը կը զօրանայ եւ թուրքերը Արեւելեան Հայաստանի սահմանները կ'արշաւեն: Սարդարապա-դի ճակարամարդով հայերը զօրատր պարնէց մը կը կանգնե-ցնեն թուրքերու դիմաց: 1918ն է (1918 թուականին Մուսթաֆա Քեմալը դակախն չէր սկսած իր «ապագագրական պայքարին» - խմբ.): Դէքերը հայոց համար աննպասի հունով կ'ընթանան եւ հայ գաղթականը չի կրնար իր ծննդավայրը վերադառնալ:

1920ի Նոյեմբերին Կարմիր բանակը Ալեքսանդրապոլ կը մդնէ..:

ՅԱՆԿ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵԲՈՒ ՑԱՆԿ

- Արգար վարդապետ (Խոտսի Առաջնորդ) 168
Աղամեան (գերդասպան, Եղվկապ) 195, 196
Աղամեան (հայ ընտանիք Զմիտրիոյ մէջ)
297
Ազարեան Արքահամ 216, 217
Ազարեան Գրիգոր (Արքահամ Ազարեանի կրթակեր Եղրայրը) 217
Ազարեան Նորա (Տաճար Նոխտակեանի մայրը) 272
Ազիկ (Խոտսավիլի գիտապետ) 163
Ազնի (Վիթիինչի քոյրը) 62
Ազնի (Աերապասի այրի փիկին, որ կ'ամունանայ Կարապետ Գարիկ-եանին հենք) 304
Ազնի (Վարդան Պալեանի պոքանչը) 282, 284, 285, 286
Արիկեան Մայրենի (Հաճի Մանոկեան) 266
Արոք (Քարձոր Դրան պաշտօնէոթեան դիանի դերբնօրէն) 118
Արիք այշ (Իթրիիապական մը, որ Քենալ Համիկի յուշերուն մէջ յիշուած է) 270
Ակեանաքեան Նուարդ (Արպանեան) 193, 194
Ալբոնեան (քիշէկ) 26
Ալբոնեան Ներսէս (1918ի գտայր կառավարողներէն մէկը) 307, 308, 309, 310
Ալբոնեան Վահան 280
Ալի (Յակոբ Թեմիրեանի դրացուիին որդին) 104
Ալի (Առան արա, կրօնափոխ դատաճան հայ մը) 221
Ալի բէկ (Արամ Հայկապը որդեգորդ քիրով) 229, 230, 231, 232
Ալի Հայդար (Մարտիկ կառավարիչ) 136, 137, 138
Ալի Հայդար այշ (Իթրիիապական) 19
Ալի Մինիր Ճենալ (Եղվկապի կառավարիչ) 197
Ալիս (Կոմսոտիկ) 276
Ալի Սուարդ այշ (Տէր Զօրի հայասէր կառավարիչը) 59, 242
Ալի Փաշա (օամանկամի ջարագով) 248
Ալի Քենալ (Եղվկապի գայնագամ) 195
Ալի Օսման (թրպացած քիրով մը) 311, 312
Ալի Ֆայիր (Ակրաբապարի շրջանի կուսական) 66, 167
Ալլահվերպի Ֆիգրան Վիկան Ֆիգրան Ալլահվերպի
Ալմաս (Զէնաապի հարսը) 232
Ալմասը (Վահրամ Կարպանանի մօրաքոյը) 317
Ալմասդ (քրդացած հայ սպասուի մը) 326
Աշվակի Օվան (Խայրուկ) 257
Ալմոնի (Մարտմեան Խաչապոր) 94, 95, 127, 148
Անարոն (Անոն Լակին) 30, 31
Անարոն (Տրավիդնի հայկական որբանոցի պարասանակու) 313
Անարոնեան Անեկին (Վշյոնսի) 137
Անարոնեան Գերսան 152
Անմէկ էֆենքի (Քարի թուրք մը, որ հայեր ապակած է) 209
Անմէկ էֆենքի (Ուորէն Եկաեան՝ Յակոբ Թեմիրեանի քառայրը) 105
Անմէկ (Թուրք հարկահասաք) 142
Անմէկ (Վ'որդեզքէ Յովհաննէս Քեշիշեանի քոյրը) 217
Անմէկ Չառոչ (Մետրակ) 76
Անմէկ այշ (Վշեցի) 83
Անմէկ այշ (Ֆիգրանակերպի ջարդարար ներէն) 19
Աղաճանեան Միհրան 95
Աղամիրպավանս Սագօ 93
Աղավարդ (Վարդիթերի մօրերայրը) 260
Աղանի (Մարտիկան, Արմէն Մարտիկանի քոյրը) 52
Աղանի Վիկա Տօվի
Ամիրօ (աշխրաբապետ) 85
Այլս (Վարդուիկի՝ Ռիվա այշի բան սպասուին) 287

- Այսա Շուգար (Օսման Համիդի կինը) 269
Այշէ (թուրք կին մը) 194
Այշէ (Խամայիի աղջիկը, Զանդրըր) 280
Անահիմ (Վերապրող հայ աղջիկ մը) 328
Անդրանիկ (Նեխենցոյ դայր, Կարին) 75
Անդրանիկ (Զօրավար Անդրանիկ Օսման- եան) 4, 37, 71, 83, 127, 132, 189,
254, 309, 315, 333
Անդրանիկ (Ճիան Արիսլավչեանի մօ-
րաքը ամուսինը) 314
Անդրանիկ (Սահակի հօրեղօրորդին) 332
Անդրէասեան Յարութին (Օհաննէս Նո-
յութեանի հօր մօր աշխատող
նասավար) 272
Անդրէասեան Վազգէն 132
Անդրէասեան Ֆիգրան (Վերապարուելի,
ճաւպելմասայի) 39, 227
Աննէկ (արար պարեփներու յեղախոմը)
103, 134
Անդէկեան Դօրս (Ճևպէ Մոսայի հիքնա-
պաշրպանութեան նահապալ-
ներին) 39
Աշուր քահանայ (Խնուսի ծխաբէր քահա-
նայ) 168
Աշրգեան Պերփոս (վեյրոնյի) 141, 143
Աշխարեան Նորիձա (Քռնուպեան) 265
Ասպասէ (չէշն) 175
Ասկէ Ֆրանս (գնուազեր) 279
Ապրու Համիդ Բ. (սուրբան) 5, 44, 246,
247, 248, 268, 277, 318
Ապրու Հոճա (Լեռն Լամիսի թուրք դրա-
յին) 30, 31
Ապօ (ովմէսի նահապալ) 257
Առաքելեան Արիտողում (պատունգքչայի
հայրուլ) 212
Առաքելեան Արամ (քժիշկ) 298
Ասաներ (որրանոյի ուսուցուի) 64
Ասրմ պէ (Եռվկապի դրամապան քնօրէն)
215
Ասիմ պէ (Խարքերդի դամիճներէն) 61
Ասմեան Հայկ (վեյրոնյի) 137, 138, 139
Ասմեան Փանոս (Հայկ Ասմեանի եղբայ-
րը) 139
Ասկուածածն 18
Ասկուր (Պերփոս Շաբուրեանի ընկերնե-
րէն մէկը) 99
Ավմի պէ (թուրք սպա) 90
Արավեան Մարգիրոս (Նորայր Արավեա-
նի հայրը) 307
- Արավեան Նորայր 307
Արանայի Միրայէլ 211
Արավեան Ջեմիր (Ազարուի Նազարեա-
նի մայրը) 268
Արամ 332
Արամ Բէկ (վեյրոնյի կոուող) 171, 172
Արամ (Համալասապ Միհրասլեանի ընկերը)
184
Արամ Շայլա 4, 229, 230, 231, 232, 233
Արամ (Վիժասու հայ մը Բրկիայի մէջ)
289, 290, 291
Արավեան Արմենակ (Մկրտիչի որդին) 51
Արավեան Թովինս Գ. 108
Արավեան Մկրտիչ (պղոսահայ դասաճան)
51
Արաքի (Արքիիլն վախած հայ աղջիկ մը)
318, 320, 323
Արաքի (Ռաֆայէլի հօրեղօրոր աղջիկը) 67
Արաքի (սպասուի) 296
Արաքիսա (Նուարդ Արծրոնիի քրոջ աղջի-
կը) 81
Արենն Բիրանն Պատոնալիյսի) 162, 163
Արդումաննեան Սիրանուշ (Սանձեան) 266
Արէֆ աղա (սասունյի Դեքար Արոյի հօր
քարելամը) 106
Արդիննեան Շերի 238
Արիսարկչեան Թորգոն (Ճիան Արիսար-
կչեանի հօրեղօրորդին) 311,
312
Արիսարկչեան Ճիան 311, 312, 313, 314
Արիսարկչեան Պահար (Ճիան Արիսար-
կչեանի մայրը) 314
Արիսարկչեան Սապրա (Ճիան Արիս-
արկչեանի հօրեղօրորդին)
311, 312
Արիփ (Յարութին Մարգիկեանի թուրք
անոնը) 112
Արիփ Չատչ (թուրք ոսպիկանապեր մը)
221
Արծոնին (Մանուկի խումքին մէջ մարգիկ
մը) 333
Արծրոնի Զարուի (Նուարդի քյորերէն
մին) 80, 81
Արծրոնի Հայկանոյշ (Նուարդի քյորերէն
մին) 80, 81
Արծրոնի Զոյկ (Նուարդի քյորերէն մին)
80
Արծրոնի Յարութին (Նուարդի հայրը) 80
Արծրոնի Նուարդ 80, 81

- Արծոնի Սրբուի Առարդի մայրը) 80
 Արծոնի Տէր Ցովսէկ Ասագ քահանայ
 (Առարդի մեծ հայրը) 80
 Արմէն (Թրաքան հայ գրայ մը) 326
 Արմէն Անոյշ (Մարաշլեան Արմէն) 52, 54,
 55
 Արմիկ 15
 Արշակ (Վարդան Դավեանի փան հօրապը)
 282
 Արտակ Նուարդ Արծոնիի քրոջ աղ-
 ջիկը) 81
 Արսէն (Մեսրոպ Ֆէօրմէձեանի ընկերը) 77
 Արտամեան Բարգէն քահանայ (բռն անոր-
 նով Մաղաքիա) 35
 Արտամեան Եփրեմ աղա (Եռվկապոյի) 197
 Արագ (Անդրանիկի կրտսեր որդին) 332
 Արագ (Արմէն Մարաշլեանի ընկերը) 54
 Արագեան Ասպրիկ 63, 64
 Արագեան Կարապէկ 206
 Աներիս Նազարէթ Գ Եագուպեանի Եղբայ-
 րը) 68
 Աներիս Անտրանիկ 205
 Աշար (Թորքիոյ մէջ յեղափումը մը) 220
 Արիպ իշաշ (Եռվկապոյի թորքը) 218
 Արշորան Ենոտոփ 249
 Արտոր (Մուրապի կառակը) 34
 Աֆիֆ Ֆիյաս պէյ (Եռվկապի շարդին պա-
 րավանագործներէն) 199
 Աֆրէմ (աստի, մասինչ) 169, 170
- Բախսդիկեան Ներսէս արք. 6, 130
 Բակոնց Ակսել 328
 Բաղրամեան, Յովհաննէս 328
 Բանեան Գաննիկ 226
 Բարսեղ (Մերքիսէրի Եղբայրը) 37
 Բարսեղ Շահապա 94, 95
 Բենիամին 17
 Բենիամին (քժիշկ, ձեռվելմուսայի) 41
 Բյոնտի Յովհաննէս (վանտի, ուսույնչ)
 156
 Բյոնտեան Աշխէն (Սարգիսեան) 266
- Գարիկեան Կարապէկ 304
 Գարիկեան Միրանոյշ (Յակոբ Մոսրիշ-
 եան Կասպոնանի փիկինը, Գոյր
 գէն Եամիկեանի մօրաքրոջ աղ-
 ջիկը) 181
 Գալպակեան (1895ի հերոս մարդնչոյ) 86
 Գալպանմեան Լևոն (Ճեպելմուսայի վինա-
- գործ) 40
 Գալպանմեան Միքայէլ (Ճեպելմուսայի վի-
 նագործ) 40
 Գալպանմեան Իշակի 266
 Գալպաքեան Վահան Նազարի 207
 Գալուստեան Գրիգոր (Խյովէլիխի) 205
 Գալուստեանմեր (Արարէկիր մասաց հայ
 ընկանքի) 176
 Գալպէտեան (ավապոյի) 287
 Գալուստեան (կոյս) 26
 Գանարեան Գէորգ Կ. 78
 Գանի պէյ (Ներքին գործոց նախարարի օգ-
 նալնան) 283, 284, 285, 287
 Գասպարեան Գասպար 265
 Գասպարեան Յակոբ Վ. 211
 Գասպիհնապի Իսմայիլ 249
 Գասպիի (Արամ Հայկապի վիրուսիկ՝ Նայի-
 լի աղջիկը) 232, 233
 Գարա Բարահիմ (Քիրով, բանգի գնորէն,
 հրոսակ) 165
 Գարակէօվեան Համբարձում (Կյերուսիյի)
 141, 143
 Գարակէօվեան Յակոբ (Ճեպէկ Մոսայի
 ինքնապաշխանութեան առա-
 ջին նահապակը) 39
 Գարանքիլեան Յարութիմ 168, 169
 Գարանքիլեան Յովհաննէս Վլոդ (Կյերունի
 առաջնորդ) 137, 138
 Գարեգին Խաժակ (Չարպեան) 94, 95
 Գարեգին Նժենի 178, 333
 Գեղամ (Կարսեսի) 330, 331
 Գեղանոյշ (Հայկանոյշ Մելքոնեանի քոյրե-
 րէն մէկը) 69
 Գեօր (բազմաշենսի) 61
 Գէորգ (Արմենակ և Հայկ Սրապեաններու
 հետ պայքարող հայորուկ) 163
 Գէորգ (բժիշկ) 70
 Գէորգ Գիլանա (Խմբագիր) 311
 Գէորգ Ե. Սորինեանց Կարողիկոս Ամե-
 նայն Հայոց 12, 323
 Գէորգ (Էվլուէկիյի) 101
 Գէորգ Զատոչ 189
 Գէորգ Վարդապետ (Հոնա) 301
 Գէորգ քարհանայ (Հայէպ) 288
 Գէլիազ Իպրահիմ (Քոյրք առապակապետ)
 143
 Գորգեան Մովսէս (Ճեպելմուսայի լողորդ)
 39
 Գիլնապարեան Մովսէս 178

- Գոճայեան Յովիաննէս (Նախարակ, Ճեպել
Մուսայի) 40
- Գորովեան Գրիգոր (այնթապյի) 131
- Գուարշ Գոնսար 267
- Գուճարպատէ Նազմը բէկ (Ակի բէկի Եղբայրը) 232, 233
- Գոյցովմէնան Յարտօթին 133, 134, 135
- Գոյցովմէնան Շայիլ (Ծոդրութեան) 266
- Գոյցովմէնան Ֆիրան (Լայարանապէտը) 123
- Գուղորդեան Գրիգոր (Նախարակ, Ճեպել մուսայի) 40
- Գրաւեան Լուիին (Մատղեան) 266
- Գրիգոր (Արմենակ և Հայկ Մրավեաներու ընկերը) 164
- Գրիգոր (Արամ Հայկապի հետ ապրող հայ պարանի մը) 229
- Գրիգոր Ջօհրապ 19, 95, 96, 118, 127, 148, 150
- Գրիգոր-Վոլֆ (Պետակ Համիլիք և Ակիր Նոխուրեանի որդին) 271, 273,
- Գրիգորեան Լուիս (Կարինեան) 266
- Դանիէլ Եպիսկոպոս 32
- Դանիէլ Վարուժան 80, 118, 149, 278, 279, 280
- Դանիէլեան Ներսէս Արք. (առաջնորդ Եռոկապի) 203
- Դաշնակեան Միհրան 265
- Դարեան Արմէն 193
- Դիշոյշեան Աննա (Յովակիմ Դիշոյշեանի քոյլը) 305
- Դիշոյշեան Յովակիմ 305, 306
- Դուրեան Դեմոնդ արք. (Առաջնորդ Զմիոնիոյ) 296
- Դրո դես Կանայեան Դրասրամապ
- Եագրապտն Մարիա 64, 124
- Եագրավեան Նազարէք Գ. 68
- Եագրավեան Աշարին (Անդրիսեան) 266
- Եալշն Հրայէն Ճահիկ 251
- Եանիկեան Գորգէն 181
- Եաննի (Ուորէն Սենակի գերմանացի կինը) 277, 278, 279, 280
- Եարձանեան Արոմ դես Միամանթօ
- Եամփունան Անդրիս 316, 319, 323
- Եամփունան Հայկապոն Յ. 216
- Եելէնեան Յակոբ 206, 207
- Եելէնեան Սողոմն (հայ որբահատը) 219
- Եկանեան Փանոս (Արեգին գիտի գիտա
- պլադը) 140
- Եկարեան Արմենակ (Արմենական, Վաս) 319
- Եղեկ 15
- Եղիա (Արմէն Մարաշեանի իին բարեկամնը) 54, 55
- Եղիա (Վեյրոնի հայորիկապէր) 137, 138
- Եղիայեան Յովիաննէս (Ճեպելմուսայի պինագործ) 40
- Եղոյեան Գրիգոր (Վարպետ հիւս և շնարա) 60
- Ենուկ Արմէն (Ենուկ Արմէնեան) 164, 165, 166, 167
- Եռվկապրի Մանոկ 211
- Եռհան (Եաննիի հօրեղբայրը) 278, 279
- Եռուտք Զիս (Արաբապարի փոխսպիկանապէտը) 166
- Եսայեան Արշակիր (Դասաճան, Ճիշոր՝ Եսական) 192
- Եսայեան Զապէլ 28
- Եսուքը 10
- Երեաննեան Գէրօ Ս 44, 46
- Երկանեան Անդրանիկ 193
- Երուանդ Տէրէնս 87
- Երորկիս (Սորակեան Կայիկսէի հօրեղոր ատչէլը) 252
- Եփրար (հայ աղջկան մը անտնը) 10
- Եփրեմ (Խայրուկ) 308, 310
- Եօթնեղբայրեան Սկրփիչ 19, 20, 40, 327
- Զալրմ Կարապէտ (Խայրուկ) 153
- Զափիկեան Մարիամ (Արքինեան) 265
- Զարդարեան Ռուրէն 94, 95, 148
- Զարորիի (Հայկանյշ Սեպոննեանի քոյլէրին մին) 69
- Զարորիի (Տէր Արքինեանց մայրը, Վաս) 259
- Զաւասարձի Մընճո (մարգնչող) 86
- Զաւէն Դավրիհաքք դես Տէր Եղիայեան Զաւէն արքեպիսկոպոս
- Զաքար (Վահրամ Կարաւեանի դրացին) 320
- Զաքար (Դավիթապապը) 333
- Զաքարեան 50
- Զննուու (Յակոբ Թէճիրեանի դրացուիին ուսարդը) 104
- Զելքիի (Կոտինայի ոստիկանապէտը) 167
- Զերէնան Վարդէք (Ճեպելմուսայի) 40
- Զշնապ այշ (քիրով) 50
- Զշնապ (Գոճարպատէ Նազմը բէկի դրան-

- պիրուիխն) 232
 Զեյսապ (Վարդան Դավթանի սպասուիխն) 282
 Զքրիեան Երուանդ 203
 Զքրի փաշա (Տիգր Զօրի արինարբու կտուափարչ) 59, 101, 102, 242
 Զիս (Շապաններ Խմանիի որդիխն) 312
 Զիս պի (Արսէն Քրմյեանի հօր բարեկամը) 176
 Զնյո (Մարիսարոնի հարսերէն մէկը) 60
 Զմրուսիր (Եղիսա Նորաշխարհեանի Խաչը որդուն գիլիխնը) 142
 Զորիեան Փանու 214, 215
 Զովհալ (Պաշ աղայի որդիխն) 324, 325, 326
- Էկամի Գամայի (Լոռվկապոյի) 198
 Էլմասր (Ասման Լանիսի մօրաքրոջ առջիկը) 31
 Էլմասրեաններ (Զմիտրիխա) 300
 Էնման (Խարքերդի մնջ գերմանայի միսիոնար) գիւտ Վիլ Եօհաննէս Էնման
 Էնմիեան Ուորին Յ 211, 212
 Էլինձեան Ալվեր 203
 Էնսապի (արար պարեկիներու ցեղախտմք գիւտ Աննէյէսէ)
 Էսքիձեան (Վերապարուելի) 90
 Էնվեր փաշա 45, 57, 104, 183, 249, 282
 Էրիֆ պի (թուրք վինտրական) 178, 179
 Էրիէն պի (գայնազամ) 45
 Էրսէրձեան Հնայեակ (քահանայ) 32
 Էսմիր Օնպաշի 222
- Ըն Ճաաքար (Յակոր Թէճիրեանի դրացուիխն) 105
- Թագուիի (Այլա, Սալահէկպին պիյի կինը) 186
 Թագուիի (հայ Վերապրոյ առջիկ մը) 326, 328
 Թագուրեան Գաբրիէլ 32
 Թալսար փաշա 57, 94, 102, 108, 110, 118, 125, 127, 242, 249, 250, 251, 281, 282, 289
 Թահեկ (Մահեկեան Արէնի ընդանիքին բարեկամ թուրքը) 223
 Թահմանկան Գրիգոր (Քելազործ) 91
 Թահուն պի (Վանի կտուափարչ) 321
 Թաշճեան Արամ 265
- Թաշճեան Գարեգին 212
 Թաշճեաններ (Պոտոն Գրշլա) 221
 Թասոր Աղասի Գասոր պիյ 197
 Թաղեան Հած 210, 211
 Թատոգծեան Տ. Ներսէս Արագ քահանայ 225
 Թեհիրեան Սողոմոն 188, 237
 Թէճիրեան Յակոր (գրչանոնը Ն. Վաճառեան) 104
 Թէճիրեան Նապարէյ (Ճանչչուած Ապու Եագուա անոնալ. Յակոր Թէճիրեանի հայրը) 104
 Թէճիրեան Նուպար (Յակոր Թէճիրեանի եղբայրը) 104
 Թէրպիպաշեան Միհրան (Յակոր Թէճիրեանի մօրեղբայրը) 104
 Թէտոնեան Շիրակ (հայ յեղափոխական) 283
 Թէտիր (Աշքորմիսէյ Միլյաման պիյի որդիխն) 185
 Թէտիր աղա (Կիլայէնկ Կիրակոսեանի հօրը բարեկամը) 222
 Թէնէկսիկ Օղոր Ալի (նձրագործ թուրք ոսպիկան) 191
 Թէտոիկ (Լարձինձեան Թէնոթորոս) 147
 Թէքէեան Անեփին Գ. 47
 Թըլսր Պերիր (Կիլայէնկ Կիրակոսեանի հօրը բարեկամը) 222
 Թիյըեան Կարապետ Ս. (Վերապարուելի) 227
 Թիյըեան Յակոր (Կարապետ Թիյըեանի եղբայրը) 228
 Թիյըեան Յովիաննէս (Կարապետ Թիյըեանի բոյը) 228
 Թիյըեան Աստա (Կարապետ Թիյըեանի բոյը) 228
- Թիյըեաքեան Հայկ (նպարավաճառ) 93, 94
 Թիյինձեան Ալան 132
 Թիֆէկթեան Գէորգ 133, 134, 135
 Թողայեան Երուանդ (Կավիօշ) 93
 Թովինա (Միրարիի հայրը) 317
 Թորսնեան Թորոս 131, 133, 180, 225
 Թորգոմեան (բժիշկ) 93
 Թորգոմեան Վահրամ 93
 Թորոս (Ռաքրա) 71
 Թորոսեան Զանիէլ 210, 212
 Թորոսեան Լոթֆիկ Մահեկա (հայ նահապակ) 195
 Թումաձեան Յարութին 60

- Թոփավեան Նապարիթ 152
 Թոփավեան Ռուսա (Վերապատրուելի Սիսակ Մանկեանի փիլիխն) 89
 Թոփավեան Վարդան (գործը. Քաջքերոնի) 144
 Թոփավեան Վ.Զ. (Քժշկ) 172, 173
 Թոփովեան Երուան (պարտիվակյի նահապակ հայրով) 154
 Թօվհճեան Ակերանոր 276
 Թօվհճեան Խանում (Եղեսիայի) 114, 115
 Թօվհճեան Յակոբ (դրկու) 93
- Ժամկոչեան Բենիամին (կրթական մշակ, ապօպակին գործիչ) 154, 156
 Ժամկոչեան Յարութին 198
 Ժամկոչեան Վահան (օվաճրցի նահապակ հայրով) 154
 Ժններալ Վանօ, գեն Բարդամեան Յովհաննէս
- Իսպէթ բէկ (Այի բէկի եղբայրը) 233
 Իսվիդրեան Փերոս (Սալլվսեան) 265
 Ինձէ Յակոբեան Յովիաննէս 198
 Ինձէեան Սամոնի Չառչ (Ազգադի դիմադրութեան դեկալարներէն) 219
 Իշխան (Վան) 262, 321
 Իպապաշնը (Ազնի Տիր Գորգէնեանի թուրք դրաստիկին ընդանիքը) 67
 Իպրահիմ Ալիպարէ (գնդապէլը) 284, 286, 291
 Իպրահիմ բէկ (Այի բէկի հայրը) 231, 232
 Իպրահիմ (Խովի) 205
 Իպրահիմ պէյ (թուրք կտեխքով մը) 326
 Իպրահիմ փաշա (Հանճարապ Սեհրապեանի հոգագոր վիճուրականը) 186
 Իսկէնդրեան (Իսկանդարեան) Գրիգոր 253, 254
 Իսմայիլ (Չանդըրը) 280
 Իսմայիլ պէյ (քժշկ, առողջապահական ըննչ) 86
 Իսմայիլ (Երզնկայի շրջակայքի թուրք յարձակողներէն) 308
 Իսակիորոյտ Մարտօ (մարդնչող) 86
 Իսկիրեան Յակոբ 208
- Լայեան Սարգս (այնթապի) 88, 242, 243
 Լամիա (Նարիայի մայրը) 274
- Լանկէ (միսիոնարուիի) 287
 Լեռն աղա (կրօնակիու դրասաճան հայ, որ կոչուած է Ակի, Դուռուն Գծլայէն) 221
 Լեռնեան Արոր 3, 88
 Լեռն Էֆենդի (Վիրակոս Տօնիկեանի քեռայրը) 96
 Լեռն Լամի 30
 Լեռն Մերոս (Լեռն Տիր Մերոպեան) 114
 Լեռն (Շաքքա) 71
 Լյոլա (Աղանի Պողոսեանի քրոջ՝ Շաքի դրասայրը) 27
 Լյոլա Ռ. Խայիլ (Օքիգոր և Նապիհա Հայիի դրասայրը) 273, 274, 275
 Լյոլի (Շապանենց Իսմայիլի թռոնուիին) 312
 Լիա (Արմէն Մարաշեանի հօրեղոր առջիկը) 53
 Լիվեճեան (Վիրով) 156
 Լորեք («Ուգֆայի Հերոսամարտոր» գործին հեղինակը) 19
- Խաժակ (ապօպակին գործիչ) 148
 Խալէկ աղա (թորաւէր արար մը) 33
 Խալէկ Էֆենդի (Անդիրքի կառավարիչ Սապոտֆ պէյի փոխանորդը) 227
 Խայիլ աղա Նապը Գոճորդպապէի բարեկամը) 233
 Խայիլ (Արմէն Մահերեսեանը պահու թուրքը) 223
 Խայիլ (Ճիան Արխարակիսեանի դրուած նոր անոնը) 311
 Խայիլ (Ֆիզունակերպի շարդարապներէն) 19
 Խայիլ պէկ (Օսմանեան բանակի հրամանագար) 127
 Խայիլ պէյ (Նարիայի հայրը) 274
 Խայիլէ (այրի կին՝ Արուսեակ) 287, 288, 289
 Խայիլ փաշա (Վարդան Պալեանի հին բարեկամ) 286, 289, 291
 Խախոյեան Ճասպրա (Նահարակ, Ճեպել Մոսա) 40
 Խայիր Ֆերուզան Էֆենդի (Համայի կառավարիչ) 227
 Խանճեան (ոստոյիշ) 235
 Խանում (Տալիպազար) 331
 Խաչապոր (Հայկանոյշ Մելքոնեանի եղայրներէն մին) 69

- Խաչաբորեան Գարեգին Վրդ (Տրավիկոնի ՍտահակՄետրովեան որբանոցի Սահաջնորդ) 313
- Խաչերեան (Խայ ընդանիք Զմիւնիոյ մէջ) 297
- Խաչերեան Էլիզա (Կարապետ Խաչերեանի տիկինը) 292
- Խաչերեան Կարապետ (թիշկ, Տորս Սարսկեանի մօրենական մեծ հայրը) 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300
- Խաչերեան Վարդոնի (Կարապետ և Էլիզա Խաչերեաններու կրտսեր դրասպրը) 292
- Խաչկեան Ցալոր 281
- Խափիմէ (Համապատ Մեհրապեանը որդեգրու կինը) 183
- Խափիմէ (Հասանի կիներէն մին) 33, 34
- Խափիտեան Ալեքսանդր 333
- Խղղեան Ֆիգրանոնի (շապին գարահիսարյի) 112
- Խոսրովեան Անդիք քահանայ (Ճիւսն Արխակալէսեանի մայրական մեծ հայրը) 314
- Խորին (Արմէն Մարաշէսկին օգնող դրան) 53
- Խորինեան Դասկ Շ. վրդ (Խարբերդի Առաջնորդ) 57, 58, 155
- Խորին քահանայ (Մերքարիս) 283
- Խոսպէսէրեան Հայկանոյշ (Թալաս) 115
- Խոտրչէփ (Արսէն Մահերեսեանը պահող թորքը) 223
- Խօշեան Դարսամ (Խահապակ, Ճեղկե Մուսա) 40
- Ծառովկեան Անդրանիկ 56
- Ծալորեան Գատնիկ (Պետրոս Ծալորեանի եղբայրը) 97, 98, 99
- Ծալորեան Խաչիկ (Պետրոս Ծալորեանի եղբայրը) 97, 98
- Ծալորեան Պետրոս 97, 98, 99, 100
- Ծալորեան Միքար (Պետրոս Ծալորեանի մեծ եղբայրը) 97
- Ծոյիկեան Սարգս Մ. («Հայկականք»ի հեղինակը) 9
- Ծովինար (Գարտար Նապարեանի որդեգրած հայ առջիկը) 333
- Կայծակ (Երվնկայի) 30
- Կանայեան Դրասկանավ 333
- Կափօշ գլւս Թողարկեան Եղուանը
- Կափար (Խափարէր Չատոշի կինը) 137
- Կափարինչ (Հայկանոյշ Կորպակեանի մայրը) 255, 256
- Կարապետ (Ուղագործ, Նուարդ Ալեանաքեան Արպանեանի հայրը) 194
- Կարապետ (Քքրէկէյի հայ պարանի մը) 151
- Կարապետ (հայ դասան Ջեյռոնի մէջ) 138
- Կարապետ (Մարիսաթոնի որդին) 60
- Կարօ (Արմենական, Վանի մէջ) 319, 321
- Կարօ (Անբասպայի) 30
- Կարօ (Վանեցի) 317
- Կարօ (Շիգրան Կաքաւեանի բարեկամը) 325
- Կաքաւեան Արլանի (Վահրամ Կաքաւեանի մայրը) 323
- Կաքաւեան Հրանդ (Վահրամ Կաքաւեանի հօրեղբայրը) 323
- Կաքաւեան Յարութին (Վահրամ Կաքաւեանի հայրը) 316, 317, 319, 320, 321, 322, 327, 328
- Կաքաւեան Սեպոն (Վահրամ Կաքաւեանի եղբայրը) 322
- Կաքաւեան Վահրամ (գրչանոն՝ Վիքրոր Կարպոն) 316, 317, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 328
- Կաքաւեան Վահրամ Երկյ (Վահրամ Կաքաւեանին հօրեղբայր՝ Պահրամ պէյ) 327
- Կաքաւեան Վարդգէս (Վահրամ Կաքաւեանի եղբայրը) 322, 323
- Կաքաւեան Ֆիգրան (Վահրամ Կաքաւեանի հօրեղբայր) 322, 324, 325, 326, 328,
- Կեահերեան Վասիչ 214
- Կյերս Հ.Լ. (Խմբագիր) 82
- Կէօքալի Զիս 249
- Կիկօ 93
- Կիրակոսեան Արշակ (Կիլվէնկ Կիրակոսեանի եղբայրը) 222
- Կիրակոսեան Բերն (Կիլվէնկ Կիրակոսեանի հօրեղբօր կինը) 222
- Կիրակոսեան Կիլվէնկ 220, 222
- Կիլիկար (Արամ Հայկականքի հետ աշխարող Օսմանի հայ կինը) 230
- Կիլո (Արամ Հայկակի հետ Ալի բէկի դրան մէջ ապրող ծառայ) 230

- Կիրճեան Մելքոն (գրական ծածկանուն՝
Հրանը) 94
- Կմիկեան (Առաքելեան) Լեռն 92
- Կողմա (յոյն դրայ մը) 313
- Կոկոր (Սարդարապարի ճակարտամար-
փին մասնակցոյ) 328
- Կոմիտաս Վարդապետ 93, 118, 279
- Կոտաս (քիչիկ Կարասպեր Խաչերեանի
աներորդին) 293, 294
- Կորակեան Էկուարդ 255
- Կորակեան Հայկ (Էկուարդ Կորակեանի
հայրը) 255
- Կորդանեան Արմենակ 255
- Կորդանեան Հայկանոյշ (Էկուարդ Կորդակ-
եանի մեծ նայրը) 255
- Կորդակեան Սիրափի (Էկուարդ Կորդակ-
եանի հօրապոյրը) 255
- Կորդակեան Մլրդիշ (Վահան Կորդանեա-
նի հայրը) 258
- Կորդանեան Վահան 256, 258
- Հազգը (Արամ Հայկավի հետ ապրող ծա-
ռան) 229
- Հազգը փաշա (շատ հայեր ջարդած թուրք
պարասխանարոն) 131
- Հապրոյի Կիրակոս (մարտնչող) 86
- Հայի Նափիս (Գրիգորի կինը) 273, 274
- Հայմանապարեան Յարութին (Յովհաննէս
Հայմանապարեանի հայրը) 179
- Հայմանապարեան Յովհաննէս (դրկոր) 177,
179
- Հաճը Յարութինեան Հոխիսիմէ 213, 214
- Հաճը Յարութինեան Սեպոն (Հոխիսիմէ
Հաճը Յարութինեանի եղբայրը)
214
- Հաճի Ամիմէր (Եռվկապի քաղաքավեպ)
215
- Հաճի Արա (Վահան Նապարի Գայքաթեա-
նը և քոյրը ապարող չըրքէվը)
207
- Հաճի Ետախն (Մուսաքիս էֆենտիի մօ-
րեղբայրը) 46
- Հաճի Եղիայեան Պարուն 202, 203
- Հաճի Մանուկեան Բենիամին 209
- Հաճի Մանուկեան Սողոմոն (Քելլիրի երես-
լիներէվ) 220
- Հաճի Պետիկ (առաջնորդ հայրուկ) 191
- Հաճի Պարօշեն Մեհմէր աղա (Էրպումսի)
60
- Հաճի Փանոս (Վլյորոնսի) 137
- Համազասպ (Խայրուկ) 189
- Համանձեան Վահան Յ. 264
- Համբարձում աղա (Մամախաթրոնի մէջ
պաշտօնեայ) 314
- Համկա (Համազասպ Մեհրապեանի արա-
բական անունը) 184
- Համկա Ջրիկ առաջնորդ Ճամբոր-
ոյորթան ընթացքին) 232
- Համիկ (Թուրք զարթական մը) 231
- Համիկ պէ (Հայկայի հարուստ ընդանիք
ներէն) 26
- Համիկ պէ (Ժիգումակերպի վային) 84,
85
- Համիկ Քեմազ (Տարօն Նոյսուրեանի հայ-
րը) 267, 268, 269, 270, 271, 272
- Համօ (Մարդարապարի ճակարտամարդին
մասնակցոյ) 328
- Հայկապեան Արմենակ (քիշչի) 42, 95
- Հայկապոն (Նուարդ Ալեանարեան-Մրպան-
եանի մօրեղբայրը) 194
- Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր
Սիրտին (Հ.Բ.Ը.Ս) 85
- Հայկանոյշ (Վահրամ Կաքաւեանի պար-
մուիին) 316, 317
- Հայկ (Համազասպ Մեհրապեանի ընկերը)
184
- Հայրար պէկ (աղանասի) 126
- Հայրար պէ (աղանասի) 212
- Հայրասեկ Էֆենտի (Պողավեանի կառա-
վարութեան անդամ) 206
- Հանանօ Իպրահիմ (արաք ապարամբու-
թեան դեկավար) 181
- Հանըմ (Նուարդ Ալեանարեան-Մրպանեա-
նի փրուած թուրք անունը) 194
- Հառնազ (գերմանասի փրութեառը) 116
- Հասան (արաք) 33, 34
- Հասան (Մեսրոս Ֆյորմէճեանի խլամ
անունը) 77
- Հատթեան Պետրոս (Նահապակ, Ճեպե-
լուսա) 41
- Հեկէն (քոյր Հեկէն) 34
- Հեկիրակի (Վահրամ Կաքաւեանեանց հրեայ
քարեկամբ) 321
- Հէր Եօհաննէս Էհման (միսիոնար) 57, 58,
154, 155, 156
- Հիլմի Մուսաքիս 284
- Հիլմի փաշա (Ուորէն Մեասկի կողմէ
բուժուած) 278

Հիւսեան Յովհաննէս Ծ. Վրդ. (Ամ Անապատի վանահայրը) 257
Հիւսէն Հիւսնի (Զեթոնիք գայլագամ) 136, 138
Հիւսէն (Խորիկան Զմիտնիոյ բանսին մէջ) 299
Հիւսէն փաշա (Նորասարդիք) 82
Հմայլակ (Կահրամ Կարաւանի ապօականը) 316, 317
Հորիմեան Գրիգոր 220
Հորիմեան Մեղրակ 219, 220
Հոփման Թեսաս 292

Ղազար Չարդ 48
Ղալիշ (Հայկ և Արմենակ Սրապեաններու քիրու բարեկամը) 164
Ղանարա Շիրդի (Իրէշ թորք հարիդապէկը) 195
Ղարանան (Խորոնավիլիյիներուն քիրու բարեկամը) 162, 163
Ղարիպեան Բահակ 199
Ղառնդ (Կալիխանէ Սոլախեանի հօրենքորորդին) 253
Ղառնդ քահանաց 17, 18
Ղյուճ Համբար 30, 31
Ղոկսաւան Սատու (Խախչին Վարդանեան) 60

Ճասֆար (Յակոբ Թեմիրեանի դրայունիքին) 104
Ճահանլիր պէյ (Սարդարապատի ճակարանարդիքին հայերու կորդին մասնակցած ևխիդի քիրու բեկալար) 328
Ճամիրա (Վարդան Պալեանի փան սպասուի) 282
Ճամպապ Մեհմէն (Կիրճի Քթշիշեանի բարեկամ թորքը) 210
Ճանկիլեան Յարութին 93, 95, 96, 148
Ճեղպեան Գրիգոր 93
Ճեմազ փաշա 68, 137, 167, 192, 249, 250
Ճեպեձեան Արարսիս (Տիգրան Ճեպեձեանի երէց քյոյրը) 243
Ճեպեձեան Արմենակ (Տիգրան Ճեպեձեանի հօրեղբայրը) 243
Ճեպեձեան Վիլեկ 242
Ճեպեձեան Տիգրան 242, 243
Ճեպէք պէյ կամ փաշա (Վանը պաշարող թորք վինուրականը) 253, 262,

321

Ճյան (Յարօն Նոխուրեանի անզիայի բարեկամը) 269
Ճյերպան Մարիս գլու Եագուսոն Ճյօմէկան Կիսվիլան 265
Ճյիւսնեան Գրիգոր (Կապարանապէր Գահիրէի մէջ) 84
Ճին Թորոս 29
Ճին Հասան (Հյորէկ) 221
Ճիմէ՛ Շիրի 197
Ճղալեան Աղեքասնդր 215, 216
Ճղալեան Այլավ (Աղեքասնդր Ճղալեանի հօրեղբայրը) 216
Ճղալեան Ցառակ (Աղեքասնդր Ճղալեանի եղբայրը) 215
Ճղալեան Յովշէի (Աղեքասնդր Ճղալեանի հօրեղբայրը) 215

Մաարուֆ պէյ (Ասպիրոքի կառավարի) 227
Մապմանեան Գրիգոր քին. 44
Մաթիու (Միակնարուի Հալչէի մէջ) 288
Մարյեան Բնանապիհոս արք (Խայ կառողիկ նախարակ կղեկալան) 86
Մալբոյեան Յովշէի 301, 302
Մակարեան Ասագոր 152
Մահիւսեան Արսէն 222, 223
Մահիւսեան Հայրապէր (Արսէն Մահիւսեանին եղբայրը) 223
Մահիւսեան Մեղրակ (Արսէն Մահիւսեանին փորքը) 223
Մաղապան Օննիկ 280
Մաղաքիս (Բարգէն քին. Արսանեան) 35, 36
Մաճիր պէյ (Կարսի ոսպիլանապէկ) 329
Մանուկեան Եղսա 220
Մանուկեան Սողոմոն (Եղսա Մանուկ եանի ամուսինը) 220
Մանուկ (Գարոսպ Նապարեանի պղուսոյի ընկերը հայրուկապէկ) 330, 331, 332, 333
Մանուկ (Յովշէի Պալեանի ընկերը Արանյի մէջ) 238, 239
Մանուկեան Արամ (Վանի կառավարի) 253, 333
Մանուկեան (Գասպարեան) Մարիս 265
Մանուկեան Լսորս (Խմբագիր) 292
Մանուկեան Պետրոս (Վերապատուի Սիսակ Մանուկեանի որդին) 89
Մանուկեան Միսակ (Վերապատուի) 89, 90

- Մանուկեան Սդեմիան (Վերսապագութիւն Սիր ասկ Մանուկեանի հայրը) 89
Մարաշլեան Արմէն գետ Արմէն Անոյշ
Մարաշլեան Միհրանիկ (Արմէն Մարաշլեանի ենամի եղբայրը) 52
Մարաշլեան Նուարդ (Արմէն Մարաշլեանի քոյրը) 52, 53
Մարաշլեան Ոերեւա (Արմէն Մարաշլեանի քոյրը) 52, 53
Մարաշլեան Սրբուհի (Արմէն Մարաշլեանի հօրեղոր ատշիկը) 53
Մարաշլեան Վիթքորիա (Արմէն Մարաշլեանի քոյրը) 52, 53
Մարաշլեան Ֆիգրանիկ (Արմէն Մարաշլեանի ենամի եղբայրը) 52
Մարգարեան Սամոնի (նախարակ, ձեպել Մուսա) 40
Մարգիկ (Հայկանոյշ Մերքոնեանի մայրը) 69
Մարզպետ 95
Մարի (Կոստանի փիկինը) 293, 294
Մարիամ (Մարիսաթունի հարստերէն մէկը) 60
Մարիամ (Յարտիհն Մարտիկեանի համագիտային) 112
Մարիամ (Սերսարայի Մուրապին կինը) 309
Մարիամ (Քիրտ. գիտին մէջ Մերուա Տէօր մէծեանի պաշտանը) 77
Մարիսաթուն Ջոր (Մասա Ղոկասեանի ազգականը) 60
Մարկոսեան Արիստոռն (Առաքել Մարկոսեանի եղբայրը) 204
Մարկոսեան Առաքել (Ելլէնձ գիտչը) 204
Մարկոսի Մարկոս Մկրտիչ (Գերմանային ներու մօր աշխարհու հայ մը) 168
Մարտուակեան (Մազմանեան) Արուտեակ 265
Մարտիկանեան Օրօրս (Արշալոյ) 82, 83
Մարտիկեան Ցարութին 111
Մարտիկեան Դաղկասար (նախարակ, ձեպել Մուսա) 40
Մարտիկեան Պեղրոս (Ձեպել նուսայի) 40
Մարտիկոս (Կահրամ Կաքաւեանի գան սասասար՝ Սարգիսի եղբայրը) 317
Մարտիկոս Սաստնի 51
Մարտիկոսեան Նշան գետ Տորդյանեց Նշան
- Մարտօ (Սարդարապարի ճակարտանարդի մասնակից) 328
Մելիքոնեան Կարապետ 202
Մելիքեան Նորա 259
Մելիքեան Խաչարոն (Վարդիիթեր Մելիք եամի հայրը) 259
Մելիքեան Մարտոնի (Վարդիիթեր Մելիք եամի մայրը) 259
Մելիքեան Վարդարպար (Վարդիիթեր Մելիք եամի եղբայրը) 260
Մելիքեան Վարդիիթեր (Նորա Մելիքեանի հօրաքոյրը) 259, 260
ՄելիքՄոսեան Աշոր 178
Մելքոսէ (Վարդեհան գիտէն) 36, 37
Մելքոն (դասածան Զեյթոնին մէջ) 138
Մելքոնեան Հայկանոյշ 69, 70
Մելքոնեան Պօրո (Հայկանոյշ Մելքոնեանի ամուսինը) 72
Մեծմա (Ուկիեապ Խաթորն. Վահրամ Կարապատականի հայրական մէծ մայրը) 316, 317, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 328
Մեծն Մորապ գետ Պօյամեան Համբարձում
Մեմէկ Ե. Ռեշար (օսմանի սուլթան) 148
Մեմէկ (Լորդիշ Սկրեանի դրուած քրական անոն) 196
Մեմէկ (Ղարամանի որդին) 162, 163, 164
Մեմէկ (Ճիան Արիստակէսեանի մօրաքոչ քոյրը դրային) 314
Մեմէկ այշ (Երսրունի դահիճ) 61
Մեհրապեան Զարմոնի (Համապաս Մեհրապեանի քոյրը) 188
Մեհրապեան Մագրապինչ (Համապասպ Մեհրապեանի քոյրը) 188
Մեհրապեան Տէր Ծաւարշ Անազ քինչ.
(գրչանոնը՝ Ծաւարշան, բոն անոնը՝ Համապասպ Մեհրապեան) 182, 183, 184, 185, 185, 187, 188, 189
Մեհրուսէ (Գումուրպարէ Նապը բէկի կինը) 232
Մեմեկ (Շապամեն Իսմայիլի որդին) 312
Մեմկոն Մաթա (քոյր արինարբո) 309
Մեմկոն (քոմիսէր) 86
Մեպոպեան Մանուկ (Մեսրոս Մ. Մես-

- բովեանի հայրը) 195
 Մեսրոպեան Մեսրոպ (Վարդան Դավեանի մօրելքայրը) 281, 282, 287, 289
 Մեսրոպեան Մեսրոպ Մ. 194, 195
 Մեսրոպեան Տիրգել (Մեսրոպ Մեսրոպ Եանի ասագ որդին) 282, 289
 Մեսրոպեան Ֆիրան (Մեսրոպ Մեսրոպ Եանի կրտսեր որդին) 282, 290
 Մերձանեան (Սօսպեան) Միրվարդ 265
 Մերփինյի Մարգո (ինչ մարփնչող) 86
 Միարանեան Կարապետ 200
 Միկրյեան Անապաս 327
 Միհրդապ (ինչ գաղթական գրդայ մը) 321, 322
 Միհրդապ (եղինակատր ապօային գրծիշ) 14
 Միհրդապ Հայկազ 93, 94
 Մինաս Չերապ 93
 Մինաս (Ցէր Մինաս՝ Տալիպասպ գիտի քահանայ) 332
 Մինասեան Սարգիս 95, 148
 Միջաւ (ոռու վինուր) 322
 Միսար 10
 Միսար Չառչ (Ուամլա գիտ) 134
 Միս Մըքին (ամերիկայի միսիոնարուիի) 82
 Միփիաթ (Զէյթոնի մէջ ուսիրկանապեկ) 136
 Միրաքեան Աննա Կ. 73
 Միրաքեան Կարապետ (Աննա Միրաքեանի անուսինը) 73
 Միրայիեան (Հաճի Յակոբեան) Արեգանապ 265
 Միրայիենց Խեցո (վշյունցի կրոնու, նաւհարակ) 171
 Մկրեան Վան (Լոդրֆէթ Մկրեանի հօրեալ բայրը) 196, 197
 Մկրեան Վան (Լոդրֆէթ Մկրեանի հօրեալ բօրորդին) 196
 Մկրեան Լոդրֆէթ 196, 197
 Մկրեան Ղազարոս (Լոդրֆէթ Մկրեանի եղբայրը) 197
 Մկրեան Փարասոն (Լոդրֆէթ Մկրեանի եղբայրը) 196, 197
 Մկրեան Ֆիլեանէ (Լոդրֆէթ Մկրեանի բոյրը) 197
 Մկրեան Գրիգոր 265
 Մկրտիչեան Թովման Գ. 84, 85
 Մկրտիչեան Ներսէս 198
- Մկրտիչ Խապրուկ) 310
 Մկրտիչն փաշայի օգնականը) 326
 Մովեան Նոյեմի (Տարօն Համիկի մայրական մեծ մայրը) 274
 Մոլթք 116
 Մոլլս Մահմուտ (թուրք բարի կրօնատր) 184, 185
 Մոռոգումեան Մկրտիչ (Հայկանոյշ Մելքոն Եանի հայրը) 69, 71, 72
 Մոսպիշեան-Կապոնեան Յակոր 180, 181
 Մովկէսեան (Աղեսանորպապոյի) 253
 Մորկընքառ Շենքի (Ա.Ա.Ռ.ի դեսպան Պոլտայ մէջ) 235, 281
 Մուհամմէդ Ալի (Պաշէի հիանդանոյին թժկապեկ) 173
 Մուհամմէդ փաշա (Նավիկա Հայիի մայրական մեծ հայրը) 273
 Մուհամմէդ Օնապաշի (թուրք պինուր) 172
 Մումբապ պէջ (գաստապեկ) 283, 285
 Մուշեղ Բշխան 80
 Մուշեղ (Հայկանոյշ Մելքոնեանի եղբայր-ներկն մին) 69
 Մուշեղ (Ուոլքն փաշայի օգնականը) 326
 Մուսթաֆա Էֆենի (Գյորգ Երեանեանի հօր բարեկամը) 46
 Մուսթաֆա Քեմալ 144, 295, 299, 313, 334
 Մուրապ (փիզրանակերպոյի) 33, 34
 Մուրապեան Յակոր Էֆենի (այնթապոյի)
 151
 Մուրապեան (Քեմի) 272
 Մոթօ (հայանոն դասաճան մը) 309
 Մսկո (Արամ Հայկապի հետ ապրող Ալի բէկի դան ծառայ) 229
 Մսկո (մոլխար) 100
- Յարէթ Մերսէս Ալթունեանի օգնականներէն 309, 310
 Յակոր (ինչ որը) 303
 Յակոր (Նապարէթ Չառչի որդին) 138
 Յակոր (Մուսարդ Արծրունիի ամուսինը և ապագարարը) 81
 Յակոր (Մուսէպինի զօրանոյին մէջ պարագանակը) 186
 Յակոր (Վահրամի ընկերը) 158, 159
 Յակորիկ («Ակապանմարդ» թերքին մէջ աշխատող) 279
 Յարութին (Մերիսէթ Բերայրը) 37
 Յարութին (Յակոր Մոսպիշեան-Կապոնեանի քրոջ ամուսինը) 180, 181

- Յարութիւն (Յովսկին Կեշդեշեանի գատղի ընկերը) 306
- Յարութիւնեան Արասի (Վարապդադ Յարութիւնեանի երայրը) 263
- Յարութիւնեան Արասի (Վարապդադ Յարութիւնեանի թյորը) 262, 263
- Յարութիւնեան Արքին (Արծոն Յարութիւնեանի երայրը) 259, 262, 263
- Յարութիւնեան Արծոն (Վարապդադ Յարութիւնեանի թյորը) 262, 263
- Յարութիւնեան Արքին 258, 259
- Յարութիւնեան Արփաշչա (նահարակ հայրով) 154
- Յարութիւնեան Արփենիկ (Վարապդադ Յարութիւնեանի թյորը) 262
- Յարութիւնեան Գորգէն (Վարապդադ Յարութիւնեանի երայրը) 262
- Յարութիւնեան Լուիլիսէ (Վարապդադ Յարութիւնեանի մայրը) 262
- Յարութիւնեան Մարգիրոս (Ռասա Մարգիրոս. Արծոն Յարութիւնեանի հայրը) 259
- Յարութիւնեան (Պոլիս, հայագործ) 280
- Յարութիւնեան Սիրանոյշ (Վարապդադ Յարութիւնեանի թյորը) 262
- Յարութիւնեան Վարապդադ 262, 263
- Յիսոս Քրիստոս 189, 190
- Յովակին (Արմենական, Վանի մէջ) 321
- Յովակիմեան Սիրեհանոս առք. (Առաջ նորդ Նիկողոսիոյ) 153
- Յովիան վարդապետ 93
- Յովսկիմեանց Գարեգին Արք. 328
- Նազաքեան Անգիս (քիջի) 93, 95
- Նատիր Կարիր (Մարի Նոյսութեանը խնամոյ հայ դեղագործ) 272
- Նազաքեան Ազարոնի (Մարի Նոյսութեանի մայրը. բրածկան անոնը Սալիմա) 268, 269, 272
- Նազաքեան Ազինի (Գալրութ Նազաքեանի առջիկը) 332
- Նազաքեան Արասի (Ուովերթ Նազաքեանի հայը) 332, 333
- Նազաքեան Անրանոս (Գալրութ Նազաքեանի հայը) 329
- Նազաքեան Գալրութ (Ուովերթ Նազաքեանի մեծ հայը) 329, 330, 331, 332, 333
- Նազաքեան Լեռն (Գալրութ Նազաքեանի որդին) 333
- Նազաքեան Շողիկ (Գալրութ Նազաքեանի փիլինը) 329
- Նազաքեան Ներքրոս (Ազարոնի Նազաքեանի հայրը) 268
- Նազաքեան Ուովերթ 329
- Նազաքեան Սերակ (Գալրութ Նազաքեանի որդին) 333
- Նազաքեան «Արքիր-Յարապէ» հրատարակիչ, Թիֆլիս) 263
- Նազաքիթ (Խարբերոյի) 21
- Նազաքիթ Չատոշ (Վեյրոնիսի հայորուկապեր) 136, 137
- Նազըմ (Իթթիհապական պատրասխանակու) 249, 270, 272
- Նազըմ (Ֆշեյի Սիմէկ ալյի որդին) 83
- Նազիկ (Մաճիկ ալյի հայազգի հոնանորին) 329
- Նազիմ (Թուրք բասնապետ) 309
- Նազմի ալյի (Իթթիհապական) 127
- Նազմանբետան (Կալիկս Սոլախեանի ծանօթներին) 253
- Նամկար (Օնոսովի Օսմաննան բանակի հրամանադրա) 127
- Նայիլ ալյի (Հայրապետ Պէկեանի ընդանիքին թուրք բարեկամը) 213
- Նայիլէ (Գոմճուրզադէ Նազըմ բէկի կինը) 232
- Նանէ հայ կրտոտ առջիկ մը) 308, 310
- Նարկիս (Սահակի այրի առջիկը) 329
- Նարկիշետան 93
- Նաֆինա (Փիթրը Պալաքեանի մեծ մայրը) 234, 237
- Նգորուեան Գրիգոր (Նահարակ, Ճեակել Սոսա) 40
- Ներսէս (Արմէն Մարաշլեանի ընկերը) 53
- Նէօֆիլ (Քիրու մը) 99
- Նժդէն կես Գարեգին Նժդէն
- Նիդրայ Բ. ձար (Ուուիոյ ձարը) 323
- Նշան Էֆենարի (Հնջկածազի) 45
- Նոխուտեան Աիր (Պողոս և Ազարոնի Նազաքեաններու դրաբրը) 268, 271, 272, 273
- Նոխուտեան Արամ (Ա.Ա.Նի արդարին գործոց նախարարութեան պաշտօնա) 274, 275
- Նոխուտեան Եկէն (Օհաննէս Նոխուտեանի որդյոն՝ Տաճապի կինը) 274
- Նոխուտեան Մարի (Տարօն Նոխուտեանի

- մայրը) 267, 268, 271, 272
 Նոխտուրեան Պողոս (Մարի Նոխտուրեանի հայրը) 268, 271
 Նոխտուրեան Տաճակ (Օհաննէս Նոխտուրեանի որդին) 271, 272, 274
 Նոխտուրեան Տարօն (Քեմազ Համիլիք և Մարի Նոխտուրեանի որդին) 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275
 Նոխտուրեան Օհաննէս (Պողոս և Ապագորի հի Նովարեաններու որդին) 268, 271, 272
 Նորաշխարհեան Եղիսա (Վեյրոնի իշլասներին) 137, 138, 139, 140, 141, 142
 Նորաշխարհեան Լեռն 136, 139, 141, 144
 Նորաշխարհեան Խաչեր Միքայէլ (Վեյրոննից) 138, 142, 143
 Նորաշխարհեան Նշան (Վեյրոննի հայրով) 139
 Նորաշխարհեան Պապիկ (Եղիսա Նորաշխարհեանի որդին) 142, 143
 Նուուրէթ պէջ (գայլնազան) 35
 Նուրէդպիհն (Երկրաշախ) 173
 Նորի Զօրավար (Տարօն Նոխտուրեանի բարեկամներին) 274
 Նորի (ոսպիլան) 214
 Նորի Ճեղա 248, 249
 Նորիձան (Նուայիսինի շօրանոյին մէջ պարասխանարու) 186
 Նորիհան (Ոիկա պէյի և Մարո Պալեանի պատկը) 289
 Շարոյեան Բարսեղ (արաբազէյ) 265
 Շահինեան 50
 Շահումեան Ամալիա (թարգմանիչ) 281
 Շանքանձեան Միքայէլ 24, 149, 280
 Շաննագեան Մարգին (Խահարսկ, Ճեղալ Մուսա) 40
 Շապանեան Բամայիլ (Ճիան Արիարակէս և անը որդիքարող հանագիտայի քիրտը) 311, 312
 Շատարշ Նարդոնի 241
 Շատարշան գլւս Մեհրապեան Տէր Շատարշ Ասագ քին.
 Շարէ (Աղանձն Պողոսանին բոյրը) 25, 26
 Շարիր Պահակորին 48, 249
 Շեկովնիկեան (Խասմանաւար) 178
 Շեկո (Գրիգոր Միւրձեան այս թուրքին մօվ աշխարհեայա) 151
- Շեկոքն (Արամ Հայկավի հետ ապրող ծառան) 229
 Շերիֆ (թուրք պաշտօնեայ մը) 16
 Շեմիք փաշա (Զարդարար թուրք պարասինակոր) 131
 Շյել Խոսափ (արաբ աշխարհապեկ) 33, 34
 Շէօն (գերմանայի հրամանապար) 43
 Շիրամեան Սիարոն (Վերասպարուիկ, Հալիք) 306
 Շիրինեան Ներսէս 113
 Շիրդի (թուրք հարիրապեկ) 119
 Շիրդի Սարածօղու 251
 Շոշան (Վահրամ Կարանահն դրասու հին, Թիֆլիսի մէջ) 324
 Շոշանիկ մայրիկ (Սանահինի որբանոյը) 132
 Շվեյչորդ Փալուս (Վերծանոնը՝ Միս Շէֆ ըրպ) 122
 Շոռիկ 18
 Շորվողեան Արամ Ս. 171
 Ռուկեհապ Խաթոն գլւս Մեծնա
 Որբերեան Զարեհ 169
 Ռուկեհան Զարեհ 265
 Ռազրեան Փանոս (Վեյրոննի) 138, 139
 Ռաթալենց Հայկը գլւս Սրապեան Հայկ
 Ռաթալենց Սկելիան գլւս Սրապեան Սկելիան
 Ռարքեան «Միթար» (արաբապար) 165
 Շելմահի (Արմենակ Սրապեանի ծանօթ թուրքը) 162, 163
 Շիշէճի Արապաճը Իսմայիլ 149
 Շիշնկիրեան Լեռն (Շորէն Սեալի որդին) 278
 Շիշնկիրեան Ցովիաննէս (Շորէն Սեալի հայրը) 276
 Շիշնկիրեան Շամիրամ (Շորէն Սեալի դրասպը) 278
 Շիշնկիրեան Շորէն Սեալ Սեալի 185, 186
 Շուլարեան Հայրապեկ 204
 Շուլարեան Մանոկ 265
 Շուլարեան Մեսրոպ (Վեյրոննի) 138, 139,
 140
 Շուլարեան Միսաք 265
 Դասարինի (Սերոբեան) Մաքրուի 266

- Դադարօն Ս. 167, 168
Դադապաննեան Մարգիս (Խօճա Դադապան) 131
Դադաբեան Գրիգորիս Վարդապետ 3, 93, 116, 117, 121, 195, 198, 237, 280
Դադաբեան Ռուբէն 9
Դադաբեան Փիքը 234, 235, 237
Դավեան Թագորին (Վարդան Դավեանի մայրը) 282
Դավեան Թովկնս (Վարդան Դավեանի որդին) 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291
Դավեան Թովկնս (Վարդան Դավեանի հայրը) 281
Դավեան Հոփիսիմէ (Յովկէփ Դավեանի քոյրը) 238, 239
Դավեան Յովկէփ 238, 239, 240
Դավեան Մարտ (Վարդան Դավեանի վիկինը) 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291
Դավեաններ (Վարդան Դավեանի ընդունիքը) 282
Դավեան Ներսէս 159, 160, 161
Դավեան Նուպար (Վարդան Դավեանի եղբայրը) 282, 291
Դավեան Վարդան (քմիջ սպայ) 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291
Դավեան Տիրոմիհ Նուպար Դավեանի վիկինը) 291
Դահարեան Վահան 244
Դահարաննեան Տրդապ 11
Դաղամնեան Լեֆէր 204
Դայծան (Հնայեալի նշանածը) 316, 317
Դայրազը Նեքիր (Չաքճարի թուրք պարավանագրուներէն) 210
Դայրամնեան Միսար (նահապակ, ձեապէ Մուսա) 40
Դաշ Արա (քիրու մեծատոր, Վահրամ Կաքաւաննեան բարեկան) 320
Դաբրիխ (քրիստոն ցեղախոտմբ մը) 229
Դարիկեան Գրիգոր 197, 198
Դարսամնեան Աբրահամ 205
Դարքր Չառչ 20
Դեպձեան Յովկէփ (քմիջը) 107
Դեհապոթվ Սերկէ Ակերանդրովիշ (հաւաքապէն) 325, 326, 328
Դեպրի (Պոլոյ ոսկիկանական բնօրէն) 117
- Դեպրի (Ոիկա պէյի օգնականը) 287, 288, 289, 290, 291
Դեպրոս (Գրիգոր Սիւրմեանի ընկերը) 151
Դերար Արօ (աստոնյի) 106, 107
Դյվեան Հայրապետ 212, 213
Դյվեան Յորբան (Հայրապետ Դյվեանի մեծ հայրը) 213
Դյվիդպիխն (մթասարդիք) 86
Դյրայէրեան Արարոփ (Խանիմէ Ֆէլիկեան) 265
Դյրայէրեան Խաչէր 201
Դյրայէրեան Մկրտիչեան Վերոնիքա 201, 202
Դյրայէրեան Յարութին 200, 201, 260, 261
Դյրայէրեան Տէր Յակոր քին. (Յարութին Դյրայէրեանի հայրը) 200, 261
Դյօջիր Խամուն (Ոիկա պէյի մայրը) 287
Դյօջիր Միփիհ Ավի էֆենսփի (Եռովկապի շարդին պակասավանապուներէն) 199
Դիմանք 116
Դուկամեան Բիկանդ 147, 148
Դոյամեան Յարութին 128
Դոյամեան Սովէս (Յարութին Դոյամեանի եղբայրը) 128
Դուկնամ Տէլիմիր (բրիդանական դեսպանական քարտուղար) 290
Դորիհանկարին պէյ (Էրեինը շրջապատողը) 257, 258
Դուրսպեան Ա.Գ. 38
Դորոս (Հայկանոյշ Խուպէսէրեանի եղբայրը) 115
Դորոս (Յովկէփ Դավեանի ընկերը Ականայի մէջ) 238, 239
Դորոսեան Աղանի 25, 26
Դորոսեան Հ.Ս. (խմբագիր) 136
Դոյամեան Աբրահամ (Լուրապետ Դոյամեանի եղբայրը) 245
Դոյամեան Աղանի 58
Դոյամեան Կարապետ (պէյանյի) 244, 245
Դոյամեան Համբարձուն (Մեծն Մորպա) 94, 95, 189, 217
Դոյամեան Սամոնէլ (նահապակ, ձեապէ Մուսա) 40
- Ըստովեան Եղուարդ 91
Ըստովեան Ռուբէն (փրոֆեսոր) 91
Ըսիմի Մութափա (Մերապիոյ ոսկիկանապէն) 283

- Ուսարկէլնեան 20
 Ուսկայի (Ավելի Տէր Գորգէնեանի ամուսինը) 65, 67
 Ուեհան (Ասագի թուրը) 332
 Ուեձիս (Լորդֆէր Սլքրանը որդեգրող թուրը) 196
 Ուենսի Էֆենդի 199
 Ուեշիր պէջ (բժիշկ, Մոտսլի վայի «Ճեղլաբ») 85, 86
 ՈՒիկա Էֆենդի (քարի թուրը մը, որոն քով Աւան Քելեմեան ապասկան գուան) 208
 ՈՒիկա պէջ (Այնքայի գասառապէց) 286, 287, 288, 289, 290, 291
 ՈՒիկա պէջ (Բերկրի գայմազամ) 256
 ՈՒիչփի պէջ (թուրք սպայ) 169
 ՈՒիկիր բէկ (Արի բէկի երայրը) 232
 ՈՒիֆաար պէջ (թուրք հապարապէց) 41, 106, 107
 Ուինըր Աչաթրիս (հայասէց) 243
 Ուու (բժիշկ, Ուորէն Սեալի դասախուոը) 276, 277
 Ուորէն Նազարէր Չատիշ որդին) 138
 Ուորէն Սեալ (Ուորէն Չիհննիրեան) 118, 149, 276, 277, 278, 279, 280
 Ուորէն փաշա գեն Տէր Մինասեան Ուորէն
 Սարենիկ (Վահրամ Կաքառեանենց դրաց յուիին) 317
 Սարօ 17
 Սահիր Հիլմի Էֆենդի (Վահրամ Կաքառեանի արար բարեկամ վաճառականը) 319
 Սահիր փաշա (մեծ վեպիր Մեհմէտ Շահ փոր Զելեայի) 247, 248
 Սաքահէկպին պէջ (Համազասպ Մեհրասպ եանի հոգագործ Բայրահմ փաշի երայրը) 186
 Սաքամ (Հասանի կիներէն մին) 33, 34
 Սալիմ (արար հովին) 134
 Սալիմս գետ Նազարեան Ազադուիի
 Սալիմ Գարաքելի (Պատոն Գօշլայի հայ մեծատրներուն բարեկամը) 212
 Սալիմ Էֆենդի (Ուորէն Յ. Էմմիեանի հօր բարեկամը) 211
 Սահակ Բ. Կաքոնիկոս Խասպայեան 29, 137
 Սահակեան Շատարջ Ծ. վիր. (Երդրկիոյ)
- Առաջնորդը) 80
 Սահակ (կարսեցի) 329, 331
 Սաղորեան Յ.Յ. (Վերապապուելի) 89
 Սամիհա Սուրոմ (բուժքոյ) 271
 Սամուիլ (բժիշկ) 120
 Սամուիլ (Յ. Բուշանեանի մօրելքօրորդին) 205
 Սամուէլօֆ 94
 Սայապակեան Ժագ 93, 94
 Սանպիչոյ կոմոն (Եղեսիոյ մէջ հայ ընկանիք) 20
 Սասիիր պէջ (Մեկրէի վայի) 58
 Սասիրի (Աւան Լանիսի լնպանիքը սպաննող թուրքը) 31
 Սասիրի պէջ (հայսպի հայրուց) 143
 Սարամեան Գէրօդ (Էկուարդ Կպրակեանի մօր հայրը) 255
 Սարգիս (Զնոյի կղզան) 60
 Սարգիս (Աւան Լանիսի մօրաքրոջ ամուսինը) 31
 Սարգիս (Վահրամ Կաքառեանենց կանսատորը) 317, 320
 Սարգիսեան Զորյանեան Եղիսաբէթ 265
 Սարգիսեան Խաչեր 101, 102, 103
 Սարեան Զամիդա 208
 Սարեան Յակով 208
 Սարո աղա 60
 Սարպեան Տորա 292
 Սաֆարեան Արշակ (Սոյանիսեան Կախիսէի ծանօթներէն) 253
 Սեբաստիայի Մուրապ (բռն անոնով Տօնական Խրիմեան) 80, 307, 308, 309, 315
 Սեբակ (Յարտիրին Պէրպէրեանի մօրելքօրորդին) 261
 Սեիմ պէջ (թուրք զօրավար, Վան) 319
 Սեպոն (զօրավար) 37
 Սեպոն (Վանի մէջ սպաննուած արաքիրյի) 317
 Սերենկիլեան Յովիաննէս (Վարդէյս) 19, 95, 96, 118, 127, 148, 150
 Սերոր Աղբիր 189
 Սերորեան Մոշել Եպս. (Արանայի առաջնորդ) 250
 Սետուկեան Արքահամ (Սէրէմեան Ճեպկ Մոսայի ինքնապաշտպանութեան նահարականներէն) 39
 Սեիկեթեան Արմենակ (Երպնկայի) 307
 Սիրեան Վահէ 265

Սիրայդարեան Զալէն 133, 134, 135
Մթելիքոն (Ցրապիկնի Սահակ) Մտրոպ-
եան ողբանոյի ամերիկայի հա-
յասիր ընկանոր գնօրէնը) 313
Սիամնիքո (քոն անոնով Արդու Եարձան-
եան) 93, 94, 148, 277
Սիլվիո Բիչի գետ Ֆէնքրձեան Քրիս
Սիմեան Յովիաննէս 20
Սիմեան Ասապոր (Երանուի Սիմեան-
նի ամուսինը) 74
Սիմեան Երանուի 74
Սիմեան Յովիաննէս (Վշյունսի ենելա-
վար կոտոր) 172
Սիմեան Յովիաննէս Մարզիկ 266
Սիակ (Յարութին Պէրայքեանի մօրեա-
բօրորդին) 261
Սիական Յարութին (Գրանսական հիասա-
գոսարանի փաստարան) 295
Սիկով (գնասպեար) 333
Սիկրիիսապեաններ (Զմիռնիս) 299
Սիկրիիսապեան Պերճ (բիշիկ Կարապեակ
Խաչերեանի բարեկամը) 295, 297
Սիրարիի (Արմասդի աղջիկը) 317, 323
Սիրաֆիմիկո Մարիս (Վերապատուեակ
Սիակ Մանուկեանի երկրորդ
դիկինը) 89
Սիրոն (Վիրկարիքի խմբավեպ) 257, 258
Սիրմեան Գրիգոր 150, 151
Սիրմեան Արարի (Արմէն Սիրմեանի
դիկինը) 284, 285, 286
Սիրմեան Արմէն (Թովմաս Դալեանի
կնքահայրը) 283, 284, 285, 286
Սիրմեան Արդասպդ Վարդապեար
(Եղեսիյ Արաշտը) 20
Սիօ (Խոտոնալիի մոլիխարը) 163
Սիլախեան Արդաշշէն (Կարիկաէ Սիլախեա-
նին ամուսինը) 253
Սիլախեան Կալիխաէ 252, 253
Սիլախեան Յալուրիկ (Սիլախեան Կալիխ-
սէի մասհայս որդին) 252
Սորոննեան (Ծերոնի դիկինը) 121
Սորոննեաններ (Գրիգորիս Շ. Վրդ Դա-
լարձանը գաղթականութեան մէջ
հիրասիրող ընկանիքը) 121
Սոյիալ Դանկերակ Հաշակեան Կոսասկ-
ցորդին (Ս.Դ.Հ.Կ) 206
Սոլյման (Վշյունսի ոսպիկանապեար) 138,
139
Սոլյման պէյ (ոսպիկանապեար, Արանա)

238

Սոլյման պէյ (Ակրօմիսէր, Մուսող) 185
Սոլյուն Արրաջ (արար պայքարող) 141
Սուսան (հայ գարաբախսի գաղթական
կին) 308, 310
Սուսի Ժան-Էվ (Գրանսայի գրագէր) 281
Սուրեն (Լեռն Լանիսի մօրաքրոց փուս) 31
Սուրենեան (Զյշտոնի իշխաններէն) 137
Սուրիաթեան Կարսավեր Ս. 191, 192
Սուրիաթեան Մերի (թարգմանիչ) 267
Սուեհանեան (Յարութին Մարդիկեանի
ազգական երկու եղբայրներ) 111
Սուսպեան Արմեանակ (Նշան Տողոյնսի
մանկորթեան ընկերը) 162, 163
Սուսպեան Արանի (Արմեանակ և Հայկ
Սուսպեանի մայրը) 162
Սուսպեան Հայկ (Զարաբենյան Հայկը, Արմե-
նակ Սուսպեանի եղբայրը) 162,
163
Սուսպեան Հայկանոյշ (Արմեանակ և Հայկ
Սուսպեաններուն բոյը) 164
Սուսպեան Ուեհան (Արմեանակ և Հայկ
Սուսպեաններուն բոյը) 163, 164
Սուսպեան Սուեհան (Զարաբենյան Սուե-
հան, Արմեանակ և Հայկ Սուսպ-
եաններուն հայրը) 162
Սորոնի (Վիրիքին Տէր Պողոսեանի դպալը)
62
Սվասպեան Վերժինէ 6
Սօրո (Փիլիք ոսպիկան) 111

Վարժապեարեան Ներսէս արք. (պատ-
րիարք) 250
Վահան (Կամապասպ Մեհրապեանի որբա-
նոյի ընկերը) 188
Վահան (Նորա Սելիքեանի մօրեղբայրը)
259
Վահան Թորովենյա (Բոն անոնով Արմէն
Մարմարեան) 132
Վահէ Հայկ 57, 156
Վահէ-Վահեան 33
Վահրամ (Ներսէս Ալբոնեանի օգնականը)
307, 308, 309
Վահրամ (Վահէ Հայկի յոշագրութեան դի-
պարը, Խարբերոյի) 156, 157, 158,
159
Վահրամնեն (Վահրամ Կարաւեանին ըն-
դանիքը) 317
Վահառեան Ն. գետ Թեհիրեան Յակոր

- Վանայեան Յարէթ (Նահապակ, Ճեպել մուսայի) 41
- Վարդան (հայ ողբ) 184
- Վարդանեան Արոշ (Յարութին, կարմորդց ճցի) 114
- Վարդանեան Կվայինկ Բ. 208
- Վարդանոչ (Հայկանոյշ Մելքոնեանի քոյրերին մին 69)
- Վարդապետեան (թժիկ) 123
- Վարդգէս դես Մերենկվեան Յովիաննէս Վարդոնի (Յակոր Թեհիրեանի քոյրը) 104
- Վարուժան Լեռն 145, 146
- Վարշ Էօժէն (Տաճապ Նոխտուեանի փիկնոց՝ Տելէնի հայրը) 274
- Վարշ Ժագ (Տաճապ Նոխտուեանի փիկնոց՝ Տելէնի հայրական մեծ հայրը) 274
- Վարսենիկ (Գրիգոր Տէկէեանի քոյրը) 135
- Վերգին (Զմիտրինա) 296
- Վիլիելմ (Գերմանիոյ կայսրը) 125
- Վինդէր (գերմանայի) 123
- Վիքոր Կարսոն դես Կարաեան Վահրամ
- Վոյսկիլիք (գերմանայի վինտորական) 170
- Վորք պէջ (գերմանայի դահճապելք) 173, 174
- Վուամեան (քոն անոնով Օնիկ Ամբաւեան, դաշնակցական գործիշ Վահնի մէջ) 117, 321
- Վրթանէսեան Ռաֆայէլ (պէլյանի) 244
- Տաղարեան Նապարէթ (թժիկ) 94, 95, 148
- Տաճապ (Շաբրոս Շապուրեանին ընկերներէն մէկը) 99, 100
- Տայու (այդպէս կը կոչէ Հիւան Արիսպակէտեան իր մեծ հայրը) 311, 312
- Տատուք (Յովակիմ Դիշոյշեանը որդեգրող արարը) 306
- Տեմիրձևան Սարգս 131
- Տեմիրձևան Սիրական Սեղրակ 219
- Տեսըն (ամերիկայի լրագրող) 290
- Տէկէեան Գրիգոր 133, 134, 135
- Տէր Սրբին (Արծրունի Յարութինեանի ծանօթնելքն) 259
- Տէր Գալուպեան Արքահամ քինյ. (Ճեպել մուսայի) 227
- Տէր Գորգէնեան Ազնի 65, 66, 67
- Տէր Եղիայեան Զալէն արք. (Դոլսոյ Դարշիքարը) 123, 127
- Տէր Կարապետեան (Գինուեան) Մարգարիկ 60, 61
- Տէր Կարապետեան Յակոր (Դրկարոր) 264
- Տէր Կարապետեան Կարապետ (Մարգարիկ Տէր Տէր Կարապետեանի ամուսինը) 61
- Տէր Մինասեան Խորէն 326, 333
- Տէր Միքայէլեան Արամ (ազուլիյի) 179
- Տէր Յակոբը Գրիգոր ատագ քինյ. 126, 127
- Տէր Յակոբը Մովկէս (թժիկ) 126, 127
- Տէր Խորսեան Կիոթինէ 61, 62
- Տէր Սպեկանեան Յովսէփ (թժիկ) 95
- Տէրեան Արսէն 12, 13
- Տէրպէրեան Մելքոն քինյ. 44
- Տէրպէրեան Սեղմինապ Եսայի 206
- Տէօ Վիեէ (Տարօն Նոխտուեանի մայրական մեծ հայրը) 274
- Տէօրմէձեան Գարեգին (Մելքոն Տէօրմէձեանի հայրը) 75
- Տէօրմէձեան Մելքոն 75, 76, 77
- Տիգրան (արամնաբոյ) 61
- Տիգրան (սովարպոյի նահապակ) 257
- Տիգրան (Վարդիշէր Մելքոնի մօրեղայրը) 260
- Տիգրան (Տօվիի եղբայրը) 236
- Տիգրան Ալիակերպի 93
- Տիրան (Խարբերդոյի Վահրամի ընկերը) 156, 157
- Տովոյենց Նշան (թժիկ Նշան Մարգիրոսեան) 162
- Տումանեան Խաչեր (Ճեպելմուսայի) 41
- Տրդապ (Խոկերիշ Վանի մէջ) 259
- Տօնանեան Միսար 220, 221, 222
- Տօնիկեան Կիրակոս 95, 96
- Տօնիկեան (Տօնիկ, հայրով) 153
- Տօնի (քոն անոնը Աղանի Փիթրը Դալարեանի մեծ մօր զարմոնին) 235, 236
- Ռապոր (Քրանսայի) 20
- Ռուշանեան Յ. 205
- Ցոլեր (Ազիմ Տէր Գորգէնեանի դուսպրը) 66, 67
- Փաթթութեան Կարապետ (պարտիկակայի)

- միաստրական) 154
 Փանոսեան Խոճան Անջիր 126
 Փանոսեան Սմբագ 33
 Փաշայեան Կարապետ (քժշկ) 148
 Փախստեան Աւելիս 246, 249, 251
 Փախստեան Իսկոնի (նախապատ, Եռուկապի) 196
 Փախստեան Հաճի Պլյ (քիօհրէնկյի մարդիկ) 204
 Փատապեան Յակով (թևասայի, Ճեայլ Մուսայի ինքնապաշտպանութեան մասնակցած և նախապարագած) 39
 Փեղրով (ոռու հարիդապետ) 324
 Փեղմեզեան Յարութին 57
 Փիլիպպուտեան (Թաղեան) Նորիկա (վարժուի) 210
 Փիրանեան Նապարէթ 21, 58
 Փոլագեան Միմն 218
 Փուր (օդար քժշկ) 26
 Քարիւ (թուրք վինուտրական Դաքուչն) 326
 Քաֆքը պլյ (Մելերակի ոստիկանապետ) 108
 Քեամի փաշա 313
 Քեամի Մեհմէկ փաշա 246, 247
 Քեամիկ (Արամ Հայկապը որդեգրող Այի բէկի երրորդ կինը, որոն հայկական նախկին անունն է Հայկանոյշ) 229
 Քելեշեան Աւելիս 224
 Քելեշեան Կիրճի 209, 210
 Քելեշեան Յովիաննէս (Կիրճի Քելեշեանի հայրը) 209
 Քելեշեան Միսաք (Խայրուկապետ Եռովկապի շքանին մէց) 209
 Քելեմեան Լեռն 208
 Քեհեայեան Վահան 280
 Քեմալ պլյ (թուրք շարդարար, Քելլըր) 213, 221, 261
 Քեմալ (Պողոսեանի գայմազամ) 199, 200, 201
 Քենան (թուրք կրեակի փաշայի մը որդին) 276, 277, 278
 Քեշիշեան Աւելիս (Յովիաննէս Քեշիշեանի եղբայրը) 218
 Քեշիշեան Բարոնակ Յովիաննէս 206
 Քեշիշեան Կարապետ 42, 43
 Քեշիշեան Յովիաննէս 217, 218
 Քեշիշեան Սիմն 301
 Քետի (Խայրուկապետ) 189
 Քետութեան Երուանդ 197
 Քերիմ (ուսուցիչ) 287, 288
 Քերովէ (պարուելի) 93
 Քէլէկեան Տիրան 93, 118, 149, 279
 Քէկը (Գրիգորի վկր. Դալարեանի գերմանաց պատրարք) 122, 123
 Քչեան Ուարել (Խաշխաշեան) 196
 Քչեան Բիկանդ 118, 279
 Քէոն Պաշշատը 45
 Քէօփիիլին Ֆուադ 249
 Քիլէեան Սերսա (որկուոր) 265
 Քիլիմեան (Ճեայլեմնուսայի) 128
 Քիրիկեան Մովսէս (Ճեայլեմնուսայի) 128
 Քիրմներեան Սարգիս (քժշկ, պարպիկալ յի միաստրական) 154
 Քինուլը Եագուա (Կոփիերիայի) 22, 23, 64
 Քիրքեան Յարութին 199
 Քլասուս (գերմանացի ձարպարագելոր) 122
 Քոչարեան Ղազար (Քաշալ Ղազար, Խմբավելը) 178
 Քոչոյ (Սարդարսպապի ճակարամարդին մասնակցած վինուոր) 328
 Քորուրով (Սարդարսպապի ճակարամարդին մասնակցած զնոսակար) 328
 Քուարի Շիրի (Սորիկոյ նախազան) 26
 Քրմնեան Արեգնաս (Արսէն Քրմնեանի քոյրը) 175
 Քրմնեան Արսէն 174, 175, 176
 Քրմնեան Դարգեն (Արսէն Քրմնեանի եղբայրը) 174
 Օզալ (Կարսի ոստիկանապետ Մաձիր պլյի օգնականը) 329, 330, 331, 332
 Օլեմի (Էզամի Գամայէի փոքր աղջիկը) 198, 199
 Օղու (Իբրիհիմական վինուտրական) 149
 Օմէլյի (արար ընդանիք) 180, 181
 Օնար աղա (արար) 102
 Օնար էֆենդի (Հայկանոյշ Մելքոնեանի դրանդէրը) 71, 72
 Օնար էֆենդի (Վանի նախանդին) 257
 Օնար Օնապաշը (Եռվկապրի թուրք դահիճ) 219
 Օսման (Այի բէկի սպասատըրը) 229
 Օսման Համիդ (Քեմալ Համիդի հայրը և

- Տիգրանակերպի նսհանգապէ փղ) 268, 269, 270, 272
Օսման (Ֆալքը Թեմբրեանի ծանօթը) 105, 106
Օդապաշեան (Ֆրանսան) Իլիմն 218
Օդեան Երուսաղ, 3, 303
- Ֆախտնց Ահմէդ (Սարք Վիպէ զիտի զիր դասկար) 142
Ֆախտի փաշու (թուրք վիճուրական) 23
Ֆախտիէ (Արամ Հայկափ տիրուիի՝ Նայի լիի դրասքը) 232
Ֆայիք պէ (Խայամէր, Միկոլիի կառավարիչ) 300
- Ֆերհիէ (Արամ Հայկապը որդեգրող Այի բէ կի ասաց կինը) 229, 231
Ֆյուի պէ (Տիգրանակերպի երևախլսան) 85, 86
Ֆէնէրման Բրիս (Սիլիո Ռիչչ) 93
Ֆոն Նոյուաթ Կոնսդանիլին (գերմանացի վիճուրական) 278
Ֆոն Վանկենհայմ Հանս (Գերմանիոյ դեսպանը) 149, 155
Ֆուադ (Փանոս Ջորջեանի դասընկերը) 215
Ֆուադ փաշօ (օսմանիկմի շարագով) 248
Ֆուան Անապու 282

ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

- Ազասս 141
Ազարակ (զիտ) 310, 315
Ազքունար (զիտ) 173, 174
Ազշիսար 79, 292, 293, 294, 300
Ազճան Գրյոն (զիտ) 145
Ազճէ զալէ 47
Ազուիս (քաղաք) 177, 178, 179
Ազ Տաղ (Խոտնավլիի դիմացը գտնուող լառ) 163, 164
Ազգաղ Մաթէն (զիտ և լառ Եռվկապի մօվ) 202, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 219, 221
Ազրակ (քրիպարնակ զիտ) 132
Ազքիլիսս (զիտ) 309
Ակաման 108
Ակամա Խան (զիտ) 304
Ակաշենիք 293, 294
Ակապովան (զիտ) 138
Ակերանորապէն 132, 253, 330, 331, 333, 334
Ակերսանորդիք Սանձար (գաւառ) 39, 90, 128, 197, 213, 216
Ալբոնեանի հիանդանոց (Հալէպ) 26
Ալիս (գեպ) 285
Ալիստրապ (Մակերոնիոյ մէջ զիտաքաղաք) 214
Ալմըշկայ (զիտ) 37
Ալյափան 312
Ալյարձա (Ճոր Պոտուն Գըշայի մօվ) 213
Ալյուրեան (գեպ) 333
- Ակն (քաղաք) 50, 70, 82, 98, 307
Ակրիփի (Վանի մօվ) 318
Ալբոնար (զիտ) 70, 71
Ալեքսանդրիս 90
Ալեքսանդրապու դես Ակերսանորապէն
Ալկոնիկ (զիտ Տերփիմի մէջ) 60
Ալպայլար (զիտ) 229
Ալպուճար (զիտ) 218
Ալքլանց Ամերիկեան Զալէճ (Արնավուր Քէյօ) 26
Ալքլանց Ամերիկեան Զալէճ (Մարաջ) 243
Ալքլանց Ամերիկեան Վարժարան (Այս-թառ) 243
Ամանոս (Խանաշղթայ) 101, 102, 120, 121, 122, 142, 143, 160
Ամասիա 213, 305
Ամերիկա (Ա.Ս.Ն.) 60, 61, 67, 72, 77, 80, 101, 115, 128, 158, 192, 194, 208, 233, 234, 237, 238, 264, 281, 291
Այաշ (ասան) 93, 94, 117, 147, 148, 280
Այաշ Դիլի 95
Այսս (Խասհանգիս) 103
Այգեսրան (Վանի հայկական շրջանը) 259, 262, 317, 321
Այծպրդեր (զիտ) 229
Այնթապ 42, 47, 70, 71, 87, 88, 95, 104, 106, 113, 131, 133, 134, 143, 145, 146, 150, 151, 161, 225, 227, 242, 243, 266, 287, 289, 290

- Այսրուրա (գիտ Լիբանանի մէջ) 226
 Այն Կովկաս (գիտ) 306
 Աշ-Տօրան (լեռ) 35
 Այսան (գիտ) 120, 121, 150, 159, 168
 Անապոր 147, 283, 288
 Անգարա (դեև նաև Ենկիրի) 94, 95, 196,
     202, 205, 209, 210, 211,
     260, 274,   279
 Անգիա 85, 89, 90, 146, 152, 243, 246, 247,
     303
 Անդրկովկաս 177, 251
 Անթիիհաս 65, 69, 73, 74, 75, 80, 97, 100, 145,
     177, 226, 229, 241, 264, 304
 Ասի (քաղաք) 327
 Անդիիր 128, 225, 227
 Անդորայ (գիտ ԶԵյթոնի մօդ) 171
 Անդորր (լեռ Մոնղի մօդերը) 83
 Աշխալա 75
 Աշկալս (դաշտ Անդրզան գասարի մէջ) 308
 Աշուրի (գիտ, Կիրիին) 265
 Ասպասի շրատայ (Եռովկապ) 200, 201, 209,
     210, 212, 213, 216, 261
 Ասրուհարար(ա) 96, 102, 133, 134, 239
 Առնավուր Քչոյ (գիտ) 26
 Ասրաֆինան փորոց (Երեսանի փորոցնե
     րին, որ այժմ կը կրչոնի Արովկան
     փորոց) 256
 Ասրուածածին (Ֆիրամայր) (գիտ) 256, 258
 Ավանը 208
 Ավին (Զմիտրիա) 122
 Ավրաբար 25, 26, 153, 164, 165, 166, 241
 Ավրան 22, 28, 29, 42, 43, 59, 74, 79, 89,
     90, 102, 122, 123, 139, 150, 159, 160,
     180, 188, 214, 238, 245, 250, 264,
     265, 266, 278, 288, 319, 327
 Ավրոնայ (գիտ) 288
 Ավրենաման 96, 109, 174, 175
 Արարիա 200
 Արարկիր 3, 50, 67, 70, 73, 82, 98, 176
 Արածանի (գեպ) 46, 326
 Արամեանց հիանդանոց (Թիֆլիս) 262
 Արարա (քարձնոնք Պաղեսպինի մէջ) 123,
     245
 Արարար (լեռ) 234
 Արարարեան դաշտ 256, 307, 310
 Արար (գեպ) 260, 310
 Արեգին (գիտ) 137, 140
 Արեւելան Հայաստան 63, 246, 332, 334
 Արեմուրը 237
- Արեմուրեան Հայաստան 4, 5, 334
 Արժանքին 203
 Արիֆիէ (գիտ) 25
 Արմաշ (գիտ) 241
 Արոս (Խնամիկ գիտերէն) 168
 Արսանապէկ 153
 Արտաշար 256
 Ասավկա (գիտ ԶԵյթոնի մօդ) 171
 Ասան 252
 Աներակ (Ճոր Բարերդի մօդերը) 35
 Աշշար Դուճաղը (գիտ) 131
 Արէն (Չարի մօդ դաշտ) 211
 Ամենայն (գատառ Զոհիսկիրիոյ մէջ) 22
 Աֆիոն Գարահիսար 150, 289, 292, 293
- Բաբերդ (քաղաք) 3, 35, 37, 49, 62, 69, 75,
     98
 Բագատիճ (գիտ) 314
 Բալու (քաղաք) 46, 65, 66
 Բաղէշ (Դիրիխ, նահանգ և քաղաք) 126,
     248
 Բանիիմանի (գեպ) 254, 256, 260
 Բանկարժի (Պոլսոյ մէջ քաղամաս) 93
 Բաշշակ (գիտ) 46
 Բարձր Հայք 182
 Բերս (Պոլսոյ մէջ քաղամաս) 278
 Բերդակ 46
 Բերկիր (քաղաք) 44, 45, 46, 254, 256, 260,
     321, 324
 Բընոնեաց գատառ 11
 Բըովկրա (գիտ) 327
 Բըուան (գիտ) 307, 308
 Բէօհրէնկ (գիտ) 218
 Բինկեան 162
 Բիթանիա 152
 Բոնար Դաշը (Զմիտրիա) 299
- Գասպարզ (Հյոքէվարնակ գիտ) 204
 Գաթնա (աան) 26, 90, 102, 141, 143, 150,
     153, 180, 181, 182, 189, 238
 Գալայճր (գիտաքաղաք) 118
 Գալեճիր 279
 Գալֆայեան Աղջկանց որբանոց (Պոլիս)
     188
 Գասիրէ 32, 68, 84, 271
 Գամիր (Եռովկապի շրջակայքը, նահանգ)
     193
 Գայեանեան Երկրորդական վարժարան
     (Երեան) 253

- Գայլարդոր (կուր հայաբնակ գիտ) 134
 Գանըր Կէշիր 101, 120
 Գանըր Տէրէ (Ճոր Սեբաստիոյ մօռ) 195
 Գանվազ (գիտասն) 91, 232
 Գանդրա 241
 Գասպար Չէվիկ (գիտ) 233
 Գասպարը (գիտ) 41
 Գասպար Թէնիէ 213
 Գատնկերակ (գիտ Դերջանի մէջ) 314
 Գատասա 294
 Գատը Պողապ 213
 Գարա Գատա (գիտ) 195
 Գարա Գոչ (Ճոր Եռվլազի մօռերը) 201
 Գարա Եսդրու (գիտ) 205
 Գարախան (գիտ) 109
 Գարակիցեան որքանոց (Պոլիս) 188
 Գարահայլ (գիտ) 202, 203, 217
 Գարահիսար 101, 293
 Գարածորոն 108, 109
 Գարաման (ասան) 150
 Գարասպաշչա 108
 Գարասպեկան 326
 Գարաքչոյ (գիտ) 25
 Գարա Քէօփիրի (Եղեսիոյ մօռակայ շրջան)
     19, 118
 Գարապյրգար (գիտ) 143
 Գերմանիս 84, 107, 117, 147, 155, 214, 215,
     235, 243, 256, 270, 278, 280
 Գըպը Թէնիէ (լեռ) 217
 Գըպը Շայ (Ճնպեմուսայիներու ապաստա
     նած լեռան վրայ դիրք) 38
 Գընձրալը 153
 Գըպաջ Օյլու (գիտ) 161
 Գըպը Աղաճ (գիտ Զմիոնիոյ մօռերը) 78, 79
 Գըպը (գիտ) 214
 Գըպըթսան (ասան) 90
 Գործան (գասառ) 177, 178
 Գործն (քաղաք) 178
 Գոճա Քէյ 241
 Գոնիս 25, 42, 90, 95, 103, 134, 135, 140, 150,
     153, 188, 194, 276, 281, 303
 Գոնիսիյի գոյէճ 42
 Գոշող (գիտ) 141
 Գոպավ (Խնուսի գիտերէն) 168
 Գորքոն (Յոնաստան) 214
 Գուպամէ (Եղեսիոյ մօռակայ շրջան) 19
 Գուման (գիտ) 314
 Գումզոյոր (գիտ) 203, 204, 223
 ԳումՉաճ (գիտ) 143
 Գուշճրալը (գիտ) 123
- Գուրենմէ (Եղեսիոյ մօռակայ շրջան) 20
 Գուրու Ցիրէ 241
 Գուրպելենկ 153
 Գուրու Թեմիշրի Պենսր (գիտ) 173
- Գալարագեաս 178
 Գէր (գիտ) 178
 Գէրջան (գասառ) 182, 248, 308, 311, 314
 Գրինկ (գիտ) 182
 Գրիշան 253
 Գրիման 320
 Գրունան (Խնուսի գիտերէն) 168
 Գրավագոլ (իտ) 143
- Եսպը Ջեփին (գիտ Կեսարիոյ շրջանին
     մէջ) 200
 Եսրաշ (Ճոր Թէլլը) 195, 198, 200, 219, 220,
     221, 223
 Եսրապտուն (յոնաբնակ գիտ) 221
 Եսֆիս (Պալեսփին) 151
 Եգիպտոս 131, 192, 227, 300, 303
 Եղեսիս 19, 20, 22, 23, 40, 47, 50, 52, 59,
     61, 62, 76, 77, 81, 83, 88, 109, 114,
     118, 124, 155, 169, 182, 248, 264,
     268, 270, 304, 327
- Ելէնի Խան (Եղովիոյ մօռ) 81
 Ելէնիձ (գիտ) 123
 Ելէրի քէյ (գիտ) 109
 Ելուրը (Օսմանեան սովորակին պարարը)
     159
- Երովլիս 87
 Ելիմէ (Գանվազ գասառի գասառակ) 232
 Ենիմա (գիտ) 310
 Եռվլազ 118, 119, 193, 194, 195, 196, 197, 198,
     199, 200, 203, 204, 206, 207, 208,
     213, 214, 215, 218, 219, 221, 222,
     260, 265, 266
- Եռողնիս (գիտ) 209, 210
 Եռողն-Շիսար (Եռվլազ գասառի գիտերէն)
     211, 224
- Եսիփողէ (թաղամաս Պոլսոյ մէջ) 282
 Երեսն 6, 136, 174, 178, 200, 202, 214, 217,
     219, 244, 246, 252, 253, 254, 255,
     256, 267, 276, 281, 292, 305, 307,
     311, 324, 325, 329
- Երեսնի Պեղական Համալսարան 253
 Երինկա 4, 30, 36, 48, 62, 75, 82, 98, 132,
     158, 174, 230, 231, 248, 285, 307,
     308, 315, 326
- Երիկա 21

- Երուսաղէմ 151, 183, 225, 291, 304
 Երդիկիա 80, 81, 82
 Երդուս 277, 281, 330,
 Եփաստ (գեր) 54, 67, 71, 81, 98, 114, 158,
     159, 161, 236, 240, 242, 303, 307,
     308
 Եփաստ գոլք 21, 80
 ԵօլԱղը (Ճեպել Սուսայի մօվ) 39

 Զախօ (շքան հիսասային Սուրիոյ մէջ) 183
 Զահիկ (Վիրանան) 301
 Զանգեսոր (գասա) 178
 Զառս (քաղաք) 164, 233
 Զարարգիտ 153
 Զեյթոն 133, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142,
     143, 144, 171, 172, 182, 191, 192,
     202, 266
 Զիլան 254
 Զիլէ 305
 Զիմստա գլես Զառս
 Զինձիրդէր (Անսարիոյ մօրերը, ուր Ամերիկան գոլքը կը գտնուիր) 211
 Զմիւնիա 5, 24, 28, 103, 166, 194, 292, 293,
     294, 295, 298, 300
 Զմնա (Վիրանան) 301
 Զոխյերիա 22, 276, 277, 280
 Զօնկուղար 78

 Էլեքմիէր (գիտ) 200
 Էլիխասին (գիտ) 306
 Էլյիս (Խնուսի գիտերէն) 168
 ԷլՕլոյ (Խան Զեյթոնի մօվ) 139
 Էլլէնձ (գիտ Եռվկապի մօվ) 203
 Էլյէվ 265
 Էնկիրի (գլես Խան Անգարա) 24, 95, 117,
     118, 148
 Էսէրայէ Ֆէրէսի (ձոր) 218
 Էսկի Արարկիր 162
 Էսկիշենիր 25, 93, 95, 134, 135, 148
 Էվլէնէ (ասան) 32, 101, 265
 Էրերին (գիտ Վանի վիլայէթի մէջ) 255, 256,
     257, 258
 Էրկինի բանգող 29
 Էրկիի 141, 150, 153, 159, 194
 Էռմիլի (գիտ) 222

 Թաթախը Քէօփի 150
 Թաթար Ակնը (Ճեպել Սուսա) 40
 Թալսա 42, 115, 119, 180, 207, 211, 220, 222
 Թանգուրէկ 322
 Թաշ Բոնար (գիտ) 195
 Թաշբորմազ (ձոր) 123
 Թաշ Օճախ (ձոր) 217
 Թավշանը (գիտ) 167
 Թերսիի (գիտարաղաք) 204, 205, 218
 Թերքէ (թրբական գիտ) 210
 Թէ՛ Ասիաս (գիտ) 181
 Թէ՛ Աստաք (գիտ) 133
 Թէպնի (գիտ) 243
 Թընրպ (լեռ) 142
 Թիթրիհձ (գիտ) 76
 Թիդքիք (ասորի գիտ) 244, 245
 Թիֆիխ 10, 30, 31, 117, 132, 253, 260, 262,
     263, 320, 322, 323, 324, 327, 328
 Թիրբմէն (գիտ) 135
 Թլյա (քերը) 45
 Թոնարզս 119
 Թոնդրակ (Խնուսի գիտերէն) 168
 Թորոս (Ցարոս) (լեռ) 311
 Թուրքիա 5, 15, 116, 136, 152, 155, 181, 210,
     214, 223, 233, 235, 237, 246, 247,
     249, 250, 272, 274, 289, 298, 332
 Թորաք գլես Երդիկիա
 Թորաթեան պանդոկ (Պոյիս) 290
 Թրիվոլի (Վիրանան) 26

 Ծընե (Զոխյերիա) 291

 Իգդիր 252, 253, 256, 262, 322
 Իկմիր գլես Զմիւնիա
 Իկոնի (գեր) 62, 158
 Իկոնի (գիտ) 156
 Իլիձէ 49, 75
 Իյրէլի (ասան) 205
 Ինքիլի (գիտ) 121, 142, 150, 159, 168, 218
 Ինձնուո (գիտ) 218
 Ինձիրի 195, 208
 Ինձիրիիք (գիտ) 122
 Իսկէնդրոն գլես Ալեքսանդրէթի Սան
ճար
 Իսպահիէ 102, 120, 150, 153, 168, 198
 Իսպախա 294
 Իրավիր 3
 Իչսու (գիտ) 98
 Իրկիայ (ասան) 89, 287, 289
 Իրնէձ (գիտ) 205

 Լալվար (գիտ) 327

- Լավիաշ 265
 Աւոնայիրանան 301
 Աւոնային Դարաբաղի Հանրասպեկուլին
     275
 Վյզէն (գիտ Զոհիցերիոյ մէջ) 277
 Վրանան 72, 91, 100, 113, 115, 197, 203, 220,
     222, 228, 229
 Վիմ Անապադ (Կողի Վանայ լիճի մէջ) 256,
     257, 258
 Վիմասու (Վիպարոս) 43
 Խնապոն 192
 Խո Մնձերոս (ԱՍՇ) 181, 227
 Խոթքարի (Յոնասպանի մէջ ծովեսերիայ
     գիտ) 313
 Խոր Ժայռ (Ճեղկե Մուսա) 39
 Խոնք (գիտ) 35, 36, 69
 Խոզան (Զոհիցերիա) 276, 278, 279

 Խալքան (գիտ) 109
 Խանգիզ (գիտ) 158
 Խանը Ծեփ (գիտ) 244
 Խանն Թուման 102, 103
 Խասոր (գետ) 242, 303
 Խասպադ (գիտ) 241
 Խարբերդ 3, 21, 22, 46, 49, 57, 58, 59, 61,
     62, 63, 65, 67, 80, 84, 92, 95, 98,
     100, 111, 124, 154, 156, 157, 174,
     176, 191, 248, 304
 Խարիխն (գիտ Արքանի մէջ) 314
 Խըրսը Եաթաղը (լեռ) 36
 Խժիշկ (գիտ) 257
 Խնայի (գիտ) 311, 312
 Խնծաւերակ (գիտ) 36
 Խոնս (գատա) 167, 168, 324
 Խոշիվանք (Վրասպան) 10
 Խորիրային Հայսպան 34, 112, 202, 206,
     208, 211, 218, 219, 220, 306, 313
 Խորս (անդառ) 36
 Խորչագիտ (գիտ) 60, 61, 62
 Խոնիսիս (լտաներ) 141
 Խուռնալի 161, 162, 163
 Խուրս (Ճոր Բարերդի մօվերը) 35

 Ծաղկար (գիտ) 73
 Ծիրանատը վանք և որրանոց (Թիֆլիս)
     253, 262
 Ծովը (գիտ Խարբերդի մէջ) 111, 155

 Կապսի (Տարուեան լտաներուն վրայ գիտ)
- 120
- Կապաթա 289
 Կապիչիս 168
 Կաղուան (գատա) 309, 310
 Կասպան (քերպարաղար) 142, 171
 Կասման 162, 163
 Կարին 4, 10, 30, 48, 49, 65, 66, 75, 83, 98,
     110, 132, 174, 219, 230, 248, 307,
     309
 Կարիլյոս (թաղամաս Հայկակ մէջ) 96
 Կարմիր լեռ (Զիջունի մօց լեռ) 172
 Կարմորձ (Եղեսիոյ շրջան) 114
 Կարմրական Զոր (գիտ Խնապի մօվերը)
     167
 Կարս 309, 312, 329, 330, 331
 Կարս Պասպար (ասան) 29, 90, 120, 143, 312,
     315, 331
 Կեավոր Ցիրէկի (Ճոր Եռոկափի շրջանին
     մէջ) 200, 201, 206
 Կեղրոնսկան Թորքիոյ գոլէճ (Այնքապ) 42,
     88, 113
 Կեշուղիկ (գիտ) 308
 Կեսարիա 32, 42, 89, 95, 101, 115, 119, 158,
     159, 180, 193, 194, 196, 197, 198,
     199, 200, 203, 204, 206, 207, 208,
     211, 213, 217, 218, 219, 287, 288
 Կյոլէ (գիտարաղար) 120, 134
 Կյոլէ Աղապար (գիտ) 25
 Կէօճիր (լիճ) 98, 99
 Կէօվար (գիտ) 135
 Կէօր Թեւիկ (Զմիւնիոյ մօվերը) 295
 Կիլիկիա 3, 5, 17, 28, 52, 65, 69, 73, 74, 75,
     79, 80, 90, 92, 96, 97, 101, 107, 124,
     138, 145, 152, 171, 177, 182, 225,
     226, 229, 241, 242, 264, 278, 288,
     304
 Կիշէն (Գրանասական մարդանա) 41
 Կիպրոս 90, 103, 192, 294
 Կիրասոն 97
 Կիլիանէ (Պոլսյ թաղամաս, որ դարս
     րան մը կը գինուէր) 117
 Կիմիշ Մասկն (քաղաք) 67, 98
 Կիվէճի (Պողապետանի գլուկէն) 206
 Կիրեսին (քերդ) 140
 Կիրին 226, 265, 266
 Կորեք (որ կայ կասուրջ) 314
 Կոկար Եարը (Զմիւնիոյ մօվերը) 295
 Կոկիսոն 142, 143
 Կոպանդնուապոյիս գեւս Պոլիս

- Նովկաս 4, 10, 11, 12, 58, 59, 116, 177
 Կուտինա 150, 166, 167, 300
 Կօշկոր (յոնաքրնակ գիտ) 37

 Հապարի (գիտ) 132
 Հասո (քաղաք) 51
 Հալեպ 3, 5, 19, 22, 24, 26, 27, 34, 38, 47, 50,
     52, 55, 56, 60, 68, 73, 74, 77, 86,
     87, 88, 92, 95, 96, 102, 103, 113, 115,
     119, 120, 121, 123, 131, 133, 134, 135,
     138, 141, 143, 144, 160, 169, 180,
     181, 182, 188, 191, 192, 196, 197, 198,
     225, 228, 237, 239, 242, 243, 264,
     288, 301, 303, 304, 306, 327

 Հայիս դեև Այիս
 Հայրապ 327
 Համբն 29, 42, 79, 120, 238
 Համի Քամիլ (կամորց) 109
 Հանն 3, 96, 104, 113, 145, 225, 226, 227, 264
 Հաննան (գիտ) 96, 102, 304
 Համիկիէ 29
 Հայաստան 5, 9, 12, 44, 77, 96, 169, 234,
     235, 276, 288, 290, 307
 Հայկանոյշխան Վարժարան (Այնթապ) 243
 Հայկ (Տիգրանակերպի գիտ) 154
 Հայոնց (Գմինմիոյ հայկական թաղը) 294,
     295, 296, 298
 Հայրար Փաջա (շոգեկառի կայարան Դոլ
     սոյ ասիական ափին) 148, 159,
     168, 188, 289
 Հայքս (Պատճառին) 151
 Հատրան 3
 Հասան Թելեայի (գիտ) 91, 304
 Հասան Դիյի (Անանու) 102, 120, 150
 Հասիչէ (Տիր Զօրին դէսի արեւելք) 240
 Հարոնիէ (գիտ) 90
 Հողանքա 125
 Հողեկ (գիտ) 314
 Հոնն 3, 104, 145, 264, 301
 Հոշէ (գիտ) 44, 45
 Հոնավիլ (գիտ, Եազուս Ջինյալքի ծննդա-
     վայրը) 22
 Հոռմկայ 134

 Զդնա (գիտ) 178, 179

 Կապաթիոյ Կենդրնական վարժարան (Դո-
     լիս) 191
 Կամարլու դեև Արդաշար
- Կանթարս (գիտ) 76
 Կանդալ (ձոր) 31
 Կանըկեչիկ գեև Գանլը Կէչիկ
 Կարադրուալ (դաշիք) 35
 Կարաչովան (Խնուսի գիտերէն) 168
 Կարապատ (գիտ Փոքր Ասիոյ արեւնուպրը)
     241
 Կարաքէյ (Էլլքրէյ) 265
 Կարշա (գիտ) 222
 Կորու Շերէի (ձոր) 49
 Կորու Շերէի (ձոր, Պողապեան) 261

 Ճապալ (գիտ) 310
 Ճամոն Եօրու (Ճեպել Մուսա) 41
 Ճավախս Շերէ (ձոր) 216
 Ճարաշ 3
 Ճարապիս (ասան) 71, 90, 198
 Ճնկիրէ 96, 127, 183, 242, 244
 Ճնպել Մուսա 38, 40, 41, 140
 Ճնպել Տրու (գիտ) 141
 Ճիհան (գեր Կիլիկիյ մէջ) 172
 Ճիպէլ (Լիբանան) 220
 Ճինի (Լիբանան) 87
 Ճորոխ (գեպ) 37, 312
 Ճողիքա դեև Զողիքա
 Ճրէյփիէ (քրիստոնէաբնակ գիտ) 141
- Մալսկա (գիտ) 98, 99
 Մասթիս դեև Մելիսինէ
 Մալքա 61
 Մակեդոնիա 214
 Մահմութ Նէրիմի դաշիք (դաշիք Եղեսիոյ
     մօվերը) 109
 Մանախարոն 98, 312, 314, 315
 Մանորիէ 43
 Մանոշակ (գիտ) 153
 Մաշկերպ (գիտ) 73
 Մարէն (յոնաքրնակ գիտ) 36
 Մարաշ 43, 68, 122, 133, 136, 138, 139, 140,
     143, 150, 160, 161, 172, 182, 188,
     243, 266, 301
 Մարգարա (գիտ) 260
 Մարգուան 213
 Մարկարէ (Տիր Զօրի մօր) 114
 Մարսէլ (Ֆրանսա) 112, 164, 192, 291
 Մեպէ (գիտ) 50
 Մեպիրէ (Խարքերդի մօր) 21, 58, 59, 60, 67,
     100, 154, 155
 Մեպիէ դեև Մեպիրէ

- Մելիքինչ 22, 50, 59, 70, 75, 82, 91, 95, 130,
     158, 175, 176, 248, 304
 Մեծն Բրիդանիս 290
 Մենամէ (քաղաք) 295
 Մենքեշ (գիոյ) 205, 206, 207
 Մեսոպոտամ վարժարան (Զմիւնիս) 293
 Մետքնչ 71, 96, 102, 109, 133, 134, 153, 181,
     238, 239, 243, 305
 Մերսին 28, 79, 103, 197, 204, 208, 264
 Մերքին 74, 86
 Մէկեռակ (գիոյ) 69
 Մէկէ (ասան) 37
 Մէջրան Էքպէ 150
 Մըրթվար Չաթ (գիոյ) 205, 208
 Միապոն (գիոյ, Չմշկածագ) 191
 Միլլէ Խան (Եղեսիս) 20
 Մինա հիմանամս (Թրիկոյի, Լիբանան)
     26
 Միջազեպք 152
 Միսիս 29
 Միդիլի (քաղաք) 300
 Միրավան (լեռներ) 326
 Մունոր (Մովոր, գեղ) 45
 Մուլուս 147
 Մումպուճ (ասան) 87, 90, 109
 Մուշ 83, 110, 168, 325, 326, 331
 Մուսա Ալո 128, 129, 227
 Մուսա Տաղ դեռև Մուսա Ալո
 Մուսոյ 85, 125, 126, 127, 153, 183, 184, 218,
     240, 244, 245, 306
 Մուրադ Խան Օղոլ (Բաբերի մօղակայ
     պեղ) 35, 36
 Մուրագչայ 135
 Մուրկու (գիոյ ոտասական սահմանի մօք)
     37
 Մօրենիկ (գիոյ) 92, 156
- Յորդանան 3
 Յուղայի վանք 285
 Յոնասարան 208, 220, 294, 306, 313
- Նասիլի 294
 Նազ Թէքին (լեռ) 62
 Նախշեսան 177, 178, 179
 Նամարլը (ասան) 90
 Նասլոս (քաղաք Պաղեստինի մէջ) 144,
     245
 Ներսէւսան Ճեմարան (Թիֆլիս) 322
 Ներքին Ազա (գիոյ) 178
- Նեշինիր (քաղաք) 89
 Նիկու (Մծքին) 70, 150, 151, 161
 Նիկոմիդիա (Բայրիթ) 93, 120, 152, 153, 154,
     303
 Նիկոլէ (քաղաք) 101, 218
 Նիյդէ դեռև Նիկոլէ
 Նինուկ (Նեսի Եռնիս) 126
 Նիւ Եռք 57, 83, 103, 234
 Նիւ Բնձրուս (Ա.Ա.Ն.) 264
 Նիւ Ճրուս (Ա.Ա.Ն.) 237
 Նիսի (գիոյ) 141
 Նորագափք (գիոյ Երեանի մօք) 256
 Նուսյափին 186, 187
 Նոր Ալի (գիոյ) 60
- Ծախչախ (գիոյ Դոլսոյ մօդերը) 151
 Ծանրան (քաղ Երեանի մէջ) 255
 Ծասին Գարահիսար 3, 78, 97, 98, 229
 Ծավկահան (Ծովք լիճի եպէրքը գիոյ) 156
 Ծարակս (գիոյ Վանի շրջանին մէջ) 254
 Ծարեան (գիոյ) 310
 Ծարոր 178
 Ծեանպէ (գիոյ) 142
 Ծերպապէ (Ֆէր Զօրէն դէպի արեւելք) 115,
     240
 Ծեկերիի (որբանոց) 90
 Ծյըսան (քաղանաս Թիֆլիսի մէջ) 253
 Ծյըսան Տէրէսի (ձոր) 20
 Ծյըս Օրսու (Ճեակէ Մուսա) 41
 Ծյըտան (գասան) 126
 Ծըռչը 140
 Ծիվիլիի (գիոյ) 142
 Ծիրակի դաշտ 332
 Ծոշանիկի բանսոր (Թիֆլիս) 10
 Ծքավթան (գիոյ) 85
- Ուպոն Փոնար (Ազ Տաղ սարի կրոյին վրայ
     աղբիր) 163
 Ուպոնդու 208, 209
 Ուզա (գիոյ) 304
 Ուշաք (Ալաշիիիրէն Գարահիսարի միջեւ
     լէս ճանքան) 24, 293
 Ուուր Դրոք Գոլզ (Անգլիա) 243
 Ուստա Քարայր (քարայր Այնթասպի մօք) 31
 Ուրֆա դեռև Եղեսիս
- Չաթ (լեռներ, գիոյ) 119, 194, 211
 Չալարլը (գիոյ) 195
 Չալարլը Քէօփրիսի (դաշտ) 197

- Չալգրձը Դաշը (թաղամաս Զմիտրիոյ մէջ) 292, 296, 298
 Չալթոր (գիտ) 109
 Չալլը Փողան (փողոց Այգեստանի մէջ, Վան) 259
 Չամուռ Տէրէ (գիտ) 315
 Չայան (գիտ) 312
 Չանկըրի տես Չանդրը¹
 Չանդրը 24, 118, 148, 149, 214, 279, 280
 Չանդրը (գիտ) 211
 Չարսանձագ (գասառ) 44, 46, 248
 Չարմաք (գիտ) 209, 210, 212
 Չենկիեր (գիտ) 154
 Չըռու Չափ (կիրճ Վարդոյի շրջանին մէջ) 168
 Չիշմէ (Զմիտրիոյ մօվերը) 295
 Չիթմէն (գիտ) 162, 163
 Չիփրէ Խան (գիտ) 101
 Չիփլիք (գիտ) 312
 Չմշկածագ 4, 46, 82, 83, 132, 191
 Չոմալըլ 265
 Չոնիկ (գիտ) 256, 257
 Չորխտպան (գիտ, Պողապետան) 205, 211
 Չորում 118
 Չորք Մարզպան (քաղաք Կիլիկիոյ մէջ, Տէօրի Եօլ) 29, 90
 Չորուկ (գիտ) 310
 Չօպամըլ (գիտ) 230
- ՊազրուՄարէն (քաղաք) 59
 Պազպարու (գիտ) 241
 Պարում 37
 Պար (գիտ) 141
 Պալքէսիր (քաղաք) 78
 Պաղեսին 228
 Պաղչէ (ասան) 122, 150, 160, 172, 173
 Պաղբագ 77, 125, 127, 133, 192, 218, 245, 259, 273, 289, 291, 303
 Պայապիկ 322, 325
 Պայաճըք (Ճոր) 217
 Պայրազը (գիտ) 210, 219, 220
 Պանսրբնս 78
 Պաշգալէ (քաղաք) 320, 321
 Պաշէք (գիտ) 310
 Պաս (ասան) 26, 87, 90, 102, 109, 238, 242, 264
 Պասպա Եստմոր (գիտ) 217
 Պասպ Այի (Բարձր Գոտ) 247, 248
 Պասիկ փաշա (քարայր Զհբունի մօր) 139
- Պափուալ (Նրբլյապաշական գիտ) 222
 Պարսկասրբն 77, 254
 Պարտիվակ (ասան, զատակ) 152, 153, 165
 Պարու 30, 274, 275, 326
 Պավեք (գիտ) 218
 Պաղուան (Ճոր) 85
 Պակուադ Օրման (գիտ) 173
 Պեհեսնի (քաղաք) 47, 113, 264
 Պերէճիք 70, 150, 151, 161, 198, 305
 Պերին 44, 116, 121, 237, 248, 251
 Պէկմէչփիկ (Գռնիայի մօր) 123
 Պէյան 245
 Պէյ Փոնսար (գիտ) 233
 Պէյրութ 19, 22, 25, 26, 28, 34, 42, 44, 47, 48, 51, 63, 78, 79, 81, 82, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 101, 104, 108, 111, 113, 115, 116, 121, 126, 130, 132, 133, 151, 152, 169, 172, 174, 180, 191, 193, 202, 203, 204, 209, 210, 211, 213, 216, 218, 219, 220, 222, 223, 225, 264, 265, 301, 302, 306, 316, 319
- Պէյրութի Աներիկեան Համալսարան 26, 64
 Պէքաջը (գիտ) 209, 224
 Պիրիսա (Սոսա լերան գիտերէն մէկը) 227
 Պիրիսս տես Բաղէշ
 Պիրէճիք 305
 Պիրէսիք 25
 Պուսնիի 101, 140, 148, 150, 168, 218
 Պոխու 3, 14, 24, 26, 28, 29, 32, 42, 43, 51, 61, 67, 74, 78, 86, 90, 93, 95, 100, 103, 113, 115, 117, 118, 120, 123, 127, 130, 144, 147, 148, 149, 155, 158, 159, 165, 166, 167, 168, 174, 182, 188, 191, 194, 198, 199, 202, 206, 210, 218, 233, 234, 247, 249, 251, 259, 265, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 281, 282, 287, 289, 290, 291, 297, 303, 306, 320, 327, 330
- Պոխոյ Կեղոնանական վարժարան 281
 Պողոս Վերան (գիտ) 232
 Պողապետան 118, 119, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 260, 261
- Պոպըն (Ա.Ա.Շ.) 21, 49, 73, 304
 Պուէտս Այրէս 43 182, 186, 188, 189, 202
 Պուսնիք-Պախչէ (գիտ) 139
 Պոնփուկ (գիտ) 142

- Պունու (Պուսյ թաղամաս, որ կը գդնուի
     դափարան մը) 117
 Պունուց (Ճոր Բարերդի մօվերը) 35
 Պուռուն Գրշա (գիտ) 204, 210, 212, 213, 221
 Պուշյան 303
 Պուրսս գլեւ Դրուս
 Պուրէշ 30
 Պրոսս (քաղաք) 135, 150, 266
 Պոլու 165

 Ջուփա (քաղաք) 177, 254

 Ուաճո (գիտ) 90, 141
 Ուաճան (գիտ Հալէյի մէջ) 134
 ՈւասուլԱյն (քաղաք) 59, 74, 91, 126, 127, 153,
     183, 189, 190, 218, 242, 244
 Ուարքա 19, 22, 53, 71, 102, 114, 135, 180, 181,
     239, 242, 243, 304, 305
 Ոէսմի Գապա (գիտ) 47
 Ոիկէ (Նասահանգիսպ Սեւ Ծովու վրայ) 333
 Ուասորդ Գոյէժ (Պոլիս) 281
 Ուումանիս 30, 31
 Ուուսասպան 77, 247
 Ուուփան 15, 85, 117, 152, 250, 321, 329, 334

 Սարնիկ 249, 300
 Սամասր (գեր) 175
 Սամնոսար 50, 62
 Սամնոն (քաղաք) 180
 Սայլու (գիտ Խուսուի մօվերը) 167
 Սանահին 132, 327
 Սանքա Նարպարա (քաղաք, Ա.Ա.Ն.) 181
 Սանճաք գլեւ Ալեքսանդրէի Սանճաք
 Սան Մթէֆանո 44, 250
 Սասպոն Խան (Հալէյի մէջ թաղամաս, որ
     որբանոյ մը կար) 188
 Սասքա 53, 133
 Սասոն 44, 51, 96, 156, 246, 307, 331
 Սարդարասպակ 189, 328, 334
 Սարը Թովիլաքը (գիտ) 193, 203
 Սարը Կիւլել (գիտ) 142
 Սարը Շայս 223
 Սարիղամիշ 309, 310
 Սերասպիս 3, 30, 31, 62, 71, 80, 82, 91, 144,
     158, 195, 196, 198, 203, 233, 235,
     265, 270, 281, 282, 283, 284, 304,
     314, 332
 Սելիմիշ 104, 105, 113, 145
 Սելիմի (գիտ) 212
- Սեպիի (թաղամաս Հալէյի մէջ) 96, 134
 Սետերակ 62, 76, 81, 108, 109, 110
 Սեւ Ծով 15, 172
 Սէտիփ (թիւրքմէնարնակ գիտ) 208
 «Ալյնք Փոյ» գոյէժ (Տարոն) 89
 Սէրայ Պորնու 93
 Սէրէմէկ (թրքարնակ գիտ) 204
 Սէրէօս (գիտ) 135
 Սիետան (գիտ) 223
 Սիլիվրի (թաղամաս Պուսյ մէջ) 276
 Սինճան Ջէյ (գիտ) 94
 Սինճաք (Սորիխանքար սահմանի շրջան)
     306
 Սիպէրիա 327
 Սիս 29, 42, 79, 90, 120, 136, 137, 265, 266
 Սիրքէճի (Պուսյ թաղամաս) 117
 Սիլիվրար 32, 147
 Սիլերդ (գաւառ) 126, 127
 Սնարվայ (գիտ) 115
 Սոլազ Տէղրէ (լոռ) 142
 Սունս (քաղաք) 78, 79
 Սոյսար 101
 Սոյշանիկ 95, 140, 165, 303
 Սոյորի (գեր և կամուք) 326
 Սոնկորդու 213, 214
 Սուսար (գիտ) 178
 Սուվար 114, 115, 240, 242, 306
 Սուրբ Ասկուսածին Եկեղեցի (Այնթապ)
     106
 Սուրբ Ասկուսածին Եկեղեցի (Բայու) 66,
     67
 Սուրբ Ասկուսածին Եկեղեցի (Մեղրի) 67
 Սուրբ Ասկուսածին Կանք (Ձյշյոն) 139
 Սուրբ Գէորգ (Այնթապի արեամուսքը՝ գիտ)
     134
 Սուրբ Եղիա Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցի (Պէյ-
     րուր) 302
 Սուրբ Էջմիածին 12, 17, 117, 132, 255, 260
 Սուրբ Թորոս Եկեղեցի (Ստերակ) 108
 Սուրբ Խաչ Եկեղեցի (Սլիվրար) 32
 Սուրբ Կարապետ Եկեղեցի (Արարապար)
     165
 Սուրբ Կարապետ Վանք (Կեսարիա) 199,
     203
 Սուրբ Մինաս Եկեղեցի (Մերասպիս) 283
 Սուրբ Նշան (Արքի Ծովք լիճի մէջ, Խար-
     քերը) 111, 156
 Սուրբ Պողոս-Ղեկորոս Եկեղեցի (Եղեսիա)
     169

- Սուրբ Սարգսի Եկեղեցի (Տալիպասպա գիտ) 332
Սուրբ Սբիւհանոս Եկեղեցի (Զմիւնիա) 293, 296
Սուրիա 100, 195, 289
Սուրում 109, 264, 304
Սօրբաներու կիրճ 36
- Վաղարշապատ 262
Վան 110, 124, 252, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 262, 316, 317, 323, 327, 328, 331
Վանի Օրիորդաց վարժարան 255
Վանքի (Կաճար, Թիֆլիս) 10
Վասկերպ 308
Վասպորտական 260
Վարազայ լոռ (Վանի մօր) 319, 320
Վարդո (Չրչան) 168
Վարդեհան (գիտ) 36
Վերան Շեհիր (ասան) 91, 109
Վերին Ազա (գիտ) 178
Վկարիկաւակս 132
- Տալիպասպա (գիտ) 330, 331, 332, 333, 334
Տանսակըս 3, 26, 27, 68, 96, 104, 105, 123, 139, 141, 168, 225, 244, 271
Տամաճք (Ճևակմուսայիներու ապաւրան լեռան վրայ դիրք) 39
Տանավերդ (գիտ) 178
Տարաս (գիտաբանար) 141
Տարսոն (Թարսոս) 89, 101, 135, 140, 141, 150, 198, 264, 278, 303
Տարութան լեռներ 122, 150, 168
Տափիրեկ գետ Տիվրիկ
Տեպէրս (Քրանական վրահատր նաև) 41
Տերենդիք 286
Տերպիմ 4, 21, 30, 44, 45, 59, 60, 63, 83, 125, 132, 156, 158, 307
Տէի Համբա (գիտ Եռովկապի շրջան. կամ Սարը Համբա) 215
Տէլուկ Տաշի 70
Տէմիրձին (լեռներ) 45
Տէվէ Պօյն 98
Տէր Զօր 3, 4, 46, 51, 53, 54, 59, 68, 87, 96, 101, 106, 108, 114, 116, 118, 120, 121, 127, 131, 133, 134, 138, 141, 148, 150, 153, 169, 181, 192, 195, 198, 223, 239, 242, 243, 303, 305
Տէրպէնս (գիտ) 241
- Տէօնկի 153, 172
Տէօնկիէ (գիտ) 133
Տէօրք Եօր գետ Չորք Մարզական
Տէօրթու (գիտաբանար) 98
Տըպի (գիտ Տիգրանակերպի շրջանը) 265
Տիարպէրիք գետ Տիգրանակերպ
Տիգրանակերպ 19, 20, 51, 58, 59, 83, 84, 85, 86, 95, 98, 108, 124, 126, 148, 154, 234, 235, 248, 265, 268, 269, 327
Տիգրիս (գետ) 86, 109, 183, 236
Տիպսի 102
Տիվրիկ 162, 163, 164
Տիւման Տաղ (լեռ) 154
Տնկեկ (գիտ) 51
Տոլմուխընար (լեռներ Զմիւնիոյ մօր) 293
Տորան 109
Տրապիւն 48, 97, 248, 267, 268, 272, 312, 313, 333
Տօլմապահչէ (ապարանք) 274
- Դոմիդիկին 216, 217, 265, 266
- Ցամքրձոր 164
- Փարիկ 35, 192, 271, 273, 277, 323
Փեթովկրապ 83
Փենսիլվանիա (Ա.Ս.Ն.) 88
Փոնքա (Դաշտեր Զմիւնիոյ մէջ) 297, 298, 300
Փոր Սայիդ (Եգիպտոս) 41, 84, 90, 129, 227, 245
Փրակս 162
Փրավիդենս 9,
«Փրովիդանս» (նաև) 227
- Քաղաքիկ (գիտ) 178
Քարիկ (Խնածի գիտերէն) 168
Քանաքեռ 255
Քելլէր (գիտաբանար) 150, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 210, 218, 219, 220, 221, 222, 223
Քեմալս 49, 174
Քեմիք Պորկապ (գիտ) 173
Քեզ Տաղ (լեռ) 142, 143
Քեշիշ Տաղ (լեռնաշղթայ) 308
Քէնեն Խան (գիտ) 156
Քեսապ (ասան և շրջան) 90, 131, 225
Քեսրուն (Լիքանան) 301
Քերփիշմեր (գիտ) 208, 220

- Քերքութ (քաղաք)** 127, 153
Քէսին Խան (գիտ Խարբերդի մօվերը) 59,
 98
Քէօրահիս 25
Քէօրի Խան (գիտ) 304
Քէօհնէ (գիտարար, Եռվկապ) 195, 215,
 218
Քէօւէլը (գիտ) 120
Քէօր Տուլլա (աղահանք) 304
**Քէօր Օսման (Ճեզվէ Մուսայի լերան վրայ
 դիրք)** 39
Քէօրէ 243
Քըպրկոտ 322
**Քըմբըըր Քոնաք (Կարմիր շէնք Խարբերդի
 մէջ, նաև Կարմիր Խոնախ կը
 լոշէն) 63, 155
Քիլիս (քաղաք) 143, 144, 180, 266
Քիշիֆի (գիտ) 143
Քիրափէմիրէք (գիտ) 100
Քիրափիսախան 229
Քիրան (գիտ) 126
Քոի 248
Քորբէ (գիտ) 63
Օթման (ձոր) 216
Օթիի 312
Օձնի (վանք) 309
Օսման Փաշա Թէքքէ (գիտ, Եռվկապ) 196
Օսմանիկ (ասան) 29, 42, 90, 101, 120, 139,
 140, 150, 172, 198, 238
Օվաճըր 153
Օվեաս (նասահանգիստ) 30, 272
Օվոու (գիտ) 162
Օրոյիկ (Ալո, Եռվկապ) 216
Օրփու (Սեւերակի թաղերէն) 109
Օրփուպար 178**
- Ֆակլարի Ավելինի (ազարակ)** 105
Ֆարխալը (գիտ) 218
Ֆէնչուէ (ասան) 32
Ֆինսդրճագ (գիտ) 140, 160, 182, 189, 324
Ֆըրընձըլար (գիտ) 50, 70, 91, 304
Ֆըրըն Տէրէսի (ձոր) 216
Ֆնոնգ 141, 191
Ֆրանսաս 90, 112, 152, 192, 205, 211, 247, 303
Ֆրեանօ (Ա.Ս.Շ.) 44, 156
Ֆրոյլենթալ հիւանդանոց (Գերմանիա) 256

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յառաջաբան	3
Սարգիս Մ. Ծովիկեան, «Հայկականը»	9
Լութեր, «Ուրֆայի Հերոսամարդը»	19
Նազարէթ Փիրանեան, «Խարբերդի Եղեռնը»	21
«Զոհիցերիայի Հայասէր «Եագոպ Զինյլէր».	
Իր Հայանպաստ Գործունէութեան 40-ամեակին Առթիւ»	22
Միքայէլ Շամփանձեան, «Հայ Մշրին Հարլի Եղեռնին»	24
Աղայնի Պօղոսեան (գրի առաջ՝ Ա. Ա.), «Արեան Զայնը»	25
Զապէլ Եսայեան, «Աներակներուն Մէջ»	28
Լետն Լանիս, «Կեանքի Վէպը՝ Դրուազներով»	30
Գարբիէլ Թագուրեան, «Նմոյշներ Անհետացող Մեր	
Աշխարհէն - Գորշ Գայլը Կապուար Էր - 1915 -	
Վկայութիւններ Ու Տպատրութիւններ»	32
Սմբատ Փանոսեան, «Որ Մրրկաւ Էին Զարուած»	33
Բարգէն Քահանայ Արալանեան (Մաղարիա Արալանեան),	
«Բաբերդ Եւ Իր Ծրջանները»	35
Ա. Գ. Պոլսալեան, «Մուսա Լերան Հերոսամարդը»	38
Կարապետ Ջեշիշեան, «Վերյիշումներ Կեանքի Մը Էջերէն»	42
Գիորգ Ս. Երեւանեան, «Պարմութին Զարսանճազի Հայոց» ..	44
Անդիս Դ. Թէքէեան, «Դրուազներ Ապրիկեան Մեծ	
Եղեռնէն - Պեհեսնիհայութեան Գողոցքան (1914-1918)» ..	47
Ղազար Չարք, «Յուշամապեան Բարձր Հայքի -	
Կարինապարում»	48
Մարգիրոս Սասունի, «Սեւ Օրագիր»	51
Արմէն Անոյշ (Արմէն Մարաշլեան), «Արեան Ճանապարհով» ..	52
Անդրանիկ Ծառուկեան, «Մանկութին Չունեցող Մարդիկ»	56
Վահէ Հայկ, «Խարբերդ Եւ Անոր Ռուկեղին Դաշըր -	
Յուշամապեան Պարմական, Մշակութային Եւ	
Ապգագրական»	57
Ասպողիկ Աւագեան, «Օպարական՝ Ընկերներու Մէջ»	63
Ազնի Տէր Գուրգէնեան, «Կեանքիս Մեւ Էջը...»	65
Նազարէթ Գ. Եագուպեան, «Յանուն Երջանկութեան (Յուշեր)» ..	68
Հայկանոյշ Մելքոնեան, «Կեանք Եւ Մահ»	69
Աննա Կ. Միհրաքեան, «Վէրքեր Ու Յաւեր»	73
Երանուի Միմոնեան, «Իմ Գողգոքաս»	74

Մեսրոպ Տէօրմէձեան, «Արեան Հեղքերով...»	75
Գէրգ Կ. Գանարեան, «Յուշեր Ու Խոհեր»	78
Նուարդ Արծրունի, «Մահուան Զորին Մէջէն»	80
Օրորա (Արշալոյ) Մարտիկանեան, «Հոգիներու Աճուրդը - Մեծ Եղեռնէն Վերապրող Հայուիի Օրորա	
Մարտիկանեանի Վաւերական Պարմութիւնը»	82
Թովմաս Մկրտիչեան (անգլիական նախկին դերհիպապոս Ֆիզ- րանակերպի), «Ֆիզրանակերպի Նահանգի Ձարդերը»	84
Երուանդ Ֆիրենց, «Ես Տեսայ Տէր Զօրի Դժոխքը...»	87
Սարգիս Լալիկեան, «Յուշամարեան Նուիրուած Ավոր Յ.	
Լետնեանի»	88
Վերապարուելի Սիսակ Մանուկեան, «Քրիստոսի Անվեհեր Վկան - Բնքնակենսագրութիւն»	89
Եղուարդ Ռազուապեան, «Եղեռնարազ Որաներ»	91
Լետն Կճիկեան (Առաքելեան), «Մօրենիկ Եւ Իր Սեւ Տարին» ..	92
Տոքք. Ալեւսիս] Նազգաշեան, «Եղեռնի Հեղքերով»	93
Պետրոս Շափուրեան, «Կեանքը Որ Ապրեցայ»	97
Խաչեր Սարգիսեան, «Եօթանասոն Տարիներու Յուշերս»	101
Ն. Վաճառեան [Յակոբ Թեձիրեան], «Ժխոր Յուշեր»	104
Թովմաս Գ. Արապեան, «Յուշամարեան Սեւերակի»	108
Յարութիւն Մարտիկանեան, «Թրքական Դժոխքից Նայիական Դժոխք»	111
Ներսէս Շիրինեան, «Անդոնդէն Դէպի Բարձունք»	113
Լետն Մեսրոպ [Լետն Տէր Մեսրոպեան], «Ապրիլ 24 - Մեծ Եղեռնէն Վերապրողներու Վկայութիւններ»	114
Գրիգորիս Շ. Վրդ. Պալարեան, «Հայ Գողգոթան - Դրուագներ Հայ Մարտիրոստիթէնէն Պերլինէն	
Դէպի Տէր Զօր (1914-1920)», Ա. հավոր	116
Գրիգորիս Շ. Վրդ. Պալարեան, «Հայ Գողգոթան - Դրուագներ Հայ Մարտիրոստիթէնէն Պերլինէն	
Դէպի Տէր Զօր (1914-1920)», Բ. հավոր	121
Մարիա Ճէյքրպարն «Օրագրութիւն, 1907-1919, Խարքերը»	124
Տոքք. Մովսէս Տէր Յակոբեան, «Բրաքահայ Կեանքէն - Մուսուլ Հասնող Գալթականութիւնը (1915-1918)	
Ընդելուուած Գրիգոր Ա. Զահանայ Տէր Յակոբեանի Բնքնակենսագրութեամբ», Ա. հավոր	126
Յարութիւն Պոյաձեան, «Մուսա Տաղը Եւ Իմ Անձնական	

Յուշերս»	128
Ներսէս Արք. Բախսդիկեան, «Խորշակահար Մանկութիւն»	130
Սարգիս Դալապանեան (Խօօծա Դալապան), «Կեանքիս	
Տաք Ու Պատ Օրերը. Այնթապ, Թեսապ, Հալչպ»	131
Վազգէն Անդրէսեան, «Հապարիապակում - Վէպ Անսկիպր	
Եւ Անվախճան», Բ. հապոր	132
Թորոս Թորանեան (գրառում եւ խմբագրում), «Փայտէ	
Դգալին Պարմութիւնը»	133
Լետոն Նորաշխարիեան, «Զեյրունը 1914-1921 թթ.»	136
Լետոն Վարութեան, «Հակիրձ Պարմութիւն»	145
«Յուշարձան Ապրիլ (11) Քանչորսի», վերահրադարակութիւն	
«Հայկական Ցեղասպանութեան 70-ամեակի Ոգեկոչման	
Լիբանանահայ Կեղրոնական Մարմինի»	147
Գրիգոր Սիւփձեան, «Կեանքիս Գողգոթան (Յուշեր Մեծ	
Եղեռնէն)»	150
Գերսամ Սիարոնեան (խմբագիր), գործակցութեամբ՝	
Նազարէթ Թոփալեանի, «1915-1965. Յուշամագեան	
Մեծ Եղեռնի»	152
Դոկտ. Յովհաննէս Հախնապարեան, «Գողթան Գաւառ.	
Պարմագրութիւն Եւ Յուշագրութիւն»	177
Յակոբ Մոսկիչեան-Կապոնեան, «Տարագիր Հայու	
Կենսագրութիւն»	180
Շաւարշան, «Մեծ Եղեռն Հայոց», հապոր Ա.	182
Շաւարշան, «Մեծ Եղեռն Հայոց», հապոր Բ.	186
Շաւարշան, «Մեծ Եղեռն Հայոց», հապոր Գ.	188
Շաւարշան, «Մեծ Եղեռն Հայոց», հապոր Դ.	189
Կարապետ Ս. Սուլիխասեան, «Հայրական Կրտակ»	191
Արմէն Դարեան եւ Անդրանիկ Երկանեան (խմբագիրներ),	
«Պարմագիրք Եռվկապի Եւ Ծրջակայից (Գամիրք)	
Հայոց»	193
S. Ներսէս Արագ Քահանայ Թատուգձեան, «Տառապանքի	
Օրագիր»	225
Գառնիկ Բանեան, «Յուշեր Մանկութեան Եւ Որբութեան»	226
Վերապակուելի Կարապետ Ս. Թիլքեան, «Մուսա Տաղի	
Տղան»	227
Արամ Հայկապ, «Չորս Տարի Քիրպիխսպանի Լեռներուն Մէջ»	229
Փիթըր Պալարեան, «Ճակապագրի Սեւ Ծունը»	234
Շերրի Արքինեան, «Չարաձձի Մանուկի Մը Յուշերը	

Առաջին Համաշխարհային Դադերավմէն -	
Անսպուածն ու Անհաւագները»	238
Շատրք Նարդունի, «Արսորի Օրագիր»	241
Տիգրան Ճեպեճեան, «Ապրուած Օրեր Հայասպանութենէն.	
Տէր Զօր, 1915»	242
Վահան Պահարեան, «Արսորեալի Գողգոթան»	244
Աւելիս Փափակեան, «Հայերի Ցեղասպանութիւնը Թուրք	
Քաղաքական Գործիչների Ցուշագրութիւններում»	246
«Եղեռնը Վան-Վասպուրականյինների Ցուշերում»	252
Վահան Յ. Համամճեան, «Ցուշեր Ցարագրութենէն»	264
Կապմող՝ Դոկտ. Սեղա Քիլճեան «Վերապրողները	
Կը Վկայեն», ...	265
Գոնսալո Գուարչ, «Հայկական Տնհմածառը»	267
Ալեքսանդր Թօփճեան, «Եւ Անգամ Մահից Ցեղոյ»	276
Յակոբ Խաչիկեան, Ժան-Իվ Սուսի, «Ամառ Առանց	
Այգարայի»	281
Տորա Սարայեան, «Զմիւնիա 1922 - Բժիշկ Կարապետ	
Խաչերեանի Օրագիրը»	292
Սիմա Ջեշիշեան, «Ցուշեր Հայկական Զարդերէն»	301
Երուանդ Օդեան, «Անիծեալ Տարիներ. 1914-1919	
(Անձնական Ցիշապակներ)»	303
Կարապետ Գարիկեան (Գումկան Սերասպիոյ),	
«Եղեռնապատում»	304
Ցովակիմ Դիշդիշեան, «Տէր Զօրի Անապակներում...»	305
Նորայր Արալեան, «Սեւ Քառակուսի Կարմիր Անապատում»	307
Ճիան Արիստակէսեան, «Այրուող Հորիզոններով Քայլողը» ...	311
Վահրամ Կարաեան (Վիքոր Կարպոն), «Կեանքի Կանաչ	
Արեւը»	316
Վահրամ Կարաեան (Վիքոր Կարպոն), «Զմրուխտակիր	
Ասպետը»	319
Վահրամ Կարաեան, «Ծիկակարմիր Ցայդնութիւնը»	323
Ռոպերք Նապարեան, «Ցասում - Բասենյինների Պայքարն	
Ու Կենցաղը»	329
Անձնանուններու ցանկ	335
Տեղանուններու ցանկ	353

ԿԱՐՊԻՍ Լ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ ՀԻՄՆԱԳՐԱՄԻ ՆԱԽՈՐԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Զարեհ Խորախունի, **Քար Հայասպանի**, 1997:
2. Լետն Վարդան, **Արեւմբահայոթիւնը գնդեսական յարաքերութիւններու ձամբուն վրայ**, 1998:
3. Վաչէ Ղազարեան (Խմբ.), **Սիրակարօց հոգիներ (Սիրմէլեան-Թէքէեան փոխանակուած նամակներ)**, 1998:
4. Գրիգոր Քէոսէեան (Խմբ.), **Շահան Շահնոր՝ Նամականի**, 2001:
5. Ոռոգերթ Ճեպեճեան (Խմբ.), **Գեղարդ, Զ. հավոր (արաքերէն)**, 2002:
6. Մարգարիտ Խաչարքեան (Խմբ.), **Համասպեղ՝ Նամականի**, 2003:
7. Էդուարդ Լ. Մելքոնեան, **Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Պարմոթիւն**, 2005:
8. Պարոյր Աղպաշեան, **Արեւմբահայ գրողներու լեզուամպածողութիւնն ու բառապաշարային շերպաւորումները**, 2006:
9. Շահան Շահնոր, **Ծուրջը ոչինչ, քերթուածներ, թրգմ. Ս. Վահագն**, 2007:
10. Մօրուս Հասրաթեան, **Յուշարեկորներ, արձակ էջեր եւ...**, 2007, (Խմբ.) Ե. Քասունի:
11. **Սիլվա Կապուդիկեան, Մեր յուշերում եւ խոհերում**, 2008, (Խմբ.) Ազար Եղիազարեան:
12. **Պէտք Միմոնեան, Էջեր եւ նիսթեր գրականութեան**, Բ. հավոր, 2009:
13. **Զաւէն Մսքրեան, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու արդարին քաղաքականութիւնը եւ հայկական հարցը (1900-2009) [ակնարկ]**, 2010: